

ERKKI KOURI

HISTORIANKIRJOITUS
POLITIIKKA
USKONTO

HISTORIOGRAPHY
POLITICS
RELIGION

UNIVERSITY OF JYVÄSKYLÄ

JYVÄSKYLÄ 1990

STUDIA HISTORICA JYVÄSKYLÄENSIA 42

ERKKI KOURI

HISTORIANKIRJOITUS
POLITIIKKA
USKONTO

HISTORIOGRAPHY
POLITICS
RELIGION

JYVÄSKYLÄN YLIOPISTO, JYVÄSKYLÄ 1990

Historiankirjoitus, politiikka, uskonto
Historiography, Politics, Religion
Jyväskylän yliopisto, 1990 – 544 s. –
Studia Historica Jyväskyläensia
ISBN 951-680-149-8
ISSN 0081-6523

URN:ISBN:978-951-39-8499-1
ISBN 978-951-39-8499-1 (PDF)
ISSN 0081-6523

ISBN 951-680-149-8 ISSN
0081-6523

GUMMERUS KIRJAPAINO OY
JYVÄSKYLÄ 1990

*To the Friends of My Cambridge
and Munich Years*

SISÄLLYS/CONTENTS

Esipuhe	vii
Preface	ix

I HISTORIANKIRJOITUS/HISTORIOGRAPHY

1. Tuomas Müntzerin kuva historiankirjoituksessa	3
2. Uskonpuhdistuksen ja vastauskonpuhdistuksen aikaa koskeva tutkimus 1960–1965	19
3. Lontoon yliopiston historiantutkimuksen instituutti	51
4. Sir John Neale – Tudorien tutkija	57
5. Arnold Toynbee – metahistorioitsija	65
6. Englannin historiantutkimuksen kehitys harrastelusta tieteenksi	75
7. Hans Herzfeld saksalaisessa historiografiassa	115
8. 125 vuotta saksalaista historiantutkimusta: Baijerin Tiedeakatemian Historiallinen Komissio 1858–1983	141
9. Puolivuosisataa saksalaista historiantutkimusta: Theodor Schieder 1908–1984	151
10. Zur Kaunitz-Forschung	169

II POLITIIKKA/POLITICS

11. Die diplomatisch-politischen Beziehungen zwischen den Protestanten in Deutschland und Schweden 1525–1547	181
12. Luther ja Wormsin valtiopäivät	215
13. Statsmaktstänkandet i början av nya tiden	237

14. Six Unprinted Letters from Elizabeth I of England to German and Scandinavian Princes	293
15. Elizabethan England and Europe: Forty Unprinted Letters from Elizabeth I to Protestant Powers	313
16. For True Faith or National Interest? Queen Elizabeth I and the Protestant Powers	339
17. Machtpolitik und Mittellage. Ein Beitrag zur österreichischen Aussenpolitik in der Ära Kaunitz 1742–1793	369

III USKONTO/RELIGION

18. Publikin lakkauttaminen – vaihe Saksan katolisuuden uusimmassa historiassa	381
19. Anglikaanisen kirkon johtaja vaihtuu	411
20. Heinrich Bullinger 1504–75	429
21. Ericus Erics nuoremman vaiheet vastauskonpuhdistuksen Euroopassa	447
22. Nuori Ericus Erics ja esivalta	463
23. Der Einfluss der deutschen Gebrauchsliteratur in Finnland im 17. Jahrhundert: Die Vorlagen von Ericus Erics Postille	505
24. Der deutsche Protestantismus und die soziale Frage 1870–1919	519
Lähteet/Sources	531

ESIPUHE

Tässä kokoelmassa julkaistaan pääosa Cambridgen ja Münchenin vuosina laatimistani artikkeleista, kaksi yhteenvetoa, johdanto sekä kaksi aiemmin julkaisematonta esitystä. Englannissa ja Saksassa innostuin näiden maiden historiografiasta; niitä koskevia artikkeleita on teoksen ensimmäisessä osassa. Kiinnostukseni politiikkaan ja uskontoon sekä niiden väliseen vuorovaikutukseen on peräisin jo nuoruusvuosiltani. Tätä aihepiiriä käsitellään toisessa ja kolmannessa osassa.

Nykyään puhutaan yhdentyvästä Euroopasta ja kansainvälistyvistä tieteistä sekä korostetaan eri maiden tutkijoiden kiinteää yhteistyötä. Vaikka tähän usein liittyikin liian suuria odotuksia nopeista muutoksista, alkanut kehitys epäilemättä auttaa pikku hiljaa vapautumaan provinsialismin pauloista. Erityisen tärkeitä tässä suhteessa ovat nähdäkseni henkilökohtaiset kontaktit. Lähes kaksi vuosikymmentä jatkuneen yhtäjaksoisen ulkomailla oleskelun aikana, johon sisältyi pitkiä työrupeamia useiden maiden arkistoissa, ehdin solmia lukuisia ystävyysuhteita alani edustajiin. Pysyvimmät jäivät jo toisiksi kodeiksi tulleista Cambridgestä ja Münchenistä: heille omistankin tämän teoksen. Kaikkia nimiä on tässä yhteydessä turha luetella. Mainitsen vain joukon ystäviä ja virkaveljiä, jotka tutkijoina ja ihmisinä ovat minuun eniten vaikuttaneet. Clare Collegessa ja myöhemmin Clare Hallissa sekä History Facultyssä kohtasin lukuisia historioitsijoita, joiden kanssa olen jatkuvassa yhteydessä. Heistä epäilemättä eniten olen kiitollisuudenvelassa opettajalleni *Sir Geoffrey Eltonille*, jonka tuki ei ole koskaan pettänyt. Myös säännöllisesti Cambridgessä lomansa viettänyt *Wallace T. MacCaffrey* Harvardista sekä Lontoon historiainstituutin johtajana pitkän päivätyön tehnyt *Geoff Dickens* ovat osoittautuneet luotettaviksi ystäviksi. Yhteinen kiinnostus sak-

salaiseen kulttuuriin ja viiniin lähensi minua puolestaan Clare Collegen felloweista ennen muuta *Tom Scottiin* ja *Bob Scribneriin*.

Monet Münchenin Institut für Neuere Geschichtessä vietetyt vuodet herättivät pysyvän mielenkiinnon saksalaiseen historiantutkimukseen. Sen edustajista haluan tässä mainita *Thomas Nipperdeyn*, *Gerhard A. Ritterin* ja *Eberhard Weisin* sekä nuoremmasta polvesta *Rüdiger vom Bruchin* ja *Klaus Tenfelden*. Myös *Volker Pressille* ja edesmenneelle *Heinrich Lutzille* olen kiitollinen. Tässä yhteydessä mainitsen vielä Oxfordin miehestä vaalibaijerilaiseksi päätyneen *Richard Lorchin*, jolla matemaatikoksi on erinomainen historiantaju.

Lopuksi ilmaisen kiitollisuuteni edesmenneille viisaille ja anteliaille vanhemmilleni *S. V.* ja *Inkeri Kourille*. Ilman heidän tukeaan pitkäksi venähtänyt peregrinaatio eurooppalaisen tieteen ja kulttuurin keskuksissa tuskin olisi ollut mahdollista. Vaimoni *Marjut* on puolestaan reippaasti jakanut kiertolaiselämän ilot ja surut.

Kiitän myös *Riitta Nymania* ja erityisesti *Joni Mäkivirtaa* heidän avustaan tämän teoksen toimitusvaiheessa sekä ko. aikakauskirjoja, kustantamoita ja laitoksia luvasta julkaista uudelleen oheiset esitykset.

Cambridge
Toukokuu 1989

E.I.K.

PREFACE

This collection contains the bulk of the articles written during my years in Cambridge and Munich. Also included are the summaries of two books and the introduction to a third as well as two previously unpublished papers. While in England and Germany I became interested in the historiography of those countries; articles dealing with this make up the first section of the present volume. An interest in politics, religion and the interaction between the two goes right back to my student days. These themes are taken up in the second and third sections.

At the present time there is much talk of European integration and the internationalization of scholarship, the emphasis being on the close cooperation between researchers in different countries. Although this is often accompanied by over-optimistic expectations of rapid change, it is having the gradual effect of freeing us from the toils of provincialism. Here, in my view, personal contacts play an especially important role. In the course of almost twenty years spent continuously abroad, including lengthy visits to the archives of various countries, I was fortunate to enter into numerous friendships with representatives of my professional field. The longest lasting of these were established in Cambridge and Munich both of which were – and are – like a second home to me: it is to these individuals that I dedicate this book. It would be pointless to list all the names here. I wish to mention just a small group of friends and colleagues who as researchers and human beings have influenced me most. At Clare College and later at Clare Hall as well as in the History Faculty I met numerous historians with whom I am still in constant touch. Of these I am undoubtedly most indebted to my supervisor *Sir Geoffrey Elton*, whose support has never wavered. In addition, *Wallace*

T. MacCaffrey from Harvard, who regularly spent his vacations in Cambridge, and *Geoff Dickens*, who put in many long hours as director of the Institute of Historical Research in London, have proved to be truly dependable friends. Amongst the Fellows of Clare College, a mutual interest in German culture and wine brought me into closest acquaintance with *Tom Scott* and *Bob Scribner*.

The many years I spent at the Institut für Neuere Geschichte in Munich aroused an enduring interest in German historical research. Of those representing this field I would like to mention here *Thomas Nipperdey*, *Gerhard A. Ritter* and *Eberhard Weis*, as well as the younger scholars *Rüdiger vom Bruch* and *Klaus Tenfelde*. I am also grateful to *Volker Press* and the late *Heinrich Lutz*. At this point I also wish to mention *Richard Lorch*, who has moved from mathematics to medieval astronomy, and who for an Oxford man has an excellent sense of history.

Finally, I should like to express my gratitude to my late parents, the wise and generous *S. V.* and *Inkeri Kouri*. Without their support my extended peregrination through the centres of European knowledge and culture would scarcely have been possible. My wife *Marjut* for her part has shared the joys and sorrows of the vagabond life uncomplainingly.

My thanks also go to *Riitta Nyman* and especially to *Joni Mäkivirta* for their help in editing this book and to the various journals, publishers and institutions for their permission to republish the material contained in it.

Cambridge
May 1989

E.I.K.

I

HISTORIANKIRJOITUS

HISTORIOGRAPHY

1. TUOMAS MÜNTZERIN KUVA HISTORIANKIRJOITUKSESSA

Harva henkilö on joutunut historiankirjoituksessa niin useiden ja niin erilaisten tulkintojen kohteeksi kuin Tuomas Müntzer. Reformaatioajasta lähtien lukuisat tutkijat – ensin protestanttiset ja katoliset sitten yhä enenevässä määrin marxilaiset – ovat rakentaneet omia Müntzer-kuviaan. Uusien lähteiden löytäminen on osaltaan helpottanut yhä objektiivisemmän kuvan luomista. Toisaalta sekä traditionaaliset että kulloisenkin tutkimushetken uudet henkiset, uskonnolliset, poliittiset, taloudelliset ja yhteiskunnalliset tekijät ovat pyrkineet vaikuttamaan tutkimustuloksiin tai jopa sanelemaan ne.*

Reformaation murroksessa muotoutuivat protestanttien ja katolisten keskuudessa käsityskannat, jotka löivät leimansa heidän käsityksiinsä Müntzeristä vuosisadoiksi eteenpäin. Jo ennen Müntzerin teloittamista v. 1525 Luther julkaisi poleemisen kirjoituksen *Eine schreckliche Geschichte vnd ein Gericht Gottes über Thomas Müntzer*, jossa hän nimitteli Müntzeriä valheelliseksi murhamieheksi. Lopulta Luther meni niin pitkälle, että hän piti tätä inkarnoituneena paholaisena.¹ Samanlaisia syytöksiä sinkosi myös Johannes Agricola samanaikaisessa kirjoituksessaan *Ein nutzlicher Dialogus odder gesprechbuchlein zwischen einem Müntze-*

* Seuraavassa tarkastellaan erilaisten Müntzer-kuvien syntyä ja seurataan niiden vaiheita reformaatiokauden murroksesta nykypäiviin asti. Tutkijoista ja teoksista pyritään ottamaan mukaan ne, jotka olennaisesti ovat vaikuttaneet kyseiseen kehitykseen. Esityksen loppupuolella kiinnitetään erityistä huomiota meillä verrattain vähän tunnettuun marxilaiseen Müntzer-tulkintaan.

¹ *Martin Luther*, Eine schreckliche Geschichte und ein Gericht Gottes über Thomas Müntzer. Hg. v. Otto Brenner und W. Möllenberg. D. Martin Luthers Werke Bd. 18. (Weimar 1908).

*rischem schwermer und einem Evangelischem frumen Bawern.*¹ Vuotta myöhemmin lähti mahdollisesti Melanchthonin kynästä *Historie Thomae Müntzers, des anfangers der Döringischen vffrur, seer nutzlich zulesen*, jossa väitetään Müntzerin olevan paholaisen omaisuutta. Häntä verrataan manikealaisen harhaopin perustajaan Maniin ja hänen kerrotaan olevan anabaptistien isä.²

Myöhemmin protestanttien piirissä muokkasivat mielipiteitä paitsi Zwickaun ja Mühlhäusernin kronikat myös useiden yksityisten – Meniuksen, Manliuksen, Alberuksen, Holzwardin ja muiden – toistamat syytökset. Lisäksi Zwinglin työn jatkaja Bullinger yhtyi syyttelyihin kirjassaan *Der widertöufern ursprung*.³ Tehokas yhdensuuntaistettu propaganda, jossa Luther pyrittiin pitämään täysin erillään Müntzeristä, oli omiaan muokkaamaan mieliä ja jättämään tuleville tutkijoille runsaasti yksipuolista lähdemateriaalia.

Myös katolisilla oli oma reformaatioaikana syntynyt Müntzer-tulkintansa. Sen alulle panijana voidaan pitää Johannes Cochlaeusta. Talonpoikaissodasta lähtien hän yritti osoittaa, että Luther ja Müntzer kuuluvat erottamattomasti yhteen. Müntzer oli hänen mielestään vain radikalisoituneen lutcrilaisuuden edustaja, joka kirjaimellisesti koetti toteuttaa mestarinsa oppia. Perusteellisesti hän esitti kyseisiä ajatuksiaan kirjassaan *Commentaria de actis et scriptis Martini Lutheri* (1549).⁴ Cochlaeusin jälkiä seuranneista miehistä huomattavin oli Arnold Meshovius, jonka *Historiae anabaptisticae libri septem* -teoksessa (1617) Lutherin oppilaaksi ja anabaptistien perustajaksi leimattu Tuomas Müntzer sai nimen

¹ *Johannes Agricola*, Ein nutzlicher Dialogus odder gesprechbuchlein zwischen einem Müntzerischem schwermer vnd einem Evangelischem frumen Bawern (Wittenberg 1525).

² *Historie Thomae Müntzers*. Ks. *Otto H. Brandt*, Thomas Müntzer, Leben und Schriften (Jena 1933), ss. 38–50.

³ *Heinrich Bullinger*, Der widertöufern ursprung, fürgang, Secten, wäsen, etc. (Zürich 1560).

⁴ *Johannes Cochlaeus*, *Commentaria de actis et scriptis Martini Lutheri*. Ks. *Adolf Herte*, Die Lutherkommentare des Johannes Cochlaeus. Religionsgeschichtliche Studien und Texte 33. (Münster 1935).

diabolus incarnatus.¹ Kun mainittua Müntzer-kuvaa tarpeeksi usein toistettiin myös muiden katolisten kontroverssiteologiien kirjoituksissa, se säilyi muuttumattomana seuraavien vuosisatojen katolisessa historiankirjoituksessa.

Reformaatioaikana protestanttisella ja katolisella maaperällä syntyneissä kirjoituksissa suhtauduttiin Müntzeriin sangen negatiivisesti. Kuvavaa kuitenkin on, että Sebastian Franck, jota historiografiassa pidetään spiritualistisen historiakritiikin edustajana,² osoitti v. 1536 ilmestyneessä teoksessaan *Chronica, Zeytbuch vnd geschychtbibel von anbegyn biss inn diss gegenwertig 1531. jar.* ymmärtämystä Müntzeriä kohtaan.³ Luonnollista on, että Müntzerin kannattajien keskuudessa häntä pidettiin vanhurskaan asian puolesta kuolleen marttyyrina.

Franckin edustama Müntzer-tulkinta jäi aikanaan yksittäistapaukseksi. Vasta radikaalin luopumusaatteen julistaja Gottfried Arnold kohteli Müntzeriä yleisestä traditiosta poiketen. Tosin hänkin *Unpartheyische Kirchen- und Ketzerhistorie* -teoksensa toisessa osassa suhtautui varauksin tämän väkivaltaiseen toimintaan. Kuitenkin puhuessaan Müntzerin kirjoituksista teoksensa neljännessä osassa hän huomautti niistä näkyvän, ettei Jumalan Henki ollut Müntzeriä kokonaan jättänyt.⁴

Müntzeriä oli aina 1800-luvulle asti käsitelty historiankirjoituksessa verrattain vähän ja lisäksi useimmiten räikeän puolueellisesti. Protestantisen papin Georg Strobelin v. 1795 ilmestynyttä teosta *Leben, Schriften und Lehren Thomae Müntzers* voidaan vielä pitää epätieteellisenä.⁵ Tieteellisen historiankirjoituksen piiriin Müntzer astui v. 1842, jolloin Johann Seidemannin biografia *Thomas Müntzer* ilmestyi.⁶ Strobel oli suh-

¹ *Arnold Meshovius*, *Historiae anabaptisticae libri septem* (Köln 1617).

² *Peter Meinhold*, *Geschichte der kirchlichen Historiographie* Bd. 1. (Freiburg im Breisgau 1967), ss. 301–310.

³ *Sebastian Franck*, *Chronica, Zeytbuch vnd geschychtbibel von anbegyn biss in diss gegenwertig 1531. jar...* Sine loco 1536.

⁴ *Gottfried Arnold*, *Unpartheyische Kirchen- und Ketzerhistorie von Anfang des Neuen Testaments biss auff das Jahr Christi 1688* (Frankfurt am Main 1729).

⁵ *Georg Theodor Strobel*, *Leben, Schriften und Lehren Thomae Müntzers des Urhebers des Bauernaufuhrs in Thüringen* (Nürnberg u. Altdorf 1795).

⁶ *Johan K. Seidemann*, *Thomas Müntzer* (Leipzig u. Dresden 1842).

tautunut varauksin protestanttisen tradition luomaan Müntzer-kuvaan. Kuitenkin vasta Seidemann pystyi osoittamaan sen yksipuolisuuksia. Tämä johtui siitä, että Seidemann sai käsiinsä Müntzerin Dresdenissä, Marburgissa ja Weimarissa säilytettyjä kirjoituksia, joita hän analysoi lähde-kriittisesti. Jos hänkään ei tarpeeksi osoittanut ymmärtämystä Müntzerin poliittisia, sosiaalisia ja uskonnollisia pyrkimyksiä kohtaan, oli Saksan suurimpana historiankirjoittajana pidetty Leopold von Ranke *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation* -teoksessaan (1839–1847) vielä enemmän traditionaalisen tulkinnan pauloissa.¹

Tulevalle Müntzer-tutkimukselle koitui merkittäväksi Carl Förstemannin v. 1842 toimittama *Urkunden zur Geschichte Thomas Müntzers und des Bauernkrieges in Thüringen 1523 bis 1525*.² Vuosisadan lopussa sitten protestanttinen Otto Merx julkaisi Müntzeriä koskevan kriittisen tutkimuksen *Thomas Müntzer und Heinrich Pfeiffer 1523–1525* (1889). Vasta hän pystyi verrattain perusteellisesti antamaan Müntzerille tälle kuuluvan paikan 1520-luvun alkupuoliskon komplisoidussa historiallisessa kentässä.³

Sebastian Franck ja Gottfried Arnold olivat aikanaan asettaneet oman radikaalin Müntzer-tulkintansa reformaattoreiden ja katolisten luomia kuvia vastaan. Radikaali Müntzer-tulkinta alkoi vasta 1880-luvulla saada uusia kannattajia. Enteellinen tulevalle kehitykselle oli Ferdinand Öschlen *Beiträge zur Geschichte des Bauernkrieges in den schwäbisch-fränkischen Grenzlanden* (1830), jossa kiinnitettiin ensi kerran huomiota talonpoikaissodan yhteiskunnallisiin syihin.⁴ Varsinaiseksi Müntzeriä koskevan uuden suunnan perustajaksi tuli Wilhelm Zimmermann. Hän ei pannut pääpainoa niin kuin Franck ja Arnold Müntzerin radikaaleihin ju-

¹ Leopold von Ranke, *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation* 3. Bd., 3. Aufl. (Leipzig 1894).

² Carl Förstemann, *Urkunden zur Geschichte Thomas Müntzers und des Bauernkrieges in Thüringen 1523 bis 1525* (Hamburg 1842).

³ Otto Merx, *Thomas Müntzer und Heinrich Pfeiffer 1523–1525*. 1. Bd. (Göttingen 1889).

⁴ Ferdinand Öschle, *Beiträge zur Geschichte des Bauernkrieges in den schwäbisch-fränkischen Grenzlanden* (Heilbronn 1830).

maluusopillisiin ja kirkollisiin kannanottoihin, vaan hän kiinnitti v. 1843–46 ilmestyneessä teoksessaan *Geschichte des grossen Bauernkrieges* huomiota Müntzerin toiminnan yhteiskunnallisiin piirteisiin.¹ Näin hän tuli tahtomattaan antaneeksi sysäyksen sosialistiselle Müntzer-tulkinnalle. Zimmermannin teoksen innoittamana ilmestyi v. 1850 itsensä Karl Marxin toimittama Friedrich Engelsin *Der deutsche Bauernkrieg*, jossa Engels käsitteli erityisesti Müntzerin toiminnan sosiaalisia ja taloudellisia puolia. Lisäksi hän teki Müntzeristä reformaation varsinaisen sankarin, joka toiminnassaan turvautui kansaan eikä ruhtinaiisiin niin kuin Luther.²

Paitsi Engels myös toiset sosialistit saivat vaikutteita Zimmermanilta. Kirjassaan *Der deutsche Bauernkrieg mit Berücksichtigung der hauptsächlichsten sozialen Bewegungen des Mittelalters* (1876) August Bebel piti Müntzeriä talonpoikaissodan taitavimpana ja vallankumouksellisimpana johtajana.³ Samoin Karl Kautsky korotti hänet teoksessaan *Die Vorläufer des neueren Sozialismus* (1895) paitsi suureksi yhteiskunnalliseksi vallankumoukselliseksi myös modernin sosialismin ensimmäiseksi huomattavaksi edustajaksi.⁴ Näin samoihin aikoihin kun protestanttisella taholla alettiin romuttaa reformaattoreiden luomaa Müntzer-myyttiä syntyi sosialistisella taholla uusi Müntzer-tulkinta. Merkillepantavaa oli, että yleensäkin 1800-luvun jälkipuoliskolla alettiin saksalaisessa historiankirjoituksessa kiinnittää huomiota 1520-luvun alkupuolen tapahtumia tarkasteltaessa talonpoikien huonon sosiaalisen aseman merkitykseen. Näin teki esim. kulttuurihistorioitsija Eberhard Gothein. Taloushistorioitsija Karl Lamprecht otti puolestaan teoksessaan *Deutsche Geschichte* (V, 1, 1896) sosiaalisten tekijöiden lisäksi tutkimuksen kohteeksi myös talou-

¹ *Wilhelm Zimmermann*, *Geschichte des grossen Bauernkrieges*. Nach Urkunden und Augenzeugen. 3. Bd., 3. Aufl. (Stuttgart 1856).

² *Friedrich Engels*, *Der deutsche Bauernkrieg*. Karl Marx u. Friedrich Engels Werke. 7. Bd. (Berlin 1960).

³ *August Bebel*, *Der deutsche Bauernkrieg mit Berücksichtigung der hauptsächlichsten sozialen Bewegungen des Mittelalters* (Stuttgart 1876).

⁴ *Karl Kautsky*, *Die Vorläufer des neueren Sozialismus*. 1. Bd. (Stuttgart 1895).

delliset tekijät. Kapinoivat talonpojat hän leimasi hurmahenkisiksi kommunisteiksi.¹

Katolisessa reformaatioaikaa koskevassa historiankirjoituksessa pitäydettiin vielä 1800-luvun puolimaissa poleemiseen kuvaan, jonka mukaan Luther oli pääsyylinen talonpoikaissotaan. Tämä selvästi tendenssimäinen tulkinta aiheutti sen, että esimerkiksi Johann Jörg tutkimuksessaan *Deutschland in der Revolutionsperiode von 1522 bis 1526* (1851) jätti huomioonottamatta lähteet, joissa puhuttiin Müntzerin toiminnasta Thüringenissä talonpoikaissodan aikana.² Myös toinen katolinen historioitsija Johannes Janssen sivuutti kirjassaan *Geschichte des deutschen Volkes seit dem Ausgang des Mittelalters* (1870) Müntzerin nopeasti.³ Vielä 1900-luvun alussa katolinen tutkija Wilhelm Stolze seurasi *Der deutsche Bauernkrieg* -teoksessaan (1908) useissa kohdin aikaisemmissa katolisissa tutkimuksissa viitoitettuja jälkiä. Hänen mielestään talonpoikien vaatimukset eivät kohdistuneet sosiaalisiin epäkohtiin, vaan niissä hyökättiin ennen muuta katolista kirkkoa vastaan. Hän kiinnitti jo huomiota Müntzeriin.⁴ Myöhemmässä tutkimuksessaan *Der Bauernkrieg und die Reformation* (1926) Stolze antoi Müntzerille entistä huomattavamman aseman. Hänen mielestään juuri tämän yhteiskunnallista järjestystä ja valtionvallan auktoriteettia vastaan suuntaamat hyökkäykset yllyttivät talonpojat vallankumoukselliseen toimintaan.⁵

Stolzen tutkimuksissa tapahtunut kehitys käy ymmärrettävämmäksi, kun pitää mielessä Saksassa tapahtuneet muutokset. Ensimmäinen maailmansota ja sitä seurannut levoton aika oli valmistanut maaperää sille, että siellä käsiteltiin useissa tutkimuksissa reformaatioajan suoran toiminnan miestä Tuomas Müntzeriä. Merkittävimpiä näistä tutkimuksista oli Ernst Blochin *Thomas Müntzer als Theologe der Revolution* (1921). Teoksen

¹ *Karl Lamprecht*, *Deutsche Geschichte* V. 1. Bd. (Berlin 1896).

² *Johan Jörg*, *Deutschland in der Revolutionsperiode von 1522 bis 1526* (Freiburg 1851).

³ *Johannes Janssen*, *Geschichte des deutschen Volkes seit dem Ausgang des Mittelalters*. 2. Bd. (Freiburg 1870).

⁴ *Wilhelm Stolze*, *Der deutsche Bauernkrieg* (Halle 1908).

⁵ *Wilhelm Stolze*, *Der Bauernkrieg und die Reformation* (Leipzig 1926).

nimi oli kuvaava Blochin Müntzer-tulkinnalle. Hän pyrki osoittamaan Müntzerin olevan ennen muuta *Rebell in Christo*, joka kuului radikaalin kastajaliikkeen taborilais-kommunistis-joachimilaiseen haaraan. Blochin mielestä Müntzerin toimintaa leimasi voimakas kutsumustietoisuus.¹

Blochin sosialistinen Müntzer-tulkinta vaikutti osaltaan siihen, että samana vuonna ilmestyi Karl Hollin *Luther und die Schwärmer*. Jo Otto Merx oli tutkimuksessaan pystynyt suurelta osalta vapauttamaan Müntzerin traditionaalisen protestanttisen tulkinnan kahleista. Holl jatkoi samalla linjalla. Hän korosti Müntzerin asemaa Lutherin vastapelajana. Hän osoitti myös Müntzerin uskonnollisen ajattelun aitouden. Kuitenkin hän esitti vielä väitteen, että Müntzer on anabaptistien perustaja.² Mainitun väitteen oli jo Ernst Troeltsch kumonnut aikaisemmin teoksessaan *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen* (1912). Siinä kirjoittaja oli uskonnon sosiologista metodia käyttäen osoittanut Müntzerin kuuluvan ns. lahkotyyppeihin. Müntzer oli hänen mukaansa saanut vaikutteita paitsi Taulerin mystiikasta ja Joachim Fiorelaisen eskatologiasta myös hussilaisten radikaalista vallankumouksellisuudesta.³

Vuosi Hollin tutkimuksen jälkeen ilmestyi hänen oppilaansa Heinrich Boehmerin *Studien zu Thomas Müntzer* ja seuraavana vuonna saman tekijän *Thomas Müntzer und das jüngste Deutschland*. Kirjoituksissaan Boehmer taitavasti argumentoiden osoitti sosialistisen Müntzer-myytin epähistorialliseksi. Hän todisti, että Müntzer kääntyi sosialistien ihannoimien sorrettujen talonpoikien puoleen vasta kun humanistit ja aateliset olivat kieltäneet häneltä apunsa.⁴

Jo Boehmer oli aikonut julkaista Müntzerin kirjeiden tekstikriittisen edition. Työ jäi häneltä kesken ja niinpä *Thomas Müntzers Briefwechsel*

¹ Ernst Bloch, *Thomas Müntzer als Theologe der Revolution*. 3. Aufl. (Berlin 1960).

² Karl Holl, *Luther und die Schwärmer. Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte*. 1. Bd., 4–5 Aufl. (Stuttgart 1927).

³ Ernst Troeltsch, *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen*. 3. Aufl. (Tübingen 1923).

⁴ Heinrich Boehmer, *Studien zu Thomas Müntzer* (Leipzig 1922); sama, *Thomas Müntzer und das jüngste Deutschland. Gesammelte Aufsätze*. (Gotha 1927).

valmistui v. 1931 Paul Kirnin toimesta.¹ Samana vuonna ilmestyi Boehmerin oppilaan Annemarie Lohmannin Müntzerin kirjoitusten pohjalta laatima Müntzerin henkistä kehitystä kuvaava psykoanalyttisellä metodilla kirjoitettu *Zur geistigen Entwicklung Thomas Müntzers*.²

Kansallissosialismin valtaantulo heijastui myös Müntzeriä koskevassa saksalaisessa historiantutkimuksessa. Vuonna 1933 ilmestyi Günther Franzin *Der deutsche Bauernkrieg*. Leimattuaan Zimmermannin ja hänen jälkiään seuranneiden sosialististen historiankirjoittajien Tuomas Müntzeriä koskevat käsitykset vääriksi Franz esitti – lähteitä yksipuolisesti käyttäen – oman Müntzer-tulkintansa. Sen mukaan talonpoikien tappion perimmäisenä syynä oli se, ettei heillä ollut kelvollista johtajaa. Müntzerin hän leimasi fanaatikoksi. Sen sijaan että Müntzer kiihotti talonpoikia kapinaan hänen olisi pitänyt kaikin tavoin pyrkiä sovinnolliseen ratkaisuun aatelisten kanssa. Talonpoikien murhenäytelmä johtui juuri siitä, että heiltä puuttui todellinen *Führer*.³

Samanaikaisesti Franzin tutkimuksen kanssa ilmestyi Otto Brandtin *Thomas Müntzer. Sein Leben und seine Schriften*, johon sisältyi myös useita Müntzeriä koskevia dokumentteja. Brandt esitti samantapaisia ajatuksia kuin Franz Müntzerin johtajaominaisuuksista.⁴ Heidän viitoittamaansa tietä seurasi Adolf Waas kansallissosialismin kukoistuskautena julkaisemassaan tutkimuksessa *Die grosse Wendung im deutschen Bauernkrieg (1938–1939)*.⁵

Saksassa vuodesta 1933 lähtien vallassa ollut kansallissosialistinen ideologia sai väistyä v. 1945. Tämän jälkeen Müntzer-tutkimuksen keskuspaikaksi tuli Itä-Saksa, jossa alkoi kukoistaa historiallisen materia-

¹ *Thomas Müntzers* Briefwechsel. Auf Grund der Handschriften und ältesten Vorlagen hg. v. Heinrich Boehmer u. Paul Kirn. Schriften der Sächsischen Kommission für Geschichte (Leipzig u. Berlin 1931).

² *Annemarie Lohmann*, *Zur geistigen Entwicklung Thomas Müntzers*. Beiträge zur Kulturgeschichte. 47. Bd. (Leipzig u. Berlin 1931).

³ *Günther Franz*, *Der deutsche Bauernkrieg* (Berlin u. München 1933).

⁴ *Otto H. Brandt*, *Thomas Müntzer. Sein Leben und seine Schriften* (Jena 1933).

⁵ *Adolf Waas*, *Die grosse Wendung im deutschen Bauernkrieg*. Historische Zeitschrift Bd. 158/1938 u. Bd. 159/1939.

lismien tarkoitusperiä palvelemaan alistettu marxilainen Müntzer-tulkinta. Jos Müntzeriä koskevia tutkimuksia oli kaksikymmenvuotiskautena 1925–1945 ilmestynyt verrattain vähän, merkitsevät seuraavat kaksi vuosikymmentä tällä alalla todellista kulta-aikaa. Vuosina 1945–1965 ilmestyi Itä-Saksassa bibliografioiden mukaan 21 erilaista Müntzeriä koskevaa tutkimusta. Sen lisäksi yleensä talonpoikaissotaa käsitteleviä julkaisuja tuli painosta 26. Näistä tutkimuksista tarkastellaan seuraavassa vain huomatuimpia.

Müntzerin tulevaa roolia toisen maailmansodan jälkeisessä marxilaisessa historiankirjoituksessa enteili se, että jo v. 1946 ilmestyi uusi painos Engelsin teoksesta *Der deutsche Bauernkrieg*. Sitä seurasi seuraavana vuonna uusi painos Kautskyn teoksesta *Vorläufer des neueren Sozialismus*. Uusista 1940-luvun lopulla syntyneistä Müntzeriä koskevista teoksista oli ensimmäinen Ernst Sommerin *Die Sendung Thomas Müntzers* (1948).¹ Sommerin teos ei ollut vielä varsinaista tutkimusta. Kriittisemmälle tutkimukselle valmisti tietä se, että vuonna 1950 ilmestyivät Carl Hinrichsin kommenteilla varustettuna *Thomas Müntzer. Politische Schriften*.² Varsinainen sysäys Itä-Saksan Müntzer-renessanssille tuli kuitenkin Neuvostoliitosta.

Stalinin vallan vakiintuminen ja hänen v. 1932 *Proletarskaja Revoljutsija* -aikakauskirjassa julkaisemat historian kirjoitusta koskevat "ohjeet" merkitsivät dogmaattisuuden läpimurtoa marxilaisessa historiankirjoituksessa. Edustavaksi näytteeksi oikeaoppisesta marxilaisesta historiankirjoituksesta tuli tunnetun neuvostoliittolaisen historiantutkijan M. M. Smirin v. 1952 saksaksi ilmestynyt *Die Volksreformation des Thomas Müntzer und der grosse Bauernkrieg* (venäjäksi 1947), jonka ansiosta tekijä sai Stalinin palkinnon. Smirin painottaa tutkimuksessaan sosiaalisten ja taloudellisten tekijöiden merkitystä. Kuitenkin hän myöntää, että juuri Müntzerin uskonnollinen kanta aktivoi hänet toimimaan

¹ Ernst Sommer, *Die Sendung Thomas Müntzers* (Berlin 1948).

² *Thomas Müntzer. Politische Schriften. Mit Kommentar hg. v. Karl Hinrichs. Hallische Monographien 17* (Halle 1950).

sosiaalisella ja poliittisella sektorilla. Merkillepantavaa on myös, että Smirin myöntää talonpoikien materiaalsen aseman parantamisen olleen Müntzerille vain välinearvo. Toisaalta Smirinin mukaan Müntzer käsittää Jumalan valtakunnan täysin immanenttisesti ja itse Jumalaltakin hän riisuu ylimaalliset määreet. Lisäksi hänen mukaansa Müntzerin kuuluisa sisäinen sana oli vain rationaalinen suure. Kuvaavaa Smirinin tutkimukselle oli, että hän lopetti sen Karl Marxilta otettuun sitaattiin, jossa Marx syytti teologiaa siitä, että se turmeli talonpoikaissodan, Saksan historian radikaalisimman tapahtuman.¹

Uskollisesti poliittisten tarkoituksenmukaisuusnäkökohtien ja marxilaisen ideologian sanelemaa Müntzer-kuvaa noudatti myös Alfred Meusel tutkimuksessaan *Thomas Müntzer und seine Zeit* (1952). Meusel seurasi useissa kohdin jo Engelsin käyttämää politisoitua tulkintaa, jonka mukaan Luther oli pelkkä ruhtinaiden kosiskelija ja konjunktuuripoliitikko. Müntzer ei puolestaan ollut vähäisessäkään määrässä opportunisti, vaan loppuun asti hän sosiaalisena vallankumouksellisena ajoi sorretun kansan asiaa.²

Merkittäväksi sosialistiselle Müntzer-kuvalle tuli Stalinin v. 1955 saksaksi käännetty kirjoitus *Über dialektischen und historischen Materialismus*, jossa kiteytettiin käsitys maailmanhistoriasta luokkataisteluna. Maailmanhistoriassa seuraavat toisiaan kommunistinen alkuyhteisö, orjuus, feodalismi, kapitalismi ja sosialismi. Historiallisen kehityksen liikkeellepanevana voimana on sorrettujen nousu sortajia vastaan.³ Traditionaalinen sosialistinen Müntzer-kuva sopi erinomaisesti kyseiseen kaavaan. Se oli vain todistettava ainoaksi oikeaksi. Tehtävään ryhtyi Max Steinmetz tutkimuksessaan *Zur Entstehung der Müntzer-Legende*. Siinä hän pyrki osoittamaan, että vain sosialistinen Müntzer-tulkinta täytti "kriittisen tie-

¹ M. M. Smirin, *Die Volksreformation des Thomas Müntzer und der grosse deutsche Bauernkrieg*. 2. Aufl. (Berlin 1956).

² Alfred Meusel, *Thomas Müntzer und seine Zeit*. Mit einer Auswahl der Dokumente des deutschen Bauernkrieges (Berlin 1952).

³ J. W. Stalin, *Über dielektischen und historischen Materialismus*. Fragen des Leni-nismus (Berlin 1955).

teen" asettamat vaatimukset.¹ Samaa kysymystä hän käsitteli myös toisessa samana vuonna ilmestyneessä apologiassaan *Das Müntzerbild in der Geschichtsschreibung von Luther und Melancthon bis zur französischen Revolution*.²

Steinmetzin oikeaksi todistamaa linjaa seurasi hänen oppilaansa Gerhard Zschäbitz tutkimuksessaan *Zur mitteldeutschen Wiedertäuferbewegung nach dem grossen Bauernkrieg* (1959). Zschäbitz tahtoi todistaa, että Müntzerin toiminnassa konkretisoituivat loistavasti historiallisen materialismin opit.³

Neuvostoliitossa v. 1956 alkanut destalisointi heijastui pian sikäläiseen historiankirjoitukseen. Tutkijat eivät enää tyytyneet toistamaan ja yhdistelemään auktoriteettien käsityksiä, vaan pyrkivät suoraan arkistolähteistä dokumentoimaan tutkimuksensa.⁴ Itä-Saksassa istuivat kuitenkin tiukasti satulassa Ulbricht ja muut vanhan linjan miehet. Vanha suunta säilyi myös Müntzeriä koskevissa tutkimuksissa muuttumattomana aina 1960-luvun puoliväliin saakka. Vasta Manfred Benzingin v. 1966 ilmestyneessä teoksessa *Thomas Müntzer und der Thüringer Aufstand 1525* voi huomata tapahtuneen hienoista kehitystä. Vaikka siinäkin on pääpaino sosiaalisten ja ekonomisten aspektien kohdalla, tekijä näyttää myöntävän, että eräissä aikaisemmissa Müntzeriä koskevissa socialistisissa tutkimuksissa on oltu liian dogmaattisia.⁵

¹ Max Steinmetz, *Zur Entstehung der Müntzer-Legende. Beiträge zum neuen Geschichtsbild. Zum 60. Geburtstag von Alfred Meusel* (Berlin 1956)

² Max Steinmetz, *Das Müntzerbild in der Geschichtsschreibung von Luther und Melancthon bis zur französischen Revolution* (Jena 1956).

³ Gerhard Zschäbitz, *Zur mitteldeutschen Wiedertäuferbewegung nach dem grossen Bauernkrieg. Leipziger Übersetzungen und Abhandlungen zum Mittelalter. Reihe B. 1. Bd.* (Berlin 1959).

⁴ Neuvostoliittolaisen historiankirjoituksen kehityksestä ks. Robert Allen, *Recent Developments in the History of the Soviet Union and Eastern Europe. Annales of the American Academy of Political and Social Science. Vol. 365/1966.* Cyril E. Black, *Rewriting Russian History. Soviet Interpretation of Russia's Past. 2. ed.* (New York 1962). Anatole G. Mazour, *Russian Historiography.* (Princeton N.J. 1958). Rudolf Schlesinger, *Recent Soviet Historiography. Soviet Studies. Vol. 1/1949–50, vol. 2/1950–51.* Konstantin F. Steppa, *Russian Historian and the State.* (New Brunswick N. J. 1962).

⁵ Manfred Bensing, *Thomas Müntzer und der Thüringer Aufstand 1525. Phil Diss.* (Berlin 1962).

Itä-Saksassa on kirjoitettu Müntzeristä akateemisten tutkimusten ohella lukuisia populaareja esityksiä. Näistä huomattavimpia on Karl Kleinschmidtin *Thomas Müntzer, die Seele des deutschen Bauernkrieges 1525* (1952). Siinä Müntzeriä pidetään luokkataistelijana, joka ensimmäisenä herätti luokkatietoisuuden.¹ Paitsi kirjallisesti Müntzeriä on tehty tunnetuksi myös musiikin avulla. Mainittakoon vain, että nuorten pioncerien suosituimpia lauluja on Friedrich Wolfin *Thomas Müntzer -Lied* vuodelta 1956.² Tämä kaikki osoittaa kuinka sopiva tietty Tuomas Müntzer -kuva on marxilaisen ideologian palveluksessa.

Paitsi marxilaisen historiankirjoituksen piirissä on Müntzeriä käsitelty jossain määrin myös muualla. Viime aikoina Länsi-Saksassa ilmestyneestä luterilaisten Müntzeriä koskevasta tutkimuksista lienee huomattavin 1950-luvun alussa Itä-Saksasta länteen siirtyneen Carl Hinrichsin *Luther und Müntzer*. Siinä hän analysoi miesten erilaisia käsityksiä esivallasta ja oikeudesta nousta kapinaan. Hinrichsin mukaan Müntzer oli sitä mieltä, että myös miekkaa käyttävät ovat vain sen palvelijoita. Kuitenkin hän aiheutti sekaannusta yhdistämällä mielivaltaisesti lain ja evankeliumin.³

Hinrichsin ohella on mainittava Walter Elligerin *Thomas Müntzer* (1960) ja saman tekijän *Zum Thema Luther und Thomas Müntzer* (1967). Ensin mainitun tutkimuksen Elliger rakentaa kokonaan Müntzerin omien kirjoitusten pohjalle. Siinä hän pyrkii lähestymään Müntzeriä regimenttiopin tarjoamasta näkökulmasta. Yhteenvedossaan hän toteaa, ettei Müntzer ensisijaisesti ollut talonpoikaisjohtaja eikä yhteiskunnallinen agitaattori, vaan elämänsä ja toimintansa lopullisena säätelijänä hän itse piti Jumalan lakia. Toisessa tutkielmassaan Elliger seuraa Lutherin ja Müntzerin suhteita vuodesta 1522 aina jälkimmäisen kuolemaan asti sekä

¹ *Karl Kleinschmidt, Thomas Müntzer, die Seele des deutschen Bauernkrieges* (Berlin 1952).

² *Friedrich Wolf, Thomas Müntzer im Land* (Berlin 1956).

³ *Carl Hinrichs, Luther und Müntzer, ihre Auseinandersetzung über Obrigkeit und Widerstandrecht. Arbeiten zur Kirchengeschichte. Bd. 29.* (Berlin 1962).

osoittaa miten keskinäisestä epäluottamuksesta kehittyi avoin viha.¹ Yhteisenä piirteenä edellä käsitellyissä tutkimuksissa on pyrkimys hahmottaa yhä objektiivisempi kuva Müntzeristä.

Huomattavampia katolisen tutkijan kädestä lähteneitä moderneja historiallisia tutkimuksia, joissa käsitellään Tuomas Müntzeriä, on useina painoksina ilmestynyt Joseph Lortzin *Die Reformation in Deutschland* (1. painos 1939–1940). Merkillepantavaa on, että Lortzin tulkinnassa on vielä jossain määrin havaittavissa perinteellisen katolisen Müntzer-kuvan vaikutteita. Lortz ei ole halukas antamaan Lutherille synninpäästöä talonpoikaissodan aikaisista tapahtumista. Samalla hän pitää kaikkea Müntzerin toimintaa uskonpuhdistuksen synnyttämänä. Hän syyttää Müntzeriä voimakkaasti subjektivismista.² Lienevätkö viimeiset ekumenian kyllästävät vuodet vaikuttaneet siihen, että Lortzin oppilas Erwin Iserloh hiljattain ilmestyneessä arvovaltaisessa *Handbuch der Kirchengeschichte* teoksessa (1967) noudattaa vapaampaa Müntzer-tulkintaa. Hän myöntää Lutherin ja Müntzerin väliset sekä toimintaperiaatteita että teologisia ja henkisiä kysymyksiä koskevat erot. Toisaalta hän kuitenkin hyökkää vain traditionaalista luterilaista Müntzer-tulkintaa vastaan.³

Myös Amerikassa on tunnettu kiinnostusta Müntzeriä kohtaan. Laajassa tutkimuksessaan *The Radical Reformation* (1962) unitaristi Georg Williams käsittelee häntä verrattain runsaasti. Williams pyrkii ymmärtämään Müntzeriä ennen muuta kahdesta aspektista käsin. Hänen mielestään Müntzerin toimintaa ohjaavat tämän eskatologiset kuvitelmat. Toisaalta Müntzer pitää itseään raamatullisena sotapappina – Gideonin miekan kantajana – jonka on murskattava jumalattomat.⁴ Toinen merkittävä amerikkalainen alan tutkija on Eric W. Gritsch, jonka Müntzer-biografia

¹ *Walter Elliger*, Thomas Müntzer. Schriften der evangelischen Forschungsakademie Isenburg. Bd. 16. (Berlin u. Friedenau 1960). *Sama*, Zum Thema Luther und Thomas Müntzer. Luther Jahrbuch Bd. 134/1967.

² *Joseph Lortz*, Die Reformation in Deutschland. 1. Bd., 3. Aufl. (Freiburg im Breisgau 1949).

³ *Erwin Iserloh*, Thomas Müntzer. Handbuch der Kirchengeschichte. 4. Bd. Hg. v. Hubert Jedin (Freiburg im Breisgau 1967).

⁴ *Georg H. Williams*, The Radical Reformation (Philadelphia 1962).

Reformer without a Church ilmestyi toissa vuonna. Gritsch lähestyy Müntzeriä tämän kirkkokäsityksestä käsin. Müntzerin mukaan valitut muodostavat todellisen kirkon. Historian kuluessa Jumala toimii juuri näiden perustamiensa teokraattisten yhteisöjen välityksellä. Müntzer uskoi olevansa *nuntius Christi* ja valittujen johtaja. Tämä voimakas kutsu-
mustietoisuus ajoi häntä eteenpäin.¹

Reformaatioaikana syntyneet Müntzer-kuvat sanelivat vuosisatojen ajan luterilaisten ja katolisten historiankirjoittajien käsityksiä hänestä. Luterilaiset pyrkivät erottamaan hänet mahdollisimman tarkoin Lutherista. Katoliset puolestaan pitivät Lutheria Müntzerin pahojen tekojen aiheuttajana. Molemmilla tahoilla Müntzer leimattiin poliittisessa mielessä vallankumoukselliseksi ja uskonnollisessa mielessä hurmahenkiseksi. Vain spiritualististen historiankirjoittajien taholla tunnettiin häntä kohtaan jonkin verran ymmärtämystä. Vasta uusien lähteiden löytäminen ja lähdekriittisen metodin edistyminen johti siihen, että protestanttisessa historiankirjoituksessa alettiin 1800-luvun puolesta välistä lähtien romuttaa traditionaalista Müntzer-tulkintaa. Toisaalta samoihin aikoihin syntyi sosialistisella taholla uusi myytti, jossa Müntzer tehtiin sosialismin ensimmäiseksi huomattavaksi edustajaksi. Katoliset pitäytyivät vielä vanhaan tulkintaan.

Ensimmäisen maailmansodan jälkeisinä vuosina protestanttiset tutkijat esittivät melko objektiivisen kuvan Müntzeristä, kun taas toisilla tahoilla suosittiin vanhoja käsityksiä. Kansallissosialistien valtakaudella Müntzeriä punnittiin *Führer*-ideologian mittapuulla. Toisen maailmansodan jälkeisessä protestanttisessa historiankirjoituksessa voidaan puhua objektiivisesta Müntzer-kuvasta. Myös katolisella taholla on alettu irtaantua traditionaalisesta tulkinnasta. Vain marxilaisten keskuudessa, joiden lempilapseksi Müntzer on tullut, objektiivisuuteen pyrkivän tieteellisen selitystyön sijasta pitäytytään poliittista ideologiaa palvelemaan alistettuun Müntzer-myyttiin.

¹ *Eric W. Gritsch, Reformer without a Church* (Philadelphia 1967).

1. THOMAS MÜNTZER IN HISTORICAL WRITING

Amidst the turmoil of Reformation, viewpoints took shape among Protestants and Catholics which for centuries left a mark on their picture of Müntzer. Luther called Müntzer a deceitful murderer. Similar attitudes were expressed by Johannes Agricola and Melanchthon, for example, and later by the chronicles of Zwickau and Mühlhausen. The propaganda ran parallel and its purpose was to keep Luther sharply separated from Müntzer.

The picture of Müntzer which arose in Catholic circles during the Reformation can be regarded as originating with Johannes Cochlaeus. Luther and Müntzer were linked inseparably to one another and Luther was actually considered the *primus motor* of Müntzer's evil deeds. During the 17th century Arnold Meshovius advanced similar views, calling Müntzer a *diabolus incarnatus*. This interpretation was preserved unchanged for centuries in Catholic historical writing. As a counter to the picture generated by Reformers and Catholics, Sebastian Franck (1536) and Gottfried Arnold (1729) offered their own radical interpretations, but they remained isolated cases, however.

Until the 19th century Müntzer was treated in a rather biased manner. He entered the sphere of scholarly historical writing in Johan Seidemann's work *Thomas Müntzer*, which appeared in 1842. The instigator of the new trend of thought was in fact Wilhelm Zimmermann, who drew particular attention to the social features of Müntzer's activities and thus unwittingly provided the impetus for a socialist interpretations of Müntzer. In 1850, inspired by Zimmermann's work and edited by Karl Marx himself, there appeared Friedrich Engel's *Der deutsche Bauernkrieg*, in which Müntzer was made the true hero of the Reformation.

The First World War and the restless period which followed it had the result that in Germany Thomas Müntzer was portrayed in various pieces of research as a man of direct action. The Lutheran Karl Holl among others attempted to free Müntzer from the shackles of the interpretation

upheld by traditional Protestants. On the whole Catholic writers adhered to their traditional picture of Müntzer.

The rise to power of National Socialism was also reflected in German historical research that dealt with Müntzer. The peasants' tragedy was put down to Müntzer's poor leadership: they lacked a real *Führer*. After 1945 East Germany became the centre of research on Müntzer. There – as earlier in the Soviet Union – the Marxist Müntzer-myth was subordinated to the ends of historical socialism. In Catholic historical writing there have only recently been signs of a shift towards a scholarly interpretation of Müntzer with aspirations to objectivity, which in Protestant circles has been the prevailing trend since the Second World War.

2. USKONPUHDISTUKSEN JA VASTA- USKONPUHDISTUKSEN AIKAA KOS- KEVA TUTKIMUS 1960–1965¹

1. Bibliografiat

Uskonpuhdistuksen ja vastauskonpuhdistuksen aikaa käsittelevien julkaisujen määrä on vuosien kuluessa paisunut varsin laajaksi, eikä mitään vähenemisen merkkejä ole havaittavissa. Päinvastoin yhä lukuisimmat tutkijat ovat viime aikoina valinneet tämän monessa suhteessa merkittävän historiallisen murrosajan tutkimuskohteekseen. Heitä ei sovi – niin kuin eräissä yhteyksissä on kuultu väitettävän – pitää vain epigoneina, sillä uusien lähteiden löytyminen yhdessä uusien tarkastelutapojen kanssa pakottaa jatkuvasti tarkistamaan aikaisempia käsityksiä. Lisäksi täysin uudet, usein pitkälle kehittyneen spesialisoitumisen mukanaan tuomat tutkimustulokset auttavat kartoittamaan ennen hämäräksi jääneitä kohtia.

Viime vuosikymmenellä ilmestyneistä julkaisuista on aluksi paikallaan mainita useiden eri henkilöiden laatima moniosainen *Bibliographie de la Réforme 1450–1648*, jossa on maittain ja aakkosjärjestyksessä rekisteröity vuosina 1940–1955 ilmestyneet tutkimukset. Bibliografian julkaisemista on tarkoitus jatkaa siten, että tutkija saa aina kymmenen vuoden väliajoin käytettäväkseen uuden, ajanmukaisen laitoksen. Ensimmäinen, Saksaa ja Hollantia käsittelevä osa ilmestyi hieman huolimattomasti laadittuna v. 1958. Siitä tuli kolme vuotta myöhemmin parannettu painos. Bibliografian toinen osa vuodelta 1960 käsittää Skandinavian maiden

¹ Katsauksessa tarkastellaan Keski-Euroopassa, Ranskassa, Brittein saarilla ja Yhdysvalloissa ilmestyneitä julkaisuja.

ohella Belgian, Irlannin ja Yhdysvallat. Julkisuuteen tuli 1960-luvun alussa myös italialaisia, espanjalaisia, portugalilaisia sekä ranskalaisia, englantilaisia ja sveitsiläisiä tutkimuksia koskevat osat. Vuosikymmenen puolessa välissä ilmestyi vielä Puolassa, Unkarissa, Tšekkoslovakiassa ja Suomessa julkaistuja tutkimuksia luetteloiva osa.

Bibliographie de la Réformen tapaisesta laajasta bibliografiasta saa hyvän yleiskuvan uskonpuhdistuksen ja vastauskonpuhdistuksen aikaa koskevasta tutkimuksesta eri maissa. Niinpä julkaisujen lukumäärästä – yhteensä 206 – päätellen näytetään Skandinaviassa tunnetun ko. aikakautta kohtaan vain verrattain vähäistä kiinnostusta. Samana aikana ilmestyi esim. Saksassa ja Yhdysvalloissa alan tutkimuksia miltei täsmälleen kymmenkertainen määrä.

Vuonna 1959 julkaistiin toisena painoksena Conyers Readin erinomaisesti laatima *Bibliography of British History. Tudor Period, 1485–1603*. Jo vuotta aikaisemmin oli tunnetusta Karl Schottenloherin 6-osaisesta bibliografiasta *Bibliographie zur deutschen Geschichte im Zeitalter der Glaubensspaltung 1517–1585* ilmestynyt toinen, muuttamaton painos. Se sisälsi tiedot 52 199:stä julkaisusta, jotka olivat ilmestyneet vuoteen 1937 mennessä. Vuonna 1962 alettiin julkaista erillisinä vihkosina Ulrich Thuraufin laatima jatko-osa Schottenloherin bibliografiaan. Kun kaikki kahdeksan vihkosta olivat valmiina, oli saksalaisella perusteellisudella saatu rekisteröidyksi kaikkiaan 13 421 vuosina 1938–60 ilmestynyttä tutkimusta.

Samanaikaisesti Schottenloherin bibliografian jatko-osan kanssa tuli julkisuuteen Hans Joachim Hillebrandin laatima *Bibliographie des Täufertums, 1520–1930*. Kolmea vuotta myöhemmin ilmestyi sitten Robert Friedmannin ja Adolf Maisin suuritöisen keräilyn tuloksena toinen reformaation vasenta siipeä koskeva bibliografia *Die Schriften der Huterischen Täufergemeinschaften. Gesamtkatalog ihrer Manuskriptbücher, ihrer Schreiber und ihrer Literatur 1529–1667*.

Frans Georg Kaltwasserin *Die zeitgenössischen Luther-Drucke der Landesbibliothek Coburg* vuodelta 1961 osoitti, että miespolvia kestäneestä Lutherin kirjoitusten keräilytyöstä huolimatta Saksan kirjastoista

voitiin yhä löytää unohduksiin jääneitä julkaisuja. *Bibliotheca bibliographia aureliana* -sarjassa alkoi v. 1965 ilmestyä Josef Benzin Helmut Clausin avustamana laatima *Luther-Bibliographie*. Mainittuna vuonna julkisuuteen tullessa ensimmäisessä osassa on luetteloitu Lutherin kirjoituksista julkaistujen koottujen ja valittujen teosten ohella lähes 1600 yksittäisjulkaisua.

Lutheria kohtaan tunnetusta mielenkiinnosta on osoituksena myös se, että A. von Dommerin teoksesta *Lutherdrucke auf der Hamburger Stadtbibliothek 1516–1523* otettiin v. 1962 uusi painos. Samoihin aikoihin julkaistiin uudelleen myös Alfred Erichsonin *Bibliographia Calviniana*, Georg Finslerin *Zwingli-Bibliographie* sekä Georg Geisenhofin *Bibliotheca Bugenhagina*. Lisäksi uutena ilmestyi W. Nielsenin 1566 numeroa sisältävä *Calvin-Bibliographie 1911–1959*. Frederic Gardyn *Bibliographie des oeuvres théologiques, littéraires, historiques et juridiques de Théodore de Bèze* taas antaa hyvän kuvan Calvinin jälkeen nelisenkymmentä vuotta Geneven kirkkoa johtaneen reformaattorin kirjallisesta tuotannosta. Irwin B. Horstin *A Bibliography of Menno Simons* luettelo puolestaan radikaalin reformaation johtomiehiin kuuluneen Simonsin kirjoitukset.

R. W. Gibsonin osaksi yhdessä J. Max Patrickin kanssa tekemä *St. Thomas More. A Preliminary Bibliography of His Works and of Moreana to the Year 1750. With a Bibliography of Utopiana* rekisteröi reformaation murroksessa eläneen tunnetun englantilaisen valtiomiehen ja humanistin tuotannon.

2. Lähdejulkaisut

Tarkasteltavaan aikaan liittyvistä lähdejulkaisuista merkittävimpiä on kuusiosaiseksi suunniteltu *Acta Reformationis Catholicae Ecclesiam Germaniae concernentia saeculi XVI*, jossa käsitellään piispallisissa arkistoissa säilyneen materiaalin pohjalta syntyvää kuvaa Saksan katolisten piispojen reformipyrkimyksistä vuosina 1520–70. Georg Pfeilschifterin

toimesta vuosina 1959–60 julkisuuteen tulleissa kahdessa ensimmäisessä osassa on päästy vuoteen 1542 saakka.

Tärkeä lähdejulkaisu Augsburgin vuoden 1530 valtiopäivien ja Regensburgin vuoden 1532 uskonrauhan välistä aikaa ajatellen on Gerhard Müllerin toimittamat kaksi täydennysosaa 1800-luvun lopulta lähtien julkaistuun *Nuntiaturberichte aus Deutschland* -sarjaan. Vuonna 1963 ilmestynyt ensimmäinen, 131 dokumenttia sisältävä osa liittyy paavillisen legaanin Lorenzo Campeggion ja nuntius Girolomo Aleanderin toimintaan sekä valaisee Pyhän Istuimen Saksan politiikkaa.

Rooman ja Ranskan reformaatiokauden aikaisia suhteita tutkivalle on erinomaisena lähteenä *Acta Nuntiaturae Gallicae*, joka sisältää Ranskaan lähetettyjen nuntiusten jälkeensä jättämää materiaalia. Sarjan ensimmäisenä osana ilmestyi v. 1961 Jean Lestocquoyn laatima *Correspondance des nonces en France Carpi et Ferrerio, 1535–1540* sekä kahta vuotta myöhemmin saman tekijän toimesta *Correspondance des nonces en France Dandino, Capodiferro et Guidiccione, 1541–1546*. Niiden välissä oli ehditty julkaista Pierre Blet'n kokoonpanema *Girolamo Ragazzoni évêque de Bergame nonce en France. Correspondance de sa nonciature, 1583–1586*. Myös Bernard Barbichen laatima sarjan neljäs osa *Correspondance du nonce en France Innocenzo Del Bufalo, 1601–1604* ilmestyi 1960-luvun alkupuoliskolla. Ennen muuta Bibliotheca Apostolica Vaticana ja Archivo Segreto Vaticano Roomassa sekä Bibliothèque Nationale ja Archives Nationales Pariisissa tarjoavat vielä erittäin runsaasti materiaalia tämän erinomaisesti laaditun sarjan jatkamiseen. Mielenkiintoista on todeta, että Roomasta Ranskaan lähetettyjen paavillisten diplomaattien kirjallista jäämistöä on alettu systemaattisesti kerätä ja painaa vasta runsaat puolisataa vuotta myöhemmin kuin vastaavia Saksaan liittyviä lähteitä.

Saksan evankeelisella maaperällä syntyneistä suurista lähdejulkaisuista on huomattavimpia *Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts*, jonka viisi ensimmäistä osaa erlangenilainen kirkko-oikeuden tutkija Emil Sehling toimitti vuosina 1902–1913. Keskenjäänyttä työtä ryhtyi 1950-luvun loppupuolella jatkamaan Göttingenissä toimiva Evankeelisen Kirkko-oikeuden Instituutti. Jatko-osissa on pyritty säilyt-

tämään Sehlingin työssään käyttämät periaatteet. Kuitenkin käytännöllisistä vaikeuksista johtuen on historiallisten rajojen asemasta käytetty nykyisiä poliittisia rajoja. Vuonna 1961 ilmestyi Matthias Simonin toimesta teoksen baijerilaista Frankenia käsittelevä osa; hieman myöhemmin sama tekijä toimitti myös baijerilaista Schwabenia sekä vanhaa Baijeria koskevat osat. Edellämainittujen lisäksi ilmestyivät vielä A. Spengler-Ruppenthalin toimesta sarjan alasaksilaisia sekä Hannelore Jahrin hesseniläisiä kirkkojärjestyksiä käsittelevät osat. Selvää on, että kirkkojärjestykset ovat merkittäviä lähteitä sekä reformaation alueellista kehitystä että reformaattoreiden toimintaa tutkittaessa.

Alueellisesti rajoitetuista lähdejulkaisuista on huomattava Hellmuth Heydenin toimittama kolmiosainen *Protokolle der pommerschen Kirchenvisitationen 1535–1539*. Se sisältää pääasiallisesti Stettinin valtionarkistossa säilytettyjä lähteitä, jotka tekijä on kerännyt ennen vuotta 1945. Tämänhetkisestä poliittisesta tilanteesta johtuen hän ei ole valitettavasti voinut täydentää julkaisuaan muiden Itä-Saksan alueelle jääneiden arkistojen materiaalilla.

Koska visitaatioinstruktiot ja -protokollat kuuluvat tärkeimpiin 1500-luvun kirkollista elämää valaiseviin lähteisiin, ei ole ihme, että niitä on pyritty julkaisemaan myös muiden alueiden kuin Pommerin osalta. Erinomainen työ on Gerd Heinrichin painokuntoon saattama *Die brandenburgischen Kirchenvisitationsabschiede und -Register des XVI. und XVII. Jahrhunderts, II. Das Land Ruppin*. Samaa ei voi kuitenkaan sanoa H. Steigelmännin toimittamasta julkaisusta *Der Geistliche Rat zu Baden-Baden und seine Protokolle von 1577 bis 1584* eikä A. Franzenin laatimasta teoksesta *Die Visitationsprotokolle der ersten nachtridentischen Visitation im Erzstift Köln unter Salentin von Isenburg im Jahre 1569*.

Viime vuosina Itä-Euroopan historiaa kohtaan kasvanut kiinnostus synnytti sarjan *Quellenhefte zur ostdeutschen und osteuropäischen Kirchengeschichte*. Siinä on ilmestynyt kaksi verrattain korkeatasoista reformaatioajan alkua valaisevaa lähdejulkaisua: Georg Kretschmarin *Die Reformation Breslaus* vuodelta 1960 sekä viisi vuotta myöhemmin Robert Stupperichin *Die Reformation des Ordenstaates Preussen 1523/24*.

Mikäli halutaan mannermaisessa reformaatioaikaa koskevassa tutkimuksessa nähdä kehityslinjoja ja merkittäviä käännekohtia, kuuluu niihin epäilemättä reformaation vasempaan siipeen kohdistetun mielenkiinnon huomattava kasvaminen 1900-luvun puolesta välistä lähtien. Tähän on osaltaan vaikuttanut sodan jälkeen tapahtunut tunnustuksellisten vastakohtien tasoittuminen. Hyvä osoitus tapahtuneesta muutoksesta on erinomaisesti toimitetun *Quellen zur Geschichte der Täufer* ottaminen arvovaltaiseen *Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte* -sarjaan. Siinä julkaistiin vuosina 1959–60 Manfred Krebsin ja Hans Georg Rottin luotettavin kommentaarein varustettuina Strasbourgin kastajaliikkeitä koskevat asiakirjat vuosilta 1522–35. Kaksi vuotta myöhemmin ilmestyi aikaisemmin mainittu H. J. Hillebrandin *Bibliographie des Täuferums* sekä lopuksi Grete Mecenseffyn toimittama Itävallan kastajaliikkeitä koskeva osa. Lisäksi *Klassiker des Protestantismus* -sarjaan otettiin Heinold Fastin toimittama *Der linke Flügel der Reformation*, joka sisältää 26 uudestikastajan kirjoituksia.

Kastajaliikkeiden historiaan liittyvät dokumentit tuovat usein mieleen kuvan alempien kansankerrosten virallista kirkkoa vastaan käymästä puolustustaistelusta. Itäsaksalaisen Walter Zöllnerin laatimaan *Dokumente und Materialien zur Geschichte des Grossen Bauernkrieges* -julkaisuun kerättyjen lähteiden tarkoituksena on kuvata kansanjoukkojen talonpoikaiskapinaan huipentuvaa taistelua sortajaa vastaan.

Jo Calvin julkaisi v. 1554 ilmestyneessä teoksessaan *Defensio Orthodoxae Fidei* eräin muutoksin kuuluisaksi tulleen Servetuksen vastaista oikeudenkäyntiä koskevat asiakirjat. Kuitenkin vasta M. Kingdonin ja J. F. Bergierin toimittaman lähdejulkaisun *Registres de la compagnie des pasteurs de Genève au temps de Calvin* alkuosassa ne saivat kriittisen muodon. Julkaisun loppuosa sisältää Geneven hengellisten johtajien vuosina 1554–64 esittämiä lausuntoja kaupungin kirkolliseen elämään liittyvistä kysymyksistä.

Vielä on paikallaan mainita Hans J. Hillebrandin keräämä reformaation päähenkilöitä ja tapahtumia koskevia lähteitä sisältävä *The Reformation. A Narrative History related by Contemporary Observers and Parti-*

cipants. Hän seuraa siinä Karl Kaulfuss-Dieschlin jälkiä: olihan tämä uskonpuhdistuksen 400-vuotisjuhlan kunniaksi v. 1917 julkaissut *Das Buch der Reformation, geschrieben von Mitlebenden*. Kuten tätä aikaisempaa voidaan myös Hillebrandin valikoimaa kritisoida. Esimerkiksi Melancthonin, Bucerin, Brenzin, Osianderin ja eräiden muiden huomattavien reformaattoreiden sekä Augsburgin valtiopäivien jälkeisten parinkymmenen vuoden sivuuttaminen on laskettava huomattavaksi puutteeksi.

Jos mannermaalla – varsinkin reformaation syntyalueilla – ilmestyneissä lähdejulkaisuissa ovat etualalla kirkollisen elämän piiriin kuuluvat julkaisut, on asianlaita toinen mentäessä kanaalin yli. Niin Englannissa, Skotlannissa kuin Irlannissakin vievät leijonanosan valtiollista elämää valaisevat lähdejulkaisut. Niiden luonnetta kuvaa esim. G. R. Eltonin toimittama *The Tudor Constitution: Documents and Commentary* vuodelta 1960. Runsaat puolet siinä olevista dokumenteista on löydettävissä jo kuuluisaksi tulleesta, v. 1922 ensimmäisen kerran painetusta J. R. Tannerin *Tudor Constitutional Documents A. D. 1485–1603*. Muutenkin Elton näyttää seuraavan Tannerin viitoittamaa tietä. Paul L. Hughesin ja James F. Larkin v. 1964 Yhdysvalloissa julkaistun tullut, varhaisempien Tudorien aikaan liittyvä ja lähes neljä sataa numeroa käsittävä *Tudor Royal Proclamations* on erinomainen apu kyseisen ajan konstitutionaalista kehitystä ja hallinnollista historiaa tutkivalle.

Her Majesty's Stationery Office'n toimesta vuosina 1900–53 ilmestynyt *New Series* sisälsi materiaalia vuosilta 1693–1714. *Reports of the Royal Commission on Historical Manuscripts* (1874–1894) käsitti vuodet 1450–1693. Koska kumpikaan sarja ei ollut täydellinen, Maurice F. Bond julkaisi v. 1962 *Manuscripts of the House of Lords. Addenda 1514–1714*, jossa ovat painettuina kaikki myöhemmin löydetty dokumentit. Näistä ehkä mielenkiintoisimmat ovat arkkipiispa Laudia vastaan järjestetyn prosessin asiakirjat. Laajaksi paisunut *Calendar of State Papers, Foreign Series. The Reign of Elizabeth I* sai pitkän tauon jälkeen jatko-osan, kun v. 1964 ilmestyi R. B. Wernhamin toimittama *List and Analysis of State Papers. Foreign Series preserved in the Public Record*

Office, vol. I August 1589–June 1590. Niinkuin jo osan nimi antaa ymmärtää, on sen laatimisessa poikettu aikaisemmasta käytännöstä. Se jakautuu kolmeen osaan, joista ensimmäinen on luettelo julkaistuista dokumenteista, toinen ja samalla pääosa käsittää niiden analyysin ja kolmannen osan muodostaa indeksi. Kun vertaa sitä sarjan vanhalla metodilla tehtyihin osiin, voi sanoa muutoksen nopeuttavan tutkijan työtä. Myös vuodesta 1891 julkaistu *Calendar of Patent Rolls. Elizabeth I* on saanut jatkoa, sillä vuosina 1960–1963 ilmestyivät H. M. Stationery Officen toimesta vuosia 1563–1569 koskevat osat. Ne sisältävät mm. suuren joukon kruunun maita, myönnettyjä lisensejä ja armahduksia käsitteleviä asiakirjoja. Edellä mainitut lähdejulkaisut on toimitettu huolellisesti. Samaa ei voi sanoa C. H. Talbotin etupäässä Public Record Officen valtavasta materiaalista kokoonpanemasta *Res Polonicae Elisabetha I Angliae regnante conscriptae ex Archivis Publicis Londiniarum* nimisestä teoksesta.

Tudorien ajan poliittiseen ja uskonnolliseen kehitykseen sekä kulttuuri- ja sosiaalhistoriaan tuo uutta valoa A. G. Dickensin *Cliffords Letters of the Sixteenth Century* vuodelta 1962 sekä G. R. Bathon samana vuonna julkaisema *The Household Papers of Henry Percy, Nineth Earl of Northumberland*. Erinomaisen lisän nimenomaan Skotlannin kirkkopoliitiikan tutkijoille antaa Gordon Donaldsonin toimittama *The Register of the Privy Seal of Scotland, 1567–1574*. Lisätietoa Skotlannin kulttuurihistoriaan ja yllättävän suuressa määrin myös sikäläisen kirkon vaiheisiin antaa Annie I. Dunlopin julkaisema *Acta Facultatis Artium Universitatis Sanctiandree 1413–1588*. A. K. Longfieldin laatima *Fitzwilliam Accounts 1560–1565* sisältää puolestaan siviili- ja sotilasdokumenteja ajalta, jolloin Sir William Fitzwilliam oli Englannin kruunun edustajana Irlannissa. Tomás ó Laidhinin v. 1962 julkisuuteen saattama *Sidney State Papers 1565–1570* kartuttaa aikaisemmin painettuja Elisabetin ajan Irlannin hallintoa koskevia lähteitä.

Vuosien kuluessa on reformaattoreiden kirjoitukset pyritty systemaattisesti julkaisemaan. Vuodesta 1883 lähtien ilmestynyt Lutherin teosten ns. *Weimarer Ausgabe* sisältää jo lähes sata kookasta nidettä ja yksin

Corpus Reformatorum -sarjassa on julkaistu kunnioitettava määrä Melanchthonin, Calvinin ja Zwinglin kirjoituksia. Uusista laajoista Lutherin teosten julkaisusarjoista ovat tärkeimmät 1960-luvulle tultaessa aloitetut *Luther's Works* (St. Louis), *Martin Luther, Oeuvres* (Geneve) sekä *Martin Luther, Werke* (Göttingen).

Uusista Melanchthonia koskevista editioista kannattaa mainita Robert Stupperichin johdolla toimitettu *Melanchthons Werke im Auswahl*, joka vuoteen 1965 mennessä on ehtinyt viidenteen osaan asti. Genevessä on alkanut ilmestyä Jules-Marcel Nicolén, Pierre Marcelin ja Michel Reveilandin toimesta *Commentaires de Jean Calvin sur le Nouveau Testament* sekä *Commentaires sur l'Ancien Testament*. Myös muualla on tunnettu mielenkiintoa Calvinin kirjoituksia kohtaan. Erittäin tervetullut on ollut myös Rudolf Schwartzin kolmiosaisesta *Johannes Calvins Lebenswerk in seinen Briefen* -julkaisusta otettu toinen painos. Schwartzin laatiman kokoelman pohjana näyttää olleen vuosina 1872–1880 ilmestynyt *Thesaurus epistolicus Calvinianus sive collectio amplissima epistolarum tam ab Jo. Calvino quam ad eum scriptarum etc.*, jossa olevista kirjeistä neljä viidettä osaa on latinaksi ja loput ranskaksi.

Sodan viivyttämä *Huldrych Zwingli. Sämtliche Werke* (Zürich) painatus on päässyt uudestaan käyntiin ja v. 1955 aloitettu Martin Bucerin latinalaisten kirjoitusten kriittinen, 15-osainen laitos on saanut jatkokseen vuodesta 1960 lähtien Robert Stupperichin johdolla julkaistun *Martin Bucers Deutsche Schriften* -sarjan. Ranskassa on lisäksi alkanut ilmestyä J. V. Polletin *Martin Bucer, Études sur la Correspondance* sekä Fernand Aubertin ja Henri Meylanin *Correspondance de Théodore de Bèze*.

Thüringeniläisen reformaattorin kirjeitä sisältävä *Der Briefwechsel des Friedrich Mykonius*, jonka Hans-Ulrich Delius on koonnut, on sekä asiallisesti että muodollisesti puutteellinen. Paremmiin on Karl Heinz toimittanut humanistien elämää 1500-luvun alkupuolella valaisevan *Briefe Sebastian Münsters*.

Värikkään lisän reformaatioaikaa koskeviin julkaisuihin tuovat radiikaalin reformaation johtomiesten kirjoitukset. Vuonna 1960 tuli painosta kolmas osa Walter Fellmannin julkaisemasta *Hans Denck, Schriften*.

Kirjoitustensa perusteella näyttää eteläsaksalaisiin kastajaliikkeisiin syvät jäljet jättänyt Denck olevan vaikeasti tavoitettava sekä teologisena ajattelijana että kirjailijana. Niin ikään vaikeasti lähestyttävä on myös Balthasar Hubmeier, jonka kirjoitukset ilmestyivät Gunnar Westinin ja Torsten Bergstenin toimesta v. 1962. Maininnanarvoisia 1960-luvun alkupuolella ilmestyneistä julkaisuista ovat myös humanistina ja luonnontieteilijänä tunnetun Johannes Cochlaeuksen *Brevis Germaniae*, lääkäri, luonnontutkija ja filosofi Paracelsuksen *Das Buch der Erkenntums des Theophrast von Hohenheim des Paracelsus* sekä teologi Peder Palladiuksen *Paroisses vivantes*, David Chytraeuksen *De sacrificiis* ja Valentin Weigelin *Schriftlicher Bericht*.

Hyvä lähde Englannin uskonpuhdistuksen varhaisia vaiheita ajatellen on G. E. Duffieldin toimittama *The Work of William Tyndale*. Tämä luterilaistuneesta Cambridgen piiristä lähtenyt reformaattori ehti ennen v. 1536 tapahtunutta väkivaltaista kuolemaansa julkaista monta Englannin opinkehitykseen suuresti vaikuttanutta kirjoitusta. Englannin nonkonformistien historiaa tutkivalle ovat Leland H. Carlssonin lukuisista arkistoista ja kirjastoista huolellisesti kokoamat *The Writings of Henry Barrow, 1587–1590* sekä *The Writings of John Greenwood, 1586–1590* tervetullut lisä. Patrick Collison on puolestaan toimittanut Maria Verisen vainoa Geneveen paenneen ja myöhemmin puritaanien johtomieheksi nousseen Thomas Woodin kirjeet. Tudorien ajan kulttuuri- ja sosiaalhistoriaa valaisee James M. Osbornin v. 1961 julkaisema *The Autobiography of Thomas Whifthorne*.

Lisätietoja 1500-luvun jälkipuoliskon sisällissodan raateleman Ranskan historiasta antaa Henri Waquetin toimittama *Mémoires du chanoine Jean Moreau sur les guerres de la ligue en Bretagne*. Lopuksi on vielä mainittava laajan levikin saanut *The Yale Edition of the Complete Works of St. Thomas More*, jonka neljäs osa ilmestyi Edward Surtzin, sekä S. J. ja J. H. Hexterin toimesta v. 1965.

3. Yleisteokset

Useat uskonpuhdistuksen ja vastauskonpuhdistuksen aikaan liittyvät yleisteokset julkaistiin 1950-luvulla. Vielä 1959 ilmestyivät Erich Hasingerin *Das Werden des neuzeitlichen Europa 1300–1600* ja Will Duranin *Das Zeitalter der Reformation*. Seuraavan vuosikymmenen puolelle tultaessa yleisteosten määrä hieman väheni. Niissä, jotka ilmestyivät Saksan maaperällä, pysytään useimmiten historiallisten rajojen puitteissa. Poikkeuksen tekevät Golo Mannin ja August Nitschken toimittama *Von der Reformation zur Revolution*, jossa tarkastellaan yleisesti uskonpuhdistuksen ja vastauskonpuhdistuksen aikaan liittyviä kysymyksiä sekä Hans Hofstätterin ja Hannes Pixan kehityksen kulttuurihistoriallista puolta valaisevan *Vergleichende Weltgeschichte* -sarjan vuosia 1400–1550 käsittelevä osa. Laajempia näköaloja tarjoaa myös Hermann Tüchlen yhdessä C. A. Bonmanin kanssa kirjoittama *Reformation und Gegenreformation*. Erityisen mielenkiintoinen siinä on Tüchlen laatima *Die Reformation als persönliches Werk Luthers und als europäisches Schicksal*, jossa hän painottaa okkamismin ja luostarissa vietettyjen vuosien merkitystä Lutherin kehityksessä. Katolisena tutkijana hän ei pidä Lutherin vanhurskauttamisoppia vaan tämän kirkkokäsitystä ratkaisevana tekijänä Lutherin Rooman kirkon vastaisessa toiminnassa. Uskollisena peruskatsomukselleen Tüchle syyttää Lutheria radikalismista ja pitää häntä osasyllisenä talonpoikaissotaan. Lisäksi hän psykologisoi uskonpuhdistajan elämään liittyviä historiallisia tapahtumia. Katolista reformia, uskontokeskusteluja, uskonsotia ja Tridentin jälkeistä aikaa käsittelevä osa on taas objektiivista työtä. Samaa voi sanoa sekä muista hänen kirjoittamistaan luvuista että C. A. Bonmanin laatimasta idänkirkkoja koskevasta osasta.

Suuren saksalaisen historioitsijan Karl Brandin teoksesta *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation und Gegenreformation* ilmestyi kolmas painos v. 1960 ja kaksi vuotta myöhemmin neljäs painos Mainzin vanhuksen, johtavan katolisen reformaatioajan tutkijan Joseph Lortzin kaksiosaisesta teoksesta *Die Reformation in Deutschland*.

Lortzin ja hänen etevimpänä oppilaanaan pidetyn Erwin Iserlohn esittämää Lutherin subjektivismia koskevaa teesiä vastaan hyökkäsi Ernst Bizer yhdessä Franz Laun kanssa v. 1964 julkaisemassaan *Die Reformationsgeschichte Deutschlands bis 1555*. Kyseinen esitys on malliesimerkki siitä, kuinka erilaisen peruskatsomuksen omaksuneet tutkijat voivat esittää samoista henkilöistä ja tapahtumista erilaisia tulkintoja. Mainituista seikoista johtuen esityksessä on vaikea nähdä johdonmukaisia kehityslinjoja. Toisin on laita Friedrich Wilhelm Kantzenbachin suppeudesta huolimatta erinomaisen selkeässä teoksessa *Die Reformation in Deutschland und Europa* sekä Walter von Loewenichin *Von der Reformation zur Neuzeit* -nimisessä julkaisussa. Reformaatioaikaan liittyviä kysymyksiä tarkastelee myös Hajo Holbornin *Deutsche Geschichte in der Neuzeit*.

Mielenkiintoisia näytteitä marxilaisesta historiankirjoituksesta ovat Max Steinmetzin *Deutsche Geschichte in drei Bänden* -julkaisun ensimmäiseen niteeseen kirjoittamat luvut *Deutschland in der Zeit der frühbürgerlichen Revolution 1476 bis 1535* ja *Von der Niederlage der frühbürgerlichen Revolution bis zur Aufspaltung in zwei militärisch organisierte politisch-konfessionelle Lager 1535 bis 1608*. Niissä hän seuraa uskollisesti – niin kuin jo lukujen otsikot antavat ymmärtää – vuotta aikaisemmin saksaksi käännetyn tunnetun venäläisen historioitsijan M. Smirinin johdolla toimitetun *Weltgeschichte* teoksen neljännessä osassa viitoitettuja uria.

Huomattavimpia Ranskassa 1960-luvun alkupuolella julkaistuista yleisteoksista on Emile G. Léonardin kolmiosainen *Histoire Générale du Protestantisme*, jonka ensimmäinen osa käsittää ajan reformaation synnystä vuoteen 1564. Toinen osa ulottuu vuoteen 1700 asti. Kummankin osan lopussa on hyvä bibliografia. Léonard kuvaa protestantismia joukkoliikkeenä pyrkien sivuuttamaan kansallisen ja ahtaan teologisen näkökulman. Hänen mukaansa protestantismi kaavoihin kangistunutta Rooman kirkkoa vastaan suunnattuna jatkuvana protestina liittyy kirkon historiasta tunnettuihin aikaisempiin protestiliikkeisiin. Léonardin näkemyksen protestantismista näyttää vaikuttaneen nykyinen ekumeeninen tilan-

ne. Huomattava on myös toisen ranskalaisen, Léopold Willaertin, *Après le concile de Trente. La Restauration catholique 1563 à 1648*. Tässä katolista restauraatiota koskevassa esityksessä ovat aatehistorialliset tekijät etualalla.

The New Cambridge Modern History -sarjassa oli v. 1958 ilmestynyt tunnetun Tudorien ajan tutkijan G. R. Eltonin toimittama *The Reformation, 1520–1559*. Hänen puolikymmentä vuotta myöhemmin laatimassaan tutkimuksessa *Reformation Europe 1517–1559* pääpaino on kirkollisissa tapahtumissa. Luther, kastajaliikkeet, Calvin, katolinen reformi ja vastauskonpuhdistuksen alkuvaiheet saavat huomattavan sijan. Poliittisella kentällä nousee Kaarle V keskushahmoksi. Muista Englannin historiaan liittyvistä yleisteoksista ansaitsee tulla mainituksi Yhdysvalloissa ilmestynyt G. W. O. Woodwardin *A Short History of Sixteenth Century England* sekä Ranskassa julkaistu, merkittävään historialliseen synteisiin yltänyt Léon Cahenin ja Maurice Brauren *L'Evolution politique de l'Angleterre moderne, 1485–1660*. Joskin jälkimmäisessä on pääpaino poliittisen historian piiriin kuuluvien ilmiöiden tarkastelussa, ei aate, sosiaali-, talous- eikä kirkkohistoriakaan ole täysin sivuutettu. Viimeksi mainittuun alaan liittyvän vähäisenä kritiikkinä voi sanoa, että kirjan tekijät ovat korostaneet liikaa puritanismin kalvinistisia piirteitä. Samoin vastoin telijäin kantaa monet Maria Verisen vainon uhreista olivat syntyperäisiä anabaptisteja.

Erittäin luotettavaa työtä on A. G. Dickensin *The English Reformation* vuodelta 1964. Parhaita tähän asti ilmestyneitä Skotlannin reformaatiota käsittelevistä yleisesityksistä on taas Gordon Donaldsonin *The Scottish Reformation*. Paitsi painettua materiaalia kirjoittaja on käyttänyt ennen muuta General Register Housen suojista löytämiään aikaisemmin tutkimuksessa sivuutettuja lähteitä. Teoksen johtavana teemana on Skotlannin kirkon hallinnollisen kehityksen selvittäminen.

Yhdysvalloissa ilmestyneistä teoksista on huomattava Vivian Hubert Greenin *Renaissance and Reformation ja Luther and the Reformation* nimisten tutkimusten ohella William Stevensonin *The Story of the Reformation*, S. Harrison Thomsonin laaja *Europe in Renaissance and Refor-*

mation sekä John P. Dolandin *History of Reformation*. Lisäksi Harold J. Grimminkin teoksesta *The Reformation Era 1500–1650* tuli v. 1965 toinen, täydennetty painos.

Uudella mantereella syntyneet tutustumisenarvoiset reformaatioaikaa käsittelevät yleisteokset osoittavat reformaatiota kohtaan tunnetun kiinnostuksen kasvamista sekä sikäläisten asiantuntijoiden kohonnuttua ammattitaitoa. Erityisen mielenkiintoinen ja uusia näkökulmia avaava on Länsi-Saksassa oppinsa saaneen Dolandin teos, jossa hän seuraa kunniaakkaasti Amerikan katolisen historiankirjoituksen isän John Gilmaryn Shean viitoittamaa tietä.

4. Kokoomajulkaisut

Vuonna 1961 ilmestyi Heinrich Bornkammin *Das Jahrhundert der Reformation – Gestalten und Kräfte*, joka sisälsi kaksikymmentä Bornkammin vuosien kuluessa kirjoittamaa suppeaa tutkielmaa ja artikkeleita. Se jakaantuu kahteen osaan: ensimmäisessä on kirjoituksia reformaattoreista, poliitikoista ja muuten aikakauden merkkihenkilöistä, toinen käsittää esityksiä Speyerin ja Augsburgin valtiopäivistä, Augsburgin uskonrauhasta ja muista reformaatioon olennaisesti liittyvistä tapahtumista. Amerikkalaisen uskonpuhdistusajan tutkijoiden *grand old man* Roland H. Bainton taas jakaa teoksensa *Studies on the Reformation* kolmeen pääjaksoon. Ensimmäisessä on tarkastelun kohteena Luther ja reformaatio, toisessa uskonpuhdistuksen vasen siipi ja kolmannen osan muodostavat eräiden reformaation aiheuttaneiden uskonnollisten kiistakysymysten luonnehdinnat. Sekä Kurt Alandin artikkeleita sisältävässä laajassa julkaisussa *Kirchengeschichtliche Entwürfe* että Münsterin yliopiston Ostkircheninstituutin johtajan Robert Stupperichin toimittamassa *Kirche im Osten* nimisessä kokoomateoksessa on reformaatioaikaan liittyviä kirjoituksia.

Ranskassa ilmestyneistä kokoomateoksista on mielenkiintoisin Claude Bontemsin, Léon-Pierre Raybandin ja Jean-Pierre Brancoutin toimesta v. 1965 ilmestynyt *Le Prince dans la France des XVIe et XVIIe siècles*.

Bontems tarkastelee siinä Budén *Institution de Princeä*, Rayband Ranskan uskonsotien ideologista pohjaa ja Brancout Saint-Simonin herttuan käsitystä Ranskan politiikasta.

Saksalaisille reformaatiokauden tutkijoille omistettujen juhla- ja muistikirjojen joukossa on omaa luokkaansa etevän katolisen tiedemiehen Hubert Jedinin kunniaksi v. 1965 Erwin Iserlohn ja Konrad Repgenin toimittamana ilmestynyt *Reformata Reformanda*. Tämän kaksiosaisen, puolisen-toista tuhatta sivua käsittävän julkaisun runsaan puolensadan kirjoittajan joukossa ovat eri puolilla maailmaa asuvat huomattavimmat katoliset reformaatioajan tutkijat kuten Batellori, Ceysens, De Maio, Doland, Honselmann, Iserloh, Lortz, Lutz, Prodi, Sawada, Skalweit, Tellechea, Idigoras ja Tüchle. Muutamaa poikkeusta lukuun ottamatta he käsittelevät kirjoituksissaan 1500-luvun historiaan liittyviä kysymyksiä. Teoksen toisen osan lopussa oleva Hubert Jedinin tuotantoa koskeva bibliografia sisältää 494 numeroa. Siinä ensimmäisenä mainittu julkaisu *Das Konzil von Trient* vuodelta 1926 on aiheensa kannalta suuntaa näyttävä koko Jedinin myöhemmälle tieteelliselle toiminnalle: onhan hän laajassa tuotannossaan yhä uudelleen palannut mainitun konsiilin historiaan.

Evankeelisella taholla julkisuuteen tulleista *Festschriftteistä* on merkittävin reformaatioajan tutkijalle ja Erlangenin koulukunnan johtomiehiin kuuluvalla Wilhelm Maurerille omistettu *Reformatio und Confessio*. Siinä on mm. Robert Stupperichin esitys Melanchthonin Moritz von Sachsenin kirkkopoliittikkaan liittyvistä kannanotoista sekä Maurerin oppilaan Ernst Wilhelm Kohlsin Erasmus Rotterdamilaista koskeva käsiteanalyysi.

Elisabetin ajan parlamentin historian tuntijan Sir John Nealen kunniaksi laaditussa juhla- ja muistikirjassa *Elizabethan Government and Society* käsitellään vain S. T. Bindoffin *Statute of Artificersin* syntyhistoriaa koskevassa yksityiskohtaisessa esityksessä juhlistavan ominta tutkimusta. Muissa kahdessatoista artikkelissa on Englannin talous- ja sosiaalishistoriaan liittyvien aiheiden ohella esillä Elisabetin sotapolitiikka ja radikaali puritanismi. Myös R. H. Tawneylelle, Max Weberiltä vaikutteita saaneelle 1500- ja 1600-luvun agraari- ja sosiaalishistorian tutkijalle, omistetussa

juhlajulkaisussa *Essays in the Economic and Social History of Tudor England* sivutaan vain yhdessä, Christopher Hillin protestantismin osuutta kapitalismin syntyyn koskevassa artikkelissa, juhlittavan omaa alaa. Toisissa kosketellaan Tudorien aikaisia kauppasuhteita välimerenmaiden kanssa sekä lontoolaisten kauppiaiden asemaa Kaarle I:n aikana.

Yhdysvalloissa ilmestyneistä reformaatiokauteen liittyvistä juhlakirjoista on mainittava Roland H. Baintonin kunniaksi ilmestynyt *Reformation Studies*, jonka toimitti uskonpuhdistusajan tutkijana tunnetuksi tullut Franklin H. Littell. Teos jakaantuu neljään osaan: ensimmäisessä käsitellään Lutheria, toisessa Calvinia, kolmannessa muita reformaattoreita ja reformaatioon liittyviä tapauksia sekä viimeisessä radikaalia reformaatiota. Artikkelien kirjoittajina teoksen toimittajan ohella ovat mm. Robert H. Fischer, John H. Leith, Glyde L. Manschreck ja Frank J. Wray. Juhlakirja osoittaa, että luvattoman kauan verenvähyyttä potanut amerikkalainen reformaatiokauden tutkimus on alkanut selvästi voimistua. Tähän on osaltaan vaikuttanut se, että tällä hetkellä alkaa Yhdysvalloissa olla käytävissä runsaasti eri Euroopan arkistoista otettuja mikrofilmejä. Lisäksi monet alan tutkijat ovat saaneet koulutuksensa vanhan mantereen yliopistoissa ja palattuaan kotiin he ovat luoneet ympärilleen yhä vahvistuvia koulukuntia. Muista amerikkalaisista kokoomateoksista voidaan vielä mainita Albert Hyman merkkipäiväksi laadittu *The Dawn of Modern Civilization*, jossa olevista reformaatioaikaan liittyvistä kirjoituksista ovat mielenkiintoisimmat Lutherin osuutta talonpoikaissotaan ja anabaptisteja käsittelevät artikkelit sekä Charles H. Carterin johtavan 1500-luvun diplomatian historian tuntijan Garrett Mattinglyn kunniaksi v. 1965 toimittama *From Renaissance to Counter-Reformation*.

Reformaation vasenta siipeä kohtaan tunnetusta mielenkiinnosta on edustava näyte Harold Benderin Robert Friedemannin 70-vuotispäiväksi tämän kirjoituksista kokoama *Hutterite Studies*. Siinä on yksityiskohtaisiin lähdetutkimuksiin perustuvia artikkeleita hutterilaisten historiasta ja opeista sekä heidän elämäkertojaan. Anabaptistijohtaja Menno Simonsin osuutta kastajaliikkeiden historiassa pyrkivät painottamaan Cornelius Krahnin kunniaksi v. 1962 ilmestynyt *The Heritage of Menno Simons*

sekä Guy Hershbergerin toimittama *Das Täufertum, Erbe und Verpflichtung*. Ensiksimitussa kirjoittavat Henry Poettcker ja William Keeney Simonsin opin ydinkohdista ja teoksen julkaisija C. J. Dyck mennoniitien liikkeen historiallisista aspekteista. Jälkimmäisessä kiinnitetään Simonsin ohella huomiota muihin kastajaliikkeiden johtajiin.

Anabaptistit ovat näkyvällä sijalla myös sveitsiläisen reformaatioajan tutkijan F. Blanken kokoomateoksessa *Aus der Welt der Reformation*. Sen kasteenuusijoita ja reformaatiota koskeva kirjoitus on suppeudestaan huolimatta hyvä yleiskatsaus. Suorastaan erinomaisena voidaan pitää tekijän esitystä Münsteriin perustetusta "valtakunnasta".

Peter Rassowin ja Fritz Schalkin v. 1960 toimittama *Karl V. – Der Kaiser und seine Zeit* on epäilemättä huomatuimpia Kaarle V:n kuoleman 400-vuotispäiväksi ilmestyneistä juhlaulkaisuista. Sen korkeatasoisesta sisällöstä voidaan mainita Hubert Jedinin esitys paavien ja konsiilin osuudesta Kaarle V:n politiikkaan, Berthold Beinertin artikkeli Kaarle V:n pojalleen Filipille antamasta testamentista ja poliittisista ohjeista sekä Peter Rassowin kirjoitus eri aikoina keisarista esitetyistä arvioinneista.

Kahden johtavan uskonpuhdistajan opinkäsityksiä ja keskinäisiä suhteita käsitellään Vilmos Vajtan toimittamassa teoksessa *Luther und Melanchthon*. Siinä olevien artikkeleiden kirjoittajia ovat mm. Ernst Bizer, Herbert Olsson, Wilhelm Panck ja Robert Stupperich. Melanchthonin kuoleman 400-vuotispäiväksi ilmestyneisiin juhlaulkaisuun kuuluu Georg Urbanin toimittama *Philipp Melanchthon 1497–1560*, jossa julkaisijan lisäksi mm. Hans Volz ja Martin Schmidt valottavat Melanchthonin elämän eri puolia. Sitä merkittävämpi teos on Walter Elligerin toimittama *Philipp Melanchthon*, jonka runsaasta sisällöstä mainittakoon Wilhelm Maurerin *Melanchthon als Humanist*, Franz Laun *Melanchthon und die Ordnung der Kirche*, Heinrich Bornkammin *Melanchthons Menschenbild* ja Lauri Haikolan *Melanchthons Lehre von der Kirche*.

Edellä mainituista Melanchthon-tutkielmista eroaa huomattavasti Saksan Demokraattisen Tasavallan Melanchthon Komitean aloitteesta syntynyt *Philipp Melanchthon*, jossa hylätään "taantumuksellisen historiankirjoituksen" uskonpuhdistajasta luoma kuva ja asetetaan tilalle marxilaisen

historiankäsitteiden pohjalta nouseva hahmo. Kuvaavaa kyseiselle tulkinnalle on kirjan kolmannen luvun otsikko: *Der politische und ideologische Standort Melanchthons in den Klassenkämpfen der Reformationszeit*. Saman komitean ansiosta syntyi myös toinen, edellä mainittua laajempi teos *Philipp Melanchthon 1497–1560*. Sen esipuheen kirjoittajan August Bachin mukaan sosialismin toteutuminen Itä-Saksassa on jatkoa Melanchthonin edustamalle Saksan kansan humanistiselle traditiolle. Kiinnostavia ovat teoksessa mm. Max Steinmetzin esitys Melanchthonin Tuomas Müntzeriä ja Nicolaus Storchia koskevista käsityksistä, Walter Zöllnerin artikkeli Melanchthonin suhteesta talonpoikaissotaan ja Gerhard Zschäbitzin kirjoitus Melanchthonin vaikutuksesta 1500-luvun loppupuolen ruhtinaspolitiikkaan. Melanchthonia koskevista kokoomajulkaisuista ansaitsee tulla mainituksi myös Wilhelm Maurerin vuosina 1955–1962 kirjoittamista artikkeleista kokoama *Melanchthon Studies*, jossa hän tarkastelee Melanchthonia ennen muuta humanistina.

Calvinin kuoleman 400-vuotispäiväksi ilmestyneistä teoksista on merkittävä Joachim Roggen toimittama *Johannes Calvin 1509–1564*. Siinä kirjan toimittajan ohella Günter Gloede, Werner Krusche, Heinz Langhoff ja Fritz Schröter käsittelevät kirjoituksissaan Geneven uskonpuhdistajaan liittyviä kysymyksiä.

Tässä yhteydessä on vielä mainittava saksan- ja englanninkielisenä ilmestyvä varsin korkeatasoinen *Archiv für Reformationsgeschichte, Archive for Reformation History*, jossa vuosittain painetaan kunnioitusta herättävä määrä suppeita tutkielmia uskonpuhdistuksen historiaan liittyvistä teemoista.

5. Elämäkerrat

Uskonpuhdistuskaudella eläneistä henkilöistä kirjoitettujen biografioiden joukossa ovat reformaattorit jatkuvasti olleet runsaimmin edustettuina. Vuonna 1962 ilmestyi itsensä Gerhard Ritterin *Luther-Gestalt und Tat*, jossa tekijä on onnistunut sijoittamaan Lutherin 1500-luvun alkupuolis-

kon usein sekä poliittisesti että uskonnollisesti vaikeaselkoiseen kenttään. Ihmetystä herättää kuitenkin Ritterin Luther-tulkinnassa paikoitellen ilmevä irrationaalisuus. Vuosi Ritterin tutkimuksen jälkeen tuli painosta Franz Laun *Luther*. Siinä kirjoittaja kiinnittää erityistä huomiota Lutherin rooliin talonpoikaissodan aikana. John M. Toddin *Martin Luther* on paremminkin puheenvuoro nykyiseen katolisten ja luterilaisten väliseen ekumeeniseen dialogiin kuin objektiivisuuteen pyrkivä tutkimus. Heikko esitys historiantutkimuksen kannalta on myös Erik Eriksonin kohua herättänyt *Young Man Luther*, jossa tekijä esiintyen samalla kertaa historioidisijana ja psykoanalytikkona pyrkii kuvaamaan Lutherin kehitykseen vaikuttaneita tekijöitä.

Clyde L. Manschreckin 1950-luvun lopussa ilmestynyt *Melanchthon, The Quiet Reformer* enteili pienenä Melanchthonin renessanssia. Melanchthonin syntymän 400-vuotisjuhlavuonna ilmestyi sitten juhlakirjojen ohella hänen valittujen teostensa toimittajan Robert Stupperichin kirjoittama biografia *Melanchthon*. Seuraavana vuonna syntyi saman tekijän kynästä *Der unbekannte Melanchthon*. Kirjoittajan pyrkimyksenä oli esittää siinä Melanchthon uudessa valossa. Robert H. Fischerin toimesta v. 1965 Yhdysvalloissa ilmestyneen Stupperichin viimeksi mainitun Melanchthon-tutkimuksen arvoa lisää se, että kääntäjä on liittänyt siihen sekä Melanchthonin kirjoitusten että hänestä ilmestyneiden tutkimusten bibliografiat. Stupperichin ohella kirkollisen historiografian tutkijana kunnostautunut Peter Meinhold julkaisi tutustumisenarvoisen esityksen Melanchthonista.

Jos Calvin on saanut osakseen jokseenkin vähän huomiota, on toisesta sveitsiläisestä reformaattorista Zwinglistä kirjoitettu lukuisia elämäkertoja. Vuonna 1960 tuli painosta Oskar Farnerin neliosaisen *Hyldrych Zwingli* -biografian viimeinen nide. Siinä on hallitsevana teemana Zwinglin yritykset sekä kirkollisesti että poliittisesti muodostaa voimakas katolisuuden vastainen rintama Sveitsissä. Geneveläinen kirkkohistorioitsija Jacques Curvoisier puolestaan laati Princetonissa pitämiensä luentojen pohjalta teoksen *Zwingli. A Reformer Theologian*. Monivuotisen työn tuloksena ilmestyi v. 1965 Fritz Schmidt-Clausingin *Zwingli*, jossa

pyritään luomaan yhtenäinen kuva reformaattorista ja hänen teologiasaan. Lisäksi Jean Rillietin v. 1959 ilmestyneestä biografiasta *Zwingli, le Troisième Homme de la Réforme* tuli viisi vuotta myöhemmin englanninkielinen parannettu painos.

Suurten uskonpuhdistajien ohella on viime aikoina alettu kiinnittää yhä suurempaa huomiota myös heidän oppilaittensa ja seuraajiensa elämänvaiheisiin. Jo 1950-luvulla ilmestyivät Justus Jonaksen, Georg Spalatinin, Vadianin, Paul Fagiuksen, Franz Lambert von Avignonin ja Veit Dietrichin elämäkerrat. Seuraavalle vuosikymmenelle siirryttäessä tuli painosta Bernd Moellerin habilitaatiokirjoitus *Johannes Zwick und die Reformation in Konstanz*, jossa tekijä tarkastelee Saksassa ja Italiassa oppinsa saaneen humanistin ja Konstanzin reformaattorin elämänvaiheita. Vuonna 1962 ilmestyi Heinrich Ullrichin Weimarissa olevien lähteiden pohjalta kirjoittama *Friedrich Myconius 1490–1546*. Vuotta myöhemmin julkaistiin Georg Biundon kirjoittama laajalti matkustelleen augsburgilaisen porvarin pojasta pelottomaksi reformaattoriksi kehittyneen Kaspar Aquilan elämäkerta. Johannes Zwicken biografian laatija Bernd Moeller kirjoitti vielä v. 1964 teoksen myös toisesta konstanzilaisesta reformaattorista Ambrosius Blarerista.

Mielenkiintoisen lisän reformaatioajan hengenmiehistä kirjoitettuihin tutkimuksiin tuovat Tuomas Müntzeriä, talonpoikaissodan "sankaria", koskevat julkaisut, joita yksistään Itä-Saksassa ilmestyi vuosina 1945–1965 runsaat kaksikymmentä. Tähän Müntzerin renessanssiin vaikutti ennen muuta se, että traditionaalinen sosialistinen Müntzer-kuva tuki marxilaista käsitystä, jonka mukaan sorrettujen nousu sortajia vastaan on historiallisen kehityksen liikkeelle paneva voima. Merkittävimpiä 1960-luvulla ilmestyneistä historiallisen materialismin tarkoituseriä palvelemaan asetetusta Müntzer-tutkimuksista ovat lännessä Ernst Blochin ja idässä Manfred Bensingin kirjoittamat esitykset. Myös toisesta radikaalin reformaation johtomiehestä Menno Simonsista laadittiin vuonna 1962 J. A. Brandsman toimesta tutkimus.

Jos evankeelisella taholla kiinnitettiin huomiota uskonpuhdistajien elämänvaiheisiin ja marxilaisella taholla radikaalin reformaation miehiin, on

luonnollista, että katolisella maaperällä vastauskonpuhdistuksen sankarit houkuttelivat tutkijoita. Merkittäväksi tulikin jesuiittain kasvatin Hugo Rahnerin veljestön perustajasta kirjoittama biografia *Ignatius von Loyola als Mensch und Theologe*. Vuosien kuluessa monet biografit – Blunck, Boehmer, Dudon, Englander, Gothein, Guillermon, Iparraguirre, Joly, Marcuse v. Matt, Przywara, Richter, eräitä mainitakseni – ovat tutkineet Loyolan elämänvaiheita. Eräs Rahnerin tutkimuksen esiinpistävä piirre on Loyolaa kohtaan tunnettu pieteetti. Toinen tutkijan metafysiikkaan taipuvasta luonteenlaadusta johtuva piirre, irrationaalisten tekijöiden korostaminen, pyrkii jonkun verran alentamaan muuten perusteellisen esityksen arvoa. Josef Steinruckin vastauskonpuhdistuksen asiaa ajaneesta maallikosta Johannes Babtist Fickleristä kirjoittama, *Reformationsgeschichtliche Studien und Texte* -sarjaan otettu elämäkerta on kauttaaltaan luotettavaa työtä.

Reformaatiokauden hengellisten johtajien ohella maalliset ruhtinaat ovat kiinnostaneet elämäkertojen tekijöitä. Vuonna 1960 ilmestyi Walter Hubatschin mittava *Albrecht von Brandenburg-Ansbach, Deutschordens Hochmeister und Herzog in Preussen*. Helmut Freiwald puolestaan tarkastelee toisesta saksalaisen ritarikunnan suurmestarista ja Preussin herttuasta Albrecht von Ansbach-Kulmbachista kirjoittamassaan elämäkerrassa myöhäisen ritari- ja nuoren herttuakunnan johtajaa ennen muuta preussilaisen valtiomuotokehityksen kannalta. Preussin maaperällä liikutaan myös Iselin Gundemannin nykyisin Göttingenissä, Merseburgissa ja Kööpenhaminassa säilytettävien arkistolähteiden pohjalta laatimassa tutkimuksessa *Herzogin Dorothea von Preussen 1504–1547*. Eichstätin ruhtinaspiispan elämää kuvaa Ernst Reiterin *Martin von Schaumberg Fürstbischof von Eichstätt 1560–1590 und die Trienter Reform*. Götz von Pölnitzin monumentaalisen Anton Fugger-biografian ensimmäinen osa päättyi hetkeen, jolloin Fugger otti johtoonsa augsburgilaisen yrityksen. Vuonna 1963 ilmestyneessä toisen osan alkupuoliskossa Pölnitz kuvaa sekä Habsburgeihin että protestanttisiin ruhtinaiisiin suhteita solmivan suurliikemiehen vaiheita vuoteen 1543 asti.

Myös humanistit ovat saaneet huomiota osakseen. P. Smithin laajan Erasmus-biografian ohella ansaitsee maininnan Karls Heinz Oelrichin *Der späte Erasmus und die Reformation*. Johannes Sylvius Erganuksen elämäkerran kirjoitti Humboldt-yliopiston kasvatti Hubert Kirchner v. 1961. Paria vuotta myöhemmin ilmestyi Huizingalta vaikutteita saaneen Gerald Straussin historioitsija Johannes Aventinusta käsittelevä teos. Hyvin tasapainoitettu on Stanford E. Lehmbergin tutkimus Henrik VIII:n aikaisesta humanistista Sir Thomas Elyotista. Merkittävä on myös Lawrence V. Ryanin Cambridgen oppineiden piiriin kuuluneesta kreikankielen professorista ja diplomaatista Roger Aschamista laatima biografia. Englannin reformaation – varsinkin englanninkielisen raamatun – historiaan vaikuttaneen Georg Joyen elämäkerran julkaisivat Charles Butterworth ja Allan G. Chester v. 1962. Ajatuksia herättää Jasper Ridleyen esitys sekä protestanttiselta että katoliselta taholta ankaraa kritiikkiä osakseen saaneesta arkkipiispa Thomas Cranmeristä. Joskin tutkimuksen alkuosa jättää toivomisen varaa on Cranmerin myöhempien uskonnollisten ja poliittisten kannanottojen analyysi korkeatasoista luettavaa. Elisabetin hallituskauden alkupuolella elänyt arkkipiispa Parker on vähemmän kiistelty hahmo. V. J. Brookin hänestä tekemä tutkimus tuo eteen sopuisuhtaisen kuvan hallitsijalle uskollisesta kirkkoruhtinaasta.

Erittäin tunnettu Tudorien ajan tutkija Conyers Read oli aikaisemmin julkaissut tutkimuksen Walsinghamista ja Cecilistä. Vuonna 1960 ilmestyi hänen kirjoittamansa erinomainen *Lord Burghley and Queen Elizabeth*. Siinä Read ei tyydy käsittelemään pelkästään Burghleyä vaan piirtää samalla varmaotteisesti yleiskuvan Englannin sisä- ja ulkopoliitikasta 1500-luvun viimeisillä vuosikymmenillä. Muita Tudorien ajan valtiomiehiä ja sotilaita koskevista biografioista kannattaa mainita Stanford E. Lehmbergin *Sir Walter Mildmay and Tudor Government*, josta saa hyvän kuvan tämän Cambridgen kasvatin virkauran tasaisesta noususta eri hallitsijoiden aikana, Amos C. Millerin *Sir Henry Killigrew, Elizabethan Soldier and Diplomat* sekä A. L. Rowsen *Sir Raleigh, His Family and Private Life*.

6. Erikoistutkimukset

Englantilainen historioitsija W. K. Jordan käsitteli 1960-luvun alussa useissa monografioissaan Tudorien ja varhaisempaan Stuartien ajan sosiaalishistoriaan liittyviä kysymyksiä. Vuonna 1960 ilmestyivät *The Charities of London, 1480–1660* ja *The Forming of Charitable Institutions of West England*. Seuraavana vuonna tulivat painosta *The Charities of Rural England, 1480–1660* ja *Social Institutions in Kent, 1480–1660*. Pian seurasi vielä *The Social Institutions of Lancashire*. Näissä julkaisuissa Jordan kartoitti perusteellisesti laajoja sosiaalisia ja ekonomisia ryhmiä.

Lawrence Stonen *The Crisis of the Aristocracy 1558–1641* valottaa kriisiä, jonka kyseisenä aikana yhteiskunnassa tapahtunut muutos aiheutti. John Buxton pyrkii tutkimuksessaan *Elizabethan Taste* selvittämään ylimmän yhteiskuntaluokan piirissä vallinneita tapoja. Erinomainen taidehistoriaa koskeva tutkimus on Eric Mercerin *The Oxford History of English Art* -sarjassa ilmestynyt *English Art 1553–1625*. Siinä käsitellään kyseisen ajanjakson maalaus- ja kuvanveistotaiteen ohella myös arkkitehtuuria.

Karl-Friedrich Olechnowitz käsittelee teoksessaan *Der Schiffbau der hansischen Spätzeit* 1500-luvun loppupuolen Hansaan liittyneitä talous- ja sosiaalishistoriallisia kysymyksiä. Keski-Euroopan talouselämää valottaa puolestaan Ferdinand Tremelin *Das Handelsbuch des Judenburger Kaufmannes Clemens Körbler 1526–1548*. Merkittävä 1500-luvun ja seuraavan vuosisadan alun Geneveä koskeva taloushistoriallinen tutkimus on Alfred Burginin *Kapitalismus und Calvinismus*.

Erinomaisen kuvan Ranskan ja Alankomaiden kaupasta vuosina 1460–1585 antaa Emile Coornaertin kaksiosainen *Les français et le commerce international à Anvers. Fin du XVe–XVIe siècle*. Lukuisista Ranskan arkistoista keräämänsä melkoisen lähdemateriaalin perusteella Michel Devèze toteaa mittavassa tutkimuksessaan *La vie de la forêt française au XVIe siècle*, että varallisuuden lisääntyminen 1500-luvulla heijastui voimakkaasti talouselämässä tärkeää osaa näyttelevään metsätalouteen.

Paljon käsiteltyyn Englannin villakaupan historiaan tuo oman lisänsä Peter J. Bowdenin *The Wool Trade in Tudor and Stuart England*. Uusiin työmenetelmien vaikutusta tutkii puolestaan M. B. Donald kirjassaan *Elizabethan Monopolies. The History of the Company of Mineral and Battery Works from 1565 to 1604*. Huolimatta nimestään *The Economy of Scotland in Its European Setting 1550–1625* jäävät yleiseurooppalaiset tekijät vähälle huomiolle S. G. E. Lythen muuten luotettavassa tutkimuksessa.

Tudorien ajan oikeus- ja hallintohistoriaa käsittelee W. C. Richardsonin teos *History of the Court of Augmentations 1536–1554*. Aikaisemmin saatua kuvaa Geneven oikeudellisesta ja hallinnollisesta kehityksestä selventää useissa kohdin ennen käyttämättömiin lähteisiin nojautuva E. William Monterin tutkimus *Studies in Genevan Government 1536–1605*. Bartholluksen ja hänen koulukuntansa merkitystä Baselin ohella koko Sveitsin 1500-luvun alkupuoliskon oikeuselämälle selvittelee Guido Kischin *Bartholus und Basel*. Itäsaksalainen Hermann Löscher tulee tutkimuksessaan *Das erzgebirgische Bergrecht des 15. und 16. Jahrhunderts* siihen tulokseen, että kyseisen ajan vuorioikeutta koskevissa lähteissä on huomattavissa yhteiskunnallisen erilaistumisen mukanaan tuomat luokkavastakohdat.

Painava lisä yliopistojen historiaan on Edgar Bonjourin Baselin yliopiston 400-vuotisjuhlan kunniaksi laatima laaja *Die Universität Basel von den Anfängen bis zur Gegenwart 1460–1960*. Vaikka siinä onkin pääpaino aatehistoriassa, on yhteys poliittiseen ja taloudelliseen taustaan saatu mainiosti esille. Valaliittolaisten suhteesta Baselin yliopistoon tekee selkoa Marc Sieberin *Die Universität Basel und die Eidgenossenschaft 1460–1529*. Sen mukaan vielä kyseisenä aikana yläluokan piiristä lähteneet ylioppilaat mielellään hakeutuivat Saksan, Ranskan tai Italian yliopistoihin. Nimestään huolimatta Gottfried Kleischin *Der Einfluss der Universität Frankfurt/Oder auf die schlesische Bildungsgeschichte* jättää selvittämättä mainitun vaikutuksen. Toisaalta Frankfurtissa opiskelleet breslalaiset ylioppilaat tulevat perusteellisesti kortistoiduiksi. Useissa kohdin entiset käsitykset kumoava on lupaavan nuoren tutkijan Ernst-

Wilhelm Kohlsin *Die Schule bei Martin Bucer in ihrem Verhältnisse zur Kirche und Obrigkeit*, jonka ainoa painava heikkous lienee se, että tekijä jättää ehkä tarpeeksi korostamatta Bucerin kasvatusperiaatteiden poikkeavuutta hänen yleisistä humanistisista käsityksistään. Vielä on aihetta mainita Yhdysvalloissa ilmestyneet Marie Boasin *The Scientific Renaissance 1450–1630*, jossa kuvataan tähtitieteessä, lääketieteessä, matematiikassa ja fysiikassa sekä muilla tieteenaloilla tapahtunutta kehitystä, sekä Donald F. Lachin Euroopan ja Aasian suhteita 1500-luvulla kuvaava teos *The Century of Discovery*.

Kun tarkasteltavana on aikakausi, jolloin siihen asti kaikille elämänaloille vaikutuksensa ulottanut yhtenäinen katolinen kirkko ensin pirstoutui useaan osaan ja sitten yhdistytyttyään alkoi tarmokkaasti taistella menettämistään alueista, on luonnollista, että sen sekä syntyneiden uusien kirkkojen ja uskonnollisten yhteisöjen historian tutkiminen on hoidettu historioitsijoita puoleensa. Uusista Rooman kirkkoa käsittelevistä tutkimuksista on parhaimpia Konrad Repgenin v. 1962 ilmestynyt *Die Römische Kurie und der Westfälische Friede*. Kirjan ensimmäisen jakson muodostaa laaja katsaus paavilliseen politiikkaan vuosina 1521–66. Tänä aikana oli käännekohtana paavin suhteissa keisarikuntaan vuosi 1532, jolloin kanonisen ja keisarillisen lain välisen yhteyden loputtua voidaan katsoa Marsilius Padovalaisen *Defensor Pacis* -teoksen ilmestymisen jälkeen yhä kiivaampien hyökkäysten kohteeksi joutuneen *unum Corpus Christianum* -idean saaneen lopullisen kuoliniskun. Hienon analyysin Julius III:n, Marcellus II:n ja Paul IV:n harjoittamasta politiikasta tarjoaa Heinrich Lutzin *Christianitatis Afflicta*. Walter Hollwegin *Der Augsburger Reichstag von 1566 und seine Bedeutung für die Entstehung der Reformierten Kirche und ihres Bekenntnisses* on taas tunnettava 1500-luvun viimeisten vuosikymmenien tunnustuksellisen kehityksen ymmärtämiseksi. Merkittävä on myös konsiilihistorian tuntijan Hubert Jedinin *Krisis und Abschluss des Trienter Konzils 1562/63*.

Alueellisesti rajoittuneista reformaatiokautta koskevistä tutkimuksista on huomionarvoinen protestanttien poliittiseksi johtajaksi nousseen ja olennaisesti reformaation kulkuun vaikuttaneen Filip von Hessenin aluei-

ta koskeva Heinrich Steitzin teoksen *Geschichte der evangelischen Kirche in Hessen und Nassau* ensimmäinen osa. Erich Roth oli tutkimuksensa *Die Reformation in Siebenbürgen* ensimmäisessä osassa kuvannut Johannes Honterin Siebenbürgeniin perustaman zwingliläissävyisen kirkon vaiheita. Vuonna 1964 julkisuuteen tulleessa toisessa osassa Roth kuvaa sen kehitystä ja sulautumista puhtaaseen wittenbergiläiseen luterilaisuuteen. Reformaation läpimurtoa Lyypekissä selvittelee Wilhelm Janaschin *Reformationsgeschichte Lübecks von Peterablass bis zum Augsburger Reichstag, 1515–1530*.

Enemmän kirkko- kuin oikeushistorian piiriin kuuluu Hermann Buc-kin omalaatuisen otsikon saanut *Die Angänge der Konstanzer Reformationsprozesse, Österreich, Eidgenossenschaft und Schmalkaldischer Bund 1510/22–1531*. Muiden mielenkiintoisten huomioiden ohella toteaa Bernd Moeller tutkimuksessaan *Reichstag und Reformation* zwingliläis-bucerilaisen reformaatiotyypin vaikutuksen yläsaksalaisten valtakunnan-kaupunkien lainsäädäntöön. Brandenburgin, Mecklenburgin ja Pommernin kirkkohistoriaan tuo oman lisänsä Ernst Opgenoorthin *Die Ballei Brandenburg des Johanniteordens im Zeitalter der Reformation und Gegenreformation*. Thomas Klein osoittaa tutkimuksessaan *Der Kampf um die Zweite Reformation in Kursachsen, 1586–1591*, että Christian I lähinnä Krellin, Paulin, Salmuthin, Pieriuksen, Steinbachin ja muiden neuvonantajinsa vaikutuksesta koetti voimistaa toista reformaatiota alueillaan. Kleinin ohella myös G. von Lojewskin *Bayerns Weg nach Köln* ja Jürgen Petersohnin *Fürstenmacht und Ständentum in Preussen während der Regierung Herzog Georg Friedrichs, 1578–1603* liittyvät 1500-luvun loppupuoliskon monivaiheiseen historiaan. Perusteellisten arkistotutkimusten pohjalta syntyneessä esityksessään Petersohn kritisoi terävästi usein esitettyä käsitystä, että Georg Friedrich olisi varhaisabsolutismin edustaja. Kalvinismiin taipuneen Pfalzin suurisuuntaisen politiikan yleispiirteitä selvittelee Claus-Peter Clasenin suppeudestaan huolimatta tutustumisenarvoinen teos *The Palatine in European History 1559–1660*. Fürstenbergiläisiin territorioihin on puolestaan rajoittunut Werner Tho-

man *Die Kirchenpolitik der Grafen von Fürstenberg im Zeitalter der Glaubenskämpfe, 1520–1660*.

Saksasta ilmestyneistä tutkimuksista kannattaa seuraavaksi mainita puoleksi Joseph Lortzin johtaman Institut für europäische Geschichten julkaisusarjassa ilmestynyt Gottfried Schrammin *Der Polnische Adel und die Reformation 1548–1607* sekä *Corpus Catholicorum* -sarjan julkaisemisesta huolta pitävän yhdistyksen toimittamassa *Katholisches Leben und Kämpfen im Zeitalter der Glaubensspaltung* -sarjassa painettu Bernhard Stasiewskin *Reformation und Gegenreformation in Polen*. Edellä mainittujen sekä katolisen Hubert Jedinin toimittaman *Reformationsgeschichtliche Studien und Texte* -sarjan laadullisesti ja määrällisesti mitattavia julkaisuja selaillessa saa vihiä siitä, miten Saksan liittotasavallassa vaikutusvaltaisessa asemassa oleva katolinen kirkko pystyy myös konkreettisesti vaikuttamaan maan tiede- ja kulttuuripolitiikkaan. Tunnettuaahan on, miten nimenomaan katolinen teologinen tiede saa maassa huomattavaa taloudellista tukea.

Erittäin mielenkiintoiseksi muodostui 1950-luvun lopussa alkanut ja seuraavan vuosikymmenen puolella jatkunut Lutherin teesiennaulaamista koskenut tiedemiesten välinen kiista. Sen aloitti Kurt Aland v. 1958 väittäessään Lutherin todella naulanneen teesinsä lokakuun viimeisenä päivänä v. 1517. Alandin innoittamana julkaisi seuraavana vuonna Hans Volz vahvasti dokumentoimansa *Martin Luthers Thesenanschlag und dessen Vorgeschichte*, jossa hän poiketen evankeelisella taholla vuodesta 1617 asti esitetystä kannasta, jonka mukaan Luther olisi naulannut teesinsä lokakuun 31. päivänä, pyrki osoittamaan teesiennaulaamisen tapahtuneen marraskuun ensimmäisenä päivänä. Alandin ja Volzin esittämiin väitteisiin tarttui Erwin Iserloh ensin artikkelissaan *Luthers Thesenanschlag, Tatsache oder Legende?* (v. 1961) ja seuraavana vuonna ilmestyneessä samannimisessä kirjassaan. Molemmissa hän pitää koko kyseistä tapahtumaa pelkkänä legendana. Reaktiota ei tarvinnut kauan odottaa: Alandin ja Volzin ohella yhtyivät leikkiin Albert Clos, Kl. Harms, Ingemar Höss, Franz Lau, B. Lohse, Peter Meinhold ja Gerhard Müller.

Kiistan merkittävyyttä kuvaa se, että Berliinissä lokakuussa 1964 pidetyssä Saksan historiantutkijain kokouksessa oli kysymys Lutherin teeseistä usean kerran esillä. Asiaa ei saatu siellä kuitenkaan ratkaistuksi. Jo seuraavana vuonna julkaisi Kurt Aland kirjan *Martin Luthers 95 Thesen. Mit den dazuhörigen Dokumenten aus der Geschichte der Reformation*. Iserloh kärjisti teesinsä muotoon *Der Thesenanschlag fand nicht statt*. Samana vuonna tarttuivat kynään heidän lisäksi myös Volz, Klemens Honselmann, H. Steitz ja H. Staubing. Vielä seuraavana vuonna ilmestyi Iserlohn kirjanen *Luther zwischen Reform und Reformation* sekä Honselmannin tutkimus *Urfassung und Drücke der Ablassthesen Martin Luthers und ihre Veröffentlichung*. Iserloh pysyi aikaisemmin esittämässään kannassa. Honselmann puolestaan väitti, ettei Luther itse ollut koskaan puhunut teesien naulaamisesta. Koko tarina oli saanut alkunsa vasta Melancthonin mainitessa siitä Lutherin kuoleman jälkeen laatimassaan Lutherin latinankielisten teosten toisen osan esipuheessa. Teesiennaulaamisen kannalla olevia tutkijoita Iserloh ja Honselmann eivät kuitenkaan saaneet vakuuttuneiksi.

Jos Saksassa oli kiista Lutherin teeseistä saanut aikaan useita monografioita, keskityttiin sveitsiläisissä erikoistutkimuksissa Zwinglin persoonan ympärille. Merkittävimpiä niistä ovat K. Spillmannin *Zwingli und die zürcherische Politik gegenüber der Abtei St. Gallen*, Martin Haasin *Zwingli und der Erste Kappelerkrieg* ja René Hauswirthin *Landgraf Philipp von Hessen und Zwingli*. Näiden tutkimusten perusteella voi sanoa sisäisten motiivien ohella puhtaasti ulkonaisten tekijöiden sanelleen Zwinglin sisä- ja ulkopoliittiset ratkaisut.

Myös monografioiden joukossa ovat radikaalin reformaation edustajat hyvin esillä. Kurpfalzin ruhtinaiden uudestikastajia koskevia toimenpiteitä selvittelee Ernst Friedrich Peter Güssin *Die Kurpfälzische Regierung und das Täuferium bis zum Dreissigjährigen Kriege*. Uudestikastajien vainoja milloin evankelisten milloin katolisten hallussa olleessa Kölnissä kuvaa Hans H. Th. Stiasnyn *Die strafrechtliche Verfolgung der Täufer in der Freien Reichstadt Köln 1529 bis 1618*. Koska Yhdysvalloissa elää runsaasti reformaation vasempaan siipeen kuuluneiden jälkeläisiä, on

luonnollista, että siellä on kiinnitetty huomiota liikkeen historian tutkimiseen. Yhdysvalloista on myös lähtöisin tähän mennessä paras tätä aluetta koskeva tutkimus, George Huntston Williamsin lähes tuhatsivuinen *The Radical Reformation*. Se on yksityiskohtainen selvitys eri liikkeistä ja niiden teologiasta. Muista amerikkalaisista tutkimuksista on syytä mainita A. L. E. Veheydenin *Anabaptism in Flanders 1530–1650*, Fritz Blanken *Brothers in Christ* ja Leonhard Verduinin *The Reformers and Their Stepchildren*.

Englannin uskonpuhdistuksen alkuvaiheista tekee selkoa William A. Clebschin *England's Earliest Protestants 1520–1535*. Siinä on hallitsevana biografinen elementti. Tekijä osoittaa kuinka läheisiä olivat Englannin protestanttien henkilökohtaiset kontaktit mannermaan reformaattoreiden kanssa. Samaa aikaa kuin Clebsch käsittelee myös Marcus Loane edellistä huomattavasti heikommassa esityksessään *Pioneers of Reformation in England*. Henrik VIII:n ja Lutherin välisiä suhteita selvittelee Erwin Doernbergin *Henry VIII and Luther* ja hallitsijan suhdetta yleensä luterilaisiin Neelak Serawlook Tjernagelin *Henry VIII and the Lutherans*. James Kelsey McConican tutkimus *English Humanists and Reformation Politics under Henry VIII and Edward VI* osoittaa Erasmus Rotterdamlaisella olleen suuri vaikutus Oxfordin ja Cambridgen piirissä kasvaneiden humanistien ja reformaattoreiden ajatteluun. Moren ja Colet'n käsitteitä valottaa Robert P. Adamsin *The Better Part of Valor*.

Sosiaalinen aspekti on päällimmäisenä Ernst Troeltschiltä ja Max Weberiltä vaikutteita saaneiden Charles ja Katherine Georgen Englannin protestantismien ulkonaisia piirteitä koskevassa tutkimuksessa *The Protestant Mind of the English Reformation 1570–1640*. Anglikaanien ja puritaanien käsityksissä ilmenneitä teologisia ja filosofisia eroja kuvaa John F. H. Newin *Anglican and Puritan*. Hiippakunta-arkistosta kerätyn aineiston pohjalta nousee R. A. Marchantin tutkimus *The Puritans and the Church Courts in the Diocese of York 1560–1642*. Mielenkiintoisen lisän vähän tutkittuun kirkollisen hallinnon organisaatioon Elisabetin ja Jaakko I:n aikana tuo Robert Petersin *Oculus Episcopi*. Elisabetin hallituskauden alun kirkkopoliittikkaa valaisee taas erinomaisesti Carl S.

Meyerin *Elisabeth I and the Religious Settlement of 1559*. Aikalaisten mielestä kansallisen vaaran muodostaneiden katolisten sosiaalista ja ekonomista tilaa käsittelee William Raleigh Trimblen *The Catholic Laity in Elisabethan England, 1558–1603* (vuodelta 1964). Samoihin aikoihin Trimblen tutkimuksen kanssa tuli Geoffrey Baskervillen tutkimuksesta *English Monks and the Suppression of the Monasteries* uusi painos. Jo puolikymmentä vuotta näitä ennen oli ilmestynyt D. Knowlesin pääasiallisesti piispallisen visitaatiomateriaalin pohjalta laatima erinomainen esitys Tudorien ajan uskonnollisten järjestöjen elämästä.

Helen C. Whiten teos *Tudor Books of Saints and Martyrs* rakentuu Henrik VIII:n ja Edward VI:n, Marian ja Elisabet I:n aikaisista marttyyreistä kirjoitettuihin kuvauksiin. Markus Jennyn kynästä oli v. 1962 lähtenyt saksalaisen Sveitsin evankelisen kirkkolaulun tutkimuksen uudelle tasolle nostanut työ. Kaksi vuotta myöhemmin julkisuuteen tullut J. W. Blenchin *Preaching in England in the Late Fifteenth and Sixteenth Centuries* vei puolestaan Englannin reformaationkauden jumalanpalveluselämän tutkimuksen aivan uusille urille. Duncan Shaw osoittaa tutkimuksessaan *The General Assemblies of the Church of Scotland, 1560–1600*, että reformoidun Skotlannin kirkon hallinnossa säilyi vielä kauan keskiaikaisia aineksia.

Erityisesti saksalaisen kirkkohistorian tutkimuksen piirissä on jo kauan ollut havaittavissa tiettyä pyrkimystä lähestyä tutkittavaa aihetta paitsi historiallisesta myös filosofisesta ja teologisesta näkökulmasta käsin. Tämän suunnan vahvistumista osoittaa hiljattain useihin sikkäläisiin yliopistoihin perustetut erityiset teologianhistorian oppituolet. Perinteellisesti ovat reformaattorit olleet hyvin edustettuina teologianhistoriallisten tutkimusten joukossa. Martti Lutherista kirjoitettujen lukuisten esitysten joukosta voi mainita Reinhard Schwarzin, Martin Schloemannin, Karl Gerhard Steckin ja Gunther Fabiunken tutkimukset. Schwarz analysoi kirjassaan *Fides, spes und caritas beim jungen Luther unter besonderer Berücksichtigung der mittelalterlichen Tradition* nuoren Lutherin käsityksissä kolmen kristillisen hyveen kohdalla tapahtunutta kehitystä. Schloemann pyrkii selvittämään teoksessaan *Natürliches und gepredigtes*

Gesetz bei Luther vaikeaselkoista laki-problematiikkaa Lutherin tuotannossa. Steck puolestaan tutkii kirjassaan *Lehre und Kirche bei Luther* Lutherin oppi- ja kirkkokäsityksen kehitystä. Fabiunken tutkimuksessa *Martin Luther als Nationalökonom* on mielenkiinnon kohteena uskonpuhdistajan talouselämää koskeva kanta.

Peter Fraenkelin *Testimonium Patrum* on perusteellinen esitys Melanchthonin suhteesta kirkkoisiltä peräisin olevaan traditioon. Calvinin ja hänen aikalaistensa teoksia analysoimalla Paul Sprenger määrittelee tutkimuksessaan *Das Rätsel um die Bekehrung Calvins* Calvinin uskonnolliseen kääntymykseen vaikuttaneet tekijät. Calvinin avioliitto- ja sukupuolietiikkaan liittyviä ajatuksia sekä niiden kehitystä selvittelee André Bielerin *L'homme et la femme dans la moral calviniste*. Geneven reformaattorin regimenttioppia valaisee puolestaan Jürgen Baurin *Gott, Recht und weltliches Regiment im Werke Calvins*.

Vaikeasti kerättäviin lähteisiin nojautuu C. A. Mayerin vahvasti dokumentoitu *La religion de Marot*. Tekijä tulee siihen tulokseen, etteivät Marotia kiinnostaneet dogmit ja metafysiikka, vaan hän uskoi reformaation ja humanismin yhdessä edistävän ihmisen vapautta ja arvoa. Radikaalin reformaation edustajan ajattelua valaisee Gottfried Maronin *Individualismus und Gemeinschaft bei Caspar von Schwenckfeld*. Maronin mukaan Schwenckfeldin kristosentrinen mystisismi yhdessä uskonnollisen individualismin kanssa pakotti hänet eroamaan kannattajineen kirkon yhteydestä. Hans Joachim Hillebrand tutkii puolestaan uudestikastajien käsityksiä valtiovallasta teoksessaan *Die Politische Ethik des oberdeutschen Täuferturns*. Poliittisen etiikan piiriin kuuluu myös Heinrich Lutzin *Ragione di Stato und christliche Staatsethik im 16. Jahrhundert*. Lopuksi kannattaa mainita Heiko Augustinus Obermannin teoksen *Spätscholastik und Reformation* ensimmäinen osa. Jan Huizinga oli vuosi ensimmäisen maailmansodan jälkeen julkaisemassaan tutkimuksessa *Herfsttijd der middeleeuwen* käsitellyt mestarillisesti myös myöhäisskolastiikan reformiteologiaa ja sen heijastumista alankomaalaisessa *devotio modernassa*. Hänen Tübingenissä ordinariuksena oleva maanmiehensä tarkastelee tutkimuksessaan myöhäisskolastiikan tilaa reformaation aamunkoitteessa.

Vaikka yhteen maahan rajoittuminen pakottaa hänet miltei kokonaan si-
vuuttamaan tutkittavaan ilmiöön olennaisesti liittyvän universaalien aspek-
tin, voi toisaalta sanoa Obermannin saksalaisen nominalismin katolisuu-
desta esittämällä teeseillä olevan merkitystä koko katolisen kirkon kehi-
tyksen ymmärtämisessä.

2. HISTORIANS ON THE REFORMATION AND COUNTER- REFORMATION 1960-65

The number of publications dealing with the period of the Reformation
and Counter-Reformation is now considerable. More and more
historians have chosen this crucial period of change as the subject of
study. It would not be fair to view them simply as epigones, since the
discovery of new sources and new methods of examination continually
forces us to reconsider earlier interpretations. In addition, completely
new research findings, often the fruit of intense specialization, are of
assistance in charting areas previously bathed in obscurity.

This survey examines publications which appeared in Central Europe,
France, Great Britain and the United States in 1960–65. Systematic at-
tention is given to the bibliographies, source publications, general
works, compilations, biographies and monographs which were pub-
lished during the above-mentioned period.

3. LONTOON YLIOPISTON HISTORIAN- TUTKIMUKSEN INSTITUUTTI

Historiantutkimusinstituuteista tunnetuimpia on Lontoon yliopiston yhteydessä sijaitseva *Institute of Historical Research*, jonka syntyhistoria yltää viime vuosisadan puolelle. Vuonna 1899 Royal Historical Societyn puheenjohtaja A. W. Ward esitti ensi kerran ajatuksen instituutista, johon keskitettäisiin Lontoossa suoritettavat historian jatko-opinnot. Myös hänen seuraajansa G. W. Prothero ajoi samaa asiaa. Suunnitelman toteuttaminen jäi kuitenkin tunnetun Tudorien ajan tutkijan A. F. Pollardin tehtäväksi. Lokakuussa 1904 University Collegessa pitämässään esitelmässä *The University of London and the Study of History* hän hahmotteli instituutin suuntaviivat. Kuitenkin jouduttiin odottamaan aina vuoteen 1922, ennen kuin laitos voitiin avata tutkijoille.

Pollardin toimiessa täysitoimisena johtajana vuosien 1927–31 aikana instituutti koki ensimmäisen kukoistuskautensa. Tämän jälkeen seurasi hiljaisempi vaihe, joka jatkui aina sotavuosien yli. Tarmokkaan Sir Goronwy Edwardsin tultua v. 1948 laitoksen johtajaksi seurasi uusi nousukausi. Sir Goronwyn jälkeen piti johtajuutta hallussaan vuosina 1960–67 keskiajan tutkijana ja arkistomiehenä kunnostautunut professori F. Wormald. Hänen manttelinsa peri instituutin nykyinen johtaja, Englannin reformaatiokauden johtaviin tutkijoihin kuuluva A. G. Dickens.

Toisen maailmansodan jälkeen instituutin toiminnassa tapahtunut voimistuminen heijastuu ehkä selvimmin sen jäsenmäärää koskevissa luvuissa. Sen kirjoissa oli 1940-luvun lopussa viisisataa henkeä – 1970-luvun puolelle siirryttäessä määrä oli nelinkertaistunut. Instituutin luonteelle kuvaavaa on, että heistä yli puolet on eri yliopistojen opettajia. Seu-

raavaksi suurimman ryhmän muodostaa seitsemänsataa jatko-opintojaan suorittavaa opiskelijaa. Lukuvuonna 1971/72 edellä mainituista ryhmistä oli 617 lähtöisin Lontoon yliopiston eri collegeista ja 727 muista Yhdistyneen Kuningaskunnan yliopistoista, joista Cambridge ja Oxford olivat parhaiten edustettuina. Loput 588 tulivat muista maista. Näiden 38 eri kansallisuutta edustavien joukkoon kuului myös yksi tanskalainen ja yksi norjalainen. Kuluvan lukuvuoden aikana myös Suomi tuli tilastoon mukaan. Huolimatta instituutin yhä selvemmin kansainvälistyvistä luonteesta sille on jatkuvasti leimaa-antavana aito brittiläinen ilmapiiri, mikä tekee työskentelyn siellä miellyttäväksi.

Lukuvuonna 1972/73 tutkimuskurssien ja seminaarien teemat vaihtelivat keskiaikaisten piispojen rekistereistä Keski- ja Itä-Euroopan kommunististen puolueiden historiaan maailmansotien välisenä kautena. Tudorien aika oli hyvin esillä. Merkillepantavaa on, että instituutissa opetusta antavista professoreista valtaosa tekee varsinaisen työnsä sen ulkopuolella. Kokopäiväisiä instituutin edustajia ovat vain sen johtaja sekä *Victoria County Historyn* julkaisutyötä johtava professori R. B. Pugh.

Eräs instituutin ylpeydenaiheita on sen kirjasto. Koska Public Record Office, University Library ja British Museum Library ovat instituutin läheisyydessä, kirjastoon ei ole otettu lainkaan käsikirjoituksia ja vain joissakin erikoistapauksissa varsinaisia tutkimuksia. Kokoelmien pääosa koostuukin bibliografioista, lähdejulkaisuista yms. Kun instituutilla on hallussaan yliopiston seitsenkerroksinen siipirakennus, on selvää, että myös kirjastoilla on loistavat tilat. Tässä yhteydessä voitaneen mainita, että yhdessä Baltian maiden kanssa *North-Eastern Europe* -nimikkeen alle sijoitettu Suomi on saanut tilaa puolen hyllymetrin verran eli yhtä paljon kuin muut saman nimikkeen alle sijoitetut maat yhteensä. Vertailun vuoksi sanottakoon, että määrällisesti esim. Islanti on Suomeen verrattuna edustettuna viisinkertaisesti, Ruotsi viisitoistakertaisesti ja Tanska kolmekymmenkertaisesti. Näin siitä huolimatta, että instituutin nykyistä johtajaa sitovat maamme lähes kolmen vuosikymmenen pituiset ystävyysiteet, joiden aikana hän on mm. kahdesti vierailut luennoitsijana

Helsingin yliopistossa. Englannille, Yhdysvalloille, Ranskalle, Saksalle ja eräille muille maille sekä muutamille historian osa-alueille on omistettu laajoja osastoja. Varsinkin lahjoituksina instituutti on saanut useita hienoja sarjoja. Näiden joukkoon kuuluu myös Joachim von Ribbentropin Saksan Lontoon suurlähettiläänä ollessaan lahjoittama täydellinen *Monumenta Germaniae Historica*. Tällä teolla hänen kerrotaan yrittäneen hillitä mieltään osoittaneita opiskelijoita.

Instituutilla on verraten laaja julkaisutoiminta. Jo v. 1923 se alkoi julkaista *Bulletin of the Institute of Historical Research* nimistä aikakauskirjaa sekä myöhemmin siihen liittyvää *Special Supplement* -sarjaa, josta mainittakoon v. 1971 ilmestynyt Alfred J. Loomien *Guy Fawkes in Spain: The "Spanish Treason" in Spanish Documents*. Vuodesta 1932 lähtien instituutti alkoi huolehtia tähän mennessä jo pieneksi kirjastoksi paisuneen *Victoria County Historyn* julkaisemisesta. Siitä tuli v. 1972 painosta kymmenes osa sekä Gloucestershireä että Oxfordshireä käsittelevistä historioista. Tänä vuonna olivat vuorossa ensimmäinen Wiltshireä ja toinen Shropshireä koskeva osa. Muista instituutissa meneillään olevista tutkimusprojekteista kannattaa mainita sen Royal Historical Societyltä tehtäväkseen saaman kahdeksantoistaosaisen *Fasti Ecclesiae Anglicanae* nimisen lähdejulkaisun uudelleen toimittaminen, joka aloitettiin v. 1962. Nyt se kahta osaa lukuun ottamatta on jo ehtinyt tutkijain ulottuville. Samalta seuralta toimitettavaksi otetusta *Writings on British History since the Beginning of the 20th Century* ilmestyi taas v. 1973 vuosia 1946–48 käsittelevä osa. Samaan projektiin kuuluvasta *A Guide to the Historical and Archeological Publications in England and Wales, 1901–1933* ei vuoden 1968 jälkeen ole kuulunut mitään. Erinomaisesti toimitetusta *A Bibliography of Historical Works Issued in the United Kingdom* ilmestyi v. 1972 vuodet 1966–70 kartoittava osa. Samana vuonna tuli painosta *Historical Research for University Degrees in the United Kingdom* -sarjasta kaksi uutta osaa, luettelo *Teachers of History in the Universities of the United Kingdom* sekä *Office-Holders in Modern Britain* nimisestä sarjasta *Treasury Officials 1660–1870*. Vuonna 1973 ilmestyi *Officials of the Secretaries of State 1660–1782*.

Opinto-, tutkimus- ja julkaisutoiminnan ohella instituutti on näytellyt merkittävää osaa kansainvälisten kongressien pitopaikkana. Näistä viimeinen suurimittainen oli heinäkuussa 1973 pidetty 45. anglo-amerikkalainen historiantutkijain konferenssi, johon kokoontui runsaat puolituhatta osanottajaa ympäri englantia puhuvaa maailmaa. Sen aikana pidetyissä lukuisissa esitelmissä käsiteltiin imperiumeja keskiaikaisista keisarikunnista 20. vuosisadan imperialismin ilmentymiin saakka.

Kun ottaa huomioon, että Modern History tuli nykyaikaisessa mielessä erilliseksi oppiaineeksi Oxfordiin v. 1870 ja Cambridgeen kolme vuotta myöhemmin ja että ensimmäiset D.Phil. -arvot myönnettiin edellisessä vasta v. 1917 ja Ph.D. -arvot jälkimmäisessä v. 1919, ymmärtää paremmin, miten urauurtava instituutin ensimmäisen johtajan, prof. Pollardin vuodesta 1904 aina sen v. 1922 tapahtuneeseen perustamiseen asti ajama politiikka oli. Sehän tähtäsi History Schooliin, jossa keskityttäisiin historiallisiin jatko-opintoihin ja tutkimustyöhön. Hän näki suuren haaveensa toteutuvan. Tuskin hän kuitenkaan aavisti, että puoli vuosisataa myöhemmin instituutti yhdessä Pariisin École des Chartesin ja Roomassa olevien eri maiden historian tutkimusinstituuttien kanssa kilpailee alan johtavan laitoksen maineesta.

3. THE INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH, UNIVERSITY OF LONDON

Founded in London in 1922, the Institute of Historical Research is one of the best-known institutions in its field. Past directors include such eminent historians as A. F. Pollard, Sir Goronwy Edwards, F. Wormland and A. G. Dickens.

The Institute's membership and activities expanded enormously after the Second World War. Between the 1940s and 1970s, for instance, the membership quadrupled. Over half the Institute's members are teachers at various universities, the next largest group consisting of research students. The proportion of foreign members is impressive and discloses

the Institute's increasingly international nature. The Institute's library is excellent. Due to the close proximity of the Public Record Office, University Library and British Library, the library contains no manuscripts whatsoever, the bulk of the collections being made up of bibliographies and other reference material.

Of the Institute's comparatively broad publishing activity mention should be made of the *Bulletin of the Institute of Historical Research* and the associated *Special Supplement* series, *Victorian County History*, *A Bibliography of Historical Work Issued in the United Kingdom* etc. In addition to its study, research and publishing programmes the Institute has hosted numerous important international congresses.

4. SIR JOHN NEALE – TUDORIEN TUTKIJA

Syyskuun 2. päivänä 1975 kuoli Lontoossa tunnettu Tudorien ajan tutkija Sir John Neale.

John Ernest Neale syntyi 7. joulukuuta 1890 Liverpoolissa. Siellä hän myös kävi koulunsa ja aloitti opiskelunsa. Vähän ennen ensimmäisen maailmansodan syttymistä hän siirtyi Lontooseen jatkaakseen opintojaan University Collegessa.

Englantilainen historiantutkimus eli nousukauttaan Nealen aloittaessa uraansa historioitsijana. Insulaarinen itseriittoisuus ja yliopistopiireissä vallalla ollut historiantutkimuksen utilitaristisia piirteitä korostava ajattelu olivat 1800-luvun lopulle saakka hidastaneet sen kehitystä. William Stubbs oli vielä 1870-luvulla turhaan yrittänyt saada Saksassa ja Ranskassa käytettyjä metodeja leviämään Englantiin. Paljolti lordi Actonin, Samuel Gardinerin ja Frederick William Maitlandin ansiota oli, että 1900-luvulle tultaessa britit eivät ainoastaan olleet omaksuneet uusimpia metodeja vaan tasavertaisina kilpailivat mannermaisten tutkijoiden kanssa.

Tämän vuosisadan alussa Cambridgen ja Oxfordin ohella myös Lontoon historiakoulukunta eli nousukautta. Kuuluisa Tudorien ajan tutkija A. F. Pollard oli syksyllä 1904 University Collegessa pitämässään esitelmässä *The University of London and the Study of History* hahmotellut suuntaviivat Lontoossa harjoitettavalle historiantutkimukselle. Tärkeää osaa näissä suunnitelmissa näytteli yliopiston yhteyteen perustettava instituutti, jossa keskityttäisiin historian jatko-opintoihin ja tutkimustyöhön. Instituutin perustamista Pollard sai odottaa 1920-luvun alkuun

saakka (vrt. *HAik.* 1974 s. 185). Sen sijaan hänen ponnistelujensa tuloksena perustettiin jo v. 1906 English Historical Association.

Nealen uran alkuvaihe liittyy läheisesti Pollardiin. Hänellä oli alun perin aikomus ruveta tutkimaan 1800-lukua, mutta Pollardin kehotuksesta hän valitsi Tudorien ajan. Neale osoitti töissään harvinaista uutteruutta, minkä Pollard palkitsi ottamalla hänet assistenttikseen v. 1919. Aika ankaruudestaan ja työtehostaan tunnetun Pollardin alaisena oli erittäin hyödyllinen Nealelle. Hän oppi Pollardin käyttämän metodin ja perehtyi Tudorien aikaa koskeviin lähteisiin. Pollardin suositusten perusteella hänet jo kuuden vuoden kuluttua valittiin professoriksi Manchesteriin. Myöhemmin mainetta saavuttanut Manchesterin historiakoulukunta ei kuitenkaan vielä ollut arvostettu, eikä Neale kauan viihtynytään uudessa toimessaan. Pollardin suosiollisella myötävaikutuksella hänestä tehtiin v. 1927 *Astor Professor of English History* Lontoon yliopistoon. Tässä virassa hän oli eläkkeelle siirtymiseensä asti.

Assistenttiajoistaan lähtien Neale oli julkaissut Tudorien aikaan liittyviä artikkeleita ja muutamia vaatimattomia tutkimuksia. Vuonna 1934 ilmestyi hänen ensimmäinen mittava kirjansa *Queen Elizabeth*. Neale oli tullut tunnetuksi paitsi luotettavana tutkijana myös mestarillisena englannin kielen käyttäjänä – piirre, joka oli harvinainen vuosisadan alkuvuosikymmenien englantilaisille historioitsijoille, jotka katsoivat päätehtäväkseen kirjoittaa ensisijaisesti toisia tutkijoita varten jättäen kielellisen puolen vähäisemmälle huomiolle. Nealen tyylistä johtuen hänen biografiansa sai välittömästi osakseen suurta huomiota myös maallikkojen keskuudessa, ja hänelle myönnettiin sen johdosta James Tait Blackin muistopalkinto.

Nealen vuonna 1943 julkaisema *The Age of Catherine de Medici* sai monet arvelemaan, että hän oli aikeissa siirtyä kokonaan uusien ongelmien pariin. Näin ei kuitenkaan käynyt. Vuodesta 1929 Neale oli ollut jäsenenä Englannin parlamentin lähteitä tutkivassa komiteassa ja myöhemmin myös parlamentin historian julkaisutoimikunnassa. Kaikessa hiljaisuudessa hän oli vuosikaudet valmistellut tutkimusta Elisabetin ajan parlamentista. Vuonna 1949 ilmestyi ensimmäinen osa huomiota herättäneestä

trilogiasta *The Elizabethan House of Commons*, vuonna 1953 *Elizabeth I and her Parliaments, 1559–1581* ja neljä vuotta myöhemmin *Elizabeth I and her Parliaments, 1584–1601*. Tämän ohella hän lukuisissa artikkeleissaan käsitteli parlamenttia. Viimeiseksi hänen muista laajemmista julkaisuistaan jäi *Essays in Elizabethan History* (1958). Hänen kunniakseen julkaistiin v. 1961 juhlaKirja *Elizabethan Government and Society: Essays presented to Sir John Neale*, jossa on ajan tunnetuimpien Tudorien kauden tutkijoiden esityksiä.

Nealen tutkimukset pakottivat tarkistamaan perinteisiä käsityksiä. Näin tapahtui jo hänen Elisabet-biografiansa kohdalla. Vielä 1930-luvulle tultaessa oli hallitsevana James Anthony Frouden runsas puoli vuosisataa aikaisemmin esittämä kuva Elisabetista heikkona ja politiikassaan epäjohtonmukaisena naishallitsijana. Asiaa oli entisestään sekoittanut Lytton Strachey'n freudilainen tulkinta hänen 1920-luvun lopulla kirjoittamassaan Elisabetin elämäkerrassa. Nealen v. 1934 ilmestynyt, pitkäaikaisiin arkistotutkimuksiin perustuva tutkimus muutti yhdellä iskulla käsitykset neitsytkuningattaresta. Ailahtelevan naisen sijasta Neale piirsi kuvan itsenäisestä ja päättäväisestä hallitsijattaresta, joka valtiomiestaidossa ylitti suuret neuvonantajansa Cecilin, Leicesterin ja Walsinghamin.

Neale romutti perinteisiä käsityksiä paitsi Elisabetista myös hänen parlamentistaan. Tässä häntä auttoivat metodit, jotka hän omaksui aikalaiseltaan, monen mielestä tämän vuosisadan johtavalta brittiläiseltä historioitsijalta Sir Lewis Namierilta (vrt. *HAik.* 1975:1). Namier oli 1920- ja 1930-luvun vaihteessa julkaisemissaan tutkimuksissa "namierisoinut" brittiläisen poliittisen historian tutkimuksen. Aikaisemmin parlamentin historiaa oli kirjoitettu yhä uudelleen ja uudelleen termien *Party and Principle* puitteissa. Näiden abstraktioiden sijasta Namier asetti yksilöiden todelliset motiivit ja ambitiot kehityksen liikkeelle paneviksi voimiksi. Toteuttaessaan tutkimusohjelmaansa hän kieltäytyi käyttämästä mitään mikroskoopin ja teleskoopin väliltä. "Namierisointi" löi pian leimansa englantilaisen poliittisen historian tutkimukseen. Richard Pares sovelsi sitä 1700-lukuun, J. H. Plumb kuningatar Annen ja varhaisempien hannotoverilaisten kauteen, Norman Gash 1800-lukuun ja Neale Tudorien

kauteen. Käyden pohjiaan myöten läpi jokaisen osakysymyksen ennen kuin siirtyi seuraavaan Neale saattoi kumota aikaisempia käsityksiä paitsi detaljeissa myös muuttaen siihen asti vallinnutta kokonaisnäkemyksiä. Hän kumosi teorian, jonka mukaan parlamentti olisi kehittynyt pitkälle jo keskiajan loppuun mennessä, minkä johdosta Tudorien ajan parlamentti olisi ollut vain saumaton jatko aikaisempaan kehitykseen. Hän myös katsoi parlamentissa käytyjen valtataistelujen johtuvan usein ei niinkään poliittisista ja uskonnollisista ideologioista kuin yksityisen parlamentin jäsenten henkilökohtaisista ambitoista.

Vaikka Neale huomattavimmissa tutkimuksissaan olikin keskittynyt Elisabetin aikaan, hän pyrki tarkistamaan myös koko Tudorien aikaan liittyviä käsityksiä. Koska aikakautta oli perinteisesti pidetty Englannin historian kultaisena aikana, lukuisat historioitsijat olivat valinneet sen kohteekseen ja samalla esittäneet yhä uusia teorioita sen luonteesta. Tul-taessa 1900-luvulle oli vallitsevana viktoriaanisella ajalla voitolle päässyt kanta, jonka mukaan vuosi 1485 oli käännekohta Englannin historiassa. Tuolloin ensimmäinen Tudor-hallitsijoista, Henrik VII, oli perustanut uuden monarkian, joka hänen seuraajansa Henrik VIII:n aikana oli kehitty-nyt Tudor-despotismiksi jatkuen sellaisena aina viimeisen Tudor-hallit-sijan, Elisabet I:n, kuolemaan v. 1603.

Jo Pollard oli pyrkinyt korvaamaan tämän staattisen näkemyksen joustavammalla tulkinnalla. Hän oli korostanut, että monet Henrik VII:n hallituskaudelle ominaiset piirteet olivat olleet nähtävissä jo hänen edeltä-jänsä aikana. Tudorien valtaantulo ei näin suinkaan merkinnyt keskiai-kaisten piirteiden yhtäkkistä häviämistä, vaan päinvastoin monet niistä, tosin askel askeleelta kehittyen, säilyivät Tudorien ajan loppuun saakka.

Vaikka Neale monessa kohdin yhtyikin Pollardin käsityksiin, hän toi-saalta pyrki osoittamaan, ettei tämän esittämä *ball-of-string* -teoria aina pitänyt paikkaansa. Parlamentin tutkijana hän kiinnitti erityistä huomiota Tudorien ajan hallintohistoriaan. Päinvastoin kuin Pollard hän katsoi Tudor-hallitsijoiden systemaattisesti pyrkineen lisäämään valtaansa kons-titutionaalisten rajoitusten kustannuksella Ranskan ja Espanjan hallitsijoi-

den tavoin. Hän kritisoi myös lukuisia aikaisempia käsityksiä hallitsijan ja parlamentin välisten suhteiden kehityksestä.

Ajan mittaan myös Nealen esittämät käsitykset joutuivat kritiikin kohteiksi. Kuten hän itse oli ollut opettajansa ankarin arvostelija, hänen omat oppilaansa vuorostaan arvostelivat häntä. Vaikka hänen Elisabet-biografiansa on yhä vielä standarditeos, hänen siinä esittämänsä kuva kuningattaresta ei suinkaan ole yleisesti hyväksytty. Kiistatonta on, että pyrkiesään puhdistamaan Elisabetin mainetta hän, ehkä tahtomattaan, tuli kauden kauralle hänen luonteensa heikkouksia ja etenkin hänen hallituskautensa lopulla sekä Englannin sisä- että ulkopoliitikassa tekemiään kardinaalivirheitä. Sama hienoinen ongelmien yksinkertaistaminen johdonmukaisen yleiskuvan saamiseksi on nähtävissä myös Nealen muissa tutkimuksissa.

Selvimminkin Nealen esittämät käsitykset on asettanut kyseenalaiseksi hänen entinen oppilaansa, Cambridgessä professorina oleva G. R. Elton. Elton on 1950-luvun alusta lähtien ilmestyneissä kirjoissaan ja artikkeleissaan pyrkinyt tarkistamaan ja – mikäli aiheellista – kumoamaan aikaisempia käsityksiä. Sen sijaan, että hän Nealen tavoin puhuisi Tudorien kauden historiassa esiintyvistä jatkuvuuksista, hän korostaa kesken kauden tapahtunutta kehityksen katkeamista ja uuden jakson alkamista. Neale katsoi esimerkiksi keskiaikaisen *Privy Councilin*, tosin hieman muuntuneena, jatkuneen Henrik VII:n aikana ja aste asteelta kehittyneen siihen muotoon, mikä sillä oli Elisabetin kuollessa. Elton myöntää Henrik VII:n ja tämän edeltäjien ajan välillä olevan selvää jatkuvuutta, mikä yhteys kuitenkin Henrik VIII:n hallituskauten puolella välissä tapahtuneessa hallinnollisessa vallankumouksessa radikaalisti katkeaa. Tällöin luotu järjestelmä puolestaan jatkuu aina 1660-luvun hallinnollisiin mullistuksiin saakka.

Mielipahakseen Neale joutui näkemään, että hänen elämänsä loppuajoina *The Eltonian Revolution in Tudor History* nousi hallitsevaksi käsitykseksi. Hänen kuitenkin sanotaan lohduttautuneen sillä, että vallankumousta tavallisesti seuraa vastavallankumous. Neale saattoi lohduttautua myös sillä, että toisen maailmansodan jälkeen brittiläisessä histo-

riankirjoituksessa on selvästi ollut nähtävissä pyrkimys jatkuvuuden sijasta korostaa kehityksen äkkinäistä katkeamista ja uuden jakson alkua. Tätä teesiä Hans Baron on soveltanut renessanssiin, Hugh Trevor-Roper 1600-lukuun ja Peter Gay valistuksen aikaan. Uuden virtauksen saamaa suosiota ajatellen on luonnollisesti pidettävä mielessä samaan aikaan brittiläisen imperiumin piirissä tapahtunut kehitys.

Uusien virtausten mukana Nealeen kohdistetun kritiikin kasvaessa ei kuitenkaan pidä unohtaa hänen suuruuttaan historioitsijana. Olihan hän jo 1940-luvulla näkyvimpiä hahmoja englantilaisten historiantutkijoiden joukossa. Tämä on selvästi nähtävissä siitä, että hänet tuolloin kutsuttiin pitämään maan arvostetuimpia muistoluentoja (*memorial lectures*). Jo v. 1938 Nealen vastuulle annettiin Lady Ardilaunin luennot Dublinissa. Vuosina 1941–42 hänen osalleen tulivat kuulut Fordin luennot Oxfordissa ja Ballard Mathews -luennot Walesissa. Vuonna 1948 olivat vuorossa British Academyn Raleigh-luennot ja kahta vuotta myöhemmin *English Historical Reviewin* perustajan, Lontoon piispa Mandell Creightonin muistoksi pidetyt luennot. Suurta huomiota herätti myös Nealen v. 1958 kuningatar Elisabet I:n valtaistuimelle nousun 400-vuotisjuhlan kunniaksi Yhdysvaltoihin tekemä luentokierros, jonka aikana hän vieraili useissa johtavissa yliopistoissa. Korkeinta akateemista kunnianosoitusta Nealelle epäilemättä merkitsi se, että hänen 80-vuotispäivänsä kunniaksi v. 1970 Lontoon yliopisto perusti vuosittaiset Nealen luennot.

Neale oli omistanut elämänsä Elisabet I:n tutkimiseen. Vuonna 1955 Elisabet II aateloi hänet. Jo aikaisemmin Nealesta oli tullut British Academyn jäsen. Lisäksi hänelle sateli kunniatohtorin arvoja. Sarjan aloitti Wales v. 1948. Myöhemmin seurasivat Birmingham, Liverpool, Amherst, Cambridge, Lontoo ja Leeds.

Neale oli jäänyt eläkkeelle v. 1956. Kuitenkin hän oli kuolemaansa saakka aktiivinen historioitsija. Hän ohjasi laajaa Englannin parlamentin historiaa koskevaa projektia sekä jatkoi Lontoon historian instituutissa tutkijoille tarkoitetun maineikkaan Tudor-seminaarin pitämistä. Loppuun asti hän myös keräsi Elisabetin aikaan liittyviä julkaisuja. Moni aloitteleva tutkija muistaa hetken, jolloin Sir John esitteli hänelle loistavaa kirjas-

toaan. Etenkin eläkevuosinaan Neale oli ilmiselvä pickwickiläinen tyyppi. Leppoisan ulkokuoren alla oli kuitenkin ankaruutta ja äkkipikaisuutta, joka varsinkin hänen miehuusvuosinaan oli aiheuttanut jännitystä. Luonteensa vastakohtaisuuksista huolimatta hän oli todellinen vanhan koulun herrasmies, joita enää yhä harvemmin tapaa.

4. SIR JOHN NEALE – TUDOR HISTORIAN

At the time Sir John Neale started his studies, English historical research was undergoing a period of rapid advancement. The initial stage of his career is closely associated with A. F. Pollard, on whose advice he chose the Tudor period as his area of research. He became Pollard's assistant in 1919 and professor at the University of Manchester six years later. As early as 1927 he was made Astor Professor of English History at the University of London, in which post he remained until his retirement (1956). He was knighted in 1955.

Neale's first substantial work *Queen Elizabeth* appeared in 1934, and was followed by *The Age of Catherine de Medici* (1943). His main area of research, however, was parliament during the Elizabethan era, on which subject he published: *The Elizabethan House of Commons* (1949), and the two-volume *Elizabeth I and Her Parliaments, 1559–1601* (1953–57).

Neale destroyed many traditional views, not only of Elizabeth but of her parliament. In this he was assisted by the methods that he applied—the methods developed by Sir Lewis Namier. In place of the abstractions *Party* and *Principle* Namier had substituted the real motives and ambitions of individuals as the forces which set progress in motion. By paying thorough attention to each issue, Neale overturned traditional ideas not only in details but also in overall conception. Neale's interpretation soon became the target of criticism, however. The strongest criticism came from his pupil G. R. Elton. Towards the end of his life

Neale could only look on with displeasure as "The Eltonian Revolution in Tudor History" determined the dominating view of parliament.

Even after his retirement Neale was an active historian. He directed a project on the history of the English parliament and also continued the celebrated Tudor seminar at the Institute of Historical Research in London.

5. ARNOLD TOYNBEE – METAHISTORIOITSIJÄ

Sir John Nealen poismenosta oli kulunut vain vajaa kaksi kuukautta, kun saatiin kuulla aikamme nimekkäimpiin kulttuuripersoonallisuuksiin kuuluvan Arnold Toynbeen kuolemasta 22. lokakuuta 1975.

Arnold Joseph Toynbee syntyi Lontoossa huhtikuun 14. päivänä 1889. Hän sai aikansa tyypillisen englantilaisen herraspojan kasvatuksen. Käytyään Winchesterin hän aloitti opintonsa Balliol Collegessa Oxfordissa. Toynbeelle uran valinta oli helppo. Jo lapsena hänelle oli kerrottu historian tapahtumia satujen sijasta. Yliopistoon kirjoittautuessaan hän valitsi oppiaineikseen antiikin historian ja kirjallisuuden. Suoritettuaan tutkintonsa parhain arvosanoin hän jatkoi opintojaan tuolloin kukoistuskauttaan elävässä British School of Athensissa. Vuonna 1912 hän palasi Ballioliin *fellowiksi*. Sodan sytyttyä hän siirtyi hallituksen palvelukseen. Vuonna 1918 hänet nimitettiin ulkoministeriön tiedustelupalvelun osastolle ja seuraavana vuonna hän oli brittiläisen delegaation Keski-Idän osaston edustaja Pariisin rauhankonferenssissa. Noista päivistä lähtien pyrkimys maailmanrauhan säilyttämiseen oli hänen toimintansa kulmakiviä.

Vuonna 1919 Toynbeelle annettiin Lontoon King's Collegeen perustettu Koraesin Bysantin ja nykykreikan kielen ja historian professuuri. Kuitenkin jo kaksi vuotta myöhemmin hän jätti Lontoon lähteäkseen tutkimusmatkalle Kreikkaan ja Vähään Aasiaan. Perimmäinen syy hänen äkkinäiseen lähtöönsä oli, että hän jo tuolloin oli ottanut aktiivisesti kantaa päivänpoliittisiin kysymyksiin esittäen rohkeasti mielipiteensä. Jo v. 1915 julkaisemissaan *Nationality and the War* ja *The New Europe* Toyn-

bee oli esittänyt kerettiläisiksi leimattuja ajatuksia. Englannin virallisen ulkopolitiikan kannalta ne kuitenkin olivat olleet harmittomia verrattuna niihin, joita hän esitti v. 1922 ilmestyneessä *The Western Question in Greece and Turkey: A Study in the Contact of Civilizations*. Kun hän lisäksi *Manchester Guardianiin* ja *The Observeriin* säännöllisesti lähettämissään katsauksissa jatkuvasti hyökkäsi Kreikan ja sitä tukevan Englannin hallituksen aggressiivista politiikkaa vastaan, hänen oli vuoden 1923 lopulla jätettävä oppituolinsa.

Erottuaan virastaan Toynbee omisti pari vuotta tutkimustyölle. Sen tuloksena ilmestyivät v. 1924 *Greek Historical Thought* ja *Greek Civilization and Character*. Sir Daniel Stevensonin ansiosta Toynbeen elämässä alkoi pian uusi vaihe. Sir Daniel oli tullut siihen tulokseen, että kansalliselle pohjalle rakentuva historian opetus oli pääsyitä kansojen väliseen epäluuloon ja vihaan. Jotta historiaa voitaisiin tutkia ja opettaa mahdollisimman tasapuolisesti, hän lahjoitti Lontoon yliopistolle kansainvälisen historian tutkijaprofessorin asettaen ehdoksi, että sen haltijan oli samalla oltava Chatham Housessa sijaitsevan Royal Institute of International Affairs nimisen laitoksen johtajana. Kansainvälisten suhteiden alalla kunnostautunut Toynbee nimitettiin tähän yhdistettyyn virkaan vuonna 1925.

Chatham Housen johtajana Toynbee ensi töikseen kirjoitti kirjansa *The World after the Peace Conference*. Huomattavasti merkittävämmiksi tulivat kuitenkin hänen vuosittain julkaisemansa *Surveys of International Affairs*. Vuoteen 1938 asti näitä katsauksia laadittaessa Toynbeen tärkein assistentti oli V. M. Boulter, josta myöhemmin tuli hänen vaimonsa, sekä vuosina 1939–46 K. P. Kirkwood. Myös hänen ympärilleen vuosien kuluessa kasvaneesta laajasta oppilasjoukosta oli hänelle suurta apua.

Etenkin maailmansotien välisenä aikana laaditut *Surveys of International Affairs* saivat sisältönsä puolesta standarditeosten aseman. Niitä alettiin pitää esimerkkeinä siitä, miten ajan historiaa oli kirjoitettava. Ajan mittaan niissä ilmenevät puutteet ovat kuitenkin käyneet ilmeisemmiksi. Vaikka Toynbee pyrki esittämään asiat mahdollisimman tasapuolisesti, hänen luonteeseensa liittyvä moralistinen piirre sai hänet maailmanpo-

litiikassa tuomitsemaan sen, mikä ei ollut sopusoinnussa hänen omien eettisten normiensa kanssa.

Toynbeen asema kansainvälisiä suhteita tutkivan instituutin johtajana edellytti henkilökohtaista tutustumista kriisialuesiin. Kaukoitään tekemänsä matkan tuloksia hän tilitti v. 1931 ilmestyneessä *A Journey to China* -teoksessaan. Matkojensa aikana hän tapasi useita ajan merkkihenkilöitä, Hitler heidän joukossaan. Hän osallistui myös lukuisiin kokouksiin. Vuonna 1934 julkaistiin hänen toimittamansa British Commonwealth Conferencen asiakirjat. Tämän ohella hän osallistui päivänpoliittisiin keskusteluihin. Vasta hiljattain on julkisuuteen tullut tieto, että *The Economist* -lehdessä 1930-luvulla julkaistuista pääkirjoituksista noin puolet oli hänen laatimiaan.

Toynbeen *magnum opus* oli kaksitoistaosaiseksi paisunut *A Study of History*, josta v. 1934 ilmestyi kolme ensimmäistä osaa. Kuvaavaa teoksen herättämälle huomiolle oli, että vielä samana vuonna Oxford myönsi Toynbeelle kunniatohtorin arvon. *A Study of History* oli kunnianhimoinen yritys selvittää maailmanhistorian kulkua. Siinä Toynbee otti tarkasteltaviksi yksityisten kansakuntien sijasta kokonaiset sivilisaatiot.

Toynbee oli jo Balliolissa ollessaan tehnyt vertailuja antiikin ja nykyisen länsimaisen kulttuurin välillä. Ajatus laajan sivilisaatioiden historian kirjoittamisesta lopullisesti kypsä hänen mielessään, kun hän syyskuun 17. päivänä 1921 istui balkanilaisessa junassa. Kesti kuitenkin lähes puolitoista vuosikymmentä, ennen kuin ensimmäiset osat tulivat painosta. Väliaikana hän sulatti eri lähteistä saamiaan virikkeitä ja muovasi niistä oman teoriansa. Merkittäviä aineksia hän otti Oswald Spenglerin teoksesta *Der Untergang des Abendlandes*, jossa tarkastellaan kulttuurien nousua ja tuhoa verraten niiden kehitystä elävään organismiin, joka syntyy, kasvaa, vanhenee ja lopulta kuolee. Amerikkalaiselta F. J. Tegartilta hän taas omaksui metodin, jonka mukaan paras tapa tehdä vertailevaa historiallista tutkimusta on selvittää paikalliset eroavuudet nykyään vaikuttavissa kulttuureissa ja sitä tietä pyrkiä menemään taaksepäin niiden historiassa. Goethen Faustista hän sai kuulun "haaste ja vastaus" -teoriansa.

*A Study of History*n kolmessa ensimmäisessä osassa Toynbee määritteli 21 eri sivilisaatiota, joista seitsemän on vielä olemassa. Kehittämänsä syklisen teorian mukaisesti hän väitti jokaisen niistä läpikäyneen tai läpikäyvän samat kasvu- ja taantumisvaiheet. Vuonna 1939 ilmestyneissä kolmessa seuraavassa osassa hän jatkoi sivilisaatioiden vaiheiden lähempää tarkastelua. Kasvunsa aikana nämä olivat poikkeuksetta syyllistyneet syntiin, josta Toynbee käyttää nimeä *hybris*. *Hybris* ilmenee nationalismina, militarismina ja pienen hallitsevan ryhmän tyranniana. *Hybriksen* aiheuttama moraalinen rappio tuo väistämättömästi mukanaan *nemesiksen*. Tämän johdosta kukoistuskauden jälkeen sivilisaatio ajautuu levottomuuksien aikaan, jonka kuluessa hallitsevan vähemmistön asema heikkenee samalla kun proletariaatin vahvistuu. Turvatakseen asemansa vähemmistö yrittää luoda universaalivaltion. Pian se kuitenkin tuhoutuu sisäisen ja ulkoisen proletariaatin hyökkäyksiin, ja sivilisaatio häviää. Universaalivaltion aikana proletariaatti on kuitenkin luonut universaalikirkon tai -uskonnon, joka sivilisaation tuhoutuessa säilyy ja synnyttää uuden sivilisaation. Toynbeen mielestä länsimainen sivilisaatio on jo lähes saavuttanut sen asteen, jolloin siirrytään yleisvaltioon. Hän ei kuitenkaan halunnut edustaa jyrkkää determinisismiä, vaan katsoi, että mikäli länsimainen ihminen hylkää *hybriksen* ja kääntyy Luojojansa puoleen, hänellä on mahdollisuus välttää tuho.

Toisen maailmansodan puhkeaminen antoi uutta pontta Toynbeen tuomionjulistukselle. *A Study of History*n seuraavia osia silmällä pitäen laaditut luonnokset siirrettiin turvaan Yhdysvaltoihin, ja Toynbee joutui toisiin toimiin. Hänestä tehtiin ulkoministeriön alaisuudessa Oxfordissa toimivan Foreign Research and Press Service -osaston johtaja. Vuonna 1943 osasto sai nimen Foreign Office Research Department, ja se siirrettiin Lontooseen. Vuonna 1946 Toynbee osallistui brittiläisen delegaation jäsenenä Pariisiin rauhankonferenssiin. Tämän jälkeen hän palasi entiseen virkaansa hoitaen sitä eläkkeelle siirtymiseensä asti.

*A Study of History*n ensimmäisestä osasta ilmestyi lyhennelmä v. 1946. Sen mukana Toynbeen teorit levisivät etenkin Yhdysvalloissa. Rockefeller Foundation myönsi hänelle huomattavan summan teoksen

jäljellä olevien osien kirjoittamiseen. Lisäksi hänet kutsuttiin luennoimaan Princetonissa sijaitsevaan Institute of Advanced Studyiin. Vuonna 1952 BBC valtuutti hänet pitämään kuulut Reithin luennot, jotka seuraavana vuonna julkaistiin nimellä *The World and the West*. Siinä hän esitti, että arroganssi, jolla eurooppalaiset olivat kohdelleet Afrikan ja Aasian kansoja, oli tyypillinen esimerkki hallitsevan vähemmistön suhteesta muiden sivilisaatioiden piirissä olevaan "proletariaattiin". Vain mikäli länsimaat rupeavat tuntemaan veljeyttä muun ihmiskunnan kanssa, voidaan toivoa länsimaisen kulttuurin jatkumista. Myös v. 1948 ilmestyneessä *Civilization on Trial* ja kolmea vuotta myöhemmin julkaistussa *War and Civilization* hän pohti länsimaisen sivilisaation kohtaloa.

Edinburgissa vuosina 1952–53 pitämissään Gifford-luennoissa, jotka julkaistiin v. 1956 nimellä *An Historian's Approach to Religion*, Toynbee käsitteli suurten uskontojen luonnetta. Hän katsoi jokaisen niistä sisältävän totuuden osasia, jotka kuitenkin ihmisten *hybris* pyrki turmelemaan.

A Study of Historyn kuusi ensimmäistä osaa olivat pessimismin sävyttämiä. Sen sijaan pitkän tauon jälkeen v. 1954 ilmestyneille neljälle seuraavalle osalle on ominaista eräänlainen messianismi. Niiden myötä aiemmin piilevä uskonnollinen elementti tuli hallitsevaksi. Toynbee yltyi eräänlaiseksi profeetaksi esittäessään, että ihmiskunnan todellinen kehitys perustuu jumalalliseen suunnitelmaan, jossa toisiaan seuraavat sivilisaatiot synnin ja kärsimyksen puhdistamina tuottavat yhä korkeammanasteisia sivilisaatioita ja, mikä tärkeintä, niiden puitteissa uskonnollisesti ja moraalisesti yhä jalompia ihmisiä. Lopulta tullaan vaiheeseen, missä uskonto korvaa sivilisaation ja syntyy kaikkien historiallisten uskontojen synteesi, joka puolestaan tuo taivaan maan päälle.

Oltuaan vielä *A Study of Historyn* kolmen ensimmäisen osan ilmestyessä agnostikko Toynbee tunnusti 1930-luvun lopulla kristinuskon erikoisaseman. Vaikka hän toisen maailmansodan jälkeisissä julkaisuissaan puhuu uskonnoista enemmän kuin ennen, hän itse alkoi vieraantua niistä, jotka eksklusiivisesti väittävät olevansa ainoita oikeita. Uskonnolliset ongelmat askarruttivat häntä kuitenkin jatkuvasti. Hänen viimeiseksi kir-

jalliseksi työkseen jäi *Life after Death* -kokoomateoksessa v. 1976 julkaistava artikkeli, josta pian hänen kuolemansa jälkeen ilmestyi katkelma. Siinä hän analysoi länsimaisessa kulttuurissa tapahtunutta vieraantumista kristinuskosta, mikä varsinaisesti alkoi 1800-luvun jälkipuoliskolla ja on AD 1975 mennessä johtanut siihen, että suuri osa länsimaisista ihmisistä elää uskonnollisessa tyhjiössä. Toisaalta hän toteaa kristinuskossa, juutalaisuudessa, islamissa, Persian ja Muinaisegyptin Osiris-uskonnoissa esiintyvän käsityksen ihmisen persoonan säilymisestä kuoleman jälkeen ja hänen joutumisestaan tuomittavaksi tekojensa mukaan kasvatavan ihmisen vastuuntuntoa.

A Study of Historyn kuutta ensimmäistä osaa oli enemmän kiitetty kuin kritisoitu. Neljän seuraavan osan ilmestyminen sai akateemiset ammattihistorioitsijat julistamaan sodan hänelle. Heidän ohellaan teologit ja sosiologit hyökkäsivät niissä esitettyjen käsitysten kimppuun. Useat historioitsijat katsoivat, että objektiivisuuteen pyrkivän tieteellisen selitystyön sijasta metafyyssistä metahistoriaa kirjoittavalta Toynbeeltä olisi kiellettävä oikeus esiintyä yhtenä heistä. Heidän mielestään häntä ei voida pitää edes vakavasti otettavana historianfilosofina.

Toynbeen teorioihin brittiläisessä kulttuuripiirissä kohdistettua arvostelua on helppo ymmärtää. Jo vanhastaan valtaosa englantilaisista historioitsijoista – filosofeista puhumattakaan – on pitänyt historianfilosofiaa arvottomana saksalaisena romantisismina. Jo R. G. Collingwood oli outo lintu sotien välissä Oxfordissa. Sotien jälkeiselle englantilaiselle historiantutkimukselle on ollut ominaista empirismi ja pitkälle kehittynyt spesialisoituminen. Kun siihen vielä lisätään imperiumin hajoamisen historioitsijoissa aiheuttama turhautuminen, ei ole ihmettelemistä, että Toynbeen esityksiä arvosteltaessa ei sanoja säästetty. Samaan kuoroon liittyi pian myös ulkomaisia tutkijoita.

A Study of Historyn saama vihamielinen kritiikki hämmästytti ja haavoitti Toynbeetä. Siitä huolimatta hän jatkoi teoksensa kirjoittamista. Vuonna 1958 ilmestyi karttaosa. Suurimman osan energiastaan hän kuitenkin käytti teoksen puolustamiseen. Vuonna 1961 tuli painosta sen kahdestoista ja samalla viimeinen osa nimellä *Reconsiderations*, jossa

hän tilitti avomielisesti omia kokemuksiaan ja koetti kohta kohdalta vastata arvostelijoilleen. Uuden, joskin aikaisempaa vaimeamman kritiikin aallon nostatti v. 1972 ilmestynyt kuvitettu lyhennelmä *A Study of Historystä*. Vielä v. 1974 ilmestyneessä *Toynbee on Toynbee* kirjassaan, joka perustuu hänen radiossa käymiinsä keskusteluihin, hän vastaa merkittävimminä pitämilleen arvostelijoille. Tämän hetken englantilaisen historiantutkimuksen kannalta on paljastavaa, että hän lukuisten maanmiestensä joukosta valitsi vain Hugh Trevor-Roperin, Oxfordin uuden ajan historian *Regius* -professorin, ja cambridgeläisen Royal Historical Societyn presidentin G. R. Eltonin.

Toynbeen teorioihin kohdistetussa kritiikissä on paljon varteenotettavaa. Ammattipiireissä ollaan yhä yksimielisempiä siitä, ettei se, mitä hän on kirjoittanut *A Study of Historyssaan*, ole varsinaisessa mielessä historiaa. Hänen katsotaan kuuluvan systeemin rakentajiin, jotka – niin kuin varsinkin marxilaisten historioitsijoiden kohdalla on usein huomautettu – ottavat historiasta, filosofiasta ja sosiologiasta tarkoituksiperiään palvelevia aineksia ja niiden pohjalta rakentavat *a priori* -systeemin, johon he sitten todellisuudelle väkivaltaa tehden mahduttavat mielensä mukaisen historian. Myös Toynbee soveltaessaan syklistä teoriaansa länsimaiseen sivilisaatioon joutuu esim. 1500-luvusta tekemään rappeutumisen kauden, mitä se ei suinkaan ollut.

Huolimatta Toynbeen tutkimuksissa ilmenevistä selvistä heikkouksista, joita kaikkia hän ei edes itse pyrkinyt kiistämään, hänen ansionsa ovat varsin suuret. Kukaan ei ole asettanut kyseenalaiseksi hänen laajaa oppineisuuttaan etenkin historian, teologian ja kielitieteen alalla tai hänen hämmästyttävää työkykyään ja loistavaa tyyliään. Vaikka hän eksyiikin metafysiisiin spekulatioihin, hän on tehnyt sekä historiatieteelle että ehkä myös ihmiskunnalle palveluksia. Ottamalla yksityisten kansojen sijasta koko ihmiskunnan tutkimuksen kohteeksi hän on pyrkinyt lähentämään eri kulttuuripiireissä eläviä ihmisiä toisiinsa. Oman tutkimuksensa hän on samalla nähnyt tarpeellisena vastapainona historiantutkimuksessa yhä selvemmin havaittavalle spesialisoitumiselle. Epäilemättä toisen maailmansodan jälkeisessä, etenkin brittiläisessä, historiantutkimuksessa nä-

kyvään piirteeseen valita Euroopan historian ohella yhä enenevässä määrässä tutkimusaiheita Aasian, Afrikan ja Etelä-Amerikan historiasta on osaltaan vaikuttanut Toynbeen tekemä propaganda. Ilmeisesti myös englantilaisessa historiankirjoituksessa havaittava nykyisyyden läsnäolo on saanut vaikutteita Toynbeeltä, joka kirjoittaessaan *A Study of History* laati samanaikaisesti vuosittaisia katsauksia kansainvälisistä asioista pyrkien projisoimaan menneisyyden tapahtumia nykyhetkeen ja päinvastoin. Hän laajensi ahtaasti akateemista historiankirjoitusta ottamalla käsiteltäväksi aikaisemmassa tutkimuksessa sivuutettuja keskeisiä inhimillisen elämän alueita ja näin auttoi uudella tavalla ymmärtämään menneisyyttä. Vaikka hänestä näin on joskus tullut enemmän runoilija ja profeetta kuin ankaran akateeminen tutkija, hän toisaalta on herättänyt kiinnostusta historiaan etenkin maallikkojen keskuudessa.

Maallikoiden kanssa dialogiin pyrkiminen ja historian popularisoiminen olikin Toynbeen johtavia ajatuksia. Varsinkin jäätyään eläkkeelle v. 1955 hän omisti paljon aikaansa kansantajuisten historiallisten teosten kirjoittamiseen. Hyvänä keinona tässä olivat hänen historiallisille alueille tekemiensä vierailujen pohjalta laaditut matkakirjat. Pisimmän, puolitoista vuotta kestäneen matkansa annin hän julkaisi v. 1958 kirjassaan *East to West: A Journey Round the World*. Myöhemmin ilmestyivät *Between Oxus and Jumna* (1961), *Between Niger and Nile* (1965), *Between Maule and Amazon* (1967), *Cities of Destiny* (1969) ja *Cities on the Move* (1970).

Kristinuskon analysointia Toynbee jatkoi teoksessaan *Christianity among the Religions of the World* (1958). Kymmenen vuotta myöhemmin ilmestyivät *Man's Concern with Death* sekä hänen toimittamaansa *The Crucible Christianity*. Antiikin historian alalla hän oli jatkuvasti tuottelias. Vuonna 1959 ilmestyi kreikkalais-roomalaisen kulttuurin kompendiumi *Hellenism*. Sitä seurasivat tieteellisesti mittava *Hannibal's Legacy* (1965), *Some Problems of Greek History* (1969) ja mestarillinen kymmenennellä vuosisadalla eläneen bysanttilaisen keisarin biografia *Constantine Porphyrogenitus and His World* (1972). Kiinan ja Japanin kulttuuria hän taas käsiteli v. 1973 toimittamassaan *Half the World*.

Ryhtymättä luettelemaan kaikkia Toynbeen eläkevuosien tuotteliaisuuden tuloksia mainittakoon vain hänen viehättävät muistelmateoksensa *Acquaintances* vuodelta 1967 ja kaksi vuotta myöhemmin ilmestynyt *Experiences*, joista saa arvokasta tietoa monista tämän vuosisadan englantilaisista historiantutkijoista ja muista kulttuuripersonallisuuksista.

Toynbee sai vastaanottaa lukuisia huomionosoituksia. Ensimmäisenä antoi Oxford hänelle kunniatohtorin arvon. Myöhemmin seurasivat Cambridge, Birmingham, Princeton ja Columbia Oxfordin esimerkkiä. British Academyn jäsen hänestä tuli v. 1937 ja ranskalaisen Académie des sciences morales et politiquesin jäsen v. 1968. Häntä ei aateloitu, mutta sen sijaan hänestä tehtiin v. 1956 *Companion of Honour*.

Toynbeen hallitsevimpiä luonteenpiirteitä oli hänen työteliäisyytensä ja pyrkimyksensä elämänsä loppuun asti oppia uutta. Ihmisenä hän oli vaatimaton ja ystävällinen mutta englantilaiseen tapaan pidättyväinen. Yhdessä Sir John Nealen kanssa he olivat viimeisiä nimekkäitä sen englantilaisen historioitsijapolven keskuudessa, joka vietti lapsuutensa viktoriaanisessa Englannissa ja miehuutensa aikana, jolloin brittiläinen imperiumi eli viimeistä kukoistuskauttaan. Vanhuudessaan he näkivät sen hajoamisen. Ainakin Toynbeen kohdalla tässä kehityksessä oli selvää symboliikkaa.

5. ARNOLD TOYNBEE – METAHISTORIAN

Arnold Toynbee (1889–1975) must undoubtedly be considered one of the best-known men of letters of our time. As early as in the 1920s he has been so eager to take a stand on the political questions of the day and in his book *The Western Question in Greece and Turkey* (1922) had expressed such heretical views that he was dismissed from his post of professor at King's College, London, in 1923. In 1925 he became director of the Royal Institute of International Affairs at Chatham House. His *Surveys of International Affairs*, published annually, were of particular note.

Toynbee's *magnum opus* was the 12-part *A Study of History* (1934–1961), a kind of cyclical history of civilizations, which reveals the considerable influence of Oswald Spengler and F. J. Teggast. Toynbee maintains that during their growth all civilizations are guilty of hybris, which manifests itself as nationalism, militarism and dictatorship. Hybris leads to moral decay, which is inevitably accompanied by nemesis.

The first six parts of *A Study of History* are tinged with pessimism, while the parts that subsequently appeared are characterized by a sort of Messianism. Toynbee grows prophetic in proposing that the development of mankind is based on a divine plan, in which the civilizations that succeed one another, cleansed from sin by suffering, produce increasingly higher civilizations and ever nobler people. Finally a stage is reached where religion replaces civilization and the synthesis of all historical religions occurs.

Toynbee came in for severe criticism. Many historians were of the opinion that Toynbee, a writer of metaphysical metahistory, should be denied the right to represent himself as a historian. In the opinion of his critics *A Study of History* is not history in the real sense of the word, but an attempt on Toynbee's part to construct an *a priori* system which contains history that is to his liking. In applying his cyclical theory to western civilization, for example, he furthermore misinterprets various epochs.

On the other hand, Toynbee has succeeded in arousing an interest in history amongst the laity. Dialogue with the laity and the popularization of history was in fact one of his principal concerns.

6. ENGLANNIN HISTORiantutkimuk- SEN KEHITYS HARRASTELUSTA TIETEEKSI

Tyypillistä englantilaisen historiankirjoituksen kehitykselle on ollut voimakkaiden koulukuntien vaikutus. Joskin ne syntyivät myöhemmin kuin Saksassa ja Ranskassa, niiden merkitys maan historiantutkimukselle on tällä hetkellä suurempi kuin mannermaan vastaavien, etenkin koska Saksassa lähimenneisyyden tapahtumat radikaalisti mursivat vanhan koulukuntatradition eikä Ranskassa ole vielä täysin toivuttu *Annales*-koulun kohtalosta. Luonteenomaista englantilaisille koulukunnille on ollut väljyys. Sidonnaisuus johonkin niistä ei ole merkinnyt yhdenmukaisuutta käsityksissä historian luonteesta tai sen tutkimisesta.*

Brittiläisistä koulukunnista tärkeimmät ovat Cambridgesä, Oxfordissa, Lontoossa ja Manchesterissa. Englantilaisessa ja mannermaisessa historiografiassa on ollut nähtävissä paitsi keskinäistä kilpailua myös hedelmällistä vuorovaikutusta. Sama asetelma sopii Englannin omaan tilanteeseen. Vanhoista yliopistoista ovat myös muutamaa poikkeusta lukuunottamatta tulleet kunkin ajan merkittävimmät historiantutkijat kuten tällä hetkellä cambridgeläinen Royal Historical Societyn presidentti G. R. Elton tai Oxfordin historian *Regius*-professori Hugh Trevor-Roper.

* Seuraavassa tarkastellaan Englannin historiantutkimuksen kehitystä lähinnä Cambridgen koulukunnan näkökulmasta.

I

Yrjö I perusti v. 1724 historian *Regius*-professorit Cambridgeen ja Oxfordiin. Kun Oxfordiin perustettu oppituoli on nähtävä osana hannoverilaisen hallituksen politiikkaa michittää *Tory*-puolueen tukikohta *Whig*-professoreilla, perinteisesti liberaalimman Cambridgen kohdalla tarkoitus rajoittui maan yläluokan kasvattamiseen englantilaisessa hengessä. Nimestään huolimatta oppituolin haltijan oli määräysten mukaan keskityttävä opettamaan ei suinkaan historiaa vaan ranskaa, saksaa ja italiaa valtion, ennen muuta ulkoasiain hallinnon, palvelukseen aikoville nuorukaisille.¹

Cambridgessä historianopetuksen alkuvaiheet eivät olleet lupaavia. Ensimmäinen viran haltija, Samuel Harris, tyytyi pitämään vain virkaanastujaisluennon ja senkin latinaksi. Hänen seuraajansa Shallet Turner ei lähes kolme vuosikymmentä kestäneenä professorikautenaan luennoinut kertaakaan ja ylipäätänsäkin malttoi harvoin pistäytyä Cambridgessä Pariisista, missä hän vietti suurimman osan ajastaan. Myös kolmannelta alan edustajalta jäivät luennot pitämättä, koska hän pian nimityksen saatuaan humalapäissään putosi hevosen selästä taitaen niskansa.² Vuonna 1768 virkaan nimitetyn runoilija Thomas Grayn sanotaan kyllä keränneen neljä vuotta ututterasti materiaalia virkaanastujaisitelmäänsä varten. Hän kuitenkin kuoli ehtimättä edes panna sitä paperille.³

Ensimmäinen virkansa vakavasti ottanut cambridgeläisen historiantutkimuksen edustaja oli vuodesta 1807 lähtien neljä vuosikymmentä professorina ollut William Smyth. Tosin hänkään ei luennoinut kuin *Michaelmas* -lukukaudella käyttäen kaksi muuta lukukautta runoiluun ja

¹ G. Kitson Clark, *A Hundred Years of the Teaching of History at Cambridge, 1873–1973*, *The Historical Journal* (HJ) 16 (1973), s. 535. Oxfordista ks. H. R. Trevor-Roper, *History: Professional and Lay: An Inaugural Lecture* (Oxford 1957), s. 4–5.

² K. T. B. Butler, *A 'Petty' Professor of Modern History: William Smyth (1765–1849)*, *The Cambridge Historical Journal* (CHJ) 9 (1947), s. 219.

³ L. S. Wood, *Selected Epigraphs: The Inaugural Lectures of the Regius Professors of Modern History at Oxford and Cambridge since 1841*, *Historical Association's Leaflets* 80 (1930), s. 2–3.

musiikin harrasteluun.¹ Smythin jälkeen oppituolia tarjottiin Thomas Babington Macaulaylle, jonka maineikkaasta teoksesta *History of England* oli juuri ilmestynyt ensimmäinen osa.² Macaulay kuului *Whig*-historioitsijoiden, oman aikansa liberaalien, eturiviin.³ Sen tähden oli monelle yllätys, ettei hän tullut vapaamieliseen Cambridgeen. Hänen kieltäytyttyään viran sai Sir James Stephen. Uusikaan professori ei vielä kiinnittänyt huomiota varsinaiseen historian tutkimukseen, mutta pyrki sentään luennoimaan säännöllisesti. Kuitenkin hän suhtautui skeptisesti työnsä tuloksiin, etenkin kun tuolloin yleisesti katsottiin vain niiden, jotka tahtoivat päästä akateemisista opinnoista mahdollisimman vähällä, hakeutuvan seuraamaan historian opetusta.⁴

Kun turhautunut Sir James v. 1859 erosi virastaan, hänen seuraajakseen nimitettiin anglikaaninen pappismies Charles Kingsley. Kingsley oli aikaisemmin niittänyt mainetta kristillisenä socialistina ja kirjailijana. Tästä osaltaan johtui, että ylioppilaat parveilivat hänen luennoilleen. Mitään parannusta opetuksen tasossa ei kuitenkaan tapahtunut. Kingsley ei uskonut historiasta koskaan tulevan tiedettä. Hän katsoikin aineen merkityksen supistuvan sen tarjoamiin moraalisiin opetuksiin.⁵

Vaikkei Cambridgessä vielä 1700-luvulla voida paljon puhua akateemisesta historian opetuksesta, oppituolin haltijoiden joukossa oli sentään miehiä, jotka olivat kunnostautuneet muilla aloilla. Oxfordin kohdalla asiat olivat huonommin. Vasta kun talousmiehenä tunnetuksi tullut Henry Beeke astui seuraavan vuosisadan alussa virkaan, tilanne hieman parani, mutta hänen seuraajiensa aikana historia vajosi takaisin mitättömyyteen.⁶ Kun vielä epäsosiaalisuudestaan tunnetuksi tullut Goldwin Smith

¹ *Butler*, mk., s. 218, 232–7.

² *John Clive*, Thomas Babington Macaulay: The Shaping of the Historian (London 1973), s. 476–8.

³ *Jacques Barzun* ja *Henry F. Graff*, *The Modern Researcher* (korj. p., New York 1970), s. 181.

⁴ *Jean O. McLachlan*, *The Origin and Early Development of the Cambridge Historical Tripos*, CHJ 9 (1947), s. 78–9.

⁵ *Owen Chadwick*, Charles Kingsley at Cambridge, HJ 18 (1975), s. 311.

⁶ *C. H. Firth*, *Modern History in Oxford, 1724–1841*, *English Historical Review* (EHR) 32 (1917), s. 1–21.

jätti yllättäen oppituolin v. 1866 ja päätyi Kanadaan, tilanne oli hälyttävä.¹

Insulaarinen itseriittoisuus ja yliopistopiireissä vallalla ollut historian utilitaristisia piirteitä korostava ajattelu olivat pahasti hidastaneet englantilaisen historiantutkimuksen kehitystä. Samaan aikaan kun Saksassa ja Ranskassa oli muodostunut voimakkaita, kriittisiä metodeja käytettäviä koulukuntia, Englannissa historia oli jäänyt etupäässä amatöörien harrastukseksi. Tämä luonnollisesti osaltaan johtui historian vaatimattomasta tasosta ja asemasta akateemisena oppiaineena Englannissa.

Britit eivät kuitenkaan olleet täysin tietämättömiä mannermaisesta kehityksestä. Eräät 1800-luvun eniten luetut englantilaiset historioitsijat kuten Thomas Carlyle (1795–1881) tai Macaulay (1800–1895) vierailivat Saksassa, edellinen v. 1828 ja jälkimmäinen kymmenen vuotta myöhemmin. Molemmat kuitenkin havaitsivat saksalaiset tutkimukset pikkutarakoiksi ja ikävystyttäväiksi sekä saksalaiset historioitsijat arroganteiksi ja huumorintajuttomiksi.² Nämä arvioinnit johtuivat paitsi englantilaisten perinteellisestä asennoitumisesta saksalaisiin, myös siitä, että Englannissa historiankirjoitus säilyi paljon myöhempään kuin mannermaalla eräänä kirjallisuuden lajina, jolle oli ominaista ihannoivaan sävyyn esittää historiasta, varsinkin oman maan suurmiesten elämästä, saatuja moraalisia opetuksia.

Saksalaiset historioitsijat, etenkin protestanttisen konservatismiin edustajat, puolestaan ihailivat 1830-luvulta lähtien aina vuosisadan puoleenväliin saakka englantilaisia instituutioita ja konstitutionalismia. Leopold von Ranke työskenteli brittiläisissä arkistoissa ja kirjoitti mittavan Englannin historian. Myöhemmin tapahtui välien kylmenemistä, joka vuodesta 1871 lähtien muuttui avoimeksi poliittiseksi ja taloudelliseksi kilpailuksi, johon useat saksalaiset historioitsijat, kuten Heinrich von Treitschke, ottivat aktiivisesti osaa. Samaan aikaan kuitenkin kauan lai-

¹ *Charles Oman, On the Writing of History* (London 1939), s. 232–3.

² *J. A. Froude, Thomas Carlyle: A History of His Life in London 2* (London 1884), s. 103, 129. *G. M. Trevelyan, The Life and Letters of Lord Macaulay 1* (London 1876), s. 461.

minlyöty saksalainen tutkimus alkoi kiinnostaa englantilaisia, ja Euroopan arkistojen avautuminen lisäsi tarvetta ja houkutus vierailu mannermaalla.¹

Paitsi arkistojen avautuminen myös eri maissa alkanut lähteiden julkaiseminen tuli käänteentekeväksi eurooppalaiselle historian tutkimukselle. Laajat, systemaattisesti järjestetyt yleiset lähdejulkaisut kuten ranskalainen *Collection de documents inédits relatifs à l'histoire de France* (1835–), espanjalaiset *Collección de documentos inéditos para la historia de España* (1848–) ja *Memorial histórico español: colección de documentos, opusculos y antiüedades* (1851–) tai belgialaiset *Commission Royale d'histoire* toimittamat lukuisat *Publications* -sarjat tulivat pian tunnetuiksi myös Cambridgessä ja pakottivat tarkistamaan kauan hellytyjä nationalistisia myyttejä Englannin asemasta kansainvälisessä politiikassa.

Myös Englannissa oli julkaistu lähteitä 1600-luvulta lähtien. Ensimmäinen merkittävä yritys kuitenkin oli vasta seuraavan vuosisadan puolella ilmestynyt kaksikymmenosainen *Foedera, conventiones, litterae, et cujuscunq̄ue generis acta publica inter reges Angliae et alios* (1704–35). Mannermaalla alkanut suurisuuntainen julkaisutoiminta heijastui todenteolla Englannissa kuitenkin vasta 1800-luvun puolessavälissä. Kun englantilaiset aloittivat *Monumenta Historica Britannica* julkaisemisen v. 1848, sen esikuvana ei ollut saksalainen *Monumenta Germaniae Historica*, josta oli v. 1826 ilmestynyt ensimmäinen osa, vaan ranskalainen *Reurum gallicarum et francicarum scriptores* (1737–86).² Seuraavat mittavat yritykset olivat v. 1857 aloitettu *Chronicles* sekä lukuisat *Calendar of State Papers*, jotka alkoivat ilmestyä puolivuosisikymmentä myöhemmin. Lisäksi 1870 perustetun The Historical Manuscripts Commissionin julkaisemassa *Report* -sarjassa alettiin nopeassa tahdissa painaa suppeampia lähdekokoelmia. Nämä yritykset, joiden toimittajina oli useita Cambrid-

¹ Charles E. McClelland, *The German Historians and England. A Study in Nineteenth-Century Views* (Cambridge 1971), s. 61–7.

² David Knowles, *Great Historical Enterprises* (London 1962), s. 55, 70–1, 101–2.

gen historiakoulukunnan miehiä, loivat pohjan 1800-luvun viimeisellä kolmanneksella tapahtuneelle nousukaudelle Englannin historiografiasa.¹

Uusi kehitys heijastui pian myös pyrkimyksissä luoda tieteellinen historiallinen aikakauskirja. Heinrich von Sybelin perustama *Historische Zeitschrift* oli ilmestynyt v. 1859 ja Gabriel Monodin *Revue historique* vuodesta 1876 lähtien. Tosin Camden Society oli perustettu jo v. 1837 ja Royal Historical Society v. 1868, mutta vasta 1886 alkoi ilmestyä cambridgeläisen Mandell Creightonin toimittama *English Historical Review*.²

II

Saksassa historianopetuksella oli jo pitkään ollut vakiintunut asema yliopistoissa. Kuuluisissa seminaareissa Göttingenissä, Berliinissä, Bonnissa ja Heidelbergissa opiskelijoita oli opastettu viimeisimpien tieteellisten metodien käyttöön. Joskin Ranskan yliopistoissa historianopetus aina 1860-luvun lopulle saakka oli ollut hajanaista, Collège de France, École des Chartes tai École Pratique des Hautes Études ja muut vastaavat opinahjut olivat antaneet opetusta tutkimustekniikassa. Etenkin ranskalaiset kiinnittivät huomiota Englannin tilanteeseen. Joseph Ernest Renanin sarkastisilla huomautuksilla 1860-luvun puolessavälissä historianopetuksen takapajuisuudesta Englannissa sekä siitä, miten englantilaisten oli mentävä ulkomaille oppimaan metodeja, oli tietty oikeutus.³ Sen sijaan Charles Bémontin miespolvea myöhemmin esittämät halventavat huomautukset brittiläisen historiantutkimuksen tasosta menevät jo gallialai-

¹ G. R. Elton, *England, 1200–1640, The Sources of History* (London 1969), s. 66–75.

² John Hale, *The Evolution of British Historiography from Bacon to Namier* (London 1967), s. 58, ja R. A. Humphreys, *The Royal Historical Society, 1868–1968* (London 1969), s. 36.

³ Joseph Ernest Renan, *L'instruction supérieure en France, son histoire et son avenir*, *Revue des deux Mondes* 3 (1864), s. 80.

sen pahansuopuuden tiliin,¹ sillä uusi vaihe englantilaisessa historiantutkimuksessa oli alkanut 1860-luvun lopulla.

Smithin erottua yllättäen virastaan Oxfordin historiakoulukunnan tulevaisuus oli näyttänyt synkältä. Toisin kuitenkin kävi. Vuodesta 1867 tuli todellinen *annus mirabilis* ei vain Oxfordin vaan koko Englannin historiankirjoituksen historiassa. Tuolloin näet nimitettiin *Regius*-professoriksi William Stubbs, josta maineikkaan *Registrum Sacrum Anglicanum* ansioista oli tullut johtava englantilainen keskiajan tutkija. Hän oli vuodesta 1857 lähtien aktiivisesti osallistunut myös *Rolls Seriesin* julkaisemiseen toimittaen lähes kaksikymmentä osaa tekstejä.² Virkaanastujaisesityksessään Stubbs esitteli itsensä ei filosofina eikä poliitikkona vaan historioitsijana. Ohjelmakseen hän asetti pyrkimyksen olla perustamassa Englantiin historiakoulukuntaa, joka yhdessä muiden eurooppalaisten koulukuntien kanssa pyrkisi rakentamaan uuden runsaan lähdeaineiston pohjalta mahdollisimman objektiivisen kuvan menneisyydestä.³ Vaikka Englannin vanhojen yliopistojen luonteesta johtuen niissä ei ollut mahdollista pitää saksalaiseen tapaan seminaareja, Englannin Rankeksi nimitetyn Stubbsin onnistui luoda Oxfordiin voimakas keskiajan tutkimuksen koulukunta. Itse hän keskittyi Englannin konstituution historiaan. Hänen teoksensa *Select Chartes* (1870) sekä *The Constitutional History of England in Its Origin and Developments* (1874–8) ovat yhä vielä alan standarditeoksia.⁴

Myös Cambridgessä asiat alkoivat parantua, kun Gladstone v. 1869 nimitti historian *Regius*-professoriksi Sir John Robert Seeleyn. Seeley esitti ohjelmakseen opettaa valtiotiedettä, joka hänen mukaansa oli samaa kuin yhdistetty poliittinen taloustiede ja historia. Historia oli hänelle menneisyyden politiikkaa ja politiikka nykyhetken historiaa. Hänen onnistui-

¹ Charles Bémont, Angleterre. Publications relatives au moyen âge, *Revue historique* 57 (1895), s. 142–74.

² F. W. Maitland, William Stubbs, Bishop of Oxford, *EHR* 16 (1901), s. 417–26.

³ Letters of William Stubbs, Bishop of Oxford, 1825–1901, toim. W. H. Hutton (London 1904), s. 119.

⁴ John Goronwy Edwards, William Stubbs, Historical Association's Pamphlets (London 1952), s. 28–31.

kin saada kuulijoita useista tiedekunnista. Aatelisarvonsa hän sai kuitenkin ei niinkään historiantutkimukselle tekemistään palveluksista kuin poliittisesta toiminnastaan sekä parlamentissa että hallituksessa.¹ Sen tähden pyrkimykset nähdä hänessä Cambridgen historiakoulukunnan perustaja ovat ennenaikaisia.² Hänen professorikautenaan luotiin kuitenkin pohja uudelle kriittiselle historianopetukselle ja -tutkimukselle.

Ratkaiseva parannus historian asemassa akateemisena oppiaineena tapahtui Seeleyn aikana. Aina vuoteen 1870 asti se oli, kuten poliittinen taloustiede, yleinen lakitiede tai Englannin laki, kuulunut vaatimattomana osana Moral Science Tripokseen, josta se em. vuonna yhdessä lakitieteen kanssa irrottautui omaksi osastokseen. Lain ja historian *mariage de convenance* ei kuitenkaan ollut kestävää laatua, sillä huhtikuussa 1872 perustettiin komitea tutkimaan niiden erottamista.³ Keskeistä osaa suunnittelussa esitti Sir Adolphus Ward, jonka päämääränä oli uudistaa Cambridgen historianopetus Saksassa, ennen muuta Leipzigissa, Berliinissä ja Heidelbergissa, käytetyn mallin mukaiseksi.⁴

Ward pyrki rajaamaan historian opinnot ajallisesti ja paikallisesti tarkoin määrättyihin alueisiin ja painotti sen tutkimisen käytännöllistä luonetta. Hänen merkittävin vastustajansa oli Seeley, joka korosti historian teoreettista puolta sekä sen merkitystä valtiotaidon kehittäjänä. Wardin edustamaa linjaa alettiin kutsua nimellä *facts without thought*, kun taas Seeleyn linjaan lyötiin leima *thought without facts*. Kun Historical Tripos, jonka myötä historiasta tuli itsenäinen oppiaine, perustettiin v. 1873, tulos oli englantilaiseen tyyliin tehty kompromissi. Kehitys johti kuitenkin siihen, että teoreettisten aineiden osuus vuosina 1885 ja 1897 tehtyjen uudistusten yhteydessä tuntuvasti väheni.⁵ Tutkinnonuudistus ei

¹ *Adolf Rein*, Sir John Robert Seeley. Eine Studie über den Historiker (Langensalza 1913), s. 246–8.

² *Mary R. Stubbert*, The Cambridge School of History, Annual Report of the American Historical Association for 1898 (Washington D. C. 1899), s. 383–411.

³ *McLachlan*, mk., s. 81; *Clark*, mk., s. 536.

⁴ *A. W. Ward*, Suggestions Towards the Establishment of a History Tripos (Cambridge 1873), s. 4–6.

⁵ *McLachlan*, mk., s. 84, 89, 93.

kuitenkaan sinänsä pysty selittämään Cambridgen historianopetuksessa 1800-luvun viimeisellä neljänneksellä syntyneitä kukoistusta. Syy on löydettävissä uudessa historioitsijasukupolvessa, joka 1870/80-lukujen vaihteessa otti ohjat käsiinsä.

Vielä ennen vuotta 1873 historiaa oli Cambridgessä professorin ohella opettanut vain yksi luennoitsija. Heistä kumpikaan ei ollut saanut historiallista koulutusta. Tilanne muuttui ratkaisevasti, kun opettajavoimia lisättiin muutamalla nuorella luennoitsijalla ja college-tutorilla, jotka olivat ehtineet nauttia tutkinno uudistuksen mukanaan tuomista parannuksista. Merkittävimmät heistä ovat historiatiedekunnan sihteeri George Prothero sekä pappismiehet Gunningham ja Gwatkin. He saivat ansaitsemansa johtajan Cambridgen ensimmäiseksi kirkkohistorian *Dixie*-professoriksi v. 1884 kutsutusta Mandell Creightonista. Kun vielä samana vuonna Englannin merkittävimmäksi historioitsijaksi luonnehdittu Frederick William Maitland palasi Cambridgeen ja pian sen jälkeen sai haltuunsa lakitieteellisen tiedekunnan *Downing*-professorin, kaupungista tuli Englannin historian tutkimuksen keskus, etenkin kun samanaikaisesti Oxfordin historiakoulukuntaa parikymmentä vuotta johtanut Stubbs siirtyi Chesterin piispaksi.¹

Creighton ei tyytynyt ainoastaan luennoimaan vaan opetti myös historiallisia metodeja. Erityistä huomiota hän kiinnitti jatko-opintoihin ja rohkaisi oppilaitaan paneutumaan alkuperäisiin lähteisiin.² Lyhyessä ajassa hän kirjoitti kuusiosaisen *History of the Papacy from the Great Schism to the Sack of Rome* sekä biografiat kardinaali Wolseysta ja kuningatar Elisabeth I:stä, jotka vielä tällä hetkellä kuuluvat parhaisiin heistä laadittuihin.³ Esikuvanaan Creighton piti Rankea. Kuitenkin hän esitti eriäviä käsityksiä Rankelle niinkin keskeisistä kysymyksistä kuin reformaatio ja

¹ James Westfall Thomson ja Bernard J. Holm, *A History of Historical Writing* 2 (New York 1942), s. 391–4.

² W. G. Fallons, *Mandell Creighton and the English Church* (London 1964), s. 10–11, 30–6.

³ G. R. Elton, *Studies in Tudor and Stuart Politics and Government* 1 (Cambridge 1974), s. 238–46.

Luther.¹ Creightonilla oli useita eteviä oppilaita, joiden joukossa oli muun muassa brittiläisten naishistorioitsijoiden eturiviin kuuluva Mary Bateson.²

Creightonin vaihdettua v. 1890 oppituolinsa piispainistuimeen Cambridgen koulukunnan johto jäi Maitlandin harteille. Virkaanastujaisesityksessään hän keskittyi Englannin lain historiaan.³ Jo ennen professoriksi tuloaan hän oli ollut tarmokkaasti ajamassa v. 1886 perustettua Selden Societyä, jonka tehtävänä on edistää Englannin lain tutkimista sekä julkaista sen historiaan liittyviä dokumentteja. Vaikka Maitland kirjoitti tutkimuksia myös kirkko-, konstituutio- ja taloushistorian alalta, hänen pääteoksensa liittyvät Englannin keskiaikaiseen lakiin, josta käsin hän pyrki ymmärtämään englantilaista yhteiskuntaa.⁴

Maitland oli tyylin ja taidon mestari. Hänen tutkimusmetodinsa muistutti myöhemmin ranskalaisen *Annales*-koulun piirissä käytettyä: hän eteni tunnetusta tuntemattomaan, varmasta epävarmaan. Historioitsijana hän oli suoraviivainen ammattilainen: altis esittämään uusia kysymyksiä ja innokas analysoimaan pohjia myöten lähteet ja ongelmat kyeten kuitenkin samalla luomaan laajoja synteesejä. Oikeushistoria ei ollut hänelle muotojen vaan aatteiden historiaa. Hän asennoitui historian kirjoittamiseen kunnioittavasti pitäen sitä jopa eräänlaisena uskonnollisena toimituksena. Hänen tutkimustensa tulos oli käänteentekevä. Nykyään yleensä viitataan vuosisadan vaihteen englantilaisiin tutkimuksiin enää lähinnä kuriositeetisyistä. Kuitenkin monet Maitlandin teoksista, kuten kaksiosainen *Roman Canon Law in the Church of England* tai *History of English Law before the Time of Edward I*, ovat alansa standarditeoksia vielä tänä päivänä.⁵

¹ Owen Chadwick, *Creighton on Luther: An Inaugural Lecture* (Cambridge 1959), s. 4–6.

² R. L. Poole, *Mary Bateson*, EHR 22 (1907), s. 64–8.

³ Frederick William Maitland, *Why the History of English Law is not written?: An Inaugural Lecture* (Cambridge 1888), s. 1–14.

⁴ H. E. Bell, *Maitland: A Critical Examination and Assessment* (London 1965), s. 17–123.

⁵ R. L. Schuyler, *Frederick William Maitland, Historian* (London 1960), s. 145–60.

Tappioksi englantilaiselle historiantutkimukselle jatkuva ylityö ja valvominen murskasivat Maitlandin voimat, ja hän joutui viettämään suuren osan ajastaan Kanarian saarilla, missä hän kuoli v. 1906.¹ Kuvaavaa hänen jo elinaikanaan saamalleen maineelle olivat paitsi jäsenyydet eri maiden tiedeakatemoissa myös se, että seuraavana vuonna Cambridgeen perustettiin The F. W. Maitland Memorial Fund ja Oxfordiin The Maitland Library oikeushistoriallisen tutkimuksen edistämiseksi. Koska hän ei itse ollut kiinnittänyt paljontaan huomiota seuraajien kouluttamiseen, diplomatian historia sekä aate- ja taloushistoria nousivat pian hallitseviksi Cambridgessä.²

Cambridgen historiakoulukunnan varsinainen perustaja oli lordi John Emmerich Edward Dalberg Acton, joka jätti pysyvät jäljet Englannin historiantutkimuksen kehitykseen sekä maan kulttuurielämään yleensä.³ Actonin tausta oli kosmopoliittinen. Toinen hänen isoisistään oli Napolin pääministeriksi kivunnut englantilainen aatelismies ja toinen ranskalaiseksi herttuaksi korotettu saksalainen ylimys. Hän kuului yhdessä Alexis de Tocquevillen ja Jacob Burckhardtin kanssa 1800-luvun jälkipuoliskon Euroopan älylliseen eliittiin, jolle oli ominaista taipumus historialliseen pessimismiin.⁴

Saatuaan opetusta Ranskassa ja Englannissa Acton siirtyi v. 1850 Münchenin yliopistoon, jossa hänen opettajaan lähes vuosikymmenen ajan oli Ignanz von Döllinger, eräs aikakauden johtavista katolisista historioitsijoista.⁵ Ratkaisevaksi Actonin historiankäsitteiden muotoutumiselle tuli hänen v. 1864–68 ympäri Eurooppaa tekemänsä arkistokierros, jonka aikana hän tapasi eri maiden johtavia historiantutkijoita. Matkansa

¹ Ensimmäinen Maitlandin Kanarian saarilla viettämä talvi oli 1898/9: The Letters of Frederick William Maitland, toim. C. H. Fifoot (Cambridge 1965), s. 230–41.

² G. R. Elton, Maitland and His Work, The Cambridge Review, 22.5.1965.

³ David Mathew, Lord Acton and His Times (London 1968), s. 351–7.

⁴ Ks. Hugh Trevor-Roperin esipuhe Actonin teokseen Lectures on Modern History (London 1960), s. 8.

⁵ Ignaz von Döllinger/Lord Acton: Briefwechsel 1850–1890, 1 (julk. Victor Conze-mius, München 1962–).

annin hän kiteytti Cambridgen koulukunnan piirissä jatkuvasti toistettuun ohjeeseen:

"Tyhjentävän tutkimustyön vaivojen välttäminen merkitsee jättäytymistä asioihin perehtymättömien ja yksipuolisten kirjoittajien sekä sellaisten auktoriteettien armoille, jotka ovat aikojen kuluessa rakentaneet konventionaalisten valheellisuuksien laajan tradition. Menemällä kirjasta käsikirjoitukseen ja kirjastosta arkistoon vaihdamme epäilyksen varmuuteen ja meistä tulee omia mestareitamme."¹

Koko ikänsä Acton vietti liikkuvaa elämää jakaen aikansa etupäässä Cambridgenssä, Münchenissä ja Cannesissa sijaitsevien kotiensä välillä. Tämä auttoi häntä pysymään hyvin selvillä yleiseurooppalaisesta kehityksestä. Von Döllingerin esimerkin innostamana hän seurasi ahkerasti aikansa historiantutkimusta. Hän koetti hankkia kaikki ilmestyneet uutuuudet ja lähetti agentejaan metsästäämään vanhoja harvinaisuuksia.² Selailemalla hänen Cambridgen yliopiston kirjastolle jättämänsä kuudenkymmenen tuhannen niteen kirjastoa voi havaita hänen tunnontarkasti käyneen lyijykynä kädessä läpi tilaamansa kirjat. Hänen laaja arkistonsa sisältää myös dokumentteja, joissa hän yksityiskohtaisesti analysoi historiantutkimusta ja -tutkijoita. Hänen lukeneisuutensa oli niin tavaton, että hänen katsottiin voivan yksin kirjoittaa alusta loppuun kolmetoistaosaisen *Cambridge Modern Historyn*, jota varten hän tekikin yksityiskohtaisen suunnitelman.³

Actonin suurin haave oli kirjoittaa vapauden kehityksen historia. Vaikka kuolema katkaisisi yrityksen, hän ehti käytännössä taistella ihmisen oikeuksia ja vapautta rajoittavia järjestelmiä vastaan.⁴ Eräänä aikakauden johtavista katolisista maallikoista hän ei myöskään kaihtanut arvostella kirkossa valtaan pyrkinyttä ensimmäisen Vatikaanin konsiilin

¹ Siteerattu: *The Correspondence of Lord Acton and Richard Simpson*, 1 (toim. *Josef L. Altholz ja Damian McElrath*, Cambridge 1971), s. XI–XII.

² *Herbert Butterfield*, *Man and His Past: The Study of the History of Historical Writing* (Cambridge 1955), s. 209.

³ *Frederick William Maitland*, *Lord Acton: An Obituary*, *The Cambridge Review*, 16.10.1902.

⁴ *Herbert Butterfield*, *Acton: His Training, Method and Intellectual System*, *Studies in Diplomatic History and Historiography in Honour of G. P. Gooch* (London 1961), s. 169–98. Katso myös *sama*, *Lord Acton*, *Historical Association, General Series 9* (London 1948), s. 15–32.

vanhoillista ja suvaitsematonta henkeä.¹ Historiantutkijana Acton oli pe-rehtynyt valtaan liittyviin kysymyksiin. Parlamentin jäsenenä sekä Glad-sonen läheisenä ystävänä hän joutui seuraamaan päivänpolitiikkaa.² Hä-nen poliittikoista ja vallasta saamansa kuva ei ollut mairitteleva: "Suurmie-het ovat miltei aina moraalisesti kelvottomia..., sillä vallalla on taipumus turmella ja absoluuttinen valta turmelee absoluuttisesti."³

Actonin murskaava lausunto on ymmärrettävämpi muistettaessa, että ehdottomaan objektiivisuuteen pyrkivä moraalinen tuomio oli keskeinen käsite hänen ajattelussaan. Hänelle ei riittänyt, että historioitsija pyrki saamaan totuuden selville, vaan historioitsijan tehtävä oli hänen mieles-tään lisäksi langettaa tuomio kaikesta, mikä oli moraalisesti väärin.⁴ Toi-saalta hän ohjeissaan *Cambridge Modern Historyn* kirjoittajille korosti, ettei heidän työstään saa käydä selville heidän kotimaansa, uskontonsa tai puolueensa.⁵ Hänen omatkin kirjoituksensa ovat malliesimerkki pyrki-myksestä mahdollisimman suureen tasapuolisuuteen.⁶

Katolinen ja kosmopoliittinen Acton oli outo lintu vuosisadanvaihteen viktoriaanisessa Cambridgessä. Hänen historiankäsityksensä poikkesi ajan yleisestä kannasta. Kuitenkin se, että hänen vapautta ja valtaa tai kirkkoa ja valtiota käsittelevistä kirjoituksistaan otetaan yhä tänä päivänä uusia painoksia, osoittaa hänen olleen ajattomamman kuin hänen muo-dinmukaiset aikalaisensa. Tulevat vuodet ovat osoittaneet myös hänen

¹ *Owen Chadwick*, Lord Acton at the First Vatican Council, *The Journal of Theologi-cal Studies*, New Series 28 (1977), s. 465–97. Artikkelin nojaa pääasiallisesti Acto-nin konsiilista pitämään päiväkirjaan: *Lord Acton and the First Vatican Council: A Journal* (toim. E. Campion, Sydney 1975).

² *Owen Chadwick*, Acton and Gladstone, Creighton Lecture in History, 1975 (London 1976).

³ *Lord Acton*, *Historical Essays and Studies* (London 1907), s. 504. Actonin poliitti-sesta ajattelusta ks. *G. E. Fasnacht*, *Acton's Political Philosophy* (London 1952) ja *Gertrude Himmelfarb*, *Lord Acton: A Study in Conscience and Politics* (Chigaco 1952).

⁴ *Lord Acton*, *On Study of History: An Inaugural Lecture* (Cambridge 1895), s. 1–29. Actonin historiakäsityksestä ks. erityisesti *Lionel Kochan*, *Acton on History* (London 1954).

⁵ *The Varieties of History from Voltaire to the Present* (toim. *Fritz Stern*, 2. p., Lon-don 1970), s. 248.

⁶ *Lord Acton*, *German Schools of History*, *EHR* 1 (1886), s. 7–42.

pessimististen lausuntojensa kansallisuuden korostamisen ja "demokratian" vaaroista olleen kaukonäköisiä.

Actonin kuoltua v. 1902 hänen oppituolinsa peri John Bagnel Bury. Bury oli alunperin saanut klassikon koulutuksen, ja hänen 27-vuotiaana julkaisemansa kaksiosainen *A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene* oli tehnyt hänestä yhdellä iskulla tunnetun. Tämän ohella hänestä pian kehittyi Cambridgen Bysantin-tutkimuksen johtava voima. Kolmas hänen kiinnostuksensa kohde oli filosofia, etenkin Hegel.¹ Hänen nimensä liittyy keskeisesti Englannissa tämän vuosisadan alussa puhjenneseen historian tieteellisyyttä koskevaan keskusteluun.

Ranken historiankäsitys oli kuvastellut 1800-luvun alkupuoliskon idealistisia virtauksia. Vuosisadan jälkipuoliskolla luonnontieteiden nopea kehitys sekä lukuisten tieteellisten lainalaisuuksien löytäminen asettivat traditionaaliset katsomukset historiassa kyseenalaisiksi, ja historioitsijat, kuten Fustel de Coulanges Ranskassa, koettivat osoittaa historian tieteellisyyden. Saksassa tieteellisen historiankäsityksen suosio oli jo laskussa, kun siellä v. 1896 puhkesi kuulu Lamprecht-kiista Karl Lamprechtin pyrkiessä luomaan tieteellisen kulttuurihistorian kiinnittämällä erityistä huomiota yhteisöjen ja luokkien sosiaalis-psykkisten elementtien tutkimiseen.² Ranskassa taas historian ja yhteiskuntatieteiden synteesiin pyrkinyt Henri Berr alkoi v. 1900 julkaista aikakauskirjaa *Revue de synthèse historique* sekä sataosaiseksi suunniteltua *L'Evolution de l'Humanité* -sarjaa.³ Amerikassa James Harvey Robinson ajoi "uutta historiaa" korostamalla sen objektiivisuutta ja hyötyä yhteiskunnalle.⁴

¹ Ks. *H. W. Temperleyn* johdantoa Bury'n Selected Essays -teokseen (Cambridge 1930), s. 9.

² *Friedrich Seifert*, *Der Streit um Karl Lamprechts Geschichtsphilosophie. Sozialphilosophische Vorträge und Abhandlungen* (Augsburg 1925), s. 46. *Fustel de Coulangesin* historiakäsityksestä ks. hänen *Leçon d'Ouverture*, *Revue de synthèse historique* 2 (1901), s. 242–53.

³ *Henri Berr*, *Sur notre programme*, *Revue de synthèse historique* 1 (1900), s. 1–8, ja *Henri Bernand-Maitre*, *Vers la Synthèse en Histoire. Hommage à Henri Berr, 1863–1954; commémoration du centenaire de sa naissance au Centre International de Synthèse*, *Revue de synthèse historique* 85 (1964), s. 28–32.

⁴ *Richard Hofstadter*, *The Progressive Historians* (London 1969), s. 72, 178.

Englannissa tieteellisen historiankirjoituksen ympärille syntynyt kiista kulminoitui Buryiin. *Regius*-professorin on virkaanastujaisitelmässään kosketeltava historian luonnetta ja samalla valaistava omaa historiankäsitystään. Tässä suhteessa Buryin esitelmästä muodostui pieni sensaatio. Creightonin ja Maitlandin ansiosta cambridgeläisen historian tutkimuksen taso ja arvostus olivat vuosisadanvaihteeseen tultaessa korkealla. Kuitenkin Buryin väite, että historia on "simply a science, no less and no more", herätti runsaasti huomiota ja monet tahtoivat nähdä hänessä tieteellisen historiankirjoituksen lipunkantajan. Bury korosti historiallisen tutkimuksen universaalisuutta sekä väitti sen samoin kuin tutkimuksen edistämisen yleensä olevan yliopiston tärkeimmän velvollisuuden.¹ Actonin tavoin hän uskoi edistykseen ja oli, mikäli mahdollista, vielä enemmän kuin tämä kiinnostunut vapaudesta. Hänelle vapaus ei kuitenkaan ensisijaisesti ollut valtiollista vaan älyllistä: mielipiteen, tieteen ja ajatuksen vapautta.² Näitä kysymyksiä hän käsitteli perusteellisesti teoksissaan *The History of Freedom of Thought* (1913) ja *The Idea of Progress* (1920). Elämänsä loppupuolella hän kuitenkin alkoi suhtautua varovaisemmin mahdollisuuteen luoda tieteellisesti pitäviä historiallisia lakeja tai syysuhteita. Suoranaiseksi sensaatioksi tulivat hänen historian irrationaalisten voimien ja "sattuman" merkitystä selityspusteena korostavat kannanottonsa. Hänen mukaansa rationaalisen syysuhteen ulkopuolelle jäävät tekijät kuten Kleopatran nenän muoto tai Anne Boleynin kauniit kasvot auttavat ymmärtämään kyseisten ajankohtien tapahtumia ja ilmiöitä. Irrationaalisia tekijöitä Buryin mukaan ovat etenkin suurten yksilöiden kuten Aleksanteri Suuren, Paavalin tai Napoleonin ilmaantuminen sekä heidän kuolemansa, koska niitä ei loogisesti voida johtaa mistään aikaisemmasta tapahtumasta. Tasapuolisuuteen pyrkivänä tutkijana Bury ei kuitenkaan erehtynyt aliarvioimaan kollektiivisten ilmiöiden ja miljöön

¹ J. B. Bury, *The Science of History: An Inaugural Lecture* (Cambridge 1903), s. 4–12.

² Owen Chadwick, *Freedom and the Historian: An Inaugural Lecture* (Cambridge 1969), s. 27.

merkitystä historiantutkimukselle.¹ Pysyvimmän muistomerkin itsestään hän jätti toimittamalla *Cambridge Ancient History*a sekä laatimalla *Cambridge Medieval History* -sarjaan Bysanttia koskevan osan.

Buryn ajattelussa tapahtunut kehitys oli oireellinen vuosisadanvaihteen erilaisten historiankäsitysten valtataistelulle. Mannermaalla tieteellinen historiankäsitys oli etenkin 1890-luvun alusta saakka joutunut kokemaan yhä kasvavaa vastustusta. Vuonna 1893 Benedetto Croce oli korostanut historian olevan ennen muuta taidetta,² ja vuosikymmentä myöhemmin Eduard Meyer kiisti jyrkästi mahdollisuuden, että historiasta voisi koskaan tulla luonnontieteiden tasoista tiedettä.³ Englannissa pyrkimys samaistaa luonnontieteet ja historia esittämällä saatavissa olevan lähdeaineiston pohjalta syyn ja seurauksen suhde sekä historian lainalaisuudet saavutti selkeimmän ilmauksen Buryn esitelmässä "The Science of History" (1902). Kuitenkin jo seuraavana vuonna ilmestyi nuoren cambridgeläisen historioitsijan George Macaulay Trevelyanin essee *Clio, a Muse*, joka oli tähdätty Burya vastaan. Jos Actonille historia oli ollut vaativa jumalatar ja Burylle kylmä totuus, Trevelyanille se oli lähinnä kirjallisuudenlaji. Trevelyanin mielestä historian arvo piili sen kasvatustehävässä. Historian tieteellisyyden hän katsoi supistuvan lähteiden keräämiseen ja niiden lähdearvon punnitsemiseen. Niiden järjestely ja tulkinta olivat jo spekulatiivisia. Hänen mielestään kaikkein tärkein koko prosessissa oli kirjoitusvaihe. Erityistä huomiota hän kiinnitti kirjalliseen ilmaisuun.⁴

Trevelyan muistutti suuresti esirankelaisen englantilaisen koulun edustajia, joille historia oli enemmän taidetta kuin tiedettä. Tyypillisenä *Whig*-historioitsijana hän tavattoman laajassa, etupäässä Stuartien histo-

¹ *J. B. Bury*, *Cleopatra's Nose*, Rationalist Press Association Annual (1916), s. 16–23. Ks. myös *J. B. Bury*, *Idea of Progress* (London 1920), s. 303–4. Suomessa 'Kleopatran nenä' lienee tullut yleiseen tietoisuuteen *Eino Jutikkalan* historian irrationalismia koskevien esitelmien ja artikkeleiden välityksellä.

² *Cecil Jackson Sprigge*, *Benedetto Croce: Man and Thinker* (Cambridge 1952), s. 52–5.

³ *Eduard Meyer*, *Zur Theorie und Methodik der Geschichte* (Halle 1902), s. 36–8.

⁴ *George Macaulay Trevelyan*, *Clio, a Muse* (London 1903), s. 5.

riaa käsittelevässä tuotannossaan ihanoi maansa instituutioita sekä englantilaisten suvaitsevaisuutta ja tervettä järkeä. Jopa hänen pääteoksensa, moniosainen *English Social History: A Survey of Six Centuries* oli tarkoituksellisesti laadittu enemmän idealistiseksi isänmaan ylistykseksi kuin tilastotieteen tai sosiologian metodeja käyttäväksi tieteelliseksi tutkimukseksi. Kun hän sai haltuunsa Buryn oppituolin, tämän edustama historian tieteellisyyttä korostanut suunta joutui Cambridgessä epäsuosiin.¹

III

Tämän vuosisadan alun brittiläistä historiantutkimusta leimasi eri historiankäsitysten välisen kiistan ohella uusien historiakoulukuntien synty. Vuoteen 1880 mennessä Englannissa oli vanhojen yliopistojen lisäksi vain kaksi nuorempaa tulokasta, Durham ja Lontoo, joista edellinen oli perustettu 1832 ja jälkimmäinen neljä vuotta myöhemmin. Vuonna 1880 Manchesterissa sijaitsevasta Owen Collegesta tuli yliopisto. Osoitus 1800-luvun puolivälissä alkaneesta kiinnostuksesta historiantutkimusta kohtaan oli, että jo v. 1854 sinne perustettiin alan oppituoli.² Manchesterin merkitys kasvoi kuitenkin vasta sen jälkeen, kun Sir Adolphus Ward, joka aikaisemmin oli ollut *fellow* Peterhouse Collegessa Cambridgessä, nimitettiin virkaan v. 1886.³

Varsinaisen Manchesterin koulukunnan luoja oli Thomas Frederick Tout, joka oli professorina 1890–1925. Hän oli Stubbsin etevimpiä oppilaita ja pyrki tietoisesti työssään soveltamaan opettajansa kriittisiä metodeja. Toutin myötä Manchesterista tuli pian johtavia keskiajan tutkimuk-

¹ *George Macaulay Trevelyan, An Autobiography and Other Essays* (London 1949), s. 42.

² *F. M. Powicke, University of Manchester, History Today*, May 1951, s. 53.

³ *F. M. Powicke, Modern Historians and the Study of History* (London 1955), s. 19–20.

sen keskuksia Englannissa.¹ Toinen voimahahmo koulukunnan alkutai-paleella oli Wardin oppilas James Tait, joka alkoi luennoida v. 1887. Toutin tavoin hän keskittyi keskiajan historiaan, mutta hänen hyvä ranskan- ja saksankielen taitonsa auttoi häntä tekemään vertailevia tutkimuksia Englannin ja mannermaan välillä. Toutin ja Taitin ohella vuosisadanvaihteen Manchesterin tutkijoista kannattaa vielä mainita taloushistorioitsija George Unwin ja keskiajan tutkija Andrew George Little.²

Cambridgen kasvatti Ward esitti tärkeää osaa myös Lontoon historian-tutkimuksen kehityksessä. Ollessaan Royal Historical Societyn presidenttinä hän esitti v. 1899 ajatuksen instituutista, johon keskitettäisiin Lontoossa suoritettavat historian jatko-opinnot. Myös hänen seuraajansa Prothero jatkoi asian ajamista. Suunnitelman toteuttaminen jäi kuitenkin tunnetun Tudorien ajan tutkijan A. F. Pollardin tehtäväksi. Vuonna 1904 University Collegessa pitämässään esitelmässä "The University of London and the Study of History" hän hahmotteli instituutin suuntaviivat. Kuitenkin jouduttiin odottamaan aina vuoteen 1922 asti, ennen kuin laitos voitiin avata tutkijoille.³

Pollard ei ollut vain Lontoon instituutin ja Historical Associationin (1906) vaan myös Lontoon historiakoulukunnan varsinainen perustaja.⁴ Johtavana Tudorien tutkijana hän keräsi ympärilleen vahvan koulukunnan, jolle oli ominaista perusteellinen lähdekritiikki sekä keskittyminen poliittiseen ja etenkin konstitutionaaliseen historiaan. Pollardilla itsellään oli epädogmaattinen käsitys historiasta ja sen tutkimisesta. Korkean teknisen taidon ohella hän edellytti historioitsijalta intuitiota ja mielikuvitusta. Tudorin kaudesta hän esitti kuulun *ball-of-string* -teorian, jonka mukaan monet ajalle ominaiset piirteet olivat olleet selvästi nähtävissä jo ai-

¹ The Collected Papers of Thomas Frederick Tout, with a Memoir and Bibliography, 3 (toim. F. M. Powicke, Manchester 1934), s. 3.

² V. H. Galbraith, James Tait, EHR 60 (1945), s. 129–35.

³ Erkki Kouri, Lontoon yliopiston historiantutkimuksen instituutti (HAik. 1974), s. 185.

⁴ Herbert Butterfield, The Historical Association, 1906–1956, Historical Association, General Series 38 (London 1957), s. 6.

kaisemmin. Näitä kysymyksiä hän tarkasteli useissa tutkimuksissaan, joista merkittävin on *The Evolution of Parliament* (2. pain. 1926).¹

Creighton oli toistuvasti valittanut englantilaisen historiankirjoituksen harrastelijamaista luonnetta. Vielä 1900-luvun alussa asiaan jouduttiin palaamaan. Tout totesi v. 1903, ettei englantilaisilta akateemisilta historioitsijoilta vaadita näyttöä omintakeisesta tutkimuksesta kuten heidän saksalaisilta ja ranskalaisilta kolleegoiltaan.² Ongelman polttavuutta osoittaa, että seuraavana vuonna Sir Charles Firth otti virkaanastujaisesityelmänsä aiheeksi "A Plea for the Historical Teaching of History".³ Vielä ensimmäisen maailmansodan kynnyksellä hän esitelmöi samasta aiheesta Lontoon kansainvälisessä historian tutkijain konferenssissa. Tällöin hän huomautti, että Englannissa päinvastoin kuin Saksassa ja Ranskassa historianopetus oli keskittynyt alemmalle tasolle, ja vaikka teoriassa oli olemassa mahdollisuus historian jatko-opintoihin, katsottiin historian palvelevan ennen muuta yleistä kansalaiskasvatusta. Tilannetta kuvaa se, että vaikka Modern History oli nykyaikaisessa mielessä tullut erilliseksi oppiaineeksi Cambridgessä ja Oxfordissa jo 1870-luvun alussa, ensimmäiset itsenäistä tutkijanotetta edellyttävien väitöskirjojen nojalla myönnetty Ph.D. ja D.Phil. -arvot kirjattiin vasta puolivuosisataa myöhemmin.⁴

Cambridgessä oli vuosisadanvaihteesta lähtien kiinnitetty erityistä huomiota historianopetuksen kehittämiseen. Vuonna 1897 Historical Tripos jaettiin kahteen osaan, joista kyvykkäimmät opiskelijat suorittivat molemmat. Ensimmäiseen kuului kahdeksan ja jälkimmäiseen kuusi vaihtoehtoa, joista pakollisia oli vastaavasti neljä ja kolme. Vuoden 1909 uudistuksessa pääpaino pantiin tutkimustekniikan sekä uuden ajan histo-

¹ C. H. Williams, A. F. Pollard, Bulletin of the Institute of Historical Research 22 (1949), s. 8.

² Llewellyn Woodward, The Rise of the Professional Historian in England, Studies in International History, Essays Presented to Norton Medlicott (London 1967), s. 29.

³ C. H. Firth, A Plea for the Historical Teaching of History: An Inaugural Lecture (Oxford 1904). Firthistä ks. F. M. Powicke, Sir Charles Firth, The Oxford Magazine, 12. 3. 1936.

⁴ Woodward, mk., s. 29–30.

rian opetuksen lisäämiseen. Samalla vaihtoehtoisten aineiden lukumäärää supistettiin ensimmäisessä osassa kuuteen ja jälkimmäisessä viiteen, mistä tuli pysyvä käytäntö. Vuosien mittaan on pyritty kuitenkin lisäämään vaihtoehtoja, kuten esimerkiksi v. 1934 poliittisen ajattelun historia ja modernin valtion teoria. Pakollisina aineina ovat vuosikymmenestä toiseen säilyneet Englannin konstituution historia, taloushistoria ja kansainvälinen oikeus.¹

Cambridgen koulukunnan jäsenten yhteenkuuluvuuden lisäämiseksi perustettiin v. 1911 Society of the Junior Historians ja yksitoista vuotta myöhemmin Cambridge Historical Society sekä *Cambridge Historical Journal*. Merkittävä voimansiuna oli, kun vuosina 1914–39 Naval (myöhemmin Imperial) History, Political Science sekä Economic, Modern ja Medieval History saivat uudet oppituolit.²

IV

Sotien välisenä kautena ja osittain vielä toisen maailmansodan päätyttyä Cambridgessä vaikutti korkeatasoinen keskiajan tutkijain koulukunta, jonka johdossa olivat Charles William Previt -Orton, Zachary Nugent Brooke ja George Gordon Coulton. Vaikka he olivat saaneet voimakkaita vaikutteita Maitlandilta, heistä jokainen tunnustautui laaja-alaisen ja liberaalin historiallisen katsomuksen kannattajaksi, jota ennen heitä olivat edustaneet Seeley, Acton, Ward, Bury, Cunningham ja Creighton. Maitlandilta ja Batesonilta oli kuitenkin selvästi peräisin heidän  arimm inen kriittisyys lähteiden käsittelyssä.³

Kolmikko osallistui aktiivisesti *Cambridge Medieval Historyn* toimittamiseen. Previt -Orton julkaisi siitä lisäksi kaksiosaisen lyhennelmän

¹ *McLachlan*, *The Cambridge Historical Tripos*, s. 105.

² *Ibid.* s. 98.

³ Ks. *C. W. Previt -Orton*, *The Study of Medieval History: An Inaugural Lecture* (Cambridge 1937), s. 5–12, ja *C. N. L. Brooke*, *The Prospects of Medieval History: An Inaugural Lecture* (Cambridge 1944), s. 3–10.

sekä toimi vuosina 1926–38 *English Historical Reviewin* päätoimittajana. Hänen tunnetuin teoksensa on *History of Europe, 1198–1378* (1938). Brooke puolestaan käsitteli hengellisen ja maallisen vallan suhteita etenkin tutkimuksessaan *The English Church and the Papacy from the Conquest to the Reign of John* (1931). Edellisestä tuli v. 1937 ja jälkimmäisestä seitsemän vuotta myöhemmin keskiajan historian oppituolin haltija. Tuotteliain oli Coulton, jonka pääteos on neliosainen *Life in the Middle Ages* (1928–30). Utteruudestaan huolimatta hänen ei onnistunut saada professuuria Cambridgessä ja hän päätyi Kanadaan.¹

Englannin ensimmäinen taloushistorian oppituoli perustettiin Cambridgeen v. 1928. Sen haltijaksi kutsuttiin Actonilta vaikutteita saanut John Harold Clapham. Hän julkaisi kolmiosaisen, ajanjaksoa 1700-luvun lopulta ensimmäiseen maailmansotaan käsittelevän *An Economic History of Modern England* sekä standarditutkimuksen Ranskan ja Saksan taloudellisesta kehityksestä vuosina 1815–1914. Yhdessä Eileen Powerin kanssa hän suunnitteli sekä tämän kuoltua toimitti *The Cambridge Economic History of Europe* -sarjan.²

Merkittävimpiä maailmansotien välisen Cambridgen poliittisen historian edustajista oli Harold Temperley. Hän kiinnitti erityistä huomiota politiikan tekemiseen liittyviin koneistoihin sekä arvosteli tutkimusta, joka liiaksi keskittyi pelkkään käytännön politiikan kuvaukseen.³ Hänen pääteoksensa on *The Foreign Policy of Canning, 1822–1827: England, Neo-Holy Alliance, and the New World* (1925). Parhaan palveluksen alan tutkimukselle hän kuitenkin teki toimittamalla keskeisiä lähdesarjoja kuten *A History of the Peace Conference of Paris* (1920–24) ja *British Documents on the Origins of the War, 1898–1914* (1926–).

Vuosisadan alussa Trevelyan oli hyökännyt voimakkaasti Buryin tieteellistä historiankäsitystä vastaan. Seuraava merkittävämpi kiista eri kat-

¹ Maurice Powicke, *Three Cambridge Scholars: C. W. Previt -Orton, Z. N. Brooke and G. G. Coulton*, CHJ 9 (1947–9), s. 106–116.

² G. N. Clark, *Sir John Harold Clapham, 1873–1946* (London 1947), s. 74–83.

³ Harold W. V. Temperley, *Research and Modern History: An Inaugural Lecture* (Cambridge 1930), s. 8.

somusten välillä syntyi 1930-luvun alussa, jolloin Cambridgen koulukunnan ihmelapsena pidetty Sir Herbert Butterfield asetti klassisessa *The Whig Interpretation of History* -teoksessaan kyseenalaiseksi *Whig*-historioitsijoiden tavan ylistää vallankumouksia siinä tapauksessa, että ne ovat olleet onnistuneita, korostaa tiettyjä menneisyyden kehitysprinsippejä ja tutkimuksessa hyväksyä vallitsevat olot tai jopa ihannoita niitä.¹ Trevelyan, joka piti itseään viimeisenä *Whig*-historioitsijana, katsoi sen olevan tähdätty häntä vastaan. Kiista oli sitäkin huomionarvoisempi, koska Temperleyn kouluttamasta Butterfieldistä kehittyi pian peloittava vastustaja. Jo 1930-luvulla hän oli johtava teoretikko historian objektiivisuutta korostavassa koulukunnassa, jonka pääoppeja on, että historioitsijan on pyrittävä totuuteen tyhjentämällä itsensä kaikista arvoarvostelmista.²

Maailmansotien välisenä aikana historiankirjoitus eli nousukautta myös Oxfordissa. Parikymmentä vuotta *Regius*-professorina ollutta Sir Charles Firthiä seurasi v. 1925 Henry William Davis, joka kuitenkin yllättäen kuoli jo kolmen vuoden kuluttua. Hänen jälkeensä koulukunnan johtoon tuli tarmokas keskiajan tutkija Sir Maurice Powicke. Kuten samoihin aikoihin Cambridgessä virkaan astunut Trevelyn Powicke torjui käsityksen, jonka mukaan historia olisi sanan varsinaisessa mielessä tiedettä, ja korosti sen moraalista ja kasvatuksellista arvoa.³ Lähestyttyäessä 1930-luvun loppua hän alkoi yhdessä historian *Chichele*-professuuria hallussaan pitäneen sotahistorioitsijan, Sir Charles Omanin kanssa, ei vähiten Saksan ja Italian poliittisen kehityksen havahduttamana, puhua rodun, kansallisuuden ja luokan pohjalle perustuvaa historiankäsitystä vastaan ja voimakkaasti korostaa historian universaalialuonnetta.⁴ Samaan aikaan R. G. Collingwood kehitteli myöhemmin *The Idea of*

¹ *Herbert Butterfield*, *The Whig Interpretation of History* (London 1931), s. 9.

² *Harold T. Parker*, *Herbert Butterfield. Some 20th-Century Historians* (Chicago 1968), s. 78–9. *Butterfieldin* teos *Christianity and History* on ilmestynyt suomenokseksi v. 1955.

³ *F. M. Powicke*, *Historical Study in Oxford: An Inaugural Lecture* (Oxford 1929), s. 15.

⁴ *Oman*, *On the Writing of History*, s. 254–5.

History -teokseen koottuja historianfilosofisia ajatuksiaan.¹ Hänen oppinsa herättivät kuitenkin filosofien ja historioitsijoiden keskuudessa enemmän vastustusta kuin ymmärtämystä.²

Pollardin jälkeen Lontoon historiakoulukunnan näkyvin hahmo oli ensimmäisen maailmansodan lopusta vuoteen 1949 asti London School of Economicsin professorina ollut, Englannin Max Weberiksi luonnehdittu R. H. Tawney. Taloushistorioitsijana aloittanut Tawney siirtyi 1920-luvulla enemmän aatehistoriaan ja pyrki teoksessaan *Religion and the Rise of Capitalism* (1929) osoittamaan protestanttisen etiikan ja kapitalismin syy-yhteyden. Tämän ohella hän kunnostautui työväenluokan valistajana.³

Pollardin varsinainen manttelinperijä oli hänen oppilaansa, aikansa johtava Tudorien tutkija Sir John Neale. Englannin parlamentin historian julkaisutoimikunnassa miespolven ajan tarmokkaasti toiminut Neale julkaisi kolme mittavaa tutkimusta Elisabet I:n ajan parlamentista ja kumosi teorian, jonka mukaan parlamentti olisi kehittynyt pitkälle jo Tudorien aikaan mennessä. Samoin hän katsoi parlamentissa käytyjen valtataistelujen etupäässä johtuneen sen jäsenten henkilökohtaisista ambitiosta eikä niinkään poliittisesta ja uskonnollisesta ideologiasta. Enemmän kuin Lontoon tai edes Cambridgen ja Oxfordin ammattihistorioitsijat sai julkaisuudessa huomiota osakseen Lontoon Royal Institute of International Affairsin johtaja Arnold Toynbee, joka vuodesta 1934 lähtien oli julkaissut pieneniseksi sensaatioksi tullutta teostaan *Study of History*.⁴

Akateemisista historioitsijoista merkittävin oli kuitenkin Manchesterin koulukunnan johtaja Sir Lewis Namier, joka 1920- ja 1930-lukujen vaihteessa julkaisemissaan tutkimuksissa hylkäsi perinteellisesti termin *party*

¹ R. G. Collingwood, *The Idea of History* (Oxford 1946), s. V–XXIII. - Collingwoodin historiankäsitystä selostanut Hist. Aikakauskirjassa (1961/3) Pauli Pylkkänen.

² R. G. Collingwood, *An Autobiography* (Oxford 1939), s. 44–79, 147–52.

³ R. Terril, R. H. Tawney and His Times: Socialism as Fellowship (London 1974), s. 120–35.

⁴ Erkki Kouri, Sir John Neale–Tudorien tutkija, sekä sama, Arnold Toynbee – meta-historioitsija (HAik. 1975), s. 316–26.

and principle puitteissa laaditun parlamentin tutkimisen. Näiden abstraktioiden sijasta hän asetti yksilöiden todelliset motiivit ja ambitiot kehityksen liikkeelle paneviksi voimiksi.¹

Sir Charles Webster arvioidessaan tämän vuosisadan alkupuoliskon englantilaista historiankirjoitusta sanoo sen eräitä poikkeuksia lukuunottamatta päättävästi torjuneen metafysiset spekulatiot ja metodologiset abstraktiot. Toisaalta hän katsoo Marxin ja Freudin vaikuttaneen englantilaisten historioitsijoiden ajatteluun.² Lukuunottamatta lyhyttä jaksoa maailmansotien välillä Websterin väite ei pidä paikkaansa Cambridgen kohdalla. Vaikka Marxin opit ovat jossain määrin avanneet uusia näkökulmia englantilaiselle talous-, sosiaali- ja aatehistorian tutkimukselle, ideologiaan tiukasti sitoutuneen marxilaisen historiankirjoituksen, jonka tehtävänä on luokkataistelun käyminen porvarillista ja "taantumuksellista" ideologiaa vastaan, on yleisesti katsottu enemmän jarruttavan kuin edistävän menneisyyttä koskevan uuden tiedon hankkimista.

V

Toinen maailmansota ei merkinnyt perusteisiin asti käyvää mullistusta ainoastaan saksalaisessa historiografiassa. Se oli vedenjakaja myös brittiläisessä historiankirjoituksessa. Aikaisemmin suosiossa olleet käsitykset historiallisesta geneettisyydestä joutuivat kyseenalaisiksi, ja Euroopan merkitys maailman keskuksena väheni. Afrikka, Aasia ja Etelä-Amerikka nousivat entistä selvemmin yleiseen tietoisuuteen ja samalla tutkimuksen kohteiksi etenkin historian tutkimuksen uudeksi keskukseksi tulleissa Yhdysvalloissa.³ Englannissa imperiumin alkava hajoaminen lisäsi turhautumista. Lontoon yliopiston Aasiassa olevien brittiläisten dominioiden

¹ *John C. Crains*, Sir Lewis Namier and the History of Europe, Historical Reflections 1 (1974), s. 3–35. - Namierin elämäntyötä käsitellyt Hist. Aikakauskirjassa (1975/1) *Martti Häikiö*.

² *Charles Webster*, Jubilee Address. The Historical Association (London 1956) s. 36.

³ *Felix Gilbert*, European and American Historiography. History. The Developments of Historical Studies in the United States (Princeton 1965), s. 383–5.

historian professorista jouduttiin tekemään Orlentian historian professori. Cambridgessä mukauduttiin uuteen tilanteeseen verraten joustavasti. Amerikan historian oppituoli oli perustettu juuri ennen sodan syttymistä, ja vuoden 1948 tutkinnonuudistuksessa Amerikan historia ja Euroopan ekspansio tulivat pakollisten oppiaineiden joukkoon. Latinalaisen Amerikan instituutin perustaminen vähensi opetuksen Eurooppa-keskeisyyttä.¹

Toinen maailmansota antoi voimakkaan sysäyksen kasvavalle specialisoitumiselle, joka Cambridgessä oli toden teolla alkanut jo vuosisadan vaihteessa. Diplomatian historia ja konstitutionaalinen historia kykenivät säilyttämään perinteisen johtoasemansa, mutta sosiaali-, talous-, kirkko- ja taidehistoria sekä muut historian alueet alkoivat vaatia siinä määrin elintilaa, että historia uhkasi pirstoutua lukuisiksi "tunnelihistorioiksi".² Samalla ulkoapäin, etenkin yhteiskuntatieteiden taholta, tullut paine alkoi lisääntyä ja historian asema ja arvostus vähetä. Monet alemmuudentunnosta kärsivät historioitsijat pyrkivät seuraamaan uusia muotivirtauksia.³ Tilannetta pahensi valtiovallan kasvava ote tiedepolitiikassa, mikä johti pyrkimykseen asettaa historiatiede käytännön ja yhteiskunnan palvelukseen aloittamalla painopistealoilla suuria ja kalliita projekteja. Varsinkin uusien yliopistojen historiatiedekunnat joutuivat tutkimusaiheita valitessaan ottamaan huomioon poliittisten päätöksentekijöiden mielihalut. Myös laajaa taloudellista autonomiaa nauttivaan Cambridgen katsottiin viisaimmaksi perustaa tilastotieteen metodeja viljelevä Cambridge Group for Study of Population, joka osaksi vallanpitäjien mieliksi pyrki geneettisesti selittämään nykyistä yhteiskuntaa ja tähdentämään tutkimustulosten merkitystä kulttuuripoliittiselle suunnittelulle.

Eräs Englannin akateemiseen elämään kuuluvia piirteitä on vanhojen yliopistojen välinen, useimmiten leikkimielinen kilpailu. Cambridge *versus* Oxford asetelmaa kuvaa sattuvasti 1600- ja 1700-lukujen vaihteessa vaikuttaneen cambridgeläisen Thomas Bakerin lausahdus: "Sir I have no

¹ *McLachlan*, *The Cambridge Historical Tripos*, s. 105.

² *J. H. Hexter*, *Reappraisals in History* (London 1961), s. 194–6, ja *sama*, *Doing History* (Indiana 1971), s. 86.

³ *G. R. Elton*, *Political History: Principles and Practice* (London 1970), s. 64–5.

opinion of Oxford Education, it breeds nothing but Rakes and Tories".¹ Myös historiantutkimuksen alalla on nähtävissä kilpailu johtoasemasta. Oxfordin paremmuus oli ollut kiistaton 1800-luvun puolessavälissä sekä (joskaan ei yhtä selvästi) maailmansotien välisenä aikana. Tämän jälkeen tapahtui muutos. Cambridgeä on perinteisesti totuttu pitämään luonnon-tieteiden yliopistona, mutta toisen maailmansodan jälkeen siitä tuli johdava myös historiassa. Kiitos paremmin organisoidun ja korkeatasoisemman opetuksen sekä merkittävimpien historioitsijoiden hakeutumisen yliopistoon se on pystynyt kasvattamaan jo melkoisen etumatkan.²

Cambridgen koulukunnan nousuun vaikuttivat ratkaisevasti sen johon tulleet uudet ja energiset tutkijat. Vuonna 1944 pitivät historiatiedekunnassa virkaanastujaisluennot Sir George Clark ja jo aikaisemmin mainittu Sir Herbert Butterfield sekä vuotta myöhemmin valtiotieteellisessä tiedekunnassa Sir Denis Brogan.

Clarkelle historia oli ennen muuta instituutioiden historiaa. Pyrkimys poliittiseen valtaan oli hänen mielestään historian liikkeelle paneva voima.³ Monografioissaan *The Dutch Alliance and the Wars against French Trade, 1688–1697* (1923) ja *Science and Social Welfare in the Age of Newton* (1931) hän keskittyi lähinnä talous- ja sosiaalishistoriaan. Ennen Cambridgeen tuloaan hän oli ollut Oxfordin ensimmäinen taloushistorian *Chichele*-professori.⁴ Yleiseen tietoisuuteen hän tuli parhaiten toimittamalla *Oxford History of England* -sarjan ja kirjoittamalla siihen myöhempiä Stuartheja koskevan osan.

Tässä yhteydessä kannattaa mainita, että Oxfordissa on pääasiallisesti keskitytty Englannin historiaan. Cambridgessä sen sijaan Actonin päivistä lähtien on etualalla ollut yleinen historia. Tätä kehitystä on voimistanut *Cambridge Seriesien* julkaiseminen, joiden toimituskuntiin on pyritty

¹ *Thomas Baker*, *An Act at Oxford, a Comedy* (Cambridge 1704), s. 25.

² *Arthur Marwick*, *The Nature of History* (London 1973, korj. p.), s. 181.

³ *George Norman Clark*, *Historical Scholarship and Historical Thought: An Inaugural Lecture* (Cambridge 1944), s. 12.

⁴ *Lucy S. Sutherland*, *Introduction: Studies in History, British Academy Lectures* (London 1966), s. 5.

saamaan alan kansainväliset huiput. Sarjoista ovat huomattavimmat *Cambridge Ancient, Medieval ja Modern Historiesien* ohella *Cambridge Economic History of Europe* ja *Cambridge History of the British Empire*, joista on ilmestynyt useita täysin uusittuja painoksia. Nämä sarjat, joista eräät käsittävät toistakymmentä osaa, ovat hyvä esimerkki siitä, miten detaljitutkimus ja laaja synteesi voidaan onnistuneesti yhdistää.¹

Kuten Sir John Seeleylle ja eräille muille 1800-luvun lopun Cambridgen koulukunnan edustajille Sir Denis Broganille historia oli menneisyyden politiikkaa ja politiikka nykyhetken historiaa.² Eniten huomiota hän kiinnitti uusimman ajan historiaan ja julkaisi siltä alalta merkittävät tutkimukset *The Development of Modern France 1870–1919* (1940) ja *Politics and Law in the United States* (1941).

Kansainvälisesti tunnetuin kolmivaljakosta on Sir Herbert Butterfield, joka 1930-luvulta lähtien oli ollut Cambridgen kulttuurielämän näkyvimpiä hahmoja. Häinkin keskittyi etupäässä poliittiseen historiaan. Hänen ensimmäinen merkittävä teoksensa tältä alalta oli *The Peace Tactics of Napoleon, 1806–08* (1930) ja viimeisin *International Conflict in the Twentieth Century* (1961). Tämän ohella hän julkaisi urauurtavan *The Origins of Modern Science, 1300–1800* (1949), jonka ansiosta tieteenhistorialla on ollut 1950-luvun alusta lähtien näkyvä sija cambridgeläisessä historian tutkimuksessa. Useissa kirjoissaan, joista epäilemättä tunnetuin on yhdeksällä kielellä ilmestynyt *Christianity and History* (1949), hän on paneutunut kristinuskon ja historian suhteisiin sekä historianfilosofisiin kysymyksiin yleensä.

Lordi Acton oli aikoinaan pyrkinyt identifioimaan Kaitselmuksen ja kehityksen. Sir Herbertin historiankäsitykselle on luonteenomaista kristillinen pessimismi, joka tarkoin pidättäytyy Actonin viljelemistä eettisistä arvioinneista.³ Hänen kristillistä historismiaan ei kuitenkaan voida puris-

¹ E. L. Woodward, *Some Considerations on the Present State of Historical Studies. Studies in History, British Academy Lectures* (London 1966), s. 306.

² Denis Brogan, *The Study of Politics: An Inaugural Lecture* (Cambridge 1946), s. 3–6.

³ Denis Brogan, *Sir Herbert Butterfield as a Historian: An Appreciation. The Diversity of History. Essays in Honour of Sir Herbert Butterfield* (London 1970), s. 3–5.

taa mihinkään historiafilosofiseen tai historiateologiseen systeemiin,¹ vaikka siinä onkin nähtävissä selvää sukulaisuutta Ranken uusplatonisluterilaisen ajattelun kanssa.² Huolimatta toisinaan varsin korkealentoisista teorioistaan Sir Herbert on tutkijana perusteellinen ja tarvittaessa hyvin artikuloitu, minkä hänen tuloksetkaan yhteenotonsa pitkälle specialisoituneen Namier-koulukunnan edustajien kanssa osoittavat.³ Toisaalta hän ei kuitenkaan lakkaa muistuttamasta siitä, että historioitsijan tieteellistä tehtävää ei pidä erottaa inhimillisestä. Hänen varsin pitkälle ulottuvaa humanisuuttaan ja itsenäisyyttään osoittaa, että hän viime sodan loppuvaiheessa pitämässään virkaanastujaisluennossa, täysin vastoin Englannissa tuolloin vallinnutta saksalaisvihaa, puolusti voimakkaasti saksalaisia kulttuuriarvoja.⁴

Butterfieldin jälkeen Cambridgen historiakoulukunnan johdossa oli askeettisuudestaan ja oikeamielisyydestään yhtä paljon kuin uraauurtavasta tieteellisestä työstään tunnettu Dom David Knowles. Saatuaan tutkijakoulutuksensa Cambridgessä ja Roomassa tämä benediktiiniläismunkiksi ruvennut vanhan maanomistaja- ja teollisuussuvun viimeinen vesa omisti puolivuosisataa Englannin keskiaikaisten munkkijärjestöjen tutkimiseen. Vuonna 1940 ilmestyi *The Monastic Order in England* ja saman vuosikymmenen lopussa tuli painosta ensimmäinen osa hänen kolmiosaisesta pääteoksestaan *The Religious Orders in England* (1948–59). Vuonna 1947 hänet nimitettiin keskiajan historian professoriksi, ja seitsemän vuotta myöhemmin hän seurasi J. R. M. Butleria historian *Regius*-professorina. Tämän ohella hän oli Royal Historical Societyn ja British Academyn johdossa.⁵

¹ *Fritz Wagner*, *Moderne Geschichtsschreibung. Ausblick auf eine Philosophie der Geschichtswissenschaft* (Berlin 1960), s. 62.

² *Fritz Wagner*, *Der Historiker und die Weltgeschichte* (Freiburg im Breisgau-München 1965), s. 110.

³ Ks. esim. *Herbert Butterfield*, *The Originality of the Namier School*, *Cambridge Review*, 25.5.1957.

⁴ *Herbert Butterfield*, *The Study of Modern History: An Inaugural Lecture* (Cambridge 1944), s. 17–9.

⁵ *W. A. Pantin*, *Curriculum Vitae*, David Knowlesin juhlakirjassa: *The Historian and Character* (Cambridge 1964), s. XVII–XXVIII.

Vaikka Dom David erikoistui instituutioiden historiaan, lukuisissa suppeammissa, etupäässä biografisissa tutkimuksissaan hän pyrki analysoimaan ihmisten käyttäytymistä ja motiiveja. Hänen mottonsa oli *Quid est homo quod memor es eius?* Toinen hänen kiinnostuksensa kohde oli mystinen teologia, jolta alalta hän julkaisi useita teoksia.¹ Hänen kirjotensa laaja levikki johtui osaltaan hänen kyvystään ilmaista Maitlandin tavoin mitä monimutkaisemmat asiat yksinkertaisesti ja selkeästi. Hänen käsityksensä historiantutkijan tehtävästä oli humaani, kun taas Lordi Acton oli katolisen tradition mukaisesti korostanut historioitsijan vastuuta lahjomattomana tuomarina. Englannin katolisessa historiankirjoituksessa puolen vuosisadan aikana tapahtunut kehitys kuvastuu hyvin Dom Davidin toteamuksessa: "A historian is not a judge, still less a hanging judge".² Innostavana joskin vaativana opettajana Knowles keräsi ympärilleen yhtenäisen koulukunnan ja vahvisti Cambridgen asemaa eräänä keskiajan tutkimuksen keskuksista. Hänen oppilaittensa työt painettiin hänen perustamassaan sarjassa *Cambridge Studies in Medieval Thought*. Eriytyisesti hän pyrki edistämään keskiaikaisen ajattelun tutkimista, johon Cambridgensä säilytettävät käsikirjoitukset tarjoavat mahdollisuuden.³

Enemmän kuin kukaan toinen Cambridgen sotien jälkeisistä historioitsijoista kiinnitti hiljattain kuollut George Kitson Clark huomiota jatko-opintoja suorittavien opastamiseen. Tätä silmälläpitäen hän julkaisi *Guide for Research Students Working on Historical Subjects* (1960), *Guide to Research Facilities in History in the Universities of Great Britain and Ireland* (1963) ja *The Critical Historian* (1967). Sen ohella hän oli johtava viktoriaanisen ajan tutkija kirjoittaen *The Making of Victorian England* (1963) ja *Peel and the Conservative Party: A Study in Party Politics* (1964).

Vuosisadan alkupuoliskon englantilaisille historioitsijoille oli ollut yhteistä katsomus, jonka mukaan historian tutkiminen sen itsensä vuoksi

¹ M. D. Knowles, *Academic History*, *History* 47 (1962), s. 231–2.

² Siteerattu: *Marwick*, mk., s. 101.

³ M. D. Knowles, *Some Recent Advance in the History of Medieval Thought*, *CHJ* 9 (1947), s. 50.

on mielekästä.¹ Ei vähiten yhteiskuntatieteilijöiden taholta tullut kritiikki sekä näiden maallikkojen keskuudessa nauttima kasvava suosio pakottivat sotien jälkeisen historioitsijapolven pohtimaan historian ja sen tutkimisen luonnetta ja tehtäviä sekä humanististen aineiden asemaa yleensä. Merkittävimpiä puheenvuoroja syntyneessä keskustelussa oli v. 1964 ilmestynyt esseekokoelma *Crisis in the Humanities*, jonka toimittaja oli cambridgeläinen historioitsija J. H. Plumb. Viime vuosisadan liberaalien tapaan hän asetti historiallista relativismia vastaan historiantutkimuksen keskuksiksi kehitysajatuksen. Tunnustuksellisenä humanistina hän samalla puolusti historian merkitystä länsimaisen kulttuurin koossapitävänä voimana.² Näin tehdessään hän joutui sanasotaan sekä eräiden filosofien ja yhteiskuntatieteilijöiden että Cambridgen historiakoulukunnan modernin empirismin edustajien kanssa, jotka hyökkäsivät hänen heidän mielestään keinotekoisien harmonisten ja kyseenalaisten yleistysten varaan rakentuvaa historianfilosofiaansa vastaan. Syntynyt historian luonnetta koskenut kiista kesti vuosia, ja sen tuloksena syntyi useita kiistakirjasia kuten Plumbin *The Death of the Past* (1969) sekä G. R. Eltonin *The Practice of History* (1969) ja *Political History: Principles and Practice* (1970).

Plumb ei suinkaan ollut pelkkä kontroversalisti. Cambridgeläisistä hän oli ilmeisesti eniten saanut suoranaisia vaikutteita Namierilta ja tutkimuksissaan *Sir Robert Walpole* (1956) ja *The Growth of Political Stability in England, 1675–1725* (1967) hän pyrki soveltamaan tämän metodeita kuningatar Annen ja varhaisempien hannoverilaisten kauteen. Innostavana opettajana hän keräsi ympärilleen useita eteviä nuoria tutkijoita.³

Keskeisimpiä hahmoja englantilaisessa historiantutkimuksessa on jo kauan ollut vuodesta 1957 lähtien Oxfordissa historian *Regius*-profes-

¹ G. R. Elton, *The Practice of History* (London 1969), s. 18.

² J. H. Plumb, *The Historian's Dilemma. Crisis in the Humanities* (London 1964), s. 32.

³ Ks. *Historical Perspectives: Studies in English Thought and Society in Honour of J. H. Plumb*, toim. N. McKendrick, (London 1974), jossa on julkaistu Plumbin oppilaiden kirjoituksia.

sorina vaikuttanut Hugh Trevor-Roper. Tämä suvereenisti niin Tudorien Englannista kuin Hitlerin Saksasta tutkimuksia julkaissut Oxfordin koulukunnan johtaja on häikäilemättömästi puolustanut historiantutkimuksen autonomisuutta ja kärkkäästi oikaissut sekä ulkopuolisia että hänen mielestään vikaan menneitä kollegoja. Erityistä mainetta hän on niittänyt historian asemaa ja luonnetta koskevissa keskusteluissa.¹ Lontoon koulukunnan edustajista taas kannattaa mainita Suomessa monesti vierailut, hiljattain eläkkeelle jäänyt Institute of Historical Researchin johtaja, Englannin reformaation tutkija A. G. Dickens.

VI

Nykyinen Cambridgen historiatiedekunta toimii upouudessa, hiljattain Alvar Aalto -pallinnon saaneen James Sterlingin suunnittelemassa rakennuksessa. Akateemisena vuonna 1977/8 tiedekunnassa on yksitoista professoria, viisi apulaisprofessoria ja 38 luennoitsijaa sekä 900 opiskelijaa, joista vajaa 200 suorittaa jatko-opintoja. Luentoja ja seminaareja pidetään seuraavilta pääalueilta: European History, English History, History of Political Thought, Expansion of Europe, The West and the Third World, The United States, Economics, Quantitative Methods for Historians ja Political Philosophy. Läheisessä yhteistyössä historiatiedekunnan kanssa on Department of History and Philosophy of Science, johon kuuluu yksi professori, kaksi apulaisprofessoria sekä kolme luennoitsijaa. Sinne on hiljattain perustettu erityinen lääketieteen historian osasto. Lisäksi Centre of International Studies on historianprofessori F. H. Hinsleyn johtama.²

Huolimatta siitä, että toisen maailmansodan jälkeen Englantiin on perustettu lukuisia uusia historiatiedekuntia, Cambridge ja Oxford ovat säilyttäneet asemansa tutkimuksen keskuksina. Samoin vanhojen yliopis-

¹ *G. R. Elton, Modern Historians on British History, 1485–1945; A Critical Bibliography 1945–1969* (London 1970), s. 24, 44, 59–61, 201.

² *Cambridge University Reporter*, 30.9.1977.

tojen oppituolit ovat tavoitelluimpia. Tämä osaltaan selittää, miksi niiden ympärillä parveilee kymmenittäin enimmäkseen luennoitsijan vakanssilla olevia tutkijoita, joista muutamat huomion herättämisen toivossa esittävät uhkarohkeita teorioita tai yrittävät kunnostautua alan suuntariidoissa. Näiden miespolven professuuria kärkkyneiden joukkoon kuuluu historioitsijoita kuten E. H. Carr tai A. J. P. Taylor, joiden ominaispainoa näytetään maallikkojen keskuudessa ja ulkomailla pidettävän huomattavasti suurempana kuin ammattipiireissä Englannissa – tosin esimerkiksi Suomessa Eino Jutikkala jo 1960-luvun alussa julkaisi erittäin ankaran arvostelun Carrin teoksesta *What is History*.¹

Tämän hetken Cambridgesä vakinaiseen professuuriin yltäneistä historioitsijoista kannattaa aluksi mainita talous- ja sosiaalhistorian edustajat D. C. Coleman ja Charles Wilson sekä taidehistorioitsija Sir Nicolaus Peusner, jotka viimeksi mainittua lukuunottamatta eivät ole juuri tulleet kansainvälisesti tunnetuiksi. Sen sijaan Kitson Clarkin jälkeen vastuuta viktoriaanisen ajan tutkimuksesta kantanut William Owen Chadwick on niittänyt mainetta laajalti. Tämä aikaisemmin enemmän urheilumiehenä ja Selwyn Collegen masterina kuin historioitsijana kunnostautunut vapaamielinen anglikaaninen pappismies on ottanut vastuun vakavasti. Actonin perinteen vaalijana hän on tehnyt tutkimustyötä mannermaan, etenkin Italian, arkkiteisteissa. Kaksiosaisessa teoksessaan *The Victorian Church* (1966–70) sekä monografiassaan *The Secularization of the European Mind in the Nineteenth Century* (1975) hän on pyrkinyt asettamaan maansa historian yleiseurooppalaisiin yhteyksiin.

Cambridgen koulukunnan tämänhetkiset johtomiehet ovat kuitenkin löydettävissä historian muilta alueilta. Kun v. 1949 täytettiin useita virkoja historiatiedekunnassa, nimitettyjen joukossa oli kaksi nuorta tutkijaa, G. R. Elton ja Walter Ullmann, joista seuraavan neljännesvuosikaudan aikana on tullut auktoriteetteja omalla alallaan, edellisestä Tudorien ja

¹ Eino Jutikkala, Ajatuksia historiasta ja historiankirjoituksesta, Suomalainen Suomi 7/1963, s. 430–3. Englantilaisesta kritiikistä ks. esim. *Sir Herbert Butterfield, What is History?*, *The Cambridge Review*, 15.9.1961.

jälkimmäisestä kanonisen lain sekä keskiaikaisen paavinvallan historia-
sa.¹

Ullmann oli aloittanut uransa lakimiehenä, mikä on myöhemmin hei-
jastunut hänen selkeässä joskin usein sangen raskaassa legalistisessa tyy-
lissään sekä hänen aihevalinnassaan. Tässä suhteessa hän muistuttaa
enemmän vuosisadan alun Maitlandia kuin Cambridgen maailmansotien
välistä keskiajan tutkijain koulukuntaa.² Ullmannin hallinto- ja oikeus-
historiaa sekä poliittista ajattelua koskevat standarditeokset kuten *The
Growth of Papal Government in the Middle Ages* (1955), *Principles of
Government and Politics in the Middle Ages* (1961), *A History of Political
Thought: The Middle Ages* (1965) ja *The Papacy and Political Ideas
in the Middle Ages* (1976) ovat tehneet hänestä arvostetun opettajan. Toi-
mittamassaan *Cambridge Studies in Medieval Life and Thought* hän on
julkaissut lukuisten oppilaittensa tutkimuksia.

Tudorien aikaa, jolloin luotiin perusta Englannin tulevalle suuruu-
delle, on perinteisesti pidetty Englannin historian kultaisena kautena. Ei
ihme, että toisen maailmansodan jälkeen ajateltiin Frouden, Dixonin,
Gairdnerin ja Pollardin sekä heidän seuraajiensa Fisherin, Nealen,
Pickthornin ja Smithin kartoittaneen sen. Toisin kuitenkin kävi. Sir John
Nealen kouluttama Elton osoitti, että vastoin perinteellisiä käsityksiä
Englannin konstitutionaalisisessa kehityksessä tapahtui Tudorin ajan alku-
puoliskolla hallinnollinen vallankumous, jossa yhteys keskiaikaiseen tra-
ditioon radikaalisti katkesi. Tällöin luotu järjestelmä jatkui aina 1660-lu-
vun hallinnollisiin mullistuksiin asti.³ Tämän teoriansa, josta ammattipi-
reissä käytetään nimitystä "The Eltonian Revolution in Tudor History",
Elton esitti ensi kerran urauurtavassa *The Tudor Revolution in Govern-
ment* (1953). Samalla hän loi pohjan maineelle, jonka ansiosta hänestä
1960- ja 1970-lukujen vaihteessa tuli Cambridgen historiakoulukunnan

¹ David Knowles, *The Eltonian Revolution in Early Tudor History*, HJ 17 (1974), s. 867.

² Walter Ullmann, *The Future of Medieval History: An Inaugural Lecture* (Cambridge 1973), s. 3–5.

³ Lacey Baldwin Smith, *The Taste for Tudors since 1940. Changing Views on British History* (Cambridge Mass. 1966), s. 101, 104–9.

johtaja ja myöhemmin Royal Historical Societyn presidentti sekä useiden tiedeakatemioiden jäsen. Eltonin saamaa suosiota selittää osaltaan se, että brittiläisessä historiankirjoituksessa on 1940-luvun lopulta lähtien ollut nähtävissä pyrkimys jatkuvuuden sijasta korostaa kehityksen äkilläistä katkeamista, teesiä, jota Hans Baron on soveltanut renessanssiin, Hugh Trevor-Roper Stuartien aikaan ja Peter Gay valistukseen.¹

Vielä parhaissa luomisvoimissa olevan Eltonin kirjojen lukumäärä lähentelee kahtakymmentä, ja niistä osa on julkaistu eri kielillä. Epäilemättä tunnetuin on v. 1955 ilmestynyt *England under the Tudors*, josta seuraavien viidentoista vuoden aikana otettiin kaksitoista painosta ja jonka kokonaan uusitun painoksen voittokulku on jatkunut tällä vuosikymmenellä. Hänen toinen bestsellerinsä on ollut *Reformation Europe* (1963), jota tähän mennessä on myyty vajaa 200.000 kappaletta. Eltonin muista tutkimuksista mainittakoon *The Tudor Constitution* (1960), *England, 1200–1640* (1969), *Policy and Police: Enforcement of the Reformation in the Age of Thomas Cromwell* (1972) ja *Reform and Reformation: England 1509–1558* (1977). Lisäksi Elton on toimittanut *New Cambridge Modern Historyn* reformaatiota käsittelevän osan, ja parhaillaan on painossa hänen *Oxford History of England* -sarjaan kirjoittamansa varhaisempia Tudoreita koskeva tutkimus. Vuonna 1974 Eltonin kokoelma sai näyttävän lisän, kun Cambridge University Press normaalista käytännöstä poiketen julkaisi kaksi mittavaa nidettä Eltonin artikkeleita ja arvosteluja – teko, joka herätti ansaittua huomiota.²

Elton pitää itseään *Tory*-historioitsijana kuten Trevor-Roper tai heitä ennen Maitland ja Namier, jotka molemmat ovat Eltonin esikuvia.³ Toiset ovat katsoet hänen olevan moderni empiristi, joka edustaa suoraviivaista ammattilaislinjaa. Samoin on tullut tavaksi puhua Ranke-Elton-lin-

¹ W. Warren Wagar, *Good Tidings. The Belief in Progress from Darwin to Marcuse* (Indiana 1972), s. 187.

² Ks. esim. C. S. L. Davies, *Twentieth Century Thomas Cromwell*, *The Times Higher Education Supplement*, 3.5.1974; S. B. Chrimes, *A. Tycoon among the Tudors*, *The Times Literary Supplement*, 6.12.1974, ja *Professional Practitioner*, *The Economist*, 20.4.1974.

³ G. R. Elton, *The Future of the Past: An Inaugural Lecture* (Cambridge 1968), s. 1.

jasta. Elton tunnetaan parhaiten ammattipiireissä, ja hän on itse pyrkinyt tekemään tarkan eron tieteellisiä metodeja käyttävien ammattihistorioitsijoiden sekä toisaalta historian popularisoijien ja amatöörien välillä.¹ Erityisesti hän on korostanut historioitsijan kulttuuritehtävää.² Englannin tiedepolitiikassa hän on ajanut historian autonomisuutta tähdentävää linjaa puolustamalla johdonmukaisesti käsitystä, jonka mukaan historiatieteessä eivät valintaa määrää heteronomiset vaan tieteensisäiset näkökohdat.³

Elton on Englannin historiantutkimuksen harmaa eminenssi, joka on kansallisissa ja kansainvälisissä tiedeseuroissa ja komiteoissa tarmokkaasti pyrkinyt lisäämään alansa arvostusta sekä nostamaan sen tasoa. Cambridge ja Oxford University Pressien asiantuntijana sekä muutamien tunnettujen sarjojen toimittajana hän on konkreettisesti vaikuttanut siihen mitä alalta painetaan. Useat hänen oppilaistaan pitävät hallussaan tärkeitä oppituleja ympäri englantia puhuvaa maailmaa. On ilmeistä, että hänet tullaan näkemään selväpiirteisimmän koulukunnan perustajana, joka on pitkään aikaan esiintynyt Englannissa.⁴ Englannin historiantutkimusta koskeva esitys voidaankin lopettaa otteeseen hänen hiljattain Royal Historical Societyn vuosikokouksessa pitämästään historioitsijan sosiaalista funktiota koskevasta puheesta:

"Tehtävämme on tuhota omatekoiset totuudet ja murtaa ajatusmaailmaa tai koko elämää orjuuttavien rakennelmien kahleet. Jos hengenmaailma koostuisi vain historioitsijoista, se olisi villi anarkia; mutta se ei koostu vain heistä, kun taas ilman heitä tulisi despotioiden kokoelma. Nähdäkseni perinteisen empirisen historiantutkimuksen jatkuva harjoittaminen auttaa säilyttämään tasapainon järjestyksen ja vapauden välillä, etenkin aikana, jolle edellisen ylläpitäminen on helpompaa kuin jälkimmäisen. Nykypäivän kansakuntia ahdistavat absoluuttisten systeemien rakentajat, olivat he sitten poliittisia diktaattoreita, sosiaalisia tasapäästäjiä tai minkä tahansa aatteen fanaatikkoja vehnänalkion hyödyllisyyden puolustajista aina vapauttamisen nimen varastaneen orjuuden kannattajiin. Ne, jotka vielä haluavat kuunnella riippumattomuuteen koulutettua historioitsijaa, saavat

¹ *Marwick*, mk., s. 157, 181, 185–7.

² *J. M. Finley*, *The Use and Abuse of History* (London 1975), s. 59.

³ *David Hackett Fischer*, *Historians' Fallacies: Toward a Logic of Historical Thought* (London 1971), s. 7, 97, 165.

⁴ *Gordon Connell-Smith* ja *H. A. Lloyd*, *The Relevance of History* (London 1972), s. 35, 64, 90–3.

epäilevän kriittisyyden kyvyn, joka on vapautta. Miten millään yhteiskunnalla on varaa menettää historioitsijansa?"¹

6. FROM HOBBY TO SCIENTIFIC METHOD: THE DEVELOPMENT OF ENGLISH HISTORIOGRAPHY

A Regius professorship of history was established at both Oxford and Cambridge in 1724. The first Cambridge man to take the post seriously was William Smyth, who served as professor for forty years from 1807 on. He was followed by Sir James Stephen, who like his successor Charles Kingsley did not believe that history would ever become a science and thought that the significance of the subject was confined to the moral instruction it offered. In general, insular self-sufficiency and a style of thinking which reflected the utilitarian features of history retarded the development of English historical research. In comparison to Germany and France history in England remained largely an amateur pursuit.

Collections of historical manuscripts had been published in England since the 17th century, but it was not until the middle of the 19th century that large-scale publishing activity commenced, leading to the appearance of *Monumenta Historica Britannica*, *Chronicles* and the *Calendar of State Papers*. More limited collections of sources were published in the *Report* series of the Historical Manuscripts Commission. In 1868 the Royal Historical Society was founded and in 1886 the *English Historical Review* began to appear. In consequence English historiography entered a period of rapid advancement.

William Stubbs, appointed Regius professor at Oxford in 1867, stood out as a truly professional historian and established there a strong school of medieval research. At Cambridge – the main focus of attention here – the decisive improvement in the position of history as an academic

¹ G. R. Elton, Presidential Address: The Historian's Social Function, Transactions of the Royal Historical Society, Fifth Series 27 (London 1977), s. 211.

subject occurred during the time of Sir John Robert Seeley, who was appointed Regius professor in 1869. History and law together had formed one department, but in 1873 the Historical Tripos was established and as a result history became an independent subject. The reason for the blossoming of history teaching at Cambridge at the end of the 19th century can be traced, however, to a new generation of historians. The most prominent of these were George Prothero, Mandell Creighton and the law historian Frederick William Maitland, considered England's most eminent representative in the field.

The real founder of the Cambridge school of history was the Catholic cosmopolitan Lord John Emmerich Edward Dalberg Acton. His conception of history was influenced by his teacher Ignaz von Döllinger of Munich and a tour of archives all over Europe conducted in 1864 - 68, in the course of which he met leading historians from many different countries. He later drew up a detailed plan for *The Cambridge Modern History* series.

The controversy which arose on the Continent about scientific historical writing culminated in England in Acton's successor, Bury. His claim that history is "simply a science, no less and no more" attracted a great deal of attention. Later on he began to take a more doubtful attitude in the matter and his views which emphasized the irrationality of history and the importance of "chance" as an explanation were sensational. For Bury's successor George Macaulay Trevelyan, in contrast, history was largely a literary discipline, the value of which lay in its educational function.

At the beginning of this century British historical research was characterized not just by disputes between the holders of different historical conceptions but by the rise of new schools of history. During Thomas Frederick Tout's time as professor (1890 - 1925) Manchester became one of the leading centres of medieval research in England. The Institute of Historical Research in London was founded in 1922 at the instigation of A. F. Pollard. As a leading Tudor scholar he gathered around him a school which concentrated on political and above all constitutional

history. After the First World War university teaching – including postgraduate education – generally started to take on the features of the continental model.

In the period between the wars Cambridge was the home of a high-level school of medieval research, which participated actively in the production of *The Cambridge Medieval History*. England's first chair in economic history was established at Cambridge in 1928. Harold Temperley was for his part the most important representative of Cambridge political history and his pupil Herbert Butterfield was again responsible for starting a new dispute about the interpretation of history. In Oxford, too, historical writing flourished between the wars. Sir Maurice Powicke, the medieval scholar who became the leader of the Oxford school at the end of the 1920s, emphasized as before history's moral-pedagogic values. In the 1930s great stress began to be placed on the universality of history. Collingwood expounded questions on the philosophy of history. In London Pollard's mantle was inherited by John Neale, thus continuing the Tudor tradition. Among the academic historians, however, the most significant was Lewis Namier, who led the Manchester school.

The Second World War provided a powerful impetus for growing specialization, which in Cambridge had already started at the turn of the century. As early as 1948 American history and European expansion became compulsory subjects in degree studies, as later did many other areas of history, including the history of science. In addition research units using new methods, such as the Cambridge Group for the Study of Population, were also formed.

One reason for the rapid development of history as a science at Cambridge was the large number of distinguished names assembled there, of which, in addition to Sir Herbert Butterfield, mention must be made of Sir George Clark and Sir Denis Brogan, J. R. M. Butler and Dom David Knowles. Those who followed and brought new vigour to the Faculty of History include George Kitson Clark, J. H. Plumb, F. H. Hinsley, Charles Wilson, Walter Ullmann and Owen Chadwick.

Particular attention in the international scientific community has been aroused by Sir Geoffrey Elton, who in various works has put forward his interpretation "The Eltonian Revolution in Tudor History". The 1960s and 1970s saw the publications in Cambridge of numerous important studies in various areas of historical research.

7. HANS HERZFELD SAKSALAISESSA HISTORIOGRAFIASSA

Toukokuun 16. päivänä 1982 kuoli Berliinissä lähes 90-vuotiaana Hans Herzfeld. Hän oli sen saksalaisen historioitsijapolven viimeinen nimekäs edustaja, joka oli kokenut neljä Saksan historian aikakautta: keisarikunnan, Weimarin tasavallan, Kolmannen valtakunnan ja jaetun Saksan. Samalla hänen tiensä tutkijana kuvastelee sattuvasti Saksan historiografiasa ensimmäisestä maailmansodasta nykypäivään tapahtunutta kehitystä.

Hans Herzfeld syntyi 22. kesäkuuta 1892 – kaksi vuotta sen jälkeen, kun Vilhelm II oli erottanut Bismarckin – keskisaksalaisessa Hallen yliopistokaupungissa varakkaaseen, kulttuurisia suosivaan, liberaaliin porvariskotiin. Hänen lapsuutensa Hallessa oli August Hermann Francken, Friedrich August Wolffin, Eichendorffin, Schleiermacherin, Robert Franzin ja Rudolf Haymin muisto vielä elävä. Toisaalta teollisen vallankumouksen myötä kaupungista oli kehittynyt radikaalin työväenliikkeen keskus. Näin luterilaisuuden, pietismin, valistuksen ja romantiikan leimaamaan porvarilliseen kulttuuritraditioon sekoittui "punaisen Hallen" marxilaisia vaikutteita.¹

Herzfeldille uran valinta ei tuottanut vaikeuksia: Francken laitosten suojissa saatu klassinen koulutus ei ainoastaan merkinnyt sitä, että kreik-

¹ *Carl Hinrichs*, Festansprache zum 65. Geburtstag von Hans Herzfeld (22. Juni 1957). Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands 6 (1957), s. 2—3. Herzfeldin kuoleman jälkeen hänen elämäntyötään kommentoitiin laajalti Saksan lehdistössä: Berliner Morgenspost, 18.5.1982; Frankfurter Allgemeine Zeitung, 19.5.1982 (*Walter Bussmann*); Frankfurter Rundschau, 19.5.1982; Süddeutsche Zeitung, 18.5. ja 19./20.1982 (*Gerhard A. Ritter*); Der Tagesspiegel, 18.5.1982 (*Jürgen Schmädke*); Die Welt, 19.5.1982 (*Axel Schutzack*); The German Tribune, 6.6.1982 (*Gerhard A. Ritter*).

ka ja latina säilyivät hänen lempikielinään, vaan se innosti hänet jo varhaisessa vaiheessa haaveilemaan historianopettajan urasta. Koulupojan käsissä kuluivat Macaulayn, Mommsenin ja Tainen teokset, ja oli vain luonnollista, että tultuaan ylioppilaaksi vuonna 1911 hän aloitti historian opintonsa Friedrich Meinecken johdolla Freiburgissa. Vaikka Meinecke jo tuolloin oli alkanut luopua konservatiivisesta perusasenteestaan, hänen luentonsa sekä hänen *Weltbürgertum und Nationalstaat* samoin kuin Max Lenzin *Geschichte Bismarcks* – molemmat useiden opiskelijapolvien lukemia kurssikirjoja, joissa hallitsevana oli kansallis-konservatiivinen näkökulma – jättivät pysyviä jälkiä Herzfeldin historiankäsitteeseen sekä poliittiseen ajatteluun. Tätä vahvistivat saksalaisessa historiografiassa ennen ensimmäistä maailmansotaa vallalla olleet samansuuntaiset virtaukset.¹

Saksalaista yliopistotraditiota seuraten Herzfeld ei kauan viihtynyt yhdessä yliopistossa, vaan siirtyi pian kotikaupunkiinsa Halleen Richard Festerin oppilaaksi. Diplomatianhistoriaan erikoistunut Fester ei suinkaan ollut diplomaattisen kehityksen tutkija *pure et simple*, vaan hänen kiinnostuksensa piiriin kuuluivat myös aate- ja henkilöhistoria. Herzfeldin hyvään alkuun päässeet historian opinnot katkesivat kuitenkin pian, kun hän ensimmäisen maailmansodan sytyttyä liittyi keisarilliseen armeijaan.²

¹ *Walter Bussmann*, Rede zum 75. Geburtstag von Hans Herzfeld (22. Juni 1967). *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 19 (1968), s. 111. Ks. myös *Rüdiger vom Bruch*, *Wissenschaft, Politik und öffentliche Meinung. Gelehrtenpolitik im Wilhelminischen Deutschland (1890—1914)*. *Historische Studien* 435 (Husum 1980), s. 364—91.

² *Hans Schleier*, *Die bürgerliche deutsche Geschichtsschreibung der Weimarer Republik*. Akademie der Wissenschaften der DDR. Schriften des Zentralinstituts für Geschichte 40 (Berlin 1975), s. 120.

I

Ranken toteamus historiatieteen elävän "vom Impuls der Gegenwart" pitää hyvin paikkansa tarkasteltaessa 1920-luvun saksalaista historiografiaa. Itä- ja länsirintaman taistelut sekä Saksan luhistumisen kokenut nuori historioitsijapolvi pyrki tutkimuksissaan selvittämään vuoden 1914 katastrofiin johtanutta kehitystä. Niinpä myös Herzfeld palattuaan Ranskasta kolmevuotisen sotavankeuden jälkeen taloudellisesti ja poliittisesti sekasortoiseen Saksaan valitsi väitöskirjansa aiheeksi *Die deutsch-französische Kriegsgefahr 1875*. Työ valmistui vuonna 1921. Kaksi vuotta myöhemmin laatimassaan habilitaatiokirjoituksessa *Die deutsche Rüstungspolitik vor dem Weltkriege* hän analysoi Saksassa 1910-luvulla tapahtuneen militarisoitumisen vaikutusta kansainvälisen jännityksen lisääntymiseen. Vuonna 1924 painosta tulleessa *Deutschland und das geschlagene Frankreich 1871–1873, Friedensschluss, Kriegsenttädung, Besatzungszeit* hän palasi väitöskirjansa aihepiiriin. Tämän ohella hän huomiota herättäneessä tutkielmassaan *Der deutsche Flottenbau und die englische Politik 1898–1908* (1926) analysoi saksalais-englantilaista kilpavarustelua, jonka hän katsoi merkittävästi vaikuttaneen maailmansodan syttymiseen. Herzfeldin tuotteliaisuutta osoittaa, että vielä 1920-luvun lopulla hän julkaisi runsaat neljäsatua sivua käsittävän *Die deutsche Sozialdemokratie und die Aufklärung der nationalen Einheitsfront im Weltkriege*. Teos on siinä määrin saksalais-kansallisen hengen läpitukenma, että kritiikki huomautti sen olevan kansallisvaltion aatteen ylistys.¹

Jos Weimarin kaudella lahjakkaat vasemmistoliberaalit historiantutkijat kuten Hedwig Hintze, Gustav Mayer, Arthur Rosenberg tai Veit Valentin saivat turhaan odottaa yliopistollista oppituolia, etenivät oikeistoa edustaneet Fritz Hartung, Gerhard Ritter ja Hans Rosenberg verraten nopeasti urallaan. Herzfeldin lukuisat tutkimukset – eikä vähiten se, että hänen poliittiset sekä historiantutkimuksen luonnetta ja tehtävää koskevat

¹ *Geschichtswissenschaft in Deutschland. Traditionelle Positionen und gegenwärtige Aufgaben*, toim. Bernd Faulenbach. Beck'sche Schwarze Reihe 111 (München 1974), s. 72–3.

käsityksensä olivat sopusoinnussa alan silloisten merkittävimpien edustajien käsitysten kanssa – vaikuttivat siihen, että hänestä tehtiin vuonna 1920 henkilökohtainen ylimääräinen professori Halleen. Tämän ohella hänet oli jo 1920-luvun puolivälissä kutsuttu *Jahresberichte der deutschen Geschichten* ja *Dahlmann-Waitz Quellenkunde der deutschen Geschichten* toimituskuntaan. Lisäksi hän osallistui aktiivisesti Saksan historiantutkijain kokousten järjestelyihin sekä niitä koskevien selostusten laatimiseen.¹

Weimarin kaudella hallitsevassa asemassa ollut Meinecken koulukunta oli etupäässä kiinnostunut aatehistoriasta. Silloinen saksalainen historian-tutkimus jätti yleensä huomiotta toisaalta talouselämän ja yhteiskunnan ja toisaalta poliittisen systeemin ja poliittisen päätöksenteon monimutkaisen vuorovaikutuksen. Poikkeuksen muodosti Eckart Kehr julkaistessaan vuonna 1930 *Schlachflottenbau und Parteipolitik 1894–1901*, jossa hän yritti selvittää yhteiskunnallisten intressien vaikutusta ja funktioita esimerkkinä saksalainen laivastopolitiikka ja saksalainen imperialismi toisaalla ja taloudelliset intressiryhmittymät toisaalla. Vastoin historiankirjoituksessa tuolloin vallalla ollutta käsitystä ulkopoliittikan primaarisuudesta hän esitti, että sisäpolitiikka on primaari.²

Kuvatessaan vuonna 1954 Columbia Universityn 200-vuotisjuhlakirjaan laatimassaan tutkielmassa *Staat und Nation in der deutschen Geschichtsschreibung der Weimarer Zeit* historiatieteessä tapahtunutta uudelleen orientoitumista Herzfeld ei suinkaan ole täysin vapaa jälkiviisauteen vivahtavasta apologiasta – ei ainakaan, mitä aikakauden saksalais-kansalliseen ajatteluun tulee. Mutta hänen huomautuksellaan siitä, miten historiatieteessä alkoi avautua uusia näkökulmia, on tietty oikeutus.³ Epäilemättä osaksi Kehrin ansiosta myös Herzfeldin ajattelussa oli Weimarin kauden lopulta lähtien alkanut tapahtua kehitystä, jonka tulos on

¹ Hans Herzfeld ja Robert Holtzmann, Bericht über die 17. Versammlung Deutscher Historiker zu Halle a.d.S. v. 22. bis 26. April 1930 (München - Leipzig 1930).

² Schleier, mt., s. 482–530.

³ Hans Herzfeld, Staat und Nation in der deutschen Geschichtsschreibung der Weimarer Zeit. Veritas, Justitia, Libertas. Festschrift zur 200-Jahr-Feier der Columbia University New York (Berlin 1954), s. 129–143.

selvästi havaittavissa monivuotisten arkistotutkimusten pohjalta syntyneessä kaksiosaisessa, 1200 sivua käsittävässä biografiassa *Johannes von Miquel. Sein Anteil am Aufbau des Deutschen Reiches* (1938 – 39), jossa sisäpolitiikan "primaatti" nousee etualalle. Samoin tekijä kuvatesaan nuoruudessaan radikaalia marxilaisuutta edustaneen Miquelin tietä keisarikunnan alkuvaiheiden kansallisen liberalismiin kautta vuosisadan vaihteen konservatismiin ottaa taitavasti huomioon sosiaaliset, taloudelliset ja poliittiset tekijät sekä niiden keskinäisen vuorovaikutuksen.¹

Keisarikaudella historioitsijat olivat esittäneet merkittävää osaa kansakunnan kulttuurielämässä, ja kansainvälisestäkin saksalainen historiatiede oli ollut varsin arvostettu. Ensimmäisen maailmansodan jälkeen tapahtui ratkaiseva muutos. Yleisestä historian aseman ja arvostuksen vähenemisestä Weimarin ajan Saksassa johtui, etteivät historioitsijat herättäneet kovinkaan paljon huomiota ahtaan ammattipiiriin ulkopuolella. Kun Karl Jaspers julkaisi vuonna 1931 kuulun kulttuurikriittisen analyysinsä *Die geistige Situation der Zeit*, hän ei sanallakaan maininnut saksalaista historiatiedettä, vaikka hän itse oli vuosikausia askarrellut historianfilosofisten kysymysten parissa.²

Tilanne ei historioitsijoiden kannalta ollut kuitenkaan aivan niin toivoton kuin Jaspersin kirjaa lukiessa saattaa ajatella. Lieneekö osaksi syynä kansanluonne, mutta heidän välisensä kiistat ovat perinteisesti esittäneet kiintoisaa osaa saksalaisessa historiografiassa, ja niitä on usein seurattu myös maallikoiden keskuudessa. Näin tapahtui myös Weimarin kauden merkittävimmän, ensimmäisen maailmansodan syntyä koskeneen kiistan kohdalla. Herzfeld otti siihen kiivaasti osaa aina 1920-luvun puolestavälistä lähtien. Suurempaa huomiota herätti kuitenkin vasta hänen Göttingenin historiantutkijain päivillä 1932 pitämänsä, vuoden 1914 alkupuolen kansainvälistä kehitystä koskenut esitelmänsä.³

¹ *Hans Herzfeld*, Johannes von Miquel. Sein Anteil am Ausbau des Deutschen Reiches bis zur Jahrhundertwende (Detmold 1938—39).

² *Karl Jaspers*, Die geistige Situation der Zeit (Berlin 1971).

³ *Hans Herzfeld*, Die russische Politik am Vorabend des Weltkrieges. Januar bis Juni 1914. Vortrag gehalten auf dem 18. Deutschen Historikertag zu Göttingen. Vergangenheit und Gegenwart 22 (1932), s. 457—476, 534—549.

II

Kansallissosialistien valtaannousu ei suinkaan merkinnyt saksalaisessa historiantutkimuksessa jyrkkää muutosta. Valtaosa historioitsijoista näki mielellään Hitlerin kaltaisen johtajahahmon nousevan pelastamaan Saksan Versailles'n rauhan tuomasta häpeästä, nostamaan sen takaisin kansalliseen suuruuteen ja tekemään siitä mahtitekijän maailmanpolitiikassa: protestanttiset historioitsijat muistelivat Preussin suuruuden päiviä ja katoliset unelmoivat vanhasta yhtenäisestä keisarikunnasta. Tosin 1930-luvun puolivälin tienoilla Meinecke joutui luovuttamaan *Historische Zeitschriftin* toimittajuuden müncheniläiselle Karl Alexander von Müllerille, liberaali *Historische Vierteljahrsschrift* lakkautettiin ja historiallisten yhdistysten ja instituuttien johto miehitetiin vallanpitäjien mieleisillä henkilöillä. Muutamaa poikkeusta lukuun ottamatta historioitsijat kuitenkin jatkoivat metodisesti ja teemallisesti samantapaisten tutkimusten julkaisemista kuin Weimarin kaudella.¹

Huomattavasti kauaskantoisempia seurauksia oli sillä, että rodullisista ja poliittisista syistä 15 % historioitsijoista menetti virkansa heti natsikauden alussa ja 1930-luvulla pakeni etupäässä Yhdysvaltoihin ja Englantiin useita historioitsijoita kuten Hans Baron, F. L. Carsten, Fritz Epstein, Eric Hobsbawm, Hajo Holborn, George Hallgarten, Ernst Kantrowicz, Paul Oskar Kristeller, Karl Mannheim, Gerhard Masur, Gustav Mayer, Arthur Rosenberg, Hans Rosenberg, Hans Rothfels, Hans Joachim Schops, Leo Strauss, Alfred Vogts ja Veit Valentin. Heidän jättämänsä aukko oli niin merkittävä, että vasta nyt saksalainen historiantutkimus alkaa siitä todella toipua.²

¹ Paras kansallissosialistisen kauden saksalaista historiografiaa käsittelevä tutkimus on edelleen *Helmut Heiber, Walter Frank und sein Reichsinstitut für Geschichte des neuen Deutschlands. Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte* 13 (Stuttgart 1966). Ks. lisäksi *Günther Franz, Das Geschichtswissenschaft, Geschichte und Geschichtsbewusstsein*, toim. *Oswald Hauser* (Göttingen - Zürich 1981).

² *Georg G. Iggers, Die deutschen Historiker in der Emigration. Geschichtswissenschaft in Deutschland*, toim. *Bernd Faulenbach*. Beck'sche Schwarze Reihe 111 (München 1974), s. 97—111.

Lähestyttäessä 1930-luvun loppua kansallissosialistit kiristivät entisestään otetta myös yliopistojen kohdalla. *Vierteljude* Herzfeldin vuoro tuli 1938, jolloin häneltä otettiin pois *venia legendi* ja häntä kiellettiin käyttämästä professorin titteliä. Taatakseen Herzfeldille jonkinmoisen toimeentulon ystävät järjestivät hänelle vaatimattoman työpaikan Postdammin sotahistoriallisessa tutkimuslaitoksessa. Ahdistavaa hiljaiseloa kesti vuoteen 1943 asti, jolloin Gestapo ilmiannon perusteella vangitsi hänet ja hän joutui kuukausikaupalla virumaan Kolmannen valtakunnan pelätyissä vankeiloissa Alexanderplatzissa, Moabitissa ja Lehrter Bahnhofissa. Kun kovakouraisista kuulusteluista huolimatta Herzfeldia ei saatu taipumaan, hän säilytti päänsä mutta menetti työluvan ja joutui elämään sodan loppuvaiheet erittäin köyhissä oloissa.¹

III

Toisen maailmansodan jälkeisen saksalaisen historiografian kehitykseen vaikutti ratkaisevasti muuttunut poliittinen tilanne: ehdottoman antautumisen jälkeen Saksa menetti *occupatio bellican* kautta koskemattomuutensa ja jaettiin kahteen, eri poliittis-sotilaalliseen valtajärjestelmään kuuluvaan valtioon. Elben itäpuolella poliittisesti sitoutunut marxilais-leninistinen historiatiede alistettiin arkailematta ja johdonmukaisesti poliittisen järjestelmän palvelukseen. Sen katsottiin olevan tehokkaan aseensa taistelussa "taantumuksellista" porvarillista ideologiaa vastaan. Myös liberaalis-demokraattisessa Länsi-Saksassa, jonka historiografian kehitykseen tässä rajoitutaan, sitoutumaton historiatiede joutui uusien vaatimusten eteen. Vuoden 1945 katastrofia seuranneena vuosikymmenenä päällimmäisinä olivat saksalaisen historiakuvan tarkistus ja traditionaalisten metodien uudelleenarviointi.²

¹ *Hinrichs*, mt., s. 6.

² *Werner Conze*, Die deutsche Geschichtswissenschaft seit 1945. Bedingungen, Ergebnisse. Historische Zeitschrift 225 (1977), s. 4—8. *G. Birsich*, Tendenzen der deut-

Saksalainen historioitsijain ammattikunta pysyi vuoden 1945 jälkeenkin suhteellisen muuttumattomana lisäten joukkoaan vain muutamalla historian tutkijalla, jotka olivat menettäneet asemansa Kolmannen valtakunnan aikana. Korkeaan ikään ehtinyt Meinecke pysyi aina vuonna 1954 tapahtuneeseen kuolemaansa asti saksalaisten historioitsijoiden keulakuvana. Varsinaisen johdon ottivat kuitenkin käsiinsä kansallissosialistisella kaudella poliittisista syistä syrjäytetyt Ludwig Dehio ja Gerhard Ritter yhdessä rodullisista syistä vainottujen Herzfeldin ja Hans Rothfelsin kanssa. He kaikki olivat saaneet koulutuksensa Vilhelmin aikaisessa Saksassa ja olivat yhä sidoksissa konservatiiviseen preussilais-saksalaiseen traditioon. Korvaamaton menetys saksalaiselle kulttuurielämälle yleensä oli, että vain vajaa neljä prosenttia maanpaossa olleista juutalaisista palasi takaisin – historioitsijoista tuli takaisin vain edellä mainittu Rothfels.¹

Kolmannen valtakunnan luhistumisen jälkeen alkoi Herzfeldin elämässä uusi ja merkittävä kausi. Vuonna 1946 hänet nimitettiin Länsi-Euroopan historian professoriksi Freiburgiin ja neljä vuotta myöhemmin hänet Meinecken toimesta kutsuttiin uuden ajan historian ordinariukseksi vasta perustettuun Berliinin Freie Universitatiin. Opetus- ja hallintotehtävien ohella Herzfeld uppoutui tutkimustyöhön, jonka tuloksena ilmestyi vuosina 1950–52 *Die moderne Welt*. Sen ensimmäinen osa käsittelee porvarillisia kansallisvaltioita Ranskan vallankumouksesta vuoteen 1890 ja jälleimmäinen jatkuu aina toisen maailmansodan loppuun. Tämä useina painoksina ilmestynyt teos oli ensimmäinen sodan jälkeen ilmestynyt saksalainen uudemman maailmanhistorian esitys. Suvereenin lähteiden ja kirjallisuuden hallinnan sekä terävän ongelmanasettelun ansiosta se säilyi pitkään alan standarditeoksena. Merkillepantavaa teoksessa on, että kun vuoden 1945 katastrofin jälkeen saksalaiset historioitsijat yleensä alkoi-

schen Geschichtswissenschaft nach 1945. Geschichte und Geschichtsbewusstsein, toim. Oswald Hauser (Göttingen - Zürich 1981).

¹ Werner Röder, Deutscher Widerstand im Ausland. Zur Geschichte des politischen Exils. Aus Politik und Zeitgeschichte B 31 (1980), s. 13.

vat suhtautua kriittisesti maansa historiaan ja pyrkivät etsimään syyllisiä, juuri kansallissosialistien vainoama ryhmä suhtautui saksalaiseen traditioon vähiten arvostelevasti, jopa positiivisesti. Heillä jokaisella oli syvät juurensa historiallisen ja poliittisen ajattelun kansallisessa traditiossa. Koska he itse eivät olleet langenneet natsi-ideologiaan, he eivät ilmeisesti myöskään kyenneet näkemään saksalais-idealista traditiota kansallissosialismin tiennäyttäjänä. Niinpä myös Herzfeld Meinecken, Ritterin ja Rothfelsing tapaan tähdentää tutkimuksessaan Saksan historian lähteneen onnettomaan suuntaan Bismarckin erottamisesta lähtien sekä pyrkii osoittamaan, että Saksan harhapolut voidaan selittää vain osana yleistä eurooppalaista kriisiä.¹ Tämän tendenssin voim nähdä myös Herzfeldin teoksissa *Das Problem des deutschen Heeres 1919–1945* (1952) ja *Demokratie und Selbstverwaltung in der Weimarer Epoche* (1957). Teemojensa kannalta nämä teokset kuvastavat sitä aihepiiriä, jonka puitteissa tuolloin pyrittiin selittämään kansallissosialismin valtaanpääsyyn johtaneita tekijöitä. Herzfeld osallistui tarmokkaasti myös uuden demokraattisen, liberaalin ja kansainvälisen historiakuvan välittämiseen laatimalla lukuisina painoksina ilmestyneen oppikirjan *Grundriss der Geschichte für die Oberstufe der Höheren Schulen* (1951). Lisäksi hän piti esitelmiä ja julkaisi artikkeleita historian opetuksen mahdollisuuksista ja rajoista vaikuttaa kansan historiokuvaan, kuten esimerkiksi *Geschichtsbild und Geschichtslehrbuch* (1956) ja *Geschichtsbewusstsein und politische Erziehung* (1958).²

Heti toisen maailmansodan jälkeen tapahtui länsisaksalaisessa historiatieteessä voimakas "avaus länteen". Sen sijaan vasta 1950-luvulla katse kääntyi itään. Tällöin eri yliopistoihin alettiin perustaa Itä-Euroopan historian oppituleja sekä painaa alaa koskevia julkaisusarjoja. Englan-

¹ Hans Herzfeld, *Die moderne Welt, 1789—1945. T. 2. Weltmächte und Weltkriege. Die Geschichte unserer Epoche, 1890—1945.* Westermanns Studienhefte (Braunschweig 1952).

² Hans Herzfeld, *Geschichtsbild und Geschichtslehrbuch.* Colloquium 10 (1956), s. 10—11: sama, *Geschichtsbewusstsein und politische Erziehung.* Vorträge geh. anl. der Hessischen Hochschulwochen für Staatswissenschaftliche Fortbildung 19 (1958), s. 196—212.

nissa ja osittain myös Ranskassa Euroopan ulkopuoliset alueet olivat enenevässä määrin tulleet historiantutkimuksen kohteiksi jo 1940-luvun lopulta lähtien. Saksassa seurattiin esimerkkiä varsinaisesti vasta 1960-luvulle tultaessa. Herzfeld pyrki omalta osaltaan vapauttamaan saksalaisen historiantutkimuksen siitä sisäänlämpiävistä umpiosta, johon se Kolmannen valtakunnan aikana oli ajautunut. Parhaana keinona provinsialismin torjumiseksi hän näki nuorten saksalaisten historiantutkijoiden lähettämisen ulkomaille, ei vain perehtymään sikäläiseen tutkimukseen ja opettelemaan kieltä, vaan solmimaan elämänikäisiä ystävyysuhteita alan edustajien kanssa. Tavoitteen toteuttamiseksi eivät hänen mielestään riittäneet vain lyhytaikaiset opintomatkat tai kongresseissa käynnit, vaan siihen tarvittiin vuosia kestävä intensiivinen tutkimustyö ulkomaisissa instituuteissa ja yliopistoissa. Tätä silmälläpitäen hän järjesti useille oppilailleen mahdollisuuden oleskella pitkiä aikoja etenkin Englannissa ja Yhdysvalloissa. Yleisesti ottaen voikin sanoa juuri Herzfeldin ratkaisevasti vaikuttaneen siihen, että saksalainen historiantutkimus sai vuoden 1945 jälkeen solmituksi uudelleen suhteet Yhdysvaltoihin, Englantiin, Kanadaan, Ranskaan, Italiaan ja myös Puolaan sekä samalla vältti provinsialismin vaarat.¹

IV

Herzfeld oli yksi merkittävimpiä sodanjälkeisen ajan tiedepoliittisia organisaattoreita Saksassa. Hän vaikutti ratkaisevasti Berliinin Freie Universitätin kehittämiseen vapaan tutkimuksen ja opetuksen paikaksi. Erityistä huomiota hän kiinnitti johtamansa Friedrich Meinecke-Instituutin kehittämiseen. Viittaamalla Itä-Berliiniin vuonna 1956 perustetun Institut für Geschichte in der Deutschen Akademien erinomaisiin työskentelyolosuhteisiin hän sai poliittiset päätöksentekijät tukemaan runsaskätisesti omaa instituuttiaan. Lisäksi hän jo 1950-luvun alusta lähtien pyrki saamaan

¹ Süddeutsche Zeitung, 18.5.1982.

Berliiniin joko vakinaiseksi tai ainakin vierailevaksi professoriksi eturivin kotimaisia ja ulkomaisia alan edustajia, kuten Amerikassa opettavan Hans Rosenbergin. Merkittävin Herzfeldin Berliiniin kutsumista ulkomaalaisista oli epäilemättä nykyinen Comité International des Sciences Historiquesin varapresidentti ja American Historical Societyn presidentti Gordon A. Graig, joka jo Oxfordin aikanaan 1930-luvun lopulla oli solminut suhteet Saksaan. 1960-luvun alusta lähtien hän toimi ensin Theodor-Heuss-professorina sekä myöhemmin Freie Universitätin kunniaprofessorina pitäen esitelmiä kaikissa suurimmissa Saksan yliopistoissa.¹

Historische Kommission zu Berlin kehittyi Herzfeldin johtajakaudella (1959–78) yhdeksi johtavista saksalaisista alan keskuksista. Lisäksi perustettiin Herzfeldin myötävaikutuksella Institut für Berliner Zeitgeschichte, Berliner Institut für politische Wissenschaften ja Deutsches Institut für Urbanistik.

Herzfeldin toiminta Berliinissä ei suinkaan aina sujunut kitkatta. Eräät pitivät häntä autoritatiivisena vanhan polven edustajana. Vastakohtaisuudet kärjistyivät 1960-luvun loppua lähestyttäessä. Berliinin ylioppilasmellakoiden alkaessa Herzfeld kuului niihin, jotka painokkaasti varoittivat radikaalin politisoitumisen vaaroista sekä korostivat valvonnanalaisen, suorituksiin perustuvan yliopiston merkitystä. Katkeraa hänelle oli, kun mellakat uhkasivat lopettaa Freie Universitätin rakennustyöt, josta hän oli halunnut luoda johtavien englantilaisten ja amerikkalaisten yliopistojen veroisen tutkimuskeskuksen.²

Herzfeldin toiminta ei suinkaan rajoittunut vain Berliiniin. Hän oli jäsen mm. seuraavissa elimissä: Historische Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaftenissa ja Max Planck Institut für Geschichtessä. Samoin hänellä oli jo ennen sotaa ollut läheiset yhteydet Münchenissä toimivaan Monumenta Germaniae Historica. Zentralinstitut

¹ *Gerhard A. Ritter*, Gordon A. Graig und die deutsche Geschichte. Gordon A. Graig. Erster Träger des Historikerpreises der Stadt Münster (Münster 1981), s. 20–21.

² *Die Welt*, 19.5.1982.

der deutschen Mittelalterforschung -nimiseen laitokseen ja myöhemmin hän toimi Müncheniin vuonna 1950 perustetun Institut für Zeitgeschichten johtokunnassa. Varsinkin viimeksi mainittu oli hänelle läheinen ja hän otti aktiivisesti osaa siellä järjestettyihin konferensseihin.¹ Ihmeteltiinkin, ettei hän kokonaan siirtynyt Baijerin pääkaupunkiin, josta 1960-luvun alusta lähtien oli alkanut kehittyä Saksan historiantutkimuksen keskus.

Herzfeld käytti paljon ajastaan luodakseen saksalaiselle historiatiictelle yhtenäisen organisaation. Tämä ei onnistunut. Sen sijaan hänen toimintansa vuonna 1972 perustetun ja runsaat puolisataa instituutiota käsitävän Arbeitsgemeinschaft ausseruniversitärer historischer Forschungseinrichtungen der Bundesrepublik Deutschlandin (AHF) piirissä tuotti runsaasti hedelmiä. Näistä viimeisimmät olivat 1970-luvun puolivälissä Lontooseen perustettu Deutsches Historisches Institut sekä vuonna 1974 ensimmäistä kertaa julkaistu *Jahrbuch der historischen Forschung*, joka sisältää tutkimusraportteja, kokousselostuksia, kronikan, AHF:n ilmoituksia sekä luettelon Saksassa historian alueella tehtävistä tutkimusprojekteista. Lopuksi on todettava, ettei Herzfeldin osuus rajoittunut alan tiedeseuroihin ja komiteoihin, vaan hänen mielipidettään kuunneltiin Bonnia myöten suunniteltaessa maalle tiede- ja kulttuuripoliittisia ohjelmia.

Paitsi organisaattorina ja hallintomiehenä Herzfeld teki pitkän päivätyön historiallisten sarjojen ja aikakauskirjojen toimittajana. Vuodesta 1955 lähtien hän oli julkaissut sarjaa *Studien zur europäischen Geschichte aus dem Friedrich-Meinecke-Institut* ja kaksi vuotta myöhemmin hän alkoi toimittaa Meinecken koottuja teoksia. Vuonna 1960 hänen johtamansa Historische Kommission zu Berlin alkoi julkaista korkeatasoista sarjaa, jossa ensimmäisenä ilmestyi hänen oppilaansa Otto Buschin *Geschichte der Berliner Kommunalwirtschaft in der Weimarer Epoche*.²

¹ Hans Herzfeld, Internationaler Kongress für Zeitgeschichte, München, 24.–27. XI. 1959: Ein Rechenschaftsversuch. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 8 (1960), s. 310–22.

² Ks. Herzfeldin esipuhetta: Otto Busch, Geschichte der Berliner Kommunalwirtschaft in der Weimarer Epoche. Veröffentlichungen der Berliner Historischen Kommission

Kaksi vuotta myöhemmin julkaisi Friedrich-Meinecke-Institut hänen toimestaan *Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands*. Samanaikaisesti hän aloitti Deutsches Institut für Urbanistikin painattaman *Archiv für Kommunalwissenschaften e. V. Berlinin* sekä *Schriftreihe des Vereins für Kommunalwissenschaften e. V. Berlinin* toimittamisen. Tämän ohella hän istui arvovaltaisen *Historische Studien* -sarjan johtokunnassa.

Saksassa paikallishistoria oli perinteisesti liittynyt keskiajan historian tutkimuksen yhteyteen. Osaksi Herzfeldin ponnistusten ansiosta etenkin moderni kaupunkihistoria alkoi saada jalansijaa. Herzfeld oli ensimmäisen kerran vuonna 1952 Meinecken juhlakirjaan laatimassaan *Berlin als Kaiserstadt und Reichshauptstadt, 1871–1945* käsitellyt Berliinin historiaan liittyviä kysymyksiä ja myöhemmin hän palasi toistuvasti samaan aihepiiriin. Hänen toimestaan aloitettiin vuonna 1973 erityisen aikakauskirjan *Die alte Stadt. Zeitschrift für Stadtgeschichte, Stadtsoziologie und Denkmalpflege* julkaiseminen. Edellä mainittujen julkaisusarjojen ja aikakauskirjojen otsikot kuvastavat hyvin tuohon aikaan saksalaisessa historiatieteessä valtaan päässeitä virtauksia ja painotuksia, joiden valintaan Herzfeld itse osaltaan oli vaikuttamassa.

Lukuisten tehtäviensä ohella Herzfeld vielä 1960-luvun lopulla ehti julkaista tutkimuksia, joista eniten huomiota herättivät *Deutsche Geschichte* -sarjassa painettu *Die Weimarer Republik* (1966) ja *dtv-Weltgeschichte* -sarjassa ilmestynyt *Der erste Weltkrieg* (1968). Vuonna 1973 ilmestyi hänen viimeinen mittava teoksensa *Berlin in der Weltpolitik 1945–1970*, jossa Berliinin monimuotoinen kytkeytyminen sekä Saksan että maailmanpolitiikkaan tuodaan taitavasti esiin. Kirjan ilmestymisen aikaan oli idänsopimusten euforia huipussaan. Herzfeld ei suinkaan peitellyt kielteistä asennettaan näihin sopimuksiin.¹ Lisäksi hän kirjoitti artikkeleita, joista useat pohjautuivat hänen eri yhteyksissä pitämiinsä

beim Friedrich-Meinecke-Institut der Freien Universität Berlin 1 (Berlin 1960), s. VIII.

¹ Frankfurter Allgemeine Zeitung, 19.5.1982.

esitelmiin, saksalaisiin alan julkaisuihin sekä selvitteli jaetun Saksan ongelmia myös kansainvälisillä forumeilla. Lopuksi kannattaa mainita hänen *The Encyclopedia Britannicaan* laatimansa lukuisat lyhyet esitykset.

V

Saksan Liittotasavallassa samoin kuin useissa muissa maissa historiatieteen asema ja arvostus oli toisen maailmansodan jälkeen alkanut laskea. Iskusanoja kuten *Verlust der Geschichte* ja *taedium historiae* toistettiin julkisuudessa yhä useammin. Tämä traditiota väheksyvä katsomustapa nousi osaltaan hyvinvointivaltion ideologiasta, johon Saksassa tietenkin liittyi pyrkimys unohtaa maan historiaan liittyvät epämiellyttävät tapahtumat. Erityisen voimakkaana tendenssi heijastui yliopistoissa ja kouluissa annettuun historianopetukseen, joka 1960-luvulle tultaessa oli joutunut vakavaan kriisiin. Aikaansa tarkoin seurannut Herzfeld osallistui aktiivisesti asiaa koskeneeseen keskusteluun: esimerkiksi vuoden 1962 historiantutkijain päivillä hän piti huomiota herättäneen esitelmän historianopetuksesta yliopistossa ja kouluissa (*Universitäts- und Schulhistorie*) ja vielä samana vuonna puuttui aiheeseen artikkelissaan *Zur Krise des Geschichtsunterrichts*.¹

Ulkoapäin tulevan paineen kasvaminen ei suinkaan merkinnyt sitä, että historiantutkijat olisivat koonneet rivinsä. Pikemminkin se kärjisti suuntariitoja. Ensimmäinen toisen maailmansodan jälkeinen kiista koski Lutherin teesien naulaamista. Vaikka Herzfeld kunnon protestanttina seurasi sitä tarkoin, hän ei julkisuudessa puuttunut asiaan. Sen sijaan hän otti aktiivisesti osaa *Fischer-Kontroversen* nimellä tunnettuun kiistaan. Vuonna 1959 hampurilainen historioitsija Fritz Fischer oli ensi kertaa julkisuudessa esittänyt teesin, jonka mukaan Saksan pyrkimys hegemo-

¹ *Hans Herzfeld, Zur Krise des Geschichtsunterrichts. Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 13 (1962), s. 423—431.

niaan Euroopassa oli ensimmäisen maailmansodan varsinainen syy. Kaksi vuotta myöhemmin hän muotoili väittämänsä entistä terävämmin huomiota herättäneessä kirjassaan *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegspolitik des kaiserlichen Deutschlands 1914–1918*. Välittömästi Fischerin ensimmäisen artikkelin ilmestymisen jälkeen Herzfeld oli hyökännyt kirjoittajan näkemystä vastaan ja julkaisi vuonna 1963 *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*n palstoilla parikymmensivuisen, kriittisen kannanoton *Griff nach der Weltmacht*iin.¹ Vielä seuraavana vuonna ilmestyi kokoomateoksessa *Deutsche Kriegsziele 1914–1918* Herzfeldin jo aikaisemmin *Historische Zeitschriftin* palstoilla julkaissama välienselvittely Fischerin kanssa. Kiistaan ottivat Fischerin puolella osaa useat hänen oppilaansa – ennen muuta Dirk Stegmann ja Immanuel Geiss – sekä vastapuolella Ritter ja Herzfeld oppilaineen. Molemmat osapuolet esittivät lukuisia varteenotettavia näkökohtia, mutta asian luonteesta johtuen ei varsinaista voittajaa tai häviäjää ilmennyt vuosikausia jatkuneessa mittelössä.²

Historiatieteen asemaan ja tehtävään yhteiskunnassa pohjautuva kriisi oli pian sodan jälkeen johtanut anglosaksisessa maailmassa kasvavaan kiinnostukseen tämän tieteenalan teoreettisiin ja metodologisiin kysymyksiin, jonka eräänä tuloksena oli vuonna 1960 perustettu aikakauskirja *History and Theory*. Saksassa asia tuli polttavaksi jonkin verran myöhemmin, mutta silloin sitäkin rajumpana. Jo Münchenissä vuonna 1949 pidetyillä historiantutkijain päivillä oli kiinnitetty huomiota historia-tieteen perinteisiin metodeihin ja vaadittu niiden uudistamista. Seuraavalla vuosikymmenellä oli havaittavissa kasvavaa pyrkimystä siirtyä historismin individualisoivasta historian tarkastelusta kollektiivisempaan.

¹ *Hans Herzfeld*, Die deutsche Kriegspolitik im Ersten Weltkrieg. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 11 (1963), s. 224–245; *sama*, Die Nation und die Niederlagen. Schicksal oder Schuld? Die Welt, 1.8.1964.

² Hyvä yhteenveto Fischer-kiistasta on *Konrad Repgen*, Methoden- oder Richtungskämpfe in der deutschen Geschichtswissenschaft seit 1945? Geschichte in Wissenschaft und Unterricht 10 (1979), s. 601–603. Ks. myös *Immanuel Geiss*, Die Fischer-Kontroverse. Studien über Geschichte und Geschichtswissenschaft (Frankfurt 1972), s. 108–198.

Kuitenkin varsinaisesti vasta vuoden 1967 historian­tutkijain päiviltä lähtien metodikysymykset ovat esittäneet keskeistä osaa niissä käydyissä keskusteluissa, joihin on liittynyt myös vahvasti ideologisia ristiriitoja. Koko on­gelmaryhmä on osaltaan nivoutunut Liittotasavallan ja Saksan Demokraattisen Tasavallan historiatieteen väliseen ideologiseen konfliktiin. Kuvaavaa on, että viimeksi mainittuun perustettiin erityinen tutkimuslaitos, jonka tehtävänä on selvittää historiatieteen metodologiaa ja sen historiaa. Siellä julkaistiin myös kaksi asiaa käsittelevää mittavaa nidettä *Probleme der Geschichtsmethodologie* (1972) ja *Probleme der geschichtswissenschaftliche Erkenntnis* (1977).¹

Myös Herzfeld otti tiiviisti osaa debattiin. Hän oli mukana esimerkiksi kokoomateoksen *Historische Theorie und Geschichtsforschung der Gegenwart* (1962) julkaisemisessa ja piti radiossa aiheesta esitelmiä, joissa hän totesi marxilaisen historia­käsit­tyksen kysymyksenasettelun stimuloineen etenkin sosiaali-, talous- ja aatehistorian tutkimusta, mutta toisaalta varoitti sen kriitikkö­mästä omaksumisesta.²

VI

Liittotasavallassa teoreettisella tasolla käyty keskustelu heijastui historia­­tieteen eri osa-alueilla suoritettuun tutkimukseen ja päinvastoin. Etenkin nuoremman historioitsijapolven keskuudessa – Kehrin Weimarin kauden lopulla julkaisemien töiden myöhäsyntyisen vaikutuksen alaisena – heräsi pyrkimys asettaa sisäpolitiikan "primaatti" ulkopoliitiikan "primaatin" tilalle. Yhä äänekkäämmin vaadittiin struktuurianalyttista sosiaali­historiaa johtaviin persoonallisuuksiin nojautuvan poliittisen historian tutkimuksen sijaan. Tämä osittain ideologisesti motivoitu kiinnostus johti

¹ *Karl-Georg Faber*, Zum Stand der Geschichtstheorie in der Bundesrepublik Deutschland. Jahrbuch der historischen Forschung in der Bundesrepublik Deutschland (1976/77), s. 13–15.

² *Hans Herzfeld*, Deutsche Geschichtsschreibung im 20. Jahrhundert. Geschichtsschreibung: Epochen, Methoden, Gestalten, toim. J. Scheske­witz (Düsseldorf 1968), s. 136–154.

1960-luvun alussa useiden sosiaali- ja taloushistorian oppitulojen perustamiseen. Kuitenkin käytännössä tämän suunnan edustajat keskittyivät enemmän poliittisten organisaatioiden ja ideologioiden kuin elementaaristen sosiaalisten struktuurien tutkimiseen, mikä toisinaan vei historiatieteelle vieraisiin tehtävänasetteluihin. Kansallisen historiankirjoituksen edustajana pidetty Herzfeld, jonka Miquel-biografiassa oli nähtävissä Kehrin vaikutusta, antoi varauksin kannatuksensa uudelle suunnalle esipuheessa, jonka hän kirjoitti v. 1965 ilmestyneeseen Kehrin teokseen *Der Primat der Innenpolitik. Gesammelte Aufsätze zur preussisch-deutschen Sozialgeschichte im 19. und 20. Jahrhundert*.¹ Samoin hän laati viisi vuotta myöhemmin Hans Rosenbergin juhlakirjaan ajankohdittaisen katsauksen *Sozial- und Wirtschaftsgeschichte in der Arbeit der Historischen Kommission zu Berlin 1959–1969*, jossa hän korosti em. historiatieteen osa-alueilla saavutettujen tutkimustulosten merkitystä yhteiskunnallisten ilmiöiden ymmärtämiselle sekä katsoi niiden tilastotieteen metodien avulla yltävän tarkkoihin tuloksiin. Kuitenkin hän oli aivan liian viisas erehtyäkseen yliarvioimaan taloudellisen sosiaalisten aspektien merkitystä ja annalistien kriittisenä tuntijana korosti totaalisen historian tärkeyttä. Kaikesta huolimatta poliittinen historia siis säilyi loppuun asti hänen sydäntään lähinnä.² Näin huolimatta siitä, että julkisuudessa ennen muuta Thomas S. Kuhnin vaikutuksesta vaadittiin tutkimuksen painotusten uudelleenarviointia. Kuhn oli vuonna 1962 julkaisemassaan *The structure of scientific revolution* hyökännyt anglosaksisessa maailmassa

¹ Ks. Herzfeldin esipuhe *Eckart Kehr*, *Der Primat der Innenpolitik. Gesammelte Aufsätze zur preussisch-deutschen Sozialgeschichte im 19. u. 20. Jahrh.*, toim. H.-U. Wehler (Berlin 1965: 1970), s. V. Poliittisen historian ja sosiaalhistorian välisestä kiistasta ks. *Andreas Hillgruber*, *Politische Geschichte in moderner Sicht. Historische Zeitschrift* 216 (1973), s. 529—552; *Hans-Ulrich Wehler*, *Moderne Politikgeschichte oder "Grosse Politik der Kabinette"?* *Geschichte und Gesellschaft* 1 (1975), s. 344—369; *Klaus Hildebrand*, *Geschichte oder "Gesellschaftsgeschichte"?* Die Notwendigkeit einer politischen Geschichtsschreibung von den internationalen Beziehungen. *Historische Zeitschrift* 223 (1976), s. 328—357.

² *Hans Herzfeld*, *Sozial- und Wirtschaftsgeschichte in der Arbeit der Historischen Kommission zu Berlin 1959—1969. Entstehung und Wandel der modernen Gesellschaft.* Festschrift für Hans Rosenberg zum 65. Geburtstag, toim. Gerhard A. Ritter (Berlin 1970), s. 108—115.

tieteen teoriassa tuolloin vallinnutta loogista empirismää ja kriittistä rationalismia vastaan. Saksan historioitsijoiden keskuudessa Kuhnin ajatusten pohjalta noussut historiatieteen paradigman muutokseen liittyvä keskustelu alkoi hieman myöhemmin, mutta on siitä lähtien aina syksyllä 1982 Münsterissä pidetyille historiantutkijain päiville saakka ollut julki-suudessa esillä.¹

Toinen alue, jota kohtaan kiinnostus räjähdysmäisesti kasvoi 1950-luvulta lähtien, olivat 19. ja 20. vuosisadan Saksan historian sisäpoliittiset ja sosiaaliset kysymykset. Tuolloin perustettiin Müncheniin Institut für Zeitgeschichte. Vuonna 1952 aloitti toimintansa Kommission für die Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien ja seuraavana vuonna alettiin julkaista aikakauskirjaa *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. Läheisimmän menneisyyden tutkimista hidasti se, että tärkeät Saksaa, etenkin Preussia, koskevat lähteet palautettiin saksalaisiin käsiin vasta 1958. Pahinta oli, että niistä 90 % joutui joko Potsdamiin tai Merseburgiin, minne länsisaksalaisilla tutkijoilla ei tuolloin juuri ollut asiaa. Myös se arkistoissa noudatettu periaate, että vain 30 vuotta vanhemmat aktit annetaan tutkijoiden käsiin, oli tietenkin tutkimusta vaikeuttava tekijä.²

Kuvaavaa saksalaisessa historiografiassa tapahtuneelle painopisteiden radikaalille uudelleenarvioinnille oli, että Saksan historiantutkijain yhdistyksen (Verband der Historiker Deutschlands) puheenjohtajat Hans Rothfelsistä Gerhard A. Ritteriin (1958–1981) olivat uusimman ajan historian tutkijoita. Tätä kehitystä vahvisti myös se, että pyrkiessään asettamaan historiatieteen yhteiskunnan palvelukseen valtiovalta suosi tiedepolitiikassaan lähimenneisyyden ongelmiin keskittyviä laajoja projekteja. Tilannetta valaisee sattuvasti se, että kun Rudolf Vierhaus laati tunnetun kirjoituksensa *Zur Lage der historischen Forschung in der Bundesrepublik Deutschland* (1974) hän ei sanallakaan viitannut keskiajan tutki-

¹ Konrad Reppen, Kann man von einem Paradigmenwechsel in den Geschichtswissenschaften sprechen? Für Karl Dietrich Bracher zum 13. März 1982. Jürgen Kocka, Konrad Reppen ja Siegfried Quandt, Theoriedebatte und Geschichtsunterricht (Paderborn 1982), s. 27–49.

² Geisteswissenschaft als Aufgabe: Kulturpolitische Perspektiven und Aspekte, toim. Hellmut Flashar (Berlin - New York 1978), s. 207.

mukseen.¹ Samoin esimerkiksi antiikin tutkimuksen – arkeologiasta puhumattakaan – arvostus laski sodan jälkeisinä vuosikymmeninä romahdusmaisesti.

Jo vuonna 1961 oli sosialidemokraattisen Friedrich-Ebert-Säätiön toimesta perustettu *Archiv für Sozialgeschichte*. Neljätoista vuotta myöhemmin Bielefeldin koulukunnan johtomiehen, Hans Ulrich Wehlerin, aloitteesta ruvettiin julkaisemaan aikakauskirjaa *Geschichte und Gesellschaft*, jonka ensimmäisen numeron esipuheessa ilmoitettiin siinä tultavan käsittelemään etupäässä niitä ongelmia, jotka liittyvät teolliseen ja poliittiseen vallankumoukseen 1700-luvun lopulta lähtien. Herzfeldin kehityksen kannalta on huomattava, että vielä 1965 hän kirjoitti esipuheen Wehlerin toimittamiin Kehrin koottuihin artikkeleihin. Sen sijaan seuraavan vuosikymmenen puolella hän asettui Wehlerin ja Thomas Nipperdeyn välisessä, keisarikunnan luonnetta ja tulkintaa koskevassa kiistassa tukemaan viimeksi mainittua.² Samoin Herzfeld suhtautui pidättyvästi keskusteluun saksalaisesta "erikoistiestä ja jälkeenjääneestä kansakunnasta", jossa pyrittiin vertailemaan saksalaista modernisointiprosessia eurooppalaiseen ja puolustamaan sitä etenkin vasemmistolaisia ja muutamia ulkomaisia arvostelijoita vastaan. Tämä kysymys on jälleen alkanut elähdyttää julkista keskustelua. Saksan poliittisessa, taloudellisessa ja yhteiskunnallisessa kehityksessä nähdään kiistatonta jälkeenjääneisyyttä verrattuna muuhun Eurooppaan. Erityistä huomiota kiinnitetään saksalaisen kansallishistorian rakenteellisiin omalaatuisuuksiin, jotka erottavat sen muusta läntisestä sivilisaatiosta. Toistuvasti ja mitä erilaisimmissa argu-

¹ *Rudolf Vierhaus*, Zur Lage der historischen Forschung in der Bundesrepublik Deutschland. Jahrbuch der historischen Forschung in der Bundesrepublik Deutschland (1974), s. 17—32. Vrt. *Helmut Beumannin* apologiaa Zur Lage der Mittelalterforschung in der Bundesrepublik Deutschland. Jahrbuch der historischen Forschung in der Bundesrepublik Deutschland (1975), s. 13—25.

² *Hans-Ulrich Wehler*, Das deutsche Kaiserreich 1871—1918 (Göttingen 1973); *Thomas Nipperdey*, Wehlers "Kaiserreich". Gesellschaft, Kultur, Theorie. Gesammelte Aufsätze zur neueren Geschichte (Göttingen 1976), s. 360—389. Ks. myös Vorwort der Herausgeber, Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft 1 (1975), s. 5—6.

mentaatioyhteyksissä vedetään linjaa keisarikunnasta kansallissosialismiin.¹

Kiistojen taustalla on nähtävissä osaltaan historiatieteen luonnetta koskeva vastakohtaisuus. Sodan jälkeen anglosaksisessa maailmassa historismi oli joutunut vastatuuleen. Myös Saksassa esiintyi kritiikkiä sitä kohtaan. Myöhemmin kuitenkin modifioitu historismi on alkanut vallata takaisin asemia. Saksan tilanteelle on kuvaavaa, että esimerkiksi erään historismin vastaisen profeetan, emigranttijuutalaisen Sir Karl Popperin, vaikutus rajoittuu melko tarkoin sosialidemokraattiseen puolueeseen – ja täsmällisesti sanoen, sen oikeistoon ja keskustaan. Näihin ryhmiin tunnustautuvat historioitsijat muodostavatkin tällä hetkellä historismin pääasialliset vastustajat. Liberaalia konservatismia edustava, opettajansa Meinecken tavoin historismiin suhtautuvan Herzfeldin asettuminen yhä selvemmin oikeistoliberalismiin ajautuvan Nipperdeyn taakse on sitäkin ymmärrettävämpää, koska vasemmistoliberaalin Bielefeldin koulukunnan, jonka johtomiehiin Wehlerin ohella kuuluvat ennen muuta Jürgen Kocka ja Reinhart Koselleck, tunnuslause on 1960-luvun lopulta lähtien ollut *Geschichte = historische Sozialwissenschaft*.² Toisaalta kuitenkin

¹ *Thomas Nipperdey*, 1933 und die Kontinuität der deutschen Geschichte. *Historische Zeitschrift* 227 (1978), s. 86—111. Ulkomaisista tutkimuksista ks. *David P. Calleo*, *The German Problem Reconsidered. Germany and the World Order, 1870 to the Present* (Cambridge - London 1978); *David Blackburn* ja *Geoff Eley*, *Mythen deutscher Geschichtsschreibung. Die gescheiterte bürgerliche Revolution von 1848* (Frankfurt a.M. 1980). Ks. edelleen *Helmuth Plessner*, *Die verspätete Nation* (Stuttgart 1959); *Ernst Fraenkel*, *Belastungen der parlamentarischen Demokratie in Deutschland. sama, Deutschland und die westlichen Demokratien* (Stuttgart 1968), s. 11; *Fritz Fischer*, *Bündnis der Eliten. Zur Kontinuität der Machtstrukturen in Deutschland 1871–1945* (Düsseldorf 1978); sekä *Horst Moller*, *Ein Colloquium "Deutscher Sonderweg - Mythos oder Realität"* am 26. November 1981 im Münchener Institut für Zeitgeschichte. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 30 (1981), s. 162—165.

² Ks. erityisesti *Hans-Ulrich Wehler*, *Historische Sozialwissenschaft und Geschichtsschreibung* (Göttingen 1980). Verraten tasapuolinen esitys 1960- ja 1970-lukujen vaihteessa tapahtuneesta kehityksestä on *Arnold Sywottek*, *Geschichtswissenschaft in der Legitimations-Krise. Ein Überblick über die Diskussion um Theorie und Didaktik der Geschichte in der Bundesrepublik Deutschland 1969–1973*. Beiheft 11. zum *Archiv für Sozialgeschichte* (Bonn-Bad Godesberg 1974). Popperin historia-käsityksestä ks. *Franz Schupp*, *Poppers Methodologie der Geschichtswissenschaft. Historische Erklärung und Interpretation* (Bonn 1975). Historismista Liittotasavallassa ks. *Wolfgang J. Mommsen*, *Gegenwärtige Tendenzen in der Geschichtsschrei-*

Herzfeld pyrki säilyttämään tietyn välimatkan myös Peter Baumgartin, Andreas Hillgruberin ja Ernst Nolten johtamiin ultrakonservatiiveihin – puhumattakaan Görresgesellschaftin ja *Historisches Jahrbuchin* ympärille ryhmittyneisiin, Rudolf Morsey'n ja Konrad Repgenin vanavedessä kulkeviin katolisiin historioitsijoihin.

Herzfeld ehti vielä nähdä 1970- ja 1980-lukujen vaihteessa lähes samanaikaisesti DDR:ssä ja BRD:ssa alkaneen Preussin renessanssin, joka idässä enemmän kuin lännessä liittyi identiteetin etsintään. Tässä yhteydessä kannattaa viitata Itä-Saksan televisiossa näytettyihin Preussin historiaan liittyviin sarjoihin, Fredrik Suuren patsaan kaivamiseen kellarista sekä häntä koskevan laajan biografian ilmestymiseen Itä-Berliinissä. Samaan identiteetin pönkittämiseen kuului myös pyrkimys Goethen ja tällä hetkellä Lutherin omiminen. Myös lännessä ilmestyi etenkin vuosina 1981–82 lukuisia Preussia koskevia teoksia. Preussi-kuume näyttää kuitenkin olevan laskusuunnassa eikä kummempaa tarvetta puolenvuosisadan takaisten asioiden muisteluun esiinny. Ylipäätänsäkin riittää vahva D-markka takaamaan identiteetin Elben länsipuolella. Herzfeld oli – vastoin muodinmukaisia aikalaisia – pysynyt maailmansodan jälkeenkin uskollisena Preussille: esimerkiksi vuonna 1962 hän kirjoitti Fredrik Suuren syntymän 250-vuotisjuhlaaksi varsin asiallisen artikkelin ja samana vuonna julkaisi Hans Rosenbergia vastaan kirjoituksen *Das Erbe der preussischen Geschichte. Kontinuität und Revision*.¹ Lisäksi hän *Jahrbuch für Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands* -julkaisun toimittajana askarteli loppuun asti Preussia koskeneiden kysymysten parissa.

bung der Bundesrepublik Deutschland. Geschichte und Gesellschaft 7 (1981), s. 181–185.

¹ Hans Herzfeld, Das Erbe der preussischen Geschichte. Kontinuität und Revision in der Würdigung Hans Rosenbergs. Jahrbuch für Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands 11 (1962), s. 282–289.

VII

Paitsi tiedepoliittisena organisaattorina ja monipuolisena tutkijana Herzfeld teki merkittävän elämäntyön akateemisena opettajana. Hänen johdolla laadittiin runsaat 80 väitöskirjaa ja habilitaatiokirjoitusta, joista valtaosa oli hänen verraten lyhyen Berliinin-kautensa satoa. Hänen oppilaitensa joukkoon kuuluvat tämän hetken merkittäviä historioitsijoita kuten Otto Büsch, Paul Kluge, Gerhard A. Ritter ja Gerhard Schulz sekä ulkomaalaisia kuten Dennis L. Bark ja Dithelm Prowe. Kuvaavaa Herzfeldin humanisuudelle ja suvaitsevaisuudelle on, ettei hän perustanut mitään varsinaista koulukuntaa, vaan hänen oppilaansa edustavat erilaisia metodisia suuntia ja historian osa-alueita. Poliittisilta kannanotoiltaan he myös eroavat toisistaan. Herzfeldin menestyksen salaisuutta kuvasi Gerhard A. Ritter hautajaispuheessa Berliinissä 25. toukokuuta 1982:

”Hans Herzfeldin menestys opettajana perustui siihen, ettei hän yrittänyt kietoa oppilaitaan pauloihinsa eikä antaa heille tarkkoja suuntaviivoja, vaan pyrki edistämään heidän yksilöllisyyttään ja tieteellistä itsenäisyyttään. Tässä häntä auttoi suuresti sisäiseen vakuuteen perustuva suvaitsevaisuus, myötäelämisen kyky sekä myös lämmin kiinnostus nuoriin ihmisiin. Itsenäisiä suorituksia hän arvosti myös silloin, kun ne eivät olleet sopusoinnussa hänen omien käsitystensä kanssa.”¹

Herzfeldin oppilaat alkoivat 1960-luvulta lähtien saada nopeasti haltuunsa oppituojeja useissa Saksan liittotasavallan sekä myös muutamissa Yhdysvaltain ja Kanadan yliopistoissa. Saksassa tämä kehitys johtui pääosin kahdesta tekijästä: yliopistoissa noudatettavasta, kutsuun perustuvasta virantäyttäjärjestelmästä sekä ennen muuta *corpus historicumin* nopeasta moninkertaistumisesta. Kun professorikunta oli 1950-luvulle tultaessa pysynyt suurinpiirtein samana eli noin 50 ordinariuksena, uusien yliopistojen myötä heidän määränsä kasvoi räjähdysmäisesti: vuonna 1960 vakinaisia professoreita oli jo 80 ja vuonna 1975 heidän luku-

¹ *Gerhard A. Ritter*, *Ansprache bei der Beerdigung von Hans Herzfeld am Dienstag, den 25. Mai 1982* (Julkaisematon).

määränsä oli noussut 210:een.¹ Lisäksi Herzfeldin oppilaat ovat sijoittuneet hyvin alan tiedejärjestöihin. Tässä yhteydessä mainittakoon, että eräs hänen etevimmistä oppilaistaan, müncheniläinen Gerhard A. Ritter oli vuodesta 1976 lähtien viisi vuotta Saksan historioitsijoiden yhdistyksen puheenjohtaja ja samalla hoiti Saksan historian tutkijoiden kansainvälisiä suhteita etenkin Comité International des Sciences Historiquesin suuntaan.

Herzfeld osallistui useiden juhlakirjojen toimittamiseen – juhlittavana oli hänen ystäviään, nimekkäitä historioitsijoita kuten Gerhard Ritter, S. A. Kaehler, Fritz Hartung, Friedrich Meinecke, Hans Rothfels ja Ernst Fraenkel. Hänelle itselleen omistettiin peräti kolme juhlakirjaa. Hänen 65-vuotiapäiväkseen vuonna 1957 ilmestyi Wilhelm Bergesin ja Carl Hinrichsin toimittamana 700-sivuinen *Zur Geschichte und Problematik der Demokratie*. Teoksessa ei suinkaan rajoitettu demokratiaan sanan suppeassa merkityksessä, vaan siinä julkaistut 28 artikkelia käsittelevät valtio-oikeudellisten ja juridisten kysymysten ohella sosiaalhistorian ja -politiikan, kansallisuuskysymyksen, ulkopoliitiikan ja kirjallisuuden piiriin liittyviä aiheita. Kirjoittajien joukossa oli Ritterin ja Rothfelsin ohella toisen maailmansodan jälkeisen ajan johtavia saksalaisia alan edustajia kuten Walter Bussmann, Hans Rosenberg ja Theodor Schieder; ulkomaalaisista olivat mukana mm. John McCormick ja Hugh Seton-Watson.² Viisi vuotta myöhemmin toimitti Gerhard A. Ritter opettajansa artikkeleita tämän 70-vuotispäiväksi. Teemojensa puolesta ne valaisevat Herzfeldin tutkijankuvaa ja mielenkiinnon kohteita. Teoksen ensimmäisessä, historiografiaa käsittelevässä osassa julkaistiin mm. Herzfeldin ansiokkaat tutkielmat Rankesta ja Meineckesta. Muissa käsiteltiin sota- ja henkilöhistoriallisia aiheita, Berliinin historiaa sekä maailmanpolitiikan

¹ *Hans-Ulrich Wehler*, *Geschichtswissenschaft heute*. Stichworte zu 'Geistige Situation der Zeit', toim. Jürgen Habermas, 2 (Frankfurt 1979), s. 739–740.

² *Zur Geschichte und Problematik der Demokratie*. Festgabe für Hans Herzfeld...anl. seines 65. Geburtstages am 22. Juni 1957, toim. Wilhelm Berges ja Carl Hinrichs (Berlin 1958).

aihepiiriin liittyviä kysymyksiä; lukija jää kuitenkin kaipaamaan Herzfeldin yleisen historian piiristä laatimia artikkeleita.¹

Herzfeldin 80-vuotispäiväksi ilmestyi vielä Friedrich-Meinecke-Institutin toimeksiannosta 500-sivuinen *Aus Theorie und Praxis der Geschichtswissenschaft* (1972). Siinä julkaistujen tutkielmien joukossa on keskiaikaan ja reformaatioon liittyviä, mutta pääpaino sijoittuu 19. ja 20. vuosisadan Saksan, Länsi-Euroopan ja Amerikan historiaan. Paitsi ajallisesti myös teemojen valinnan kannalta hajonta on melkoinen: historiografisista ja kartografisista aina aate-, hallinto-, talous- ja tieteenhistoriaan. Eniten huomiota niistä herätti müncheniläisen historioitsijan ja filosofin Thomas Nipperdeyn teoksen alussa oleva tutkielma *Über Relevanz*.²

Lopuksi voidaan liioittelematta todeta, että nykyisen saksalaisen historiantutkimuksen korkea arvostus – jonka osoituksena on mm. seuraavan historioitsijoiden maailmankongressin järjestäminen – on osaltaan johdettavissa yksittäisiin henkilöihin kuten juuri Herzfeld, joka moraalisen ryhtinsä, tieteellisten ansioittensa ja elämänmyönteisyytensä ansiosta saavutti kansainvälistä tunnustusta vuoden 1945 katastrofin jälkeen.

7. HANS HERZFELD IN GERMAN HISTORIOGRAPHY

Hans Herzfeld (1892–1982) ranks as one of the most influential German historians of this century. Having studied under the nationalist conservatives Friedrich Meinecke and Max Lenz in Freiburg and later in his home town of Halle, Herzfeld was caught up in the First World War. In studies published after the war he analyzed from a nation-state perspective the relations between Germany and France in the first half of

¹ *Hans Herzfeld*, *Ausgewählte Aufsätze*, toim. Gerhard A. Ritter (Berlin 1962).

² *Thomas Nipperdey*, *Über Relevanz*. *Aus Theorie und Praxis der Geschichtswissenschaft*. Festschrift für Hans Herzfeld zum 80. Geburtstag, toim. Dietrich Kurze. Veröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin 37 (Berlin - New York 1972), s. 1—26.

the 1870s and in particular armaments race which preceded the 1914–18 war.

In 1929 Herzfeld was appointed professor at Halle, but after the rise to power of the National Socialists he – *Vierteljude* as he happened to be – was subjected to pressure and in 1938 dismissed from his post, tragically ending up in a Gestapo prison in 1943.

Even at the end of the 1930s Herzfeld had succeeded in publishing his two-part biography *Johannes von Miquel*, but his subsequent works, dealing with the factors that allowed national socialism to gain the upper hand, did not appear until the 1950s. Right up until the end of his life he distinguished himself as a highly versatile scholar. As professor from 1946 onwards in Freiburg and four years later at Berlin University he worked energetically with other leading German historians of the time – Dehio, Ritter and Rothfels – to defend the scope of his field of research and establish relations with western colleagues in particular.

During the Weimar period Herzfeld had participated actively in the dispute concerning the genesis of the First World War. From the end of the 1950s he was one of the most important opponents of Fritz Fischer in the debate which was known as the *Fischer-Kontroverse*. Although Herzfeld remained a representative of political history, he attempted to promote the status of various other areas of historical research, such as economic and social history. Despite the discrimination and outright persecution suffered during the National Socialist period, Herzfeld remained loyal till the end to the German national ideology adopted in his youth.

Herzfeld was conspicuous as an administrator as well as an editor of historical series and journals. He served with particular success as a member of the administrative bodies of the Friedrich Meinecke Institut in Berlin, the Historical Commission and the Institut für Zeitgeschichte in Munich. In addition to this he made an outstanding contribution as an academic teacher. Over 80 doctoral theses, for example, were written under his supervision and his pupils include some of the leading

historians of today, such as Otto Büsch, Gerhard A. Ritter and Gerhard Schulz. No fewer than three extensive *Festschrift* were dedicated to him.

8. 125 VUOTTA SAKSALAISTA HISTORiantutkimusta: Baijerin Tiedeakatemian Historiallinen Komissio 1858–1983

Vuonna 1759 perustetun Baijerin Tiedeakatemian piirissä harrastettiin alusta alkaen innokkaasti historiaa. Sata vuotta myöhemmin sen yhteyteen syntyi erityinen Historiallinen Komissio, jonka 125-vuotisjuhlaa vietettiin Tiedeakatemian juhlasalissa maaliskuun 2. päivänä 1983. Tilaisuuteen oli saapunut Saksan historiantutkijoiden parhaimmisto lähes täysilukuisena. Lisäksi paikalla nähtiin joukko ulkomaisia alan edustajia sekä valtionvallan ja talouselämän merkkihenkilöitä.

Juhlassa esittämässään tervehdyksessä Baijerin opetus- ja kulttuuriministeri, professori Hans Maier painotti historiatieteen, historian opetuksen ja muistomerkkien vaalimisen merkitystä sekä korosti Münchenin asemaa historiantutkimuksen keskuksena. Päinvastoin kuin 1960- ja 70-luvulla olisi hänen mielestään pyrittävä herättämään uutta mielenkiintoa historiaa kohtaan erilaisten opetusohjelmien, esitelmien ja näyttelyiden avulla. Baijerin Tiedeakatemian presidentti, sinologi Herbert Franke puolestaan korosti Komission merkitystä eräänä Saksan kansallisvaltioatteen jatkuvuuden symbolina. Tunnin mittaisessa juhlaesitelmässään *Organisation und Organisationen der Geschichtswissenschaft: 125 Jahre Historische Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften* Komission presidentti Theodor Schieder analysoi sen roolia

Saksan historiatieteen kehityksessä sekä tarkasteli historiantutkimuksen nykynäkymiä yleensä.

Saksan vanhin historiallinen komissio saa kiittää perustamisestaan Baijerin kuningasta Maximilian II:ta ja Leopold von Rankea. Kuningas, tieteiden ystävä ja suosija, tarttui keväällä 1858 suuren historioitsijan ideaan perustaa Müncheniin Saksan historian akatemia historiallisten lähteiden julkaisemista varten. Hänen suunnitelmanaan oli jo kauan ollut tehdä Münchenistä historiatieteen keskuspaikka. Elokuun 20. päivänä 1858 hän antoi alustavan määräyksen perustaa "Commission für deutsche Geschichts- und Quellenforschung". Heinrich von Sybelistä tuli Komission sihteeri, ja Komissio määrättiin Baijerin Tiedeakatemian alaisuuteen. Jo syyskuun lopulla Akatemian talossa kokoontui etupäässä uudemman suunnan historioitsijoita neuvottelemaan Ranken johdolla Komission tehtävistä ja kokoonpanosta. Marraskuun 26. päivänä 1858 kuningas vahvisti lopullisen statuutin sekä nimitti Komission ensimmäiset jäsenet.

Komissio ja samana vuonna Münchenin yliopistoon perustettu historian seminaari eivät olleet vain romanttisen ajanvirtauksen tuotteita, yhtenäisyyteen pyrkivän saksalaiskansallisen hengen ilmentymiä, vaan tuolloin nopeasti kehittyvän modernin historiatieteen vaatimia uudistuksia. Kun siihen asti historioitsijat – kuten Droysen ja Dilthey – olivat uskooneet intuition ja yksittäisen nerouden riittävän menneisyyden valaisemiseen tai Mommsenin tapaan esittäneet historiantutkimuksen olevan lähempänä fantasiaa ja runoutta kuin tiedettä, alaa valtaava, primaariin lähdetutkimukseen perustuva historiallis-kriittinen metodi pakotti tarkistamaan entisiä käsityksiä. Samoin kuin saksalaisessa luonnontieteellisessä tutkimuksessa myös historiatieteessä alkoi systemaattisen tutkimuksen ja yhteistyötä vaativien suuryritysten aika. Näin ollen vain aikakauden johtavien historioitsijoiden muodostama Komissio saattoi toteuttaa Ranken vaativan ohjelman: "Tehtävämme tulee olla suurten, yleisten, kaikkia yhdistävien, koko kansakunnan elämää hallitsevien tapahtumien tutkiminen."

Komission alkuvaiheita leimasi epävarmuus. Maximilian II:n kuoltua hänen seuraajansa Ludvig II, joka tarvitsi valtion rahat linnojen rakentamiseen, asetti Komissiolle rajaksi vuoden 1879, mihin mennessä sen oli saatava julkaisutyöt päätökseen. Diplomaattisella taivuttelulla Ranke sai kuitenkin kuninkaan edelleenkin tukemaan Komission toimintaa. Komission tiellä on myöhemminkin ollut esteitä, mutta se on kyennyt jatkamaan työtään aina nykypäivään asti ja ilmeisesti siitä eteenpäinkin.

Historiatieteen nousukauden hedelmänä syntynyt ja kriittisen metodin mukaista tutkimustyötä tehnyt Komissio on perustamisestaan lähtien keskittynyt laajamittaiseen editiotyöhön. Alkuvuosina esikuvina olivat Ranskassa vuonna 1835 aloitettu, laajuudessaan ainutlaatuinen *Collection de documents inédits relatifs à l'histoire de France* sekä Belgiassa seuraavana vuonna alkunsa saanut *Collection des chroniques belges inédites*. Myöhemmin Komission lähdejulkaisut ovat puolestaan olleet esikuvina muiden maiden vastaaville yrityksille. Muutamat sen julkaisusarjat – etenkin Ranken suosiossa olleet valtiopäiväaktit – ovat muodostuneet jonkinlaisiksi Saksan kansallisen jatkuvuuden vertauskuviksi: ne ovat kokeneet kansakunnan kohtalonvuodet 1864, 1866, 1870, 1914, 1918, 1933, 1945 ja kaikesta huolimatta yhä edelleen olemassaolollaan muistuttavat elävästi yhteenkuuluvuudesta. Näin ollen osaltaan myös Komission ponnistelujen tuloksena on Saksassa vaihtelevasta kansallisvaltiohistoriasta huolimatta säilynyt tietoisuus yhtenäisyydestä, mikä on kestänyt pahimmatkin poliittiset heilahtelut.

Komission yksittäiset editio- ja tutkimuskohteet ulottuvat keskiajasta nykyhistoriaan: alue kattaa poliittisen historian, talous- ja sosiaalishistorian yhtä hyvin kuin kulttuuri- ja tiedehistoriankin. Sen toimittamista julkaisusarjoista kannattaa tässä yhteydessä mainita *Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte* (1860–1864, 1903–1915), 12 osaa; *Jahrbücher der Deutschen Geschichte* (1862–), tähän mennessä 37 osaa; *Die Chroniken der deutschen Städte vom 14. bis ins 16. Jahrhundert* (1862–1968), 37 osaa; *Forschungen zur Deutschen Geschichte* (1862–1886), 26 osaa; *Geschichte der Wissenschaften in Deutschland* (1864–1913), 32 osaa. Mittavassa *Deutsche Reichstags-*

akten -sarjassa on tähän mennessä ilmestynyt 29 osaa (1867 lähtien) sekä *Wittelsbachische Korrespondenzen* -sarjassa 24 osaa (1868 lähtien). Muita Komission julkaisemia sarjoja ovat mm. *Hanserecesse* (13–15. vuosisata; 1870–1879), 8 osaa; *Allgemeine Deutsche Biographie* (1875–1912), 56 osaa; *Deutsche Geschichtsquellen des 19. und 20. Jahrhunderts* (1919–), 15 osaa; *Deutsche Handelsakten des Mittelalters und der Neuzeit* (1923–), 15 osaa; *Neue Deutsche Biographie* (1953–), 13 osaa; *Schriftenreihe der Historischen Kommission* (1957–), 21 osaa; sekä *Leopold von Ranke. Aus Werk und Nachlass* (1964–), 4 osaa. Uusimmista lähdesarjoista mainittakoon *Forschungen zur deutschen Sozialgeschichte* (1977–), 3 osaa, ja *Die Urkunden und Akten der oberdeutschen Städtebünde* (1979–), 1 osa. Yhdessä Bundesarchivin kanssa toimitetuista *Akten der Reichskanzlei* on tähän mennessä ilmestynyt 19 osaa. Tämän lisäksi Komissio on julkaissut yli 450 yksittäistä tutkimusta.

Uuden ajan alussa – ei vähiten uskonpuhdistuksen ansiosta – Saksa näytteli merkittävää osaa Euroopan historiassa. Tämä näkyy selvästi myös Komission lähdejulkaisuissa. Sen julkaisemissa yksittäistutkimuksissa reformaatiovuosisadan kysymykset ovat niin ikään korostetusti esillä. Niinpä esimerkiksi kaikki sen julkaisusarjassa vuonna 1982 painetut monografiat käsittelevät ko. aikakautta: Adolf Kohler, *Antihabsburgische Politik in der Epoche Karls V. Die reichsständische Opposition gegen die Wahl Ferdinands I. zum römischen König und gegen die Anerkennung seines Königtums 1524–1534*, Albrecht Pius Luttenberger, *Glaubenseinheit und Reichsfriede. Konzeptionen und Wege konfessionsneutraler Reichspolitik 1530–1552 (Kurpfalz, Jülich, Kurbrandenburg)* ja Norbert Conrads, *Ritterakademien der frühen Neuzeit. Bildung als Standesprivileg im 16. und 17. Jahrhundert*.

Komission kunniaksi on sanottava, ettei se editiotyössään eikä muisakaan julkaisuissaan koskaan ole palvellut poliittisia tarkoituksia. Ainoa teema on ollut monitahoinen saksalainen menneisyys eikä suinkaan valtiollisen synnyn selittäminen. Yhteinen nimittäjä on ollut sivistyksellinen, ei valtiollinen yhteys. Näin ollen ei liene ollut sattuma, ettei ensimmäisen maailmansodan aikana vireillä ollut hanke julkaista vuoden 1866

Reichsgründungin lähteet päässyt suunnitelmia pidemmälle. Kansallissosialismin aikainenkaan painostus ei saanut Komissiota tinkimään periaatteistaan. Tämä selkeä linja on johtunut ennen kaikkea sen yksittäisten jäsenten moraalisesta suoraselkäisyydestä.

Kuluneiden 125 vuoden aikana useat Saksan, Itävallan ja Sveitsin johtavista historiantutkijoista ovat osallistuneet aktiivisesti Komission työhön. Perustajajäsenten Ranken, von Sybelin ja Droysenin ohella kannattaa tässä yhteydessä mainita vuosina 1908–23 Komission presidenttinä toiminut Moritz Ritter sekä Friedrich Meinecke, Heinrich Ritter von Srbik, Werner Näf, Franz Schnabel ja Percy Ernst Schramm. Tälläkin hetkellä Komission neljänkymmenen varsinaisen jäsenen joukkoon kuuluu useita saksalaisen kielialueen merkittävimpiä historioitsijoita. Vuodesta 1953 lähtien Komission jäsenenä ja vuodesta 1964 sen presidenttinä toimineen Theodor Schiederin ohella on mainittava ainakin Karl Bosl, Otto Brunner, Walter Bussmann, Werner Conze, Karl Dietrich Erdmann, Hermann Kellenbenz, Reinhart Koselleck, Rudolf Morsey, Thomas Nipperdey, Konrad Repgen, Gerhard A. Ritter, Theodor Schieffer, Gerd Tellenbach ja Wolfgang Zorn sekä Komission pitkäaikainen sihteeri Fritz Wagner ja hänen seuraajakseen vuonna 1982 valittu Eberhard Weis. Edellä mainittujen saksalaisten ohella on vielä viitattava nykyään Itävallassa opettaviin Heinrich Lutziin ja Adam Wandruszkaan sekä sveitsiläisiin Edgar Bonjouriin ja Peter Stadleriin.

Komission jäsenet edustavat varsin erilaisia tutkimusaloja, historiankäsityksiä ja poliittisia suuntia, kuten esimerkiksi konservatiivisten katoolisten Konrad Repgenin ja Rudolf Morseyin sekä toisaalta vasemmistoliberalin Bielefeldin koulukunnan edustajan Reinhart Koselleckin mukanaolo todistaa. Kokonaisuudessaan Komissio muodostaa eräänlaisen asiantuntija-akatemian, jonka merkitys julkaisutyön ohella heijastuu myös sen piirissä käydyissä intensiivisissä väittelyissä ja keskusteluissa. Kuten useimmat tieteelliset komissiot, sekin kärsii jäsentensä yli-ikäisyydestä, mikä ei ole hetkessä korjattavissa sodan aiheuttaman yhden sukupolven katkon takia. Eräillä tahoilla onkin Komissioita syytetty konservatiivisuudesta. Arvostelijat ovat mielellään viitanneet siihen, että kun

Geschichtswissenschaft = *historische Sozialwissenschaft* -iskusanan ympärille ryhmittyneet, struktuurianalyyttistä sosiaalhistoriaa harjoittavat tutkijat alkoivat jo 1960-luvulla julkaista asiaan liittyviä lähde- ja monografiasarjoja, Komission omassa sarjassa *Forschungen zur Deutschen Sozialgeschichte* ilmestyi ensimmäinen osa vasta vuonna 1977.

Yleisesti ottaen voidaan kuitenkin todeta Komission pyrkineen jatkuvasti tarkistamaan tehtäviään ja metodejaan tieteellisen kehityksen uusimpia saavutuksia vastaaviksi. Samalla se on etenkin 1950-luvulta lähtien kiitettävästi toiminut Liittotasavallan historiatieteen eri aineorganisaatioiden yhdyselimenä sekä samanaikaisesti huolehtinut mitä moninaisimmilla tavoilla koko tieteenalaa koskevasta tiedonvälityksestä. Se on osoittanut aktiivisuutta myös muilla aloilla näytellen keskeistä osaa esimerkiksi vuonna 1972 perustetun, nykyään runsaat puolisataa instituutiota käsittävän Arbeitsgemeinschaft ausseruniversitärer historischer Forschungseinrichtungenin toiminnassa. Lisäksi se on huolehtinut vuodesta 1974 lähtien julkaistun *Jahrbuch der historischen Forschungin* toimittamisesta; sen uusimmassa niteessä luetteloidaan yli 10 000 valmistunutta tai tekeillä olevaa tutkimusta.

Voidakseen paremmin pysyä kehityksen tasalla Komissio on perustanut keskuuteensa muutamia työryhmiä, joista tärkeimmät ovat Informationssystem für die Geschichtswissenschaft, Editionsprobleme der frühen Neuzeit, Editionsprobleme des 20. Jahrhunderts sekä Strukturprobleme der Forschungseinrichtungen. Tällä hetkellä kiinnitetään erityistä huomiota empiirisen sosiaalitutkimuksen taholta tullessiin virikkeisiin sekä ranskalaisen *histoire totale*n piirissä esiintyviin tendensseihin. Perinteisen tutkimustyön ohella Komissio valmistelee myös uusia projekteja sekä tukee historiatieteen uusorganisaatioita. Sen seuraava suurprojekti tulee olemaan tieteenhistorian yleisesityksen laatiminen. Koska tämän laajamittaiseen yritykseen tarvitaan kansainvälistä yhteistyötä, asia tullaan ottamaan esille Stuttgartissa vuonna 1985 pidettävässä kansainvälisessä historian tutkijoiden konferenssissa.

Kannattaa myös huomata Komission ja *Historische Zeitschriftin* perinteisesti läheinen yhteys. Komission perustajajäsen Heinrich von Sybel

oli vuonna 1859 perustetun aikakauskirjan ensimmäinen päätoimittaja. Samoin Komission nykyinen presidentti Theodor Schieder on vuodesta 1957 lähtien toiminut aikakauskirjan päätoimittajana. Syrjäänvetäytymistä suunnitteleva Schieder on lisäksi hyvissä ajoin tuonut lehden toimituskuntaan toisen Komission jäsenen, Lothar Gallin, josta uumoillaan seuraavaa päätoimittajaa.

Kaiken edellä esitetyn ohella Komissio on 1960-luvun lopulta lähtien joutunut toimimaan historiatieteen "elintilan" puolustajana paitsi yleisön ja muiden tieteenalojen taholta esitettyä kritiikkiä vastaan myös 1970-luvulta lähtien yhä enenevässä määrin sosiaali-liberaalisen hallituksen piiristä nousseita historiatieteen rahoitusta koskevia vähennyspyrkimyksiä vastaan. Niinpä esimerkiksi elintärkeän *Jahrbuch der historischen Forschungin* viimeinen nide voitiin julkaista vain Baijerin vapaavaltion kulttuuri- ja opetusministeriön myöntämällä varoilla. Samoin kauan vireillä olleelle, 1.1.1981 perustettavaksi tarkoitettulle tiedotuskeskukselle Geisteswissenschaften (FIZ 14) ei löytynytäkään luvattuja varoja. Eräissä osavaltioissa hiljattain suoritettut maapäivävaalit yhdessä maaliskuussa 1983 Bonnissa tapahtuneen vallansiirron kanssa kuitenkin lupaa parempia aikoja Liittotasavallan historiatieteelle yleensä sekä erityisesti työttömille historioitsijoille. Saattaahan näet historia tulla jälleen pakolliseksi oppiaineeksi myös osavaltioiden kuten Hessen ja Nordrhein-Westfalen tai jopa Berliinin ja Bremenin kouluihin. Tämän ideologisesti värittyneen kiistakysymyksen ratkaisuun vaikuttaa toinenkin tekijä: Saksan yhteiskuntatieteissä on havaittavissa yhä selvempää pyrkimystä historialliseen tarkastelutapaan.

Kriittisen taloudellisen tilanteen pakottamana Komissio on koettanut saada mesenaatteja myös yksityisen sektorin, etenkin talouselämän, piiristä. Viimeinen näiden ponnistelujen hedelmä on Münchenissä syksyllä 1980 avattu Deutsche Bankin rahoittama Historisches Kolleg, joka osittain muistuttaa Lontoossa olevaa Institute of Historical Researchia. Se pyrkii aktiivisesti herättämään kiinnostusta historiatieteen saavutuksiin järjestämällä julkisia esitelmätilaisuuksia sekä kutsumalla pari kertaa vuodessa pidettyihin symposioihin Euroopasta ja Yhdysvalloista kulloinkin

esillä olevan tutkimusalan johtavia edustajia. Tämän ohella Theodor Schiederin ja Gerhard A. Ritterin johtama kuratorio valitsee vuosittain 2–3 eri historian osa-alueita edustavaa huipputiedemiestä tekemään tutkimustyötä Münchenissä. Ensimmäiset stipendiaatit olivat Heinrich Lutz Wienistä tutkimusaiheenaan "Deutsche Einheit und konfessionelle Spaltung (1490–1648)" sekä *American Historical Reviewin* päätoimittaja Otto Pflanze teemanaan "Bismarck and the Development of Germany". Historisches Kolleg julkaisee myös korkeatasoista sarjaa *Schriften des Historischen Kollegs*, jossa ensimmäisenä ilmestyi Heinrich Lutzin toimittama *Das römisch-deutsche Reich im politischen System Karls V.* (1982). Lisäksi Die Stiftung Historisches Kolleg on perustanut kolmi-vuosittain jaettavan 40 000 DM:n suuruisen Preis des Historischen Kollegs.

Lopuksi voidaan todeta Maximilian II:n ja Leopold von Ranken ponnistelujen tuloksena vuonna 1858 syntyneen Saksan vanhimman Historiallisen Komission tehneen olemassaolonsa aikana mittavan palveluksen historiatieteelle. Münchenistä on sen, Monumenta Germaniae Historican, Deutsches Museum, Institut für Zeitgeschichte, Historisches Kollegin sekä yliopiston korkeatasoisen historia tiedekunnan ansiosta kehittynyt ei vain Liittotasavallan vaan yksi maailman johtavista historian-tutkimuksen keskuksista.

8. 125 YEARS OF GERMAN HISTORICAL RESEARCH: THE HISTORICAL COMMISSION OF THE BAVARIAN ACADEMY OF SCIENCES 1858–1983

The active pursuit of history has characterized the Bavarian Academy of Sciences ever since its foundation in 1759. A century later, as a result of the efforts of King Maximilian I and Leopold von Ranke, a special Historical Commission was set up in association.

The Commission, born in the heyday of German nationalism and of critical history, has concentrated from the very beginning on large-scale

edition work – *Deutsche Reichstagsakten* to mention just one example – as well as on publishing hundreds of individual pieces of research. The Commission has also functioned as a coordinating body for the various subject organizations in the science of history and been responsible for the dissemination of information relating to the field as a whole.

In addition to Leopold von Ranke and Heinrich von Sybel numerous leading German, Austrian and Swiss historians have participated in the course of time in the work of the Commission . At the beginning of the 1980s the members of the Commission included historians such as Werner Conze, Karl Dietrich Erdmann, Reinhart Koselleck, Heinrich Lutz, Thomas Nipperdey, Konrad Repgen, Gerhard A. Ritter and Theodor Schieder.

9. PUOLIVUOSISATAA SAKSALAISTA HISTORIAN TUTKIMUSTA: THEODOR SCHIEDER 1908–1984

Tutkija

Lokakuun 8. päivänä 1984 kuoli Kölnissä 76-vuotiaana Theodor Schieder. Hän oli viimeisiä sen tutkijapolven edustajia, joka oli lapsuudessaan kokenut Keisarikunnan kukistumisen, nuoruudessaan Weimarin kauden ristiriidat, miehuudessaan Kolmannen valtakunnan nousun ja tuhon sekä lopulta jaetun Saksan kohtalon.

Theodor Schieder syntyi huhtikuussa 1908 Oettingenissä protestanttiseen porvarissukuun, josta oli lähtenyt lukuisia korkeita virkamiehiä, etenkin tuomareita, Baijerin valtion palvelukseen. Schieder itse opiskeli historiaa Münchenissä ja väitteli siellä Karl Alexander von Müllerin johdolla vuonna 1933. Jo hänen väitöskirjansa *Die kleindeutsche Partei in Bayern 1863–1871* osoitti hänen vastoin senaikaisia tendenssejä terävästi nähneen saksalaisen liberalismien ansiot *Reichsgründungia* edeltäneinä vuosina. Schiederin tulevaan kehitykseen vaikutti merkittävästi hänen päätöksensä jatkaa opintoja Albertus-yliopistossa Königsbergissä, missä valmistui hänen Kurt von Raumerin ehdottamasta, tuolloin muodikkaasta aiheesta laatimansa habilitaatiokirjoitus *Deutscher Geist und ständische Freiheit im Weichsellande. Politische Ideen und politisches Schrifttum in Westpreussen 1569–1792/93* (1939). Kolme vuotta myöhemmin hän sai haltuunsa rodullisista syistä virkansa menettäneen ja Oxfordin kautta Chicagoon emigroituneen Friedrich Meinecken oppilaan, Hans Rothfelsin, oppituolin.

Schiederin Königsbergin kausi jäi lyhyeksi, sillä jo kesälukukaudella 1944, vietettäessä yliopiston 400-vuotisjuhlaa, kuului Memelin luona olevalta rintamalta tykkien jymy yliopiston juhlasaliin. Idässä vietetyt vuodet jättivät kuitenkin Schiederin mieleen pysyvän kiinnostuksen Saksan itäalueisiin. Samoin itäpreussilainen liberaali elämänmyönteisyys sekä tinkimätön velvollisuudentunto muovasivat hänen luonnettaan ollen eräänlainen *cantus firmus* läpi hänen elämänsä. Itä-Preussilla oli 1930-luvulla ilmeinen vetovoima lahjakkaihin historiantutkijoihin, sillä mm. Werner Conze väitteli Hans Rothfelsin johdolla Königsbergissä vuonna 1934.

Vuodesta 1948 alkoi uusi ja samalla merkittävin kausi Schiederin elämässä. Tuolloin hän näet sai kutsun Kölnin Albertus Magnus-yliopistoon, jonka historiatiedekunnan toimintaan hän vaikutti suuntaa-antavasti runsaan kolmen vuosikymmenen ajan. Vähintään yhtä tärkeäksi tuli hänen panoksensa tutkijana ja organisaattorina.

Toisen maailmansodan jälkeen saksalaiselle historiantutkimukselle oli ominaista historiankuvan revisio sekä perinteisten metodien uudelleenarviointi. Valtaosa alan edustajista alkoi suhtautua kriittisesti preussilais-saksalaiseen traditioon. Syitä ja syyllisiä vuoden 1945 katastrofiin johtaneeseen kehitykseen alettiin etsiä sekä analysoida kansallissosialismin valtaannousuun vaikuttaneita tekijöitä. Kollegoittensa tapaan Schieder joutui vastaamaan kysymykseen, missä määrin hän itse oli vastuussa kansallisen tradition katkeamisesta, jonka seurauksena Saksan kysymys ei enää ollut vain poliittinen vaan myös moraalinen ongelma.

Kun etenkin ulkomailla toistuvasti kiinnitettiin huomiota saksalaisten sotarikoksiin ja heidän katsottiin yksimielisesti olleen Hitlerin takana, syntyi tarve julkaista vastarintakirjallisuutta sekä tuoda esiin saksalaisten kohtaloita etenkin sodan loppuvaiheessa ja sen jälkeen. Schiederin oleskelua Saksan entisillä itäalueilla ja sen herättämää kiinnostusta voidaan paljolti kiittää siitä, että vuosina 1954–61 laadittiin hänen johdollaan kymmenosainen *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*. Se dokumentoi *sine ira et studio* 12,5 miljoonan saksalaisen häätämisen ja paon Itä-Preussista, Puolasta, Unkarista, Romaniasta,

Tsekkoslovakiasta ja Jugoslaviasta, jolloin runsaat 3,5 miljoonaa menehtyi pahoinpitelyihin, tauteihin, pakkaseen ja nälkään.

Myöhemmin Schieder palasi tutkimuksissaan vain kerran suoranaisesti kansallissosialismin aihepiiriin: teoksessaan *Hermann Rauschnings 'Gespräche mit Hitler' als Geschichtsquelle* (1972) hän analysoi kriittisesti näiden keskustelujen lähdearvoa. Yleisesti voidaan sanoa, että mekaanisen jatkuvuuden käsitteen hylkääminen auttoi häntä näkemään kansallissosialismin eräänlaisena Saksan historian työtapaturmana, joka olennaisesti liittyi yleiseurooppalaiseen totalitarismiin. Näistä lähtökohdista käsin hän antoi täyden tukensa esim. 1960-luvulla harjoitetulle totalitarismin pääilmenemismuotojen, fascismin ja kommunismin, vertailevalle tutkimukselle, joka paljasti niillä olevan monia yhtäläisyyksiä aina omiin kansalaisiin kohdistuvaa terroria myöten.

Kuten Schieder itse totesi, hän on johdonmukaisesti pyrkinyt välttämään ahdasta specialisoitumista. Hän on julkaissut tutkimuksia monelta historian aikakaudelta ja osa-alueelta; erityisen tärkeänä hän piti synteessin laatimista, koska ilman sitä historiatiedettä uhkaa pirstoutuminen. Hänen joustavuuttaan tutkijana osoittaa myös se, että hän on saksalaiseen tapaan laatinut koko joukon suppeita monografioita heterogeenisista, usein kirjoittamishetkellä ajankohtaisista teemoista. Ensimmäinen näistä oli vuonna 1956 ilmestynyt *Die Probleme des Rapallo-Vertrags. Eine Studie über die deutsch-russischen Beziehungen 1922–1926*. Tutkimus liittyi tuolloin uutta aktiiviteettia saaneeseen Liittotasavallan idänpolitiikkaan.

Kuten jokaisella tutkijalla, Schiederilläkin oli oma mielialueensa. Jo väitöskirjassaan hän oli käsitellyt liberalismia, ja liberaali konservatiivi kun oli, hän etenkin uransa alkupuolella toistuvasti palasi tähän aihepiiriin. Yksistään vuonna 1954 hän julkaisi neljä sitä koskevaa artikkelia. Samoihin aikoihin hän askarteli myös Rankeen liittyvien kysymysten parissa ja toimitti teoksen *Leopold von Ranke. Die grossen Mächte/Politisches Gespräch* (1955). Hänen toimestaan Baijerin Tiedeakatemian Historiallinen Komissio alkoi 1960-luvun puolivälissä julkaista perustajajäsenensä von Ranken tuotantoa neliosaiseksi paisuneessa *Leopold von Ranke. Aus Werk und Nachlass* (1964–73). Kuitenkin jo paljon aikai-

semmin hän oli laatinut tutkimuksia tästä suuresta historioitsijasta; ensimmäinen niistä, *Das historische Weltbild Leopold Rankes* tuli painosta jo vuonna 1950. Vanhemmiten Schieder kuitenkin alkoi vieraantua historioGRAFISESTA kysymyksenasettelusta – kehitys, joka on muutenkin havaittavissa länsisaksalaisessa historiatieteessä.

Kunnon protestanttina Schieder laati tutkimuksia myös kirkollisista kysymyksistä yleiseurooppalaisella tasolla, kuten esim. *Kirchenspaltungen und Kirchenunionspläne und ihre Rückwirkungen auf die politische Geschichte Europas* (1952). Varsin merkittävä oli myös hänen johdollaan evankelis-sosiaalisen liikkeen tunnetuimmasta vaikuttajasta Naumannista julkaistu viisiosainen *Friedrich Naumann. Politische Schriften* (1964–66).

Jo Königsbergin kautenaan Schieder oli julkaissut Bismarckia koskevan kirjoituksen ja myöhemminkin hän käsitteli tätä useammin kuin kehtään toista saksalaista valtiomiestä. Niinpä esim. 1951 hän laati tutkimuksen *Bismarck und Europa. Ein Beitrag zum Bismarck-Problem*, jota kaksi vuotta myöhemmin seurasi *Das Reich unter der Führung Bismarcks, 1871–1890*. Seuraavan vuosikymmenen puolella ilmestyivät vielä *Nietzsche und Bismarck* (1963) sekä *Bismarck – gestern und heute* (1965).

Toisen maailmansodan jälkeen antihistoriallinen katsomustapa valtasi nopeasti jalansijaa länsimaissa. Historian välittömän käyttöarvon modernille ihmiselle katsottiin olevan varsin vähäinen. Etenkin historiallisen katastrofin kokeneessa Saksassa historiatiede menetti yhdellä iskulla asemansa kansakunnan oppimestarina. Historiatietoisuuden mureneminen ja antihistoriallisen katsomustavan voittokulku huolestuttivat Schiederiä suuresti. Tutkimuksissaan ja esitelmissään hän palasi tähän aihepiiriin toistuvasti. Ensimmäisen kerran tämä tapahtui arvovaltaisen *Das Parlament* -lehden palstoilla 1950-luvun lopulla artikkelissa *Erneuerung des Geschichtsbewusstseins* (1957), joka liittyi elimellisesti tuolloin useiden Saksan merkittävimpien alan edustajien käsittelemään ongelmakenttään.

Toinen merkittävä historian elintilan supistamiseen sekä samalla historian hyötyyn tai pikemminkin sen hyödyttömyyteen kohdistettu kritiikki huipentui 1960/70-lukujen vaihteessa, jolloin julkisuudessa varsin

usein viitattiin siihen, että veronmaksajien varoin kustannettiin sadoittain historian professoreita selvittämään menneisyyttä, kun samaan aikaan yhteiskunnan kehityksen kannalta huomattavasti tärkeämpään tulevaisuuden suunnitteluun ei riittänyt varoja. Muutamissa osavaltioissa pyrittiin historianopetus alistamaan systemaattisen yhteiskuntatiedon osaksi, ja liittovaltiotasolla sosiaali-liberaalin hallituksen toimesta laadituissa tutkimuspoliittisissa ohjelmissa korostettiin tutkimuksen hyötyarvoa ja vaadittiin tieteen demokratisointia. Schieder oli aktiivisesti mukana puolustamassa historian asemaa ja julkaisi nopeassa tahdissa asiaan liittyviä kannanottoja, joissa hän katsoi esitettyjen vaatimusten huonosti sopivan historiatieteen luonteeseen.

Schiederin tutkimukset kattavat ajallisesti uuden ajan 1500-luvulta nykyyhistoriaan. Parhaan saksalaisen historiantutkimuksen tradition mukaisesti hän on julkaissut yhtä suvereenisti tutkimuksia firenzelaisestä Niccòlo Machiavellistä tai William Shakespearesta kuin Alexis Tocquevillistä, Leopold von Rankesta tai peräti Hermann Rauschningin keskusteluista Hitlerin kanssa. Se, ettei häneltä ole riittänyt mielenkiintoa keskiajan tai antiikin historiaan, on vain inhimillistä ja heijastaa samalla länsisaksalaisessa historiankirjoituksessa toisen maailmansodan jälkeen vallalla olleita tendessejä. Schiederin tieteellisen tuotannon painopiste on alueellisesti ollut kansallisuutta, valtiota, kansainvälisiä suhteita ja organisaatioita koskevissa kysymyksissä.

Henri Pirenneen tapaan, joka ensimmäisen maailmansodan jälkeen oli viitannut osaksi kansallisuusaatteen seurauksena syntyneeseen sotaan ja kaaokseen sekä kehoittanut kollegoitaan uuden kansainvälisen ymmärtämyksen luomiseksi vertailevan metodin keinoin tutkimaan Euroopan historiaa, alkoi Schiederkin pian toisen maailmansodan jälkeen pyrkiä samaan päämäärään. Erityisen selvästi hänen kantansa tuli yleiseen tietoisuuteen Wienissä vuonna 1965 pidetyssä kansainvälisessä historiantutkijain konferenssissa, kun hän totesi lähes kaikkien kansallisvaltioita koskevien tutkimusten kärsineen siitä, että historioitsijat olivat syntyperänsä ja elinympäristönsä pakottamina päätyneet yksipuolisiin kannanottoihin sekä karttaneet yleiseurooppalaista vertailevaa kysymyksenasettelua.

On huomattava, että Schieder itsensä askarteli aluksi vain Saksaan liittyvien kysymysten parissa. Hänen ensimmäinen laajempi esityksensä tältä alueelta oli vuonna 1960 ilmestyneeseen teokseen *Handbuch der deutschen Geschichte* laadittu *Vom Deutschen Bund zum Deutschen Reich 1815–1871*. Seuraavana vuonna ilmestyi hänen merkittävä tutkimuksensa *Das deutsche Kaiserreich von 1871 als Nationalstaat*, joka antoi sysäyksen Keisarikunnan historiaa ja luonnetta koskeville uustulkinnoille. Juuri Keisarikunnan luonnetta koskevat kontroverssit innoittivat häntä toimittamaan mittavan kokoomateoksen *Reichsgründung 1870/71. Tatsachen, Kontroversen, Interpretationen* (1970). Kiistoista kauaskantoisin oli hänen oppilaittensa Hans-Ulrich Wehlerin ja Thomas Nipperdeyn välinen. Schiederin tukema Nipperdey pyrki osoittamaan Wehlerin staattisen käsityksen Keisarikunnasta vääräksi ja moitti tätä Treitschken tapaisesta yksipuolisesta historiankirjoituksesta, jossa vain näkökulma oli muuttunut.

Toisen maailmansodan jälkeen kansallispoliittisen historiankirjoituksen hylkääminen ja saksalaisen "erityistien" liittäminen yleiseurooppalaiseen yhteyksiin oli ollut kaikkein ajankohtaisin tavoite. Tämä oli Schiederin mielestä suureksi avuksi nuorelle Liittotasavallalle sen pyrkiessä ymmärtämään omaa tilannettaan. Koska Saksaa ei enää tarkasteltu idän ja lännen välissä olevana välittäjävaltiona, ei yltiöpäisinkään liennytysoikeuspolitiikka voinut panna *status quota* kyseenalaiseksi; sillä saattoi olla varsinaista merkitystä vain mahdollisen maailmanlaajuisen konfrontaation yhteydessä. Kuitenkin on huomattava, että vastoin muodissa ollutta käsitystä Schieder piti Saksan ongelmaa enemmän ulkopoliittisena kuin yhteiskuntapoliittisena. Toistuvasti hän korosti sitä, että huolimatta Saksan kansallisvaltiohistorian vaihteluista saksalaisten on pyrittävä säilyttämään tietoisuus yhtenäisyydestä sekä kansallisesta jatkuvuudesta; tosin vuoden 1945 katastrofin jälkeen yhteinen nimittäjä on sivistyksellinen, ei valtiollinen.

Syventyminen saksalaisen kansallisvaltion ongelmiin johti Schiederin vähitellen yleiseurooppalaisen historian pariin. Keskeisenä kysymyksenasetteluna hänellä oli Euroopan käsittäminen yhtenä kokonaisuutena huo-

limatta sen kansallisesta moni-ilmeisyydestä – *discordia concors* – kuten Jacob Burckhardt oli aikoinaan asian ilmaissut. Kun anglosaksisessa maailmassa moniosaiset standarditeokset, ennen muuta *The Cambridge Medieval History* ja *The Cambridge Modern History*, olivat kuluneet useiden historioitsijapolvien käsissä, puuttui Saksan vastaavanlainen yleisesitys. Vuonna 1962 painosta tulleen *The New Cambridge Modern Historyn* 11. osaan Schieder oli laatinut jakson *Political and Social Developments in Europe*. On ilmeistä, että tämä teos oli hänellä esikuvana, kun hän 1960-luvun alkupuolella alkoi suunnitella 7-osaista *Handbuch der Europäischen Geschichteä*, joka hänen toimittamanaan ilmestyi vuosina 1968–81. Sen ensimmäiseen osaa laatimassaan johdannossa hän totesi teoksen rakentuvan pluralistisen yhteyden periaatteelle ja pyrkivän murtamaan perinteisen kansallisesti orientoituneen historiakuvan rajoitukset sekä samalla tarjoamaan lähtökohdan vertailevalle tutkimukselle. Yhdistämällä aatehistorian ja eurooppalaisen oikeusperinteen historian moderniin puolueiden ja instituutioiden historiaan hän samalla pyrki luomaan perustan nykyaikaiselle poliittiselle historiankirjoitukselle, joka ei ainoastaan kuvaile valtiollista toimintaa vaan avaa näköaloja pitkälti sen yli.

Handbuchin 6. ja 7. osaan laatimissaan mestarillisissa johdannoissa Schieder selvemmin kuin kukaan toinen saksalainen kykeni yhdistämään kansainvälistä valtiosysteemiä analysoidessaan valtapoliittisen kehityksen yleisiin henkisiin ja yhteiskunnallisiin virtauksiin. Kiinnittämällä huomiota käsiteltävän aikakauden päätendensseihin sekä vertailemalla yleisen ja yksityisen suhdetta hän samalla loi monipuolisen kokonaiskuvan taantumien kehityksestä.

Schieder osasi tarvittaessa myös taitavasti popularisoida historiatieteen tuloksia, mistä on esimerkkinä hänen *Propyläen Geschichte Europas*-sarjaan laatimansa, iskevästi otsikoitu *Staatensystem als Vormacht der Welt, 1848–1918*. Vuonna 1975 ensimmäisen kerran painetusta teoksesta 1982 otettua halpaa kansanpainosta on myyty ennätysmäärä. Ikävää vain on, että siinä, kuten yleensäkin kansainvälisillä kielillä julkaistuissa

vastaavanlaisissa yleisteoksissa, merkityksettöminä pidetyt valtiot sivuutetaan parilla maininnalla.

Schieder julkaisi myös lukuisia pienimuotoisia, eurooppalaiseen kansallisvaltioproblematiikkaan liittyviä kirjoituksia. Kuriositeettina mainittakoon, että niistä *Der Nationalstaat in Europa als historisches Phänomen* (1964) julkaistiin samana vuonna suomeksi *Historiallisessa Aikakauskirjassa*.

Edellä esitetyn ohella Schieder toimitti merkittäviä kokoomateoksia kuten 1971 julkaistun *Sozialstruktur und Organisation europäischer Nationalbewegung*, joka sisälsi myös hänen mielenkiintoisen tutkimusraporttinsa *Probleme der Nationalismus-Forschung*. Kolme vuotta myöhemmin tuli painosta *Staatsgründungen und Nationalitätsprinzip*. Vielä vuotta ennen kuolemaansa hän toimitti teoksen *Hauptstädte in Europäischen Nationalstaaten*. Ei liene sattuma, että kolme hänelle laadittua varsin kansainvälistä juhlakirjaa samoin kuin hänen 75-vuotispäivänsä kunniaksi Kölniin huhtikuussa 1983 kokoon kutsuttu konferenssi käsittelivät tätä aihepiiriä. Konferenssin yhteydessä järjestetyssä juhlassa valtiovalan, tieteen ja eri säätiöiden edustajat korostivat Schiederin ansioita Liittotasavallan historioitsijoiden keulakuvana.

Tutkimuksissaan Schieder esitti realistisen vaihtoehdon sille yksipuoliselle kansallis-poliittiselle historiografialle, joka oli pitkään – tosin monin poikkeuksin – leimannut saksalaista historiankirjoitusta. Hän osoitti tien poliittiseen historiankirjoitukseen, joka ei kiellä historiallisen ajattelun kansallista yhteyttä, mutta on kuitenkin tietoinen suurista eurooppalaisista perinteistä. Samalla hän käytti johdonmukaisesti hyväkseen typologisoivia metodeja. Jatkuvan vertailevan analyysin ja historiallisen tapahtumisen mitä erilaisimpien tasojen – taloudellisista prosesseista aina suuriin henkisiin kehityslinjoihin – huomioonottaminen aiheutti sen, että Schiederin lausumat saavuttivat suhteellisen yleispätevyyden. Ne sivuuttivat historismin perinteeseen kuuluvat yksilöivät, ilmiöiden ainutkertaisuutta korostavat näkökohdat väheksymättä kuitenkaan niiden metodologisia etuja. Tältä pohjalta Schieder kehitti uudenlaisen poliittisen historian muodon. Sulauttamalla erilaiset poliittiset kannat ja ideologiat

eurooppalaisen hengenviljelyn yleisiin virtauksiin hän saavutti historiallisten todistusten objektivoinnissa määrän, joka oli käypä vaihtoehto sisäänpäinkääntyneelle ja ideologisesti urautuneelle historianitutkimukselle, joka sellaisenaan oli vaikeuttanut saksalaisen lähimenneisyyden objektivistista tutkimista.

Osan historioitsijoista jo varsin varhaisessa vaiheessa lakatessa julkaisemasta varteenotettavia tutkimuksia, tilanne Schiederin kohdalla oli toinen. Ovatpa eräät arvostelijat pitäneet hänen vuosi ennen kuolemaansa julkaisemaa biografiaa *Friedrich der Grosse. Ein Königtum der Widersprüche* yhtenä hänen parhaimmista töistään sekä eräänä merkittävimmistä tutkimuksista tästä tällä hetkellä niin idässä kuin lännessäkin myönteisesti arvioidusta monarkista. Myös muussa suhteessa teos on mielenkiintoinen: siinä Schieder osoittaa Fredrikin olleen arvoituksellinen kaksoisluonne, jonka Eurooppaan luoma voimatasapaino osoitti hajoamisen merkkejä jo hänen kuollessaan. Päinvastoin kuin esim. Englannissa, missä kerronnallinen elementti on ollut kautta aikojen historiatieteessä korostetusti esillä, on Saksassa *der Mann und seine Zeit* vasta viime aikoina saanut merkittäviä kannattajia.

Teoreetikko

Toisen maailmansodan jälkeen varsinkin nuoret tutkijat alkoivat liukua ilmiöiden yksilöllisyyttä ja ainutkertaisuutta korostavasta historismista kollektiivisempaan tarkastelutapaan. Samoin ruvettiin varsin pian pohtimaan historian teoriaan ja metodologiaan liittyviä kysymyksiä. Suosiossa olleiden yhteiskuntatieteiden luonnetta koskevat, ainakin näennäisesti eksaktit formuloinnit ja kriteerit kannustivat historioitsijoita analysoimaan ja määrittelemään uudelleen tieteenalansa olemusta. Schieder näytteli alusta alkaen näissä pyrkimyksissä merkittävää osaa. Niinpä hän jo Marburgissa 1951 pidetyillä historianitutkijain päivillä esitti, että historiaa voidaan lähestyä parhaiten yhdistämällä hermeneuttinen ja analyttinen metodi.

Samoin hän lukuisia kertoja käsitteli historian ja yhteiskuntatieteiden väliä suhteita.

Vuoden 1945 katastrofin jälkeen Schiederiä näyttää erityisesti puhutelleen Jacob Burckhardtin pessimistinen universaalinen historiaprosessin selitys sekä massojen kritiikki. Hänen myöhemmässä tuotannossaan on nähtävissä myös henkistä sukulaisuutta Max Weberin ja jopa Otto Hintzen kanssa.

Otto Brunnerin ja Werner Conzen ohella Schieder vaikutti olennaisesti siihen, että saksalainen historiantutkimus vapautui vähitellen perinteisestä sisäänlämpiävästä ja yksipuolisesta historismiin nojautuvasta ja sosiaalitieteellisiä tarkastelutapoja kauhistelevasta metodista. Niinpä hän pyrki jo varhaisessa vaiheessa, esimerkiksi tapahtuma- ja kulttuurihistoriaa tutkiessaan, käyttämään hyväkseen naapuritieteen metodeja. Kun historiatieteen asemaa ja tehtävää yhteiskunnassa koskeva kriisi kärjistyi, hän julkaisi merkittävän teoksensa *Geschichte als Wissenschaft* (1965), jossa hän osittain tukeutui anglosaksisten kollegoittensa esittämiin ajatuksiin. Siinä aukaistiin tie historiankirjoitukseen, joka entistä selvemmin otti historiallisen tapahtumisen henkisen käyttövoiman ohella huomioon myös institutionaaliset, sosiaalis-taloudelliset ja rakenteelliset osatekijät. Samalla teos oli eräänlainen lähtölaukaus Liittotasavallassa pian laajaksi paisuneelle metodisten ja historianfilosofisten kysymysten pohdiskelulle, johon Schiederin mukaan ottivat etupäässä osaa uudemmasta historiasta kiinnostuneet, amatöörifilosofien tasolla olevat tutkijat.

Klassisen historiografian revisiossa Schieder asetti ns. "kärsivän", historiallisten voimien hallitseville tendesseille alistetun tavallisen ihmisen, historian samantarvoiseksi valtiomiesten toimien ja aikakauden vallalla olevien henkisten virtausten kuvauksen kanssa. Hän päätyikin saksalaiseen idealistiseen perinteeseen verrattuna harvinaiseen asialliseen teesiin, jonka mukaan historiallinen ihminen on sekä vapaampi että epävaapaampi kuin Hegel väitti. Toisaalta hän selitti, että historiantutkimuksen keskeinen tunnistamisobjekti on ihmisten luomat sosio-poliittiset ja sivistykselliset tekijät sekä niiden kehitys eri aikoina. Näin se ihannetyyppi-metodi, joka oli alullaan Burckhardtin teoksessa *Weltgeschichtliche*

Betrachtungen ja jonka Weber oli vienyt epistemologiseen täydellisyyteen, osoittautui soveliaammaksi instrumentiksi kuin "ymmärtämisen" metodi, johon useat sodanjälkeisten vuosien johtavat länsisaksalaiset historioitsijat olivat tukeutuneet.

Vuonna 1967 Schieder valittiin Saksan historian tutkijoiden yhdistyksen johtoon. Tämä vuosi merkitsi samalla vahdinvaihtoa länsisaksalaisessa historiatieteessä: tuolloin näet kuoli senaikaisen historioitsijain ammattikunnan merkittävin edustaja Gerhard Ritter. Samaan aikaan kiistat historian tutkimuksen metodikysymyksistä alkoivat voittaa alaa. Vaikka Schieder oli teoksessaan *Geschichte als Wissenschaft* varoittanut historiatieteen liian innokkaasta ideologisoinnista ja asettanut vaihtoehdoksi viileän asiallisen yhteiskunnallisten struktuurien analyysin, kiistat saivat pian voimakkaasti ideologisen sävyn, mikä osaltaan liittyi ko. kauden yhteiskunnalliseen liikehdintään. Niinpä Schieder korostetun selvästi tarkasteli esim. teollisen vallankumouksen yhteiskunnallista kehitystä nimenomaan yksilön ja hänen yläpuolellaan olevien voimien kohtaustentänä eikä vain alistamisena ja ihmisen vieraantumisenä itsestään tai välttämättömänä kaiken inhimillisen elämän ja omaisuuden yhteiskunnallistamisena.

Schieder oli hyvin selvillä etenkin Ranskassa jo 1920-luvulta lähtien esiintyneestä pyrkimyksestä selvittää perinteellisen tapahtumahistoriallisen lähestymistavan sijasta eurooppalaisen sivilisaation perusrakenteita ja kehitystä. Nämä pyrkimykset yhtä vähän kuin myöhemmin muodikas *Strukturgeschichte* eivät saaneet hänestä kannattajaa, vaan hän pysyi omissa tutkimuksissaan uskollisena kertovalle metodille.

Schiederin kehittämälle historian tutkimuksen muodolle on ominaista henkevyys ja huomattava näkökulman universaalisuus. Päämääränä on historiallisen toiminnan peruskäyttövoimien ja edellytysten määrittely. Tähän hän pyrki yhdistämällä geneettis-narratiivisen esitystavan ja ideaalittyypisen struktuurianalyysin. Hänen vaikutustaan onkin nähtävissä esim. tavassa, millä puhtaan struktuurianalyttisen sosiaalhistorian edustajat pyrkivät tutkimuksissaan perinteisen tapahtumahistoriallisen kuvauksen sijasta selvittämään tutkittavaan ilmiöön vaikuttavia struktu-

roivia, yleisesti ohjaavia tekijöitä. Toisaalta hän kuitenkin varoitti liian pitkälle menevästä historian sosiologisoinnista.

Schiederin kriittisen yhteiskuntahistorian valtakaudella omaksuma kanta osoittaa, ettei hän välttämättä aina tukenut hallitsevaa suuntaa. Historialliseen sosiaalitieteeseen kohdistamastaan arvostelusta huolimatta hän totesi sen merkittävästi laajentaneen historiantutkimuksen perspektiivejä ja sen metodien olevan sovellettavissa monissa yhteyksissä. Niinpä hän tervehti ilolla esim. sitä, että hänen pitkäaikaisen uskottunsa, 1976–81 Verband der Historiker Deutschlandsin johdossa olleen Gerhard A. Ritterin oppilaat, kuten Karin Hausen, Hartmut Kälble, Jürgen Kocka, Jürgen Puhle, Gustav Schmidt ja Klaus Tenfelde, julkaisivat osittain siitä vaikutteita saaden useita poliittisen ja sosiaalishistorian piiriin kuuluvia tutkimuksia, joissa asioita lähestyttiin taloudellisista ryhmäintresseistä käsin.

Liittotasavallassa 1960-luvun loppupuolella alkanut kiivas teoriakeskustelu lopahti yleisessä tietoisuudessa yhtä nopeasti kuin se oli alkanutkin. Jo 1970-luvun jälkipuoliskolla oli nähtävissä merkkejä uskon loppumisesta historian teoriaan ja filosofiaan, puhumattakaan "tieteellisen" metodikeskustelun mielekkyydestä. Erityisen selvästi tämä laajalle levinnyt *Theorieskepsis* näkyi lokakuun alussa 1984 Berliinissä pidetyillä historiantutkijain päivillä huolimatta Bielefeldin suunnalta annetusta tekehengityksestä. Epäilemättä kyllästyminen metodologisiin kysymyksiin sekä historiallisen sosiaalitieteen viljelemiin laajoihin, usein keinotekoiisiin teoreettisiin konsepteihin vaikutti siihen, että juuri sen tahon nuorten tutkijoiden parissa Schiederin suosima *Alltagsgeschichte* valtasi nopeasti alaa.

Schieder oli aktiivisesti osallistunut teorianetsintään, jolle on silloin tällöin pyritty hakemaan korkealentoisia motiiveja. Tosiasiassa historioitsijoiden keskuudessa tapahtunut liikehdintä lienee ainakin osaksi johdunut turhautuneisuudesta, mihin julkisuudessa ja muiden tieteenalojen edustajien keskuudessa herätetty kysymys historiatieteen "tieteellisyydestä" samoin kuin sen yhteiskunnallisen funktion epämääräisyys antoivat yllin kyllin aihetta. Kuvaavaa on, että itse vanheneva Schieder piti koko

kuohuntaa osoituksena historiatieteen puuttuvasta sisäisestä orientoitumisesta. Käytännön historian tutkimukseen sillä oli vähäinen merkitys. Schieder totesikin, ettei ole mitään mieltä siinä, että historian teoriasta tulee oma aineensa; vertailu teoreettiseen ja kokeelliseen fysiikkaan ei ota huomioon oleellisia eroja ja on ontuva.

Schiederin viimeiset teoreettiset kirjoitukset, kuten *Einmaligkeit oder Wiederkehr* (1977), osoittavat hänen myös alkaneen liukua kohti modifioitua neohistorismia, jolle Nipperdeyn 1970-luvun puolella välissä laatima *Historismus und Historismuskritik heute* oli merkinnyt eräänlaista asemien määrittelyä. Koska perinteisen historismin premisseistä käsin oli katsottu olevan mahdotonta luoda yleistä historian teoriaa tai soveltaa käsitteitä kuten esim. "luokka", on uuden suunnan nopea voitokulku merkillepantavaa.

Vasenta laitaa edustavat historioitsijat pyrkivät näkemään historiatieteessä 1970-luvun puolesta välistä lähtien tapahtuneen, Schiederin suosiman uudelleenorientoitumisen liittyvän elimellisesti maan yleisessä poliittisessa ja henkisessä ilmapiirissä havaittavissa olevaan neokonservatismiin nousuun. Jos tätä paitsioon ajautuvan historiallisen sosiaalitieteen edustajien näkemystä voidaan kritisoida puoluepoliittisista premisseistä nousevaksi, on taas oikealla yksipuolisesti selitetty kehityksen johtuvan yksinomaan historiatieteen metodologiassa tapahtuneesta muutoksesta. Toisaalta on vaikea nähdä, että 1980-luvun alussa esitetty käsitys, jonka mukaan jo tuolloin länsisaksalaisessa historiatieteessä olisi tosiasiallisesti tapahtunut paradigman vaihdos, pitää paikkansa. Pikemminkin olisi puhuttava paradigman revisiosta, jota myös Schieder kannatti.

Organisaattori

Schiederin merkittävä panos saksalaiselle historiatieteelle ei suinkaan supistu hänen tieteellisiin saavutuksiinsa: häntä pidetään tänään länsisaksalaisista historioitsijoista viimeisten kahden vuosikymmenen merkittävimpänä tiedepoliittisena organisaattorina.

Schieder toimi Saksan historiantutkijain yhdistyksen puheenjohtajana vuosina 1967–72, aikana, joka oli erittäin vaikea Saksan yliopistoille sekä tieteellisille seuroille. Hän johti seuraansa taitavasti eikä vähiten häntä ole kiittäminen siitä, ettei historioitsijoille käynyt kuten monelle muulle yhdistykselle, jossa yksipuolinen politisoituminen johti tieteellisen keskustelun vapauden rajoittamiseen.

Saksalaisen historiatieteen keskeinen tehtävä varsinkin Berliinin jaon jälkeen lankesi Baijerin Tiedeakatemia Historialliselle Komissiolle. Schieder toimi Münchenin Komission jäsenenä vuodesta 1953 ja presidenttinä vuodesta 1964 lähtien. Komissiohan on Liittotasavallan historiatieteen eri aineorganisaatioiden yhdyselin ja samalla huolehtii koko tieteenalaa koskevasta tiedonvälityksestä. Osittain Schiederin ansioksi on luettava myös Müncheniin vuonna 1972 perustettu katto-organisaatio Arbeitsgemeinschaft ausseruniversitärer historischer Forschungseinrichtungen. Hän näytteli ratkaisevaa osaa myös Deutsche Bankin varoilla rahoitetun, vuonna 1980 toimintansa aloittaneen Historisches Kollegin perustamisessa, joka on Princetonin Institute for Advanced Studyn tapainen tutkimuslaitos. Jo aikaisemmin hän oli vaikuttanut yhteenliittymien kuten Arbeitskreis für moderne Sozialgeschichte tai Arbeitskreis für Theorie der Geschichte syntyyn ja kehitykseen. Tämän ohella on vielä mainittava hänen pitkäaikainen jäsenyytensä historiatieteen edustajana Deutsche Forschungsgemeinschaftin sekä muutamien merkittävien säätiöiden johtokunnissa. Hän toimi vireästi myös yliopistopolitiikassa ja oli mm. Kölnin Albertus Magnus-yliopiston rehtori sekä Liittotasavallan yliopistojen rehtorikonferenssin varaesimies.

Varsin määrätietoisesti Schieder on paitsi kansallisissa myös kansainvälisissä komiteoissa ja tiedeseuroissa pyrkinyt lisäämään alansa arvostusta sekä nostamaan sen tasoa. Samalla hän on tiedepolitiikassa ajanut historian autonomisuutta tähdentävää linjaa sekä korostanut sitä, etteivät historiatieteessä valintaa määrää heteronomiset vaan tieteensisäiset näkökohdat. Ainoana saksalaisena historioitsijana hän on saanut *Pour le Mérite für Wissenschaften und Künste* -ritarikunnan jäsenyyden. Hän toimi myös Rheinland-Westfalenin tiedeakatemia presidenttinä sekä oli

useiden saksalaisten ja ulkomaisten tiedeakatemioiden jäsen. Ei ole mikään salaisuus, että hänen mielipidettään kuultiin usein Bonnissa laadittaessa maalle tiede- ja kulttuuripoliittisia ohjelmia.

Schieder vaikutti osaltaan myös historiatieteen painopisteiden tarken-
nuksiin. Sattuva esimerkki tästä on Englantiin, Yhdysvaltoihin ja Rans-
kaan verrattuna Saksassa pitkään laiminlyöty talous- ja sosiaalhistoria.
Schiederin toimiessa Saksan historioitsijain yhdistyksen puheenjohtajana
näihin osa-alueisiin alettiin kiinnittää erityistä huomiota. Niinpä varsinkin
nuoremmat taloushistorioitsijat pyrkivät yhdistämään taloudelliset, so-
siaaliset ja poliittiset osatekijät esim. selvitellessään ns. organisoitua ka-
pitalismia.

Kun 1960-luvun lopulla ja seuraavan vuosikymmenen alussa eri osa-
valtioissa laadittiin opetussuunnitelmia ja perustettiin uusia yliopistollisia
virkoja, aloitettiin ne historian osalta yleensä vasta 1500-luvun tai etenkin
vasemmiston hallitsemisissa osavaltioissa peräti 1800-luvun historiasta.
Näin keskiajan – vanhasta ajasta puhumattakaan – historian opettamista
pidettiin jo edeltäkäs in tarpeettomana. Painopisteiden radikaali muutos
romahdutti väistämättä eräitä perinteisiä historian osa-alueita kohtaan tun-
netun kiinnostuksen. Tämä suuntaus ei kohdistunut vain keskiajan ja an-
tiikin historiaan: yksittäisistä alueista selvimmin kato kohtasi aatehisto-
riaa, mikä kehitys edelleenkin jatkuu, kuten Wolfgang Mommsen hiljat-
tain totesi.

Schiederin toimikautta Saksan historioitsijain yhdistyksen johdossa ei
pidä kuitenkaan leimata pelkäksi vanhasta luopumisen kaudeksi. Tilalle
tuli toki jotain uutta. Schiederin vaikutusta on talous- ja sosiaalhistorian
nousun ohella nähtävissä mm. siinä, että etenkin 1970-luvun alusta läh-
tien länsisaksalaisen historiantutkimuksen alueelliset kohteet alkoivat no-
peasti laajentua. Niinpä imperialism in tutkimus lisäsi mielenkiintoa kol-
manteen maailmaan, ja usein yhteistyössä kulttuuriantropologien kanssa
tutkittiin kaukaisia kulttuureita. Samoin hänen kammons ahtaasti oman
maan rajojen sisällä tapahtuvan tutkimuksen yliarvostamista kohtaan
osaltaan joudutti Saksan historiainstituuttien perustamista Pariisiin, Lon-

tooseen ja Washingtoniin. Erityistä mielenkiintoa hän tunsi myös laajamittaisiin kansainvälisiin tutkimusprojekteihin.

Esimieskaudellaan Schieder pyrki pitämään yllä keskusteluyhteyttä suuntakiistojen leimaamien maanmiestensä välillä – yksistään hänen omat oppilaansa miehittivät oppituleja poliittisesti äärivasemmalla sijaitsevasta Bremenistä oikeistokonservatiiviseen Passauhin sekä metodisesti Bielefeldistä Müncheniin. Hän solmi suhteita myös itäblokin tutkijoihin, etenkin unkarilaisiin, puolalaisiin ja neuvostoliittolaisiin kollegoihin. Sen sijaan itäsaksalaiset historioitsijat, jotka eivät enää vuonna 1958 Trierissä pidettyjen historiantutkijain päivien jälkeen olleet lähettäneet edustajiaan yhteisiin kokouksiin, torjuivat lähentymisen. Pääosa länsisaksalaisista alan edustajista puolestaan katsoi, ettei yksilöllistä ja kollektiivista vapautta vaativa historiatiede voi diktatorisessa systeemissä toteuttaa tieteellistä funktiotaan, vaan on valjastettu poliittisten tarkoituksien palvelukseen.

Lukuisten muiden tehtäviensä ohella Schieder toimi *Historische Zeitschriftin* päätoimittajana vuodesta 1957. Jo vuosina 1936–44 hän oli toimittanut aikakauskirjaa *Altpreussische Forschungen*, mutta vasta hänen panoksensa Liittotasavallan historiatieteen keskusorganin julkaisijana toi hänet varsinaisesti yleiseen tietoisuuteen. Pidetäänhän Heinrich von Sybelin vuonna 1858 perustamaa *Zeitschriftiä* yhdessä Leopold von Rancken aloitteesta vuotta aikaisemmin perustetun Münchenin Komission ohella tänä päivänä eräänlaisena historiallisen tutkimuksen jatkuvuuden symbolina Saksassa. Näin ollen Schieder omassa persoonassaan konkreettisesti yhdisti kaksi maan historiatieteen merkittävintä tointa.

9. HALF A CENTURY OF HISTORICAL WRITING IN GERMANY: THEODOR SCHIEDER 1908–1984

When Theodor Schieder died suddenly in October 1984, he held two of the most important positions in German historical science: editor-in-chief of the *Historische Zeitschrift* and director of the Historical Commission

of the Bavarian Academy of Sciences. In addition to this he was chairman of the German Historical Association from 1967–72 and held leading posts in various scientific and cultural organizations.

Born into an old Bavarian family with a strong civil service tradition, Schieder obtained his doctorate in Munich in 1933 and continued his research in Königsberg, where he became professor in 1942. Six years later he was invited to take up a post at the university of Cologne. He came to public attention as the publisher of a ten-part collection of documents dealing with the repatriation of the Germans from Eastern Europe (1954–61).

Schieder's studies cover the period from the 16th century to the present day. Initially he worked chiefly on the problems of the German national state, but in the 1960s he began to concern himself more with presenting questions of a general European nature. One work that became of considerable importance was the seven-part *Handbuch der Europäischen Geschichte* produced under his direction in 1968–81, in which the development of the nation state in Europe is given special consideration. In the year before his death he published a notable biography of Frederick the Great.

In addition to being a versatile scholar Schieder won fame as a theorist. His *Geschichte als Wissenschaft* (1965) launched a lively discussion of methodological and historico-philosophical questions in the Federal Republic. He drew attention in it to institutional, socio-economic and structural factors as the impelling forces of history. In his last theoretical writings he started to slip towards modified neo-historicism.

Schieder's abhorrence of blinkered provincialism caused him to work energetically for the establishment of German Historical Institutes in Paris, London and Washington. He had a particular interest in large-scale international research projects. Amongst the institutions established most recently as a result of his efforts in Germany mention should be made of the umbrella organization for historical research institutes, founded in Munich in 1972, and the impressive Historisches Kolleg,

started in 1980 with funding from the Deutsche Bank. The large group of pupils who studied under Schieder included such diverse researchers as Thomas Nipperdey, Wolfgang Mommsen and Hans-Ulrich Wehler.

10. ZUR KAUNITZ-FORSCHUNG

Hier wird der Blick auf einen Aspekt jenes "Übergangszeitalters" lenken, wie Theodor Schieder die zweite Hälfte des 18. Jahrhunderts in seiner Friedrich-Biographie charakterisierte, das im Übergang zur Revolutionsära die letzte Phase der klassischen Kabinettsdiplomatie verkörperte.¹ Höfisch-dynastisch, vorwiegend erbrechtlich legitimierte Interessen bestimmte ein ganz überwiegend auf begrenzte Ziele gerichtetes politisches Handeln, das militärische Konflikte weniger als *ultima ratio* denn als notwendige und die Diplomatie abstützende Mittel zur Interessendurchsetzung begriff, und das meinte vorwiegend territoriale Interessen. Ökonomische, soziale oder auch konfessionelle Motive traten demgegenüber in den Hintergrund, ohne ganz ausgeblendet werden zu können. Maßgeblich waren sie indes nicht, wie bereits Ranke betont hat und wie die jüngsten Forschungen etwa von Schieder oder von Johannes Kunisch zur Politik Friedrichs und zu strukturellen Problemen der Kriegsführung im Spätabsolutismus erneut unterstreichen. Neue Elemente zeigten sich allerdings in dem österreichisch-preußischen Hegemonialkonflikt, der mit der schlesischen Kriegen tendenziell nicht nur auf die Schwächung, sondern die machtpolitische Zertrümmerung des Gegners abzielte. Dies wurde offenkundig bei den alliierten Bündniszielen zu Beginn des Siebenjährigen Krieges, deren Verwirklichung Preußen nicht nur als Großmacht zurückgestuft, sondern

¹ Theodor Schieder, Friedrich der Grosse. Ein Königtum der Widersprüche. Frankfurt/M, Berlin, Wien 1983.

vollständig ausgeschaltet hätte.¹ Doch scheint die Frage berechtigt, inwieweit eine vergleichbare Gefahr auch Österreich drohte, inwieweit die in dieser Zeit maßgeblich von dem österreichischen Staatskanzler Anton Wentzel Graf Kaunitz verantwortete Politik des Hauses Habsburg vor diesem Hintergrund zu beurteilen und möglicherweise neu zu gewichten ist. Diese Frage nachzugehen, erscheint in zweierlei Hinsicht reizvoll. Zum einen richtet sie das Interesse auf Grundfragen im System der "Großen Mächte" im späten 18. Jahrhundert, auf das vermeintliche europäische Gleichgewichtssystem und vornehmlich auf das Problem der "Mittellage", wie es im Rahmen des von Ranke und Dilthey nachdrücklich vertretenen "Primats der Außenpolitik" von mehreren Historikergenerationen als konstitutiver Faktor der jüngeren deutschen Entwicklung diskutiert worden ist. Eine sowohl methodisch als auch borussisch-kleindeutsch verengte Perspektive, für die hier nur stellvertretend aus der Zeit des Kaiserreichs Max Lenz sowie die von Bernd Faulenbach analysierte Sonderweg-Diskussion deutscher Historiker in der Weimarer Republik herangezogen seien,² hat in den letzten Jahrzehnten zu einer vehementen Gegenbewegung geführt, die solchen Fragestellungen kaum mehr Raum beließ. Unter dem Signum eines "Primats der Innenpolitik" wurde vielfach ein Paradigmenwechsel innerhalb der jüngeren Geschichtswissenschaft beschworen, der kaum zufällig mit einer auffälligen Konzentration auf die deutsche Geschichte des späten 19. und frühen 20. Jahrhunderts zusammenfiel.³ Zweifellos

¹ *Johannes Kunisch*, Das Mirakel des Hauses Brandenburg. Studien zum Verhältnis von Kabinettspolitik und Kriegsführung im Zeitalter des Siebenjährigen Krieges. München, Wien 1978.

² *Max Lenz*, Die grossen Mächte. Ein Rückblick in unser Jahrhundert. Berlin 1900; *Bernd Faulenbach*, Ideologie des deutschen Weges. Die deutsche Geschichte in der Historiographie zwischen Kaiserreich und Nationalsozialismus. München 1980.

³ Siehe besonders die folgenden neueren Forschungsberichte: *Andreas Hillgruber*, Politische Geschichte in moderner Sicht, *Historische Zeitschrift* 216 (1973), S. 529–552; *Rudolf Vierhaus*, Zur Lage der historischen Forschung in Deutschland, *Jahrbuch der historischen Forschung in der Bundesrepublik Deutschland* 1974, S. 17–32; *Hans-Ulrich Wehler*, Moderne Politikgeschichte oder "Grosse Politik der Kabinette"? Geschichte und Gesellschaft 1 (1975), S. 344–369; *Klaus Hildebrand*, Geschichte oder "Gesellschaftsgeschichte"? Die Notwendigkeit einer politischen Geschichtsschreibung von den internationalen Beziehungen, *Historische Zeitschrift* 223

wurde so bislang vernachlässigte, fruchtbar weiterführende Fragestellungen und Forschungsfelder erschlossen. Aber es ist erlaubt zu fragen, ob der Pendelschlag nicht mit allzu deutscher Gründlichkeit durchgeführt wurde, und ob nicht zum anderen der Charakter des Zeitalters der französischen Revolution als Wasserscheide in den Grundbedingungen und Äußerungsformen europäischer Außenpolitik in den Hintergrund trat. Es ist daher sicher zu begrüßen, wenn Historiker wie Andreas Hillgruber immer wieder auf die nicht nur innenpolitisch funktional ableitbaren Rahmenbedingungen des internationalen Beziehungsgeflechts hingewiesen haben,¹ wenn Lothar Galls Bismarck-Biographie bereits im Untertitel "der weiße Revolutionär" das Augenmerk eben auch auf Belastungen und Auswirkungen revolutionärer Veränderungen im europäischen Mächtekonkordat lenkte,² wenn Michael Stürmers Buch über das "ruhelose" zweite deutsche Kaiserreich leitmotivisch das Problem der deutschen Mittellage diskutiert³ oder ein von dem Augsburger Historiker Josef Becker herausgegebener Band zur "deutschen Frage" im

(1976); *Werner Conze*, Die deutsche Geschichtswissenschaft seit 1945. Bedingungen, Ergebnisse, *Historische Zeitschrift* 225 (1977), S. 4–15; *Konrad Repgen*, Methoden- oder Richtungskämpfe in der deutschen Geschichtswissenschaft seit 1945? *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 10 (1979), S. 595–608; *Wolfgang J. Mommsen*, Gegenwärtige Tendenzen in der Geschichtsschreibung der Bundesrepublik Deutschland, *Geschichte und Gesellschaft* 7 (1981), S. 175–190; *G. Birtsch*, Tendenzen der deutschen Geschichtswissenschaft nach 1945, *Geschichte und Geschichtsbewusstsein*. Göttingen, Zürich 1981; *Bernd Faulenbach*, Deutsche Geschichtswissenschaft nach 1945, *Tijdschrift voor Geschiedenis* (1981), H. 1, S. 29–57; *Konrad Repgen*, Kann man von einem Paradigmenwechsel in der Geschichtswissenschaft sprechen? Für Karl Dieter Bracher zum 13. März 1982, *Theoriedebatte und Geschichtsunterricht*, Paderborn 1982, S. 27–49; *Irmeline Veit-Brause*, Zur Kritik an der "Kritischen Geschichtswissenschaft": Tendenzwende oder Paradigmawechsel? *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 35 (1984), S. 1–24; *Georg Iggers*, *The Social History of Politics. Critical Perspectives in West German Historical Writing Since 1945*, Leamington 1985, S. 1–48; *Konrad Repgen*, Über die drei Arten der historischen Logik – oder: worum ging es in den drei grossen Historikerdebatten der letzten Jahrzehnte? *Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften*. Vorträge, 1987.

¹ *Andreas Hillgruber*, *Die Gescheiterte Grossmacht. Eine Skizze des Deutschen Reiches 1871–1945*. Düsseldorf 1980.

² *Lothar Gall*, *Bismarck. Der weisse Revolutionär*. Frankfurt, Berlin, Wien 1980.

³ *Michael Stürmer*, *Das ruhelose Reich. Deutschland 1866–1918, Die Deutschen und ihre Nation*. Berlin 1983.

19. und 20. Jahrhundert in zahlreichen Beiträgen eben jenem Problem nachgeht.¹ Kaum zufällig fällt mit dem in Deutschland offenbar wiedererwachten neuen Interesse an der großen Biographie – der Mann in seiner Zeit – eine gleichermaßen eindringliche Berücksichtigung der innen- und außenpolitischen Voraussetzungen, Begrenzungen und Auswirkungen politischen Handelns zusammen.

Dazu gehört sicher, die Perspektiven ernst zu nehmen, von denen die jeweils untersuchten leitenden Staatsmänner auszugehen hatten, ohne damit einem einseitigen, vulgärhistorischen "Verstehen" anheimzufallen. Die gilt nicht zuletzt für das neuerdings verstärkte Problem der sogenannten "Mittellage", womit keineswegs eine Wiederbelebung älterer apologetischer *topoi* wie "Einkreisung" u.a. gemeint ist, wie Hans-Ulrich Wehler in einer Attacke auf solche Ansätze zu meinen scheint.² Allerdings bezieht sich "Mittellage" durchweg auf einen geographischen Raum, der durch das spätere kleindeutsch-preußische Reich ausgefüllt wurde und auf das vorangegangene, territorial einzigartig zersplitterte Königreich Preußen verweist. Das Problem der "Mittellage" für die habsburgischen Lande in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts wäre in der Forschung einer Diskussion wert, sowie die Erörterung des vor-

¹ Josef Becker u. Andreas Hillgruber, Hrsg., *Die Deutsche Frage im 19. und 20. Jahrhundert*, Schriften der Philosophischen Fakultät der Universität Augsburg 24. München 1983; vgl. besonders die Einführung von *Andreas Hillgruber* S. 3–15 und die Beiträge von *Michael Stürmer*, Nationalstaat und Massendemokratie im Mächtesystem 1848 oder die Geburt eines Dilemmas, S. 37–50; *Michael Derndarsky*, Österreich und die Deutsche Frage zwischen 1848 und 1866/71. Konzeptionelles Dilemma und situative Probleme der Donaumonarchie gegenüber Deutschland, S. 63–90; *Manfred Rauh*, Die "deutsche Frage" vor 1914: Weltmachtstreben und Obrigkeitsstaat? S. 109–166; *Helmut Rumpler*, Österreich vom "Staat wider Willen" zur österreichischen Nation (1918–1955), S. 239–267.

² *Hans-Ulrich Wehler*, Vom Unsinn geozentrischer Konstanten oder "Deutschland verkeilt in der Mittellage", *Der Monat* 284 (1982), S. 64, 67. Siehe auch *Jürgen Kocka*, German History before Hitler: The Debate about the German Sonderweg, *Journal of Contemporary History* 23 (1988), S. 9–10. Im Gegensatz zur linken Interpretation stehen z. B.: *Hagen Schulze*, Weimar. Deutschland 1917–1933, Die Deutschen und ihre Nation. Berlin 1982; *Michael Stürmer*, Das ruhelose Reich und *Klaus Hildebrand*, Der deutsche Eigenweg. Über das Problem der Normalität in der modernen Geschichte Deutschlands und Europas, Demokratie und Diktatur. Geist und Gestalt politischer Herrschaft in Deutschland und Europa. Düsseldorf 1987, S. 15–34.

rangigen und eben auch für den Fürsten Kaunitz im Mittelpunkt stehenden preußisch-österreichischen Konflikts vor dem Hintergrund der gefährdeten Stellung der habsburgischen Kernlande angesichts der Zurückdrängung in Italien und der ungewissen Fortentwicklung des im Südosten anschließenden osmanischen Reiches. So mag eine Äußerung von Kaunitz selbst diese Problemstellung umreißen:

"Wenn der politische Satz seine Richtigkeit hat, dasz dasjenige Reich für das gröszte und mächtigste zu halten sey, welches die gedeckteste Gränzen und vom seinen Nachbarn am wenigsten zu besorgen hat; So ist Österreich, ohngeachtet seiner Grösze und innerlichen Kräften unter die schwachen zu zehlen, da es von drey sehr gefährlichen theils mächtigeren, theils gleich mächtigen Nachbarn, wie auch von einem zwar schwachen, aber auf die erste Gelegenheit lauernnden Nachbarn, nämlich von Preuszen, Frankreich, der Pforten und Sardienien umgeben ist."¹

Wird diese Lagebeurteilung ernst genommen, und dafür spricht einiges, wie noch zu zeigen ist, dann können die zum Aachener Frieden von 1748 führenden Verhandlungen, kann vor allem das als entscheidende politische Tat des Fürsten Kaunitz zu würdigende *renversement des alliances*, das Bündnis mit Frankreich, in etwas verändertem Licht erscheinen.

An der herausragenden Bedeutung des Staatskanzlers Kaunitz kann kein Zweifel bestehen, auch wenn er bereits seiner Mitwelt im letzten Jahrzehnt seiner Amtstätigkeit als ein überlebtes Fossil erscheinen mochte. In den neueren Arbeiten von Karl Othmar Freiherr von Aretin, Johannes Kunisch und Theodor Schieder, um nur einige zu nennen, über das alte Reich in seiner Endphase, über Friedrich und über den Siebenjährigen Krieg tritt diese Bedeutung klar zutage, freilich in gebrochener Form. Die Politik des Fürsten Kaunitz wird nicht für sich thematisiert.²

¹ *Wenzel Kaunitz-Rietberg*. - Denkschriften des Fürsten Wenzel Kaunitz-Rietberg (1755–1777), hrsg. von Adolf Beer, Archiv für österreichische Geschichte 48/1 (1872), S. 74–75.

² *Karl Othmar Freiherr von Aretin*, Heiliges Römisches Reich 1776–1806. Reichsverfassung und Staatssouveränität, Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz 38. Wiesbaden 1967; *ders.*, Das Reich, Friedensordnung und europäisches Gleichgewicht 1648–1806. Stuttgart 1986. Zu *Kunisch* und *Schieder* siehe oben.

In ihrer ausgezeichneten Arbeit über den Aufstieg des Hauses Kaunitz, die vornehmlich Herkunft, Bildung und Anfangsphase des Staatskanzlers erschließt, hat Grete Klingenstein die bisherige Kaunitz-Forschung nachgezeichnet und den Mangel einer wissenschaftlich befriedigenden Biographie beklagt. Das ist hier nicht zu wiederholen; der biographische Torso Alfred von Arneths¹ scheint die künftige Forschung für eine längere Zeit belastet zu haben. Im Gegensatz zur deutschen – das heißt vorwiegend preußischen – Geschichtsschreibung wurde auch die Konstellation, die zum Siebenjährigen Krieg führte, aus österreichischer Schicht nicht untersucht.²

Ohne ihren Wert zu unterschätzen, müssen die biographischen Versuche von Georg Küntzel und Alexander Novotny doch als zeitbedingt, Arneth verpflichtet, zudem emotional gefärbt und als sehr begrenzt charakterisiert werden.³ Eine Harvard-Dissertation von William McGill über *The Political Education of Wenzel Anton von Kaunitz-Rietberg* von 1960 ist durch die 1975 publizierte Arbeit von Klingenstein überholt.⁴ Deshalb war es sehr zu begrüßen, daß Gertraud Jäger in 1982 den Versuch unternommen hatte, die Persönlichkeit Kaunitz' systematisch darzustellen. Dagegen wirkt aber die zwei Jahre später erschienene Kaunitz-Biographie von Tibor Simányi amateurisch.⁵ Von den neuen

¹ *Alfred von Arneth*, Biographie des Fürsten Kaunitz. Ein Fragment, Archiv für Österreichische Geschichte 88 (1900).

² *Grete Klingenstein*, Der Aufstieg des Hauses Kaunitz. Studien zur Herkunft und Bildung des Staatskanzlers Wenzel Anton Kaunitz, Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften 12. Göttingen 1975.

³ *Georg Küntzel*, Fürst Kaunitz-Rietberg als Staatsmann. Frankfurt/M. 1923; *Alexander Novotny*, Staatskanzler Kaunitz als geistige Persönlichkeit. Ein österreichisches Kulturbild aus der Zeit der Aufklärung und des Josephinismus, Österreichische Heimat 5. Wien 1947.

⁴ *William J. McGill*, *The Political Education of Wenzel Anton von Kaunitz-Rietberg*, Ph.D. thesis. Harvard 1960.

⁵ *Gertraud Jäger*, Die Persönlichkeit des Staatskanzlers Kaunitz in der Historiographie, phil.Diss. Wien 1982; *Tibor Simányi*, Kaunitz. Staatskanzler Maria Theresias. Wien, München 1984; vgl. auch *ders.*, Madame de Pompadour. Eine Biographie. Düsseldorf 1979.

Aufsätzen über Kaunitz sind noch die von Mraz und Szabo zu erwähnen.¹

Wichtige Aspekte zur inneren Politik und Behördenorganisation beleuchteten Friedrich Walter, Aretin und Klingenstein (1974).² Diplomatie- und politikgeschichtlich hilfreich sind Beiträge von Max Braubach, McGill, Heinz Duchardt und Peter Richard Rohden sowie die bereits erwähnten Arbeiten von Schieder und Kunisch – die Aufsätze von H. E. Goldschmidt und Novotny sind zu allgemein.³ Eine spezielle Frage erörterte zuletzt Josef Karniel über *Fürst Kaunitz und die Juden* und MacGill über verschiedene Aspekte von Kaunitz' Politik in 1742–1753.⁴ All dies gibt wertvolle Anhaltspunkte; das gilt auch für einzelne

1 Staatskanzler Fürst Kaunitz, in: *Gerda und Gottfried Mraz*, Österreichische Profile. Wien, Königstein 1981, S. 103–119; *Franz A. J. Szabo*, Staatskanzler Fürst Kaunitz und die Aufklärungspolitik Österreichs, in: *Maria Theresia und ihre Zeit. Eine Darstellung der Epoche von 1740–1780* aus Anlaß der 200. Wiederkehr des Todestages der Kaiserin, hrsg. von Walter Koschatzky. Salzburg, Wien 1979, S. 40–45; *ders.*, Fürst Kaunitz und die Anfänge des Josephinismus, in: *Österreich im Europa der Aufklärung. Kontinuität und Zäsur in Europa zur Zeit Maria Theresias und Josephs II.* Internat. Symposion in Wien 1980, 2 Bde. Wien 1985 (Österr. Akademie d. Wiss.), 1. S. 525–545.

2 *Friedrich Walter*, Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte von 1500–1955. Aus dem Nachlass hrsg. von Adam Wandruszka, Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 59. Wien, Köln, Graz 1972; zu *Aretin* siehe oben.

3 *Max Braubach*, Versailles und Wien von Ludwig XIV. bis Kaunitz. Die Vorstadien der diplomatischen Revolution im 18. Jahrhundert, Bonner historische Forschungen 2. Bonn 1952; *William J. McGill*, The Roots of Policy: Kaunitz in Vienna and Versailles 1749–1753, *Journal of Modern History* 43 (1971) S. 228–244; *Heinz Duchardt*, Gleichgewicht der Kräfte, europäisches Konzert. Friedenskongresse und Friedensschlüsse vom Zeitalter Ludwigs XIV. bis zum Wiener Kongress, Erträge vom Zeitalter Ludwigs XIV. bis zum Wiener Kongress, Erträge der Forschung 56. Darmstadt 1976; *Peter Richard Rohden*, Die klassische Diplomatie von Kaunitz bis Metternich, Neudruck der Ausgabe von 1939, hrsg. von Eberhard Kessel. Stuttgart 1972; *Thomas Grosser* hat derzeit ein Buch über "Europagedanke und Nationalstaatsbewusstsein im Zeitalter der Aufklärung. Die Wechselwirkung von nationalem Interesse und europäischem Selbstverständnis im Spiegel der deutschen, französischen und englischen Staatstheorie. Publizistik und Literatur zwischen dem Utrechter und dem Wiener Kongress (1713–1815)" in Vorbereitung; vgl. *H. E. Goldschmidt*, Kaunitz, der österreichische Gegenspieler des "grossen" Preussenkönigs, *Erbe und Zukunft* 1 (1946); *Alexander Novotny*, Der ältere Pitt und Österreichs Staatskanzler Kaunitz, *Austria* 5 (1946).

4 *Josef Karniel*, Fürst Kaunitz und die Juden, *Jahrbuch des Instituts für Deutsche Geschichte, Universität Tel-Aviv* 12 (1983), S. 15–27. *William J. MacGill*, The Roots of Policy: Kaunitz in Italy and the Netherlands, 1742–1746, *Central*

Kapitel in den zahlreichen Studien über die großen Persönlichkeiten des Zeitalters wie z.B. Maria Theresia oder Joseph II.¹

Um so erfreulicher ist die Quellenüberlieferung beschaffen, die es erlaubt, wie dies auch schon Schieder für seine Friedrich-Biographie betonte, sich auf die reichhaltig vorliegenden Editionen zu stützen. Was speziell Kaunitz betrifft, so ist zwar festzustellen, daß es keine umfassende Quellenpublikation über seine Politik gibt. In den verschiedensten Editionen liegt aber eine außerordentlich große Menge auf ihn

European History 1 (1968), S. 131–149; *ders.*, Wenzel Anton von Kaunitz-Rittberg and the Conference of Aix-la-Chapelle, 1748, *Duquesne Review* 14 (1969), S. 154–167; *ders.*, The Roots of Policy: Kaunitz in Vienna and Versailles, 1749–1753, *Journal of Modern History* 43 (1971), S. 228–244. Zur Zeit bereitet *Lothar Schilling* eine Studie über "Kaunitz als Botschafter in Paris. Studien zu seinem mächtropolitischen Weltbild" und *Harm Klueting* über "Die Bibliothek der österreichischen Staatskanzlei unter dem Staatskanzler Kaunitz (1753–1792). Umfang und Bestände eines Arbeitsmittels für die auswärtige Politik" vor. – Es ist erstaunlich, daß sogar in dem umfangreichen neuen Sammelbänden wie von *Grete Klingenstein* und *Richard Georg Plaschka*, hrsg., Österreich im Europa der Aufklärung. Kontinuität und Zäsur in Europa zur Zeit Maria Theresias und Josephs II. 1–2. Wien 1985, so wenig über Kaunitz geschrieben worden ist.

¹ An älterer Literatur zu Maria Theresia siehe das zehnbändige Werk von *Alfred von Arneth*, Geschichte Maria Theresias. Wien 1863–1879; an neuerer Literatur besonders *Edward Crankshaw*, Maria Theresia. Die mütterliche Majestät. München, Zürich, Wien 1970; *Gerda* u. *Gottfried Mraz*, Maria Theresia. Ihr Leben und ihre Zeit in Bildern und Dokumenten. München 1979; *Adam Wandruszka*, Maria Theresia. Die große Kaiserin, Persönlichkeit und Geschichte 110. Göttingen 1980. Siehe ferner *Karl G. Vocelka*, Ausgewählte Bibliographie zum Zeitalter Maria Theresias. Maria Theresia und ihre Zeit. Wien 1980, S. 467–490; *Felix Czeike*, Maria Theresia und Joseph II. Ein Literaturbericht, Wiener Geschichtsblätter 35/2 (1980), S. 83–86. Zu Joseph II. siehe aus der früheren Forschung *Johann Nosinich* u. *Ludwig Wiener*, Kaiser Josef II. als Staatsmann und Feldherr. Österreichische Politik und Kriege in den Jahren 1763–1790. Wien 1885; *Oskar Christe*, Kriege unter Kaiser Josef II. Wien 1904, und an neueren Forschungen *Elisabeth Bradler-Rottmann*, Die Reformen Kaiser Josephs II. Göppinger Akademische Beiträge 67. Göppingen 1973; *Paul P. Bernard*, The Limits of Enlightenment. Joseph II and the Law. Urbana, Chicago, London 1979. *Karl G. Vocelka*, Josephinismus - Theresianismus - Kaunitzianismus, Der Donauraum 26 (1981), S. 107–112; Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II. Neue Aspekte im Verhältnis der beiden Länder. Österr.-ung. Historikertreffen Wien 1980, hrsg. v. *Anna A. Drabek*, *Richard G. Plaschka* u. *Adam Wandruszka*. Texte des österreichisch-ungarischen Historikertreffens 2. Veröffentlichungen der Kommission für die Geschichte Österreichs 11. Wien 1982. - *Harm Klueting* arbeitet über "Den Josephinismus. Ausgewählte Quellen zur Geschichte der theresianisch-josephinischen Reformpolitik".

bezüglicher Dokumente vor. Hier ist hinzuweisen auf seine Korrespondenz mit Maria Theresias Geheimsekretär während seiner Mission in Paris Anfang der 1750er Jahre und in den Jahren 1779–92 mit dem Vizekanzler Cobenzl und Staatsreferendar von Spielmann.¹ Ferner liegen wichtige Editionen mit Briefen von Joseph II. und Leopold II. vor, die zeigen, daß, während ersterer z.B. sich häufig auf den Rat des Kanzlers verließ, sein Nachfolger, was die Außenpolitik betraf, oft unabhängige Beschlüsse faßte.² Die Korrespondenz zwischen Joseph II. und Katharina II., ergänzt durch den Briefwechsel mit dem Botschafter in St. Petersburg, zeigt andererseits die vorhandenen Spannungen zwischen dem eher als frankophil zu bezeichnenden Staatskanzler und dem Kaiser.³ Weitaus einvernehmlicher war Kaunitz' Verhältnis zu Maria Theresia, wie es der Briefwechsel oder das achtbändige Tagebuch des kaiserlichen Obersthofmeisters Khevenhüller-Metsch zeigen.⁴ Dazu

¹ *Kaunitz, Philipp Cobenzl und Spielmann*. Ihr Briefwechsel (1779–1792). Hrsg. von Hanns Schlitter. Wien 1889. *Kaunitz*. Ausgewählte Schriften. Hrsg. von Alfred Dove. Leipzig 1898.

² *Joseph II.: Correspondances intimes de l'Empereur Joseph II. avec son ami le comte de Cobenzl (1777–1790) et son Premier Ministre le Prince de Kaunitz (1781–1790)*. Avec une introd. et des notes historiques par Sébastien Brunner. Mainz 1871; *Joseph II., Leopold II. und Kaunitz*. Ihr Briefwechsel (1780–1792). Hrsg. von Adolf Beer. Wien 1873; Alfred von Vivenot, Hrsg., *Quellen zur Geschichte der deutschen Kaiserpolitik Österreichs während der Französischen Revolutionskriege 1790–1801*. Urkunden, Staatsschriften, diplomatische und militärische Actenstücke. 1. Die Politik des österreichischen Staatskanzlers Fürsten Kaunitz-Rietberg unter Kaiser Leopold II. bis zur französischen Kriegserklärung. Jänner 1790 - April 1792. Wien 1874; *Florimond C. de Mercy-Argenteau, Correspondance secrète du comte de Mercy-Argenteau avec l'Empereur Joseph II et le prince de Kaunitz*. Ed. par Alfred von Arneth et Jules Flammermont. 1.2. Paris 1889–1891.

³ *Joseph II. und Katharina von Russland*. Ihr Briefwechsel (1774, 1780–1790). Hrsg. von Alfred von Arneth. Wien 1869; *Joseph II. und Graf Cobenzl*. Ihr Briefwechsel. Hrsg. von Adolf Beer und Joseph von Fiedler. 1.2. *Fontes rerum austriacarum* 2: *Diplomata et acta* 53.54. Wien 1901. Siehe ferner *Leopold II., Franz II. und Catharina* (1790–1796). Ihre Correspondenz. Nebst einer Einleitung zur Geschichte der Politik Leopolds hrsg. von Adolf Beer. Leipzig 1874.

⁴ *Maria Theresia*. - Briefe der Kaiserin Maria Theresia an ihre Kinder und Freunde. Hrsg. von Alfred von Arneth. 1–4. Wien 1881; *Johann Josef Khevenhüller-Metsch*, Aus der Zeit Maria Theresias. Tagebuch des Fürsten Johann Josef Khevenhüller-Metsch, kaiserlichen Obersthofmeisters 1743–1776. 1–8. Wien 1907–1925; des weiteren finden sich Erwähnungen Kaunitz' in *Maria Theresia und Joseph II*. Ihre Correspondenz samt Briefe Josephs an seinen Bruder Leopold. Hrsg. von Alfred von Arneth. 1–3. Wien 1867–1868.

kommen natürlich die zahlreichen Denkschriften Kaunitz', die sich mit der Wiener Außenpolitik befassen, und andere Dokumente aus seiner Feder – von der umfangreichen Korrespondenz der habsburgischen Herrscher mit ausländischen Staatsoberhäuptern ganz zu schweigen.¹ *Last but not least*, unerschöpflich für die Kaunitz-Forschung bleiben nicht nur die reichhaltigen Bestände des Haus-, Hof- und Staatsarchivs in Wien, sondern auch die verschiedensten Archivquellen, die sich in den ausländischen Archiven von England bis Rußland, von Schweden bis Italien und Spanien befinden. Angesichts dieser reichen Überlieferung scheint es an der Zeit, ein zentrales Problem habsburgischer Außenpolitik im späteren 18. Jahrhundert und konzentriert auf den maßgeblichen Staatsmann Kaunitz neu aufzugreifen, auch wenn eine wissenschaftlich befriedigende Kaunitz-Biographie weiterhin ein schmerzlich vermißtes Desiderat der Forschung bleibt.

¹ Neulich haben Reiner Pommerin und Lothar Schilling eine neue Denkschrift von *Kaunitz* herausgegeben: Denkschrift des Grafen Kaunitz zur machtpolitischen Konstellation nach dem Frieden von Aachen 1748. "Meynungen des Graffen Kaunitz" (über das auswärtige System) vom 24. März 1749. Zeitschrift für Historische Forschung (1986), Beiheft 2, S. 166–239.

II

POLITIikka

POLITICS

11. DIE DIPLOMATISCH-POLITISCHEN BEZIEHUNGEN ZWISCHEN DEN PROTESTANTEN IN DEUTSCH- LAND UND SCHWEDEN 1525–1547

Als die süddeutschen weltlichen und geistlichen Fürsten unter Führung des päpstlichen Legaten, Kardinal Campeggio den Regensburger Bund im Sommer 1524 schlossen, um die Bestimmungen des Wormser Edikts von 1521 durchzuführen¹ und Herzog Georg von Sachsen mit den Kurfürsten von Mainz und Brandenburg sowie den Herzogen Erich und Heinrich von Braunschweig den Dessauer Bund im Juli 1525 schloss, um die Lutheraner zu vernichten, fühlten die evangelischen Stände ihre Stellung sehr bedroht.² Sie warteten jedoch nicht untätig auf das, was kommen sollte. Als Folge der energischen evangelischen Bündnispolitik konnte drei Monate nach der kursächsisch-hessischen Konferenz, die im Februar 1526 in Gotha abgehalten wurde, das erste evangelische Religionsverteidigungsbündnis in Torgau ratifiziert werden, und schon im Juni wurde der Gotha-Torgauer Bündnisvertrag zum Magdeburger Bund erweitert.³

Die Reichstage zu Speyer im Frühjahr 1529 waren für die Bündnispolitik erfolgreich, denn dort schlossen sich sechzehn Reichstädte des

¹ RTA JR VII, 2, S. 1235–1244.

² ABKPG 2. S. 352–353

³ HA 8 S. 1487–1492.

Protests der fünf evangelischen Fürsten an.¹ Diese Bündnispolitik erreichte ihren Höhepunkt, als fünf Fürsten, zwei Grafen, acht oberdeutsche Reichstädte und drei niederdeutsche Hansestädte den erste Schmalkaldischen Bundesvertrag am 27. 2. 1531 unterschrieben.² Seitdem sollte die Religionspartei, die von protestantischen Fürsten und Stadtobrigkeiten gebildet worden war, als eine bedeutende politische und rechtliche Organisation eine zentrale Rolle in der Entwicklung der europäischen Reformation bis zur zweiten Hälfte der vierziger Jahre des sechzehnten Jahrhunderts spielen.

Schon der erste Schmalkaldische Bundestag, der um die Jahreswende 1530/1531 abgehalten worden war, hatte eine Appellationsschrift ausser an die Könige von Frankreich, England, Polen, Navarra und Dänemark, auch an den Herrscher von Schweden geschickt.³ Ebenfalls beschloss man im Juni 1531 auf dem Bundestag zu Frankfurt am Main, sich mit den nordischen Ländern in Verbindung zu setzen.⁴

Diese Versuche, die von Seiten des Schmalkaldischen Bundes zur Erweiterung des protestantischen Bündnissystems auch nach Nord-Europa unternommen wurden, waren keineswegs die ersten in der Geschichte der evangelischen Bündnispolitik zwischen den Protestanten in Deutschland und den nordischen Ländern. Ein halbes Jahr, nachdem katholiken den Regensburger Bund geschlossen hatten, schickte Karl V. ein Mandat aus Madrid, in dem er dem Deutschen Orden in Preussen befahl, als Wellenbrecher des Reiches und der alten Kirche gegen die zum Protestantismus neigenden Territorialgewalten an der Ostsee zu wirken. Gleichzeitig drohte er dem Herzog von Holstein (d.h. König Friedrich I. von Dänemark) und dem »Gubernator« in Schweden (d.h. König Gus-

¹ RTA JR VII, 2 S. 1260–1264, 1275–1288, 1345–1355.

² Bundesvertrag, Schmalkalden 27. 2. 1531, StA Marburg, PA Nr. 272, Konzept mit eigenhändigen Notizen Philipps von Hessen. Kopien auch StA Marburg, SA IV, 104 Nr. 2a u. 2b.

³ Abschied der evangelischen Stände, Schmalkalden 31. 12. 1530, StA Marburg, PA Nr. 269, Kopie.

⁴ Frankfurter Abschied, Frankfurt 11. 6. 1531, StA Marburg, PA Nr. 277, Kopie.

tav Wasa) mit der Ungnade des Reiches und ermächtigte Hochmeister Albrecht gegen sie einzutreten.¹

Die von Karl V. geforderten Massnahmen wurden jedoch nicht durchgeführt, da der evangelisch gewordene Albrecht eine Aussenpolitik zu treiben begann, zu deren Eckstein die Knüpfung freundschaftlicher Beziehungen mit den neuen Herrschern von Dänemark und Schweden wurde. Schon im Sommer 1525 kam der erste Vertrag zwischen Preussen und Schweden zustande.² Obwohl schon am Ende der im folgenden Sommer fortgesetzten Verhandlungen am 4. August ein Friedens- und Handelsvertrag zwischen den Ländern abgeschlossen wurde, kam es im Frühjahr 1527 in den Stockholmer Verhandlungen zu keinerlei Ergebnis, obgleich Albrecht Gustav Wasa schon im März ein förmliches Glaubensbündnisangebot gemacht hatte.³

Während seiner Verhandlungen mit Preussen versuchte Gustav Wasa unter der Vermittlung Herzog Albrechts in ein Bündnisverhältnis mit den anderen führenden evangelisch gewordenen Fürsten zu kommen, jedoch ohne Erfolg. Hierzu wirkte ausser der schwedisch-dänischen Rivalität die Tatsache, dass im Dienste von Kursachsen ein früherer Günstig von Gustav Wasa, Bernhard von Mila war, der jedoch später zu seinem bitteren Feind geworden war.⁴

Die Beziehungen zwischen den Protestanten Deutschlands und Gustav Wasa wurden auch dadurch verworrener, dass Christian I »der Tyrann«, der im November 1520 in Stockholm zum Erbkönig gekrönt worden war – ungeachtet dessen, dass er schon 1523 in die Niederlande hatte fliehen müssen – nach wie vor in der Eigenschaft eines Unionskönigs auch als bevollmächtigter und offizieller Vertreter Schwedens auftreten wollte. Aus demselben Grunde hatte auch Friedrich I. Schwierigkeiten. Aus Furcht von Christian suchte er politische Unter-

¹ *Walther Hubatsch*, Protestantische Fürstenpolitik in den Ostseeländern im 16. Jahrhundert. HZ 192, 1961, S. 283.

² HR III, 9 S. 246, 278–279.

³ ST 4 S. 447–448.

⁴ *Hubatsch* S. 285

stützung bei den protestantischen Fürsten Deutschlands. Besonders ihre Führer Landgraf Philipp von Hessen und Kurfürst Johann von Sachsen wurden gebeten, als Vermittler zu handeln. In der gemeinsamen, von Philipp von Hessen geschriebenen Abfertigung im März 1528 teilten sie Friedrich I. mit, dass sie ihm auf jede Weise helfen würden. Sie möchten sich jedoch vom Streit zwischen ihm und Christian II. fernhalten. Deswegen wollten sie auch keine Vermittlung übernehmen, sondern forderten sie auf, dass sie sich versöhnten. Dabei teilten sie mit, dass sie auch nicht Christian II. bevorzugen würden. Falls der evangelische Glaube bedroht würde, würde man Friedrich I. helfen und Philipp von Hessen könnte sich ihm anschliessen.¹

Bald stellten sich die Protestanten Deutschlands vollständig auf die Seite Friedrichs I., der den neuen Glauben unterstützte. Wenn sich auch Kursachsen ablehnend gegenüber dessen Bündnisbemühungen verhielt, schloss er später im Frühling 1528 einen Bündnisvertrag mit Hessen. Auch mit Preussen betrieb er Bündnispolitik.² Das so aktive Diplomatie betreibende handelsmächtige und küstenbeherrschende Dänemark hatte schon Ende der zwanziger Jahre des 16. Jahrhunderts in vieler Beziehung einen bemerkenswerten Vorsprung gegenüber Schweden, das sich in der Aussenpolitik passiv verhielt.

Preussens Verhandlungen und abgeschlossene Verträge mit den nordischen Ländern waren ein Teil seiner grossangelegten Bündnispolitik. Mit gutem Recht kann man sagen, dass die erste protestantische Blockbildung nicht von Mitteldeutschland, sondern gerade von Preussen ausging. Man wird hinter diesen Bestrebungen den bekannten Rechtsgelehrten Johann von Schwarzenberg zu vermuten haben. Er führte von 1526–1527 die herzoglich-preussische Politik und brachte in kurzer Zeit Preussen, Kursachsen, Schlesien, Ansbach-Bayreuth, Nürnberg und die nordischen Länder in ein mehr oder weniger festes Bündnissystem.³

¹ Philipp von Hessen und Johann von Sachsen an Friedrich I., ohne Ort und Datum (März 1528), StA Marburg, PA Nr. 2542, mit der Hand Philipps von Hessen.

² *Hubatsch* S. 286.

³ *Ebd.* S. 283–284.

Aus dem oben gesagten geht jedoch hervor, wie labil freilich die Grundlage für ein gemeinsames evangelisches Bündnis noch war.

Die Landesherren erziehung mit dem ungen
 - König zu Anmerk zu Gemachten
 Philipps das er sich in die hülff mit aller musse
 und vermogen begeben und nach dem die erziehung greiffen
 zu und dem abhandlung nach anweisung zu das die
 ungen König wolle die die verfahren und anweisung
 handlung ~~handlung~~ zu haben mit die meysen
 also ist die handlung der anweisung muss Frieden
 werden das selbst die verfahren die abhandlung
 wider die ungen König die verfahren hülff in der
 freidung verfahren sein für die in der selbigen hülff ob
 für die verfahren wider sich zu sein aber nicht hülff
 die abhandlung so die man die anweisung in der
 andere verfahren haben anweisung soll im hülff
 hülff sind soll die landesherren auf selbigen hülff
 auch im die hülff mussen haben die anweisung
 von se mit sich hülff die ungen König greiffen nicht
 sondern die abhandlung soll im die anweisung sein

Johann K

Philipps 23 hülff in

Abfertigung Philipps von Hessen und Johans von Sachsen an Friedrich I. wegen der Vermittlung zwischen diesem und Christian II., März 1528, mit der Hand Philipps von Hessen. Staatsarchiv, Marburg.

Sowohl auf dem Bundestag um die Jahreswende 1530/1531 in Schmalkalden als auch ein halbes Jahr später in Frankfurt am Main nahm man Verbindung mit den nordischen Ländern auf, die sich zum evangelischen Glauben bekannten. Es war zu erwarten, dass ein so begonnenes Jahrzehnt vom Standpunkt der evangelischen Bündnispolitik positive Ergebnisse bringen würde.

Für Dänemark war der Anfang auch viel versprechend. Kurfürst Johann von Sachsen, dessen Sohn Johann Friedrich, Herzog Philipp von Braunschweig, die Herzöge Ernst und Franz von Braunschweig-Lüneburg, Landgraf Philipp von Hessen, Fürst Wolfgang von Anhalt und die Grafen Gebhard und Albrecht von Mansfeld verbündeten sich mit ihm am 22. Juni 1532. Einen Monat später schloss Dänemark mit Herzog Albrecht von Preussen einen besonderen Bündnisvertrag auf zehn Jahre.¹

Die protestantischen Fürsten Deutschlands zeigten ebenfalls Interesse für die Entwicklung in Schweden und man verfolgte die politischen Stellungnahmen des Landes genauestens.² Jedoch begann die Entwicklung in Schweden anders zu verlaufen als in Dänemark. Im August 1532 starb Kurfürst Johann von Sachsen und zur Zeit seines Nachfolgers Johann Friedrich wuchs der Einfluss Bernhard von Milas, der alte Feind Gustav Wasas, der im Dienste Kursachsens stand.³ Schwedens Lage verschlechterte sich noch durch den Konflikt mit Lübeck. Schweden hatte seit der Mitte der zwanziger Jahre des 16. Jahrhunderts versucht, die politische und wirtschaftliche Übermacht Lübecks zu brechen, die es 1523 durch Privilegien erreicht hatte. Nach Aufhebung der Privilegien im Jahre 1533 griff Lübeck im folgenden Jahr gegen Schweden und

¹ Ebd. S. 286–287.

² Philipp von Hessen an Ernst von Braunschweig-Celle, Kassel 9. 3. 1532, StA Marburg, PA Nr. 1490, Kopie.

³ *Gottfried Carlsson*, Der Schmalkaldische Bund und Schweden. Festschrift zum 65. Geburtstag von Otto Becker, Wiesbaden 1954, S. 33.

Dänemark zu den Waffen und die so angefangene Grafenfehde dauerte bis 1536.¹

Zu Beginn des Krieges gelang es Lübeck, die Städte Rostock, Stralsund und Wismar auf seine Seite zu bekommen. Hamburg und Lüneburg lehnten die Zusammenarbeit ab, wie auch die norddeutschen Fürsten ausser Herzog Albrecht von Mecklenburg. Auch Kurfürst Johann Friedrich von Sachsen verbündete sich nicht, trotz der Aufforderungen Bernhad von Milas und eigener Sympathie für Lübeck.² Ebenfalls beteiligte sich ein weiterer Führer der protestantischen Fürsten Deutschlands, Landgraf Philipp von Hessen nicht an dem Krieg. Jedoch verfolgte er sehr genau die Entwicklung der Auseinandersetzung.³

Schwedens Verbündete waren Dänemark und Preussen. Mit Dänemark hatte man im Februar 1534 ein Bündnis geschlossen⁴ und Preussen war durch den Friedens- und Handelsvertrag von 1526 verpflichtet. Während des Krieges kühlten die Beziehungen zwischen den Verbündeten ab. Im Spätsommer 1535 stellt Herzog Albrecht nach der Ansicht Gustav Wasas unberechtigte Forderungen in Bezug auf schwedische Schiffe, die in Danzig geblieben waren.⁵ Böses Blut wurde durch eine Gesandtschaft vermehrt, die Albrecht im März 1536 nach Schweden geschickt hatte; ihre Aufgabe war es, die schwedischen Stände dazu zu bewegen, Christian III. als König des Landes zu wählen, denn nach Gerüchten, die dem Herzog zu Ohren gekommen waren, hätten die eigenen Untertanen Wasa ermordet. Dank der starken Waffenhilfe Gustav Wasas im Jahre zuvor hatte Christian das Lübecker Heer in Dänemark geschlagen und den dänisch-norwegischen Thron bestiegen. Bald darauf änderte sich auch die im Kreise des Schmalkaldischen Bun-

¹ *Sven Lundkvist*, Gustav Wasa och Europa. SHU 2, Uppsala 1960, S. 64–65.

² *G. Wentz*, Der Prinzipat Jürgen Wullenwevers und die wendischen Städte. HGB 56, 1931, S. 83–108.

³ Christian von Schleswig-Holstein an Philipp von Hessen, ohne Ort 16. 10. 1534, StA Marburg, PA Nr. 1751, Kopie.

⁴ ST 4 S. 149–162. DNT 1 S. 171–173.

⁵ GR 10 S. 247.

des herrschende prolübische Gesinnung zu Gunsten des neuen evangelischgesinnten Königs.¹

Durch die Vermittlung Landgraf Philipps von Hessen und Kurfürst Johann Friedrichs von Sachsen wurde im Februar 1536 in Hamburg ein Friedensvertrag zwischen Dänemark und Lübeck geschlossen, an dem auch Schweden und Preussen das Recht hatten, sich zu beteiligen. Die Verhandlungen zwischen Schweden und Lübeck, Bernhard von Mila und den Erben Johanns von Hoya sollten später stattfinden.²

In den Verhandlungen der Jahre 1536–1537 war Christian III. Schiedsrichter. Das Ergebnis für Schweden entsprach nicht seinen erlangten Siegen. Durch seine ungeschickte Diplomatie hatte es sich im Laufe des Krieges in steigender Masse von seinen beiden Verbündeten Preussen und Dänemark entfremdet. Ausserdem hatte Dänemark im Herbst 1536 den im Jahre 1532 mit dem führenden evangelischen Fürsten Deutschlands geschlossenen Vertrag für sechs Jahre erneuert.³ Somit hatte es natürlicherweise in seiner Schiedsrichterfunktion nicht mehr nötig, ebenso abhängig wie früher von dem nunmehr politisch isolierten Schweden zu sein. Ausserdem liess Philipp von Hessen, der nicht mit Waffengewalt in den Krieg eingegriffen hatte, seine Antipathie gegen Schweden nach dem Krieg zum Vorschein kommen. Durch einen Brief an Gustav Wasa versuchte er, ihn unter Druck zu Zugeständnissen zu bewegen.⁴ Auch bei den Kopenhagener Verhandlungen gebrauchte er seine Autorität, um die Interessen Bernhard von Milas und der Kinder des verstorbenen Grafen Johann von Hoya möglichst gut zu vertreten.⁵

Im Sommer 1537 erfuhr Gustav Wasa, dass Bernhard von Mila versucht hatte, die im frühen Winter zum Schmalkaldischen Bundestag

¹ *Carlsson* S. 32–33.

² DNT 1 . 215–224.

³ Ebd. S. 238–240.

⁴ Philipp von Hessen an Gustav Wasa, ohne Ort und Datum (Mai 1537), StA Marburg, PA Nr 2882, Kopie.

⁵ Philipp von Hessen an Christian III., Kassel 28. 5. 1537, StA Marburg, PA Nr. 1760, Konzept.

gekommenen Fürsten zum Angriff gegen Schweden aufzuwiegeln.¹ Sie hatte jedoch trotz ihrer Antipathien gegen Schweden nicht zu den Waffen gegriffen. Auch nach dem Kriege wollten sie freundliche oder mindestens neutrale diplomatische Beziehungen zu Schweden aufrecht erhalten. Nicht einmal Philipp von Hessen wollte seine Beziehungen zu Gustav Wasa allzusehr strapazieren.² Ausserdem hatten die Fürsten ihm eine Botschaft zugeschickt, in der sie ihre ablehnende Haltung gegenüber den Konzilsbestrebungen der Katholiken begründeten.³ Durch das ihm geschenkte Vertrauen erfreut, sandte Gustav Wasa ihnen einen Antwortbrief, in dem er sich bereit erklärte, bedingungslos den evangelischen Glauben zu verteidigen. Ebenfalls schlug ihm der dänische König zur gleichen Zeit vor, dass beide Länder dem Schmalkaldischen Bund beitreten sollten.⁴

Die Annäherungsbestrebungen zwischen den deutschen Protestanten und Schweden brachen allerdings gleich zu Anfang ab. Hierzu hat teilweise die Zuspitzung der schwedisch-dänischen Beziehungen beigetragen. So teilte Christian III. dem Landgrafen Philipp von Hessen mit, dass er nicht persönlich an der für den 12. November in Braunschweig vorgesehenen Zusammenkunft der Fürsten teilnehmen konnte, da er wegen der drohenden Gefahr aus dem Nachbarland in Dänemark bleiben müsse.⁵

Das Jahr 1538 wurde zu einem Höhepunkt in der Geschichte der protestantischen Bündnisbewegung des 16. Jahrhunderts. Auf dem Bundestag zu Braunschweig wurde Christian III. als assoziiertes Mitglied des Schmalkaldischen Bundes aufgenommen, während der Antrag Gustav Wasas abgelehnt wurde. Grund dafür war das Misstrauen, das Bernhard von Mila verbreitet hatte. Er hatte seit Anfang 1538 energisch

¹ GR 11 S. 348.

² Philipp von Hessen an Ernst von Braunschweig-Celle, Kassel 2. 6. 1537, StA Marburg, PA Nr. 1494, Kopie.

³ GR 11 S. 419–421.

⁴ Ebd. S. 361–362.

⁵ Philipp von Hessen an Johann Friedrich, Spangenberg 18. 10. 1537, StA Marburg, PA Nr. 2569, Konzept.

versucht, die protestantischen Fürsten Deutschlands zum Krieg gegen Schweden zu bewegen. Seine Anstrengungen fanden in Kursachsen ein ziemliches Echo, aber Philipp von Hessen verhielt sich ablehnend.¹ Jedoch blieb Bernhard von Milas Bearbeitung der öffentlichen Meinung gegen Schweden, wie es die Ereignisse auf dem Bundestag zu Braunschweig erweisen, nicht ganz ohne Ergebnisse.

Gustav Wasas vormalige Verbündete Christian III. und Herzog Albrecht hatten sich ablehnend gegenüber den kriegerischen Absichten verhalten, die Mila gegen Schweden im Sinne hatte. Sie warnten sogar Gustav Wasa vor Milas Plänen. Das hat jedoch keineswegs die Fortsetzung der Abkühlung der Beziehungen verhindert, die schon zur Zeit der Grafenfehde begonnen hatte. Das gegenseitige Misstrauen begann immer stärker zu werden und besonders Gustav Wasa zögerte nicht, sein Misstrauen gegenüber seinen Partnern zu zeigen.² Gleichzeitig versuchten seine Männer, die er ins Ausland geschickt hatte, ihr Bestes, um zu erfahren, wie sich die Politik der anderen Länder auf Schweden auswirken würde, damit mögliche, unerwartete Überraschungen vermieden werden könnten. Besonders wurde die Entwicklung der dänischen Politik genau beobachtet.³ Zur Stärkung der schwedischen Aussenpolitik gegen Ende der dreissiger Jahre des 16. Jahrhunderts, wirkte natürlich auch der Umstand, dass damals zwei geschickte deutsche Diplomaten, Konrad von Pyhy und Klaus von Hatstatt in den Dienst Schwedens eingetreten waren.

Die Gegensätze zwischen Schweden und Dänemark waren vorher durch die gemeinsame Furcht vor den katholischen Mächten abgetragen worden. Später hatte sich Dänemark fester mit den protestantischen Fürsten Deutschlands verbündet, während Schweden in eine noch isoliertere Lage geraten war.

¹ Johann Friedrich an Philipp von Hessen, Salzung 29. 7. 1538, StA Marburg, PA Nr. 2575, Original.

² Gustav Wasa an Herzog Albrecht, Strängnäs 16. 8. 1538, StA Königsberg (z. Z. SAL Göttingen), HBA F 729, Original, GR 12 S. 66–68. Vgl. *Lundkvist* S. 125–153.

³ GR 12 S. 85, 124–125, 176–177, 213–215, 248–249.

Als gegen Ende der dreissiger Jahre des 16. Jahrhunderts zu befürchten war, dass bei einem eventuellen Krieg neben Dänemark auch seine Deutschen Verbündeten gegen Schweden Krieg führen würden, änderte Gustav Wasa, um die Lage zu verbessern, überraschend seine Aussenpolitik: er begann sich seinen ehemaligen Feinden, den Burgundischen zu nähern. Schon zu Anfang des Jahres 1538 ging in Deutschland das Gerücht, dass sich Gustav Wasa mit dem Kaiser verbündet hätte.¹ Im Dezember desselben Jahres wusste Christian III. Albrecht zu berichten, dass Gustav Wasa ins burgundische Lager getreten war.² Im Oktober des folgenden Jahres teilte er Landgraf Philipp von Hessen und Herzog Albrecht mit, dass die Katholiken gut daran täten, wenn sie mit Schweden zu intensiver Zusammenarbeit kämen.³

Die Verbindung zwischen Schweden und dem Kaiser bereitete unter den protestantischen Fürsten Deutschlands grosse Aufregung. Auf dem Bundestag zu Arndstadt im Spätherbst behandelte man die bedrohliche Situation in Skandinavien und besprach die Unterstützung Dänemarks, falls es von Schweden angegriffen würde.⁴ Zu Anfang des neuen Jahrzehntes blieb die Lage gespannt. Im Januar 1540 sandte Herzog Albrecht Hans Gerich nach Finnland, um einen eventuellen Angriff vorzubereiten. Dieser sollte auch versuchen, den Reichsrat in Finnland, Erich Fleming zu überreden.⁵ Gustav Wasa blieb auch nicht tatenlos. Christian III. liess Anfang 1540 Herzog Albrecht berichten, dass man sich in Schweden fieberhaft auf einen Krieg vorbereite. Gleichzeitig bat er Herzog Albrecht um Unterstützung, falls Schweden einen Krieg

¹ *Carlsson* S. 37.

² Christian III. an Herzog Albrecht, Kopenhagen 18. 12. 1538, StA Königsberg (z. Z. SAL Göttingen), HBA F 729, Original.

³ Christian III. and Philipp von Hessen, Lund 1. 10. 1539, StA Marburg, PA Nr. 1762; Christian III. an Albrecht von Preussen, Kopenhagen 10. 10. 1539, StA Königsberg (z. Z. SAL Göttingen), HBA F 731, Originale.

⁴ PCSS 2 S. 648–649, 655.

⁵ *K. Grottenfelt*, Hannu Gerichin lähetys Suomeen. HArk 12, Helsinki 1892, S. 96–106.

beginnen sollte. Ausserdem teilte er mit, dass dank schwedischer Diplomatie Lübeck gegenüber Schweden wohlwollend geworden war.¹

In all diesen Streitigkeiten zwischen den Herrschern, die sich zum evangelischen Glauben bekannten, konnten sich die protestantischen Fürsten Deutschlands nicht unparteiisch verhalten. Man kann annehmen, dass ihre Sympathie auf Seiten Dänemarks und Preussens stand. Wenn sie sich auch aus den eigentlichen militärischen Operationen heraushielten, zeigten sie doch umso mehr Sympathie für ihre Günstlinge. So reiste Herzog Franz von Braunschweig-Gifhorn nach Dänemark, um Christian III. vor den grossangelegten schwedischen Kriegsvorbereitungen zu warnen.²

Auf dem Bundestag zu Braunschweig 1538 wurde der Antrag Schwedens auf Mitgliedschaft im Schmalkaldischen Bund abgelehnt. Beim nächsten Mal im Jahre 1540 kam es zu ernsthaften Verhandlungen zwischen beiden Partnern. Klaus von Hatstatt hatte den Auftrag bekommen, mit Pfalzgraf Friedrich, der zu den Kaiserlichen gehörte, zu verhandeln. Durch die Vermittlung seines Bevollmächtigten nahm er auch Verbindung mit Johann Friedrich von Sachsen auf. Trotz der Versicherungen über die Aufrichtigkeit der Einigungsbestrebungen Gustav Wasas verhielt man sich mit Vorbehalt gegenüber den schwedischen Vorschlägen. Johann Friedrich von Sachsen unterrichtete Philipp von Hessen über die Bemühungen Hatstats und darüber, dass der schwedische König mit den deutschen Fürsten des Schmalkaldischen Bundes gerne in Verbindung treten wolle. Ausser des Vorschlägen, die das Glaubensleben betrafen, sprach er noch davon, dass man von Schweden vier tausend Soldaten als Verstärkung verlangen könnte. Jedoch traute der seit jeher gegenüber Schweden misstrauische Kurfürst dessen Wunsch

¹ Christian III. an Albrecht von Preussen, Gottorp 8. 1. u. 14. 3. 1540, Haderslev 4. 4. 1540, StA Königsberg (z. Z. SAL Göttingen), HBA F 731, Originale.

² Franz von Braunschweig-Gifhorn an Philipp von Hessen, Gifhorn 4. 2. 1540, StA Marburg, PA Nr. 1501, Original.

nach Annäherung nicht, sondern fürchtete darin eine verborgene Intrige.¹

Auch der andere Führer der deutschen Protestanten, Philipp von Hessen, nahm Stellung zu der schwedischen Initiative. Seiner Meinung nach lohne es sich, diese genau zu überlegen, denn obwohl König Gustav Wasa in vieler Beziehung ein eigentümlicher Mensch sei, so lasse er andererseits das reine Evangelium in seinem Reich predigen. Schwedens Zugehörigkeit zum Bund wäre auch von Nutzen, da es im Kriegsfall die Truppen des Bundes um 4000–6000 Mann verstärken könnte; eine solche Verstärkung dürfe man auf keinen Fall geringschätzen. Doch befürchtete Philipp von Hessen, dass ein Vertrag ohne Bedingungen unter anderen realpolitischen Verhältnissen und wiederum bei einer Anforderung Schwedens um Hilfe für die anderen Mitglieder des Schmalkaldischen Bundes zu teuer werden würde. Deswegen sollte nach seiner Meinung der etwaige Vertrag nur auf religiöse Angelegenheiten beschränkt werden.²

Das gegenseitige Misstrauen, das zwischen Schweden und Dänemark bis zu den vierziger Jahren des 16. Jahrhunderts geherrscht hatte, wurde dadurch abgeschwächt, dass die beiden Länder im September 1541 in Brömsebro einen Bündnisvertrag auf fünfzig Jahre abschlossen. Dieser Vertrag wirkte auch auf die deutsch-schwedischen Beziehungen. Dänemark wurde verpflichtet, bei Bedarf seinem Bündnispartner gegen Lübeck und Bernhard von Mila zur Hilfe zu eilen und dahingehend einzuwirken, dass die Streitigkeiten zwischen Schweden und Preussen wie auch Danzig beendet würden. Ausserdem wurde vereinbart, dass Dänemark den Beitritt Schwedens in den Schmalkaldischen Bund unterstützen sollte.³ Die Übereinkunft in Brömsebro entspannte die Lage in

¹ Johann Friedrich von Sachsen an Philipp von Hessen H, Torgau 26. 4. 1540, StA Marburg, PA Nr. 2586, Original.

² Philipp von Hessen an Johann Friedrich von Sachsen, Kassel 1. 5. 1540, StA Marburg, PA Nr. 2586, Konzept.

³ ST 4 S. 206–242, DNT 1 S. 348–404.

Skandinavien beträchtlich. Gleichzeitig verbesserte sie das Ansehen Schwedens in den Augen der protestantischen Fürsten Deutschlands.¹

Am Anfang des Jahres 1542 begann Christian III. gemäss seinen Verpflichtungen von Brömsebro vorzufühlen, welche Möglichkeiten für Schweden beständen, dem Schmalkaldischen Bund beizutreten. Zur gleichen Zeit bot er sich, falls notwendig, als Vermittler zwischen Gustav Wasa und den Fürsten an.² Auch Schweden war nicht tatenlos in dieser Angelegenheit. Im April fand der Antrag Schwedens auf Mitgliedschaft in dem Bund auf dem Reichstage zu Speyer von seiten der versammelten Gesandten der Schmalkaldischen Bundesverwandten ein wenig Unterstützung. Das Misstrauen gegen Schweden war noch so gross, dass sein Antrag noch nicht ohne weiteres akzeptiert werden konnte.³

Schon im Frühjahr 1541 hatte Schweden vergeblich versucht, selbst durch die Vermittlung Martin Luthers Verbindungen zu den Mitgliedern des Schmalkaldischen Bundes aufzunehmen, aber auch nach Ablauf eines Jahres konnten seine Bestrebungen nicht angenommen werden. Jedoch etwas später kam es zur Vereinbarung, dass Schwedens Bündnisfrage förmlich auf die Tagesordnung des Schmalkaldischen Bundes gesetzt und bejaht wurde, und man teilte Gustav Wasa die Bedingungen mit, unter denen Schweden Mitglied des Bundes werden könnte. Bei eventuellem Kriegsfall wären beide Partner verpflichtet, einander durch Truppen oder finanzielle Mittel zu helfen.⁴

Obwohl Schweden schon im Frühjahr 1541 während der Verhandlungen mit den deutschen Protestanten ihre Vorstellung über die kaiserfreundliche Politik des Landes zu beseitigen versucht hatte, vergass man

¹ Undatierte Zettel, wahrscheinlich zu dem Schreiben Christians 4. 10. 1541 an Philipp von Hessen, StA Marburg, PA Nr. 1764.

² Johann Friedrich von Sachsen an Philipp von Hessen, Torgau 5. 2. 1542, StA Marburg, PA Nr. 2595, Original.

³ Abschied des Schmalkaldischen Bundestags zu Speyer, Speyer 14. 4. 1542, StA Marburg, PA Nr. 605. Der originale Abschied im Haus-, Hof- und Staatsarchiv zu Wien.

⁴ WA, Briefwechsel 9, Weimar 1941, S. 426–435. Vgl. *Carlsson* S. 38.

die burgundische Episode in der Aussenpolitik des Landes auch nach dem Brömsebroer Vertrag nicht ganz. Christian III. verfolgte eine klare Politik. Am Ende des Jahres 1541 schloss er einen Bund mit Franz I., dem Erbfeind des Hauses Habsburg.¹ Karl V. bot zur Jahreswende 1541/1542 Gustav Wasa vorteilhafte Bedingungen.² Ebenfalls wandte man sich im Sommer 1542 von kaiserlicher Seite an Gustav Wasa. Es ging um die Unterstützung im Krieg gegen die Türken. Die Antwort Schwedens ist so diplomatisch formuliert, dass man daraus keine befriedigende Auskunft über die damalige aussenpolitische Stellung Schwedens entnehmen kann.³ Diese Angelegenheit wird von anderer Seite genauer beleuchtet werden. Im September 1541 wandte sich Gustav Wasas alter Freund und Verwandter, Herzog Heinrich von Braunschweig-Wolfenbüttel, ein überzeugter kaiserlicher, katholischer Fürst, der ihn im Jahre zuvor gegen Christian III. und seine Verbündeten unterstützt hatte, vertrauensvoll an ihn.⁴ Weil Herzog Heinrich ein geschworener Feind des Schmalkaldischen Bundes war, hatten die Truppen unter Führung von Bernhard von Mila sein Land im Sommer erobert und vernichtet. In seiner Antwort auf die Bitte Heinrichs von Braunschweig-Wolfenbüttel um militärische Hilfe vor und nach dem Angriff, versprach ihm Gustav Wasa keine konkrete Hilfe, aber sicherte ihm zu, einen Botschafter zu schicken, um über mögliche Massnahmen zu verhandeln.⁵ Da Gustav Wasa zur gleichen Zeit vertrauliche Gespräche mit den Vertretern der deutschen Protestanten führte, kann man sagen, dass er am Anfang der vierziger Jahre des 16. Jahrhunderts in gewissem Masse ein doppelgesichtiges Spiel trieb.

¹ DNT 1 S. 409–414.

² GR 14 S. 34–35.

³ Ebd. S. 53–59.

⁴ Heinrich von Braunschweig-Wolfenbüttel an Gustav Wasa, Wolfenbüttel 1. 9. 1541 und ohne Ort 7. 9. 1541, StA Marburg, SA IV, 158 Schubl. 67 Nr. 3, Konzepte.

⁵ Heinrich von Braunschweig-Wolfenbüttel an Gustav Wasa, Wolfenbüttel 28. 4. 1542, ohne Ort 31. 8. 1542, StA Marburg, PA Nr. 821, Konzepte. Gustav Wasa an Heinrich von Braunschweig-Wolfenbüttel, Stockholm 3. 12. 1542, NS StA Wolfenbüttel L. Alt. Abt. I Gr. 8 Nachtrag I Nr. 20, Originale. Vgl. *Carlsson* S. 40–41.

Heinrich von Braunschweig-Wolfenbüttel traute es nicht ganz seinen eigenen Möglichkeiten zu, Gustav Wasa dazu zu bewegen, seinem Hilfeersuchen nachzukommen. So wandte er sich am selben Augusttag 1542 auch an seinen Schwager Magnus, den Herzog von Sachsen-Lauenburg und an seine Schwester, Herzogin Katharina. Ihnen trug er eine Bitte vor, die Schweden betraf. Bemerkenswert ist, dass er sie gleichzeitig bat, einen Brief an Christian III. zu schicken. So wollte er durch die Vermittlung seiner Verwandten auch in Dänemark vorführen. Ausserdem bat er sie, zwischen ihm und den oben erwähnten Ländern zu vermitteln.¹ Am gleichen Tage verfasste er einen Brief an seinen Neffen, den jungen Herzog Franz von Sachsen-Lauenburg. Den bat er nach Schweden zu reisen, um für die Sache seines Onkels einzutreten und sein Bestes zu tun, damit das Ergebnis für ihn günstig ausfiele und zwar möglichst bald.²

Die vielseitigen Versuche Heinrichs von Braunschweig-Wolfenbüttel, Schweden schnell zur Entscheidung zu bringen, ihm Hilfe zu schicken, machen es teilweise verständlich, dass sich Schweden im Juli 1542 klar von der kaiserfreundlichen Aussenpolitik losgesagt hatte. Zu diesem Zeitpunkt hatte Schweden einen politischen und wirtschaftlichen Bund mit Frankreich geschlossen. Danach war Schweden verpflichtet, im Kriegsfall Franz I. gegen Karl V. zu unterstützen. Andererseits garantierte der Vertrag militärische Unterstützung von seiten Frankreichs.³

Schweden geriet im Jahre 1542 in eine ernste Gefahr, als die Bauern von Smaland im Juni einen Aufstand machten. Die Lage in der Dackefehde wurde für Gustav Wasa schnell insofern ungünstig, dass er im November mit dem Führer des Aufstandes Nils Dacke einen Waffenstillstand abschliessen musste. Das durch den Bürgerkrieg geschwächte Schweden fand auch in der internationalen Politik Beachtung – nicht

¹ Heinrich von Braunschweig-Wolfenbüttel an Magnus u. Katharina von Sachsen-Lauenburg, ohne Ort 31. 8. 1542, StA Marburg, PA NR. 820, Konzept.

² Heinrich von Braunschweig-Wolfenbüttel an Franz von Sachsen-Lauenburg, ohne Ort 31. 8. 1542, StA Marburg, PA Nr. 820, Konzept.

³ ST 4 S. 246–254.

zuletzt in Deutschland – und die schwedische Diplomatie hatte ihre Feuerprobe zu bestehen.

In den grossen innenpolitischen Schwierigkeiten aktivierte Gustav Wasa seine besten diplomatischen Fähigkeiten, um möglichst viel Unterstützung vom Ausland gegen die rebellierenden Bauern zu bekommen. Sein Kanzler Konrad von Pyhy, der aus Frankreich nach Bremen gekommen war, versuchte die öffentliche Meinung für Gustav Wasa zu gewinnen. Gleichzeitig tat er sein Bestes, um neue Truppen für ihn zu werben. In Bremen und seiner näheren Umgebung hatte er so grossen Erfolg, dass im Lager seiner Gegner Aufregung entstand.¹

Die Werbungsbemühungen des Kanzlers beschränkten sich nicht nur auf die Bremer Gegend; vielmehr stand er mit mehreren deutschen Fürsten und Feldherren in Verbindung. Einer von ihnen war Graf Erich von Hoya, durch den er versuchte, etwa fünf tausend Soldaten zusammenzubekommen. Jedoch Geldmangel und der Umstand, dass von Pyhy keine offizielle Vollmacht von Gustav Wasa hatte, erschwerte die Werbung.² Ausserdem verbot z. B. Graf Jost von Hoya ganz und gar die Werbung in seinem Machtbereich, während Graf Jost von Hoya der Jüngere mit seinen Truppen auf die Seite Gustav Wasas trat. Andererseits ging das Gerücht, dass in Hoyas Grafschaft heimliche Rüstungen für Burgund im Gange seien.³

Gustav Wasas diplomatische und politische Tätigkeit in Deutschland während der Dackefehde blieb keineswegs nur bei der Arbeit, die seine Untertanen in Norddeutschland geleistet hatten. Auch er tat selbst sein Bestes, um die protestantischen Fürsten Deutschlands auf seine Seite zu gewinnen. Die Voraussetzungen hierfür waren auch gut. Als die Fürsten

¹ Stephan Hopfensteiner an Albrecht von Mecklenburg, Bremen 18. 1. 1543, StA Schwerin (z. Z. SAL Göttingen), AW Nr. 358, Original.

² Erich von Hoya an Philipp von Hessen, ohne Ort 22. 2. 1543, StA Marburg, PA Nr. 2004, Original. Vgl. *Lundkvist* S. 228. Siehe auch Christopher von Steinberg an Philipp von Hessen, Wolfenbüttel 5. 4. 1543, StA Marburg, PA Nr. 2004, Original.

³ Jost von Hoya an Philipp von Hessen, Neinburg 20. 2. 1543, StA Marburg, PA Nr. 1992, Original.

im Sommer 1542 bereit waren, Schweden in den Schmalkaldischen Bund aufzunehmen, hatte man zur Bedingung gemacht, dass die Partner im Falle eines Krieges einander unterstützen sollten. Schon am Ende des Jahres wandte sich Gustav Wasa an die Führer des Bundes und drückte seine Freude über ihr entgegenkommendes Verhalten aus.¹

Auf dem Bundestag zu Nürnberg im Frühjahr 1543 war die Haltung der protestantischen Fürsten Deutschlands gegenüber den Bestrebungen Gustav Wasas auffällig positiv.² Das ist leicht einzusehen, da die rebellierenden Bauern Schwedens streng katholisch und ausserdem noch kaiserfreundlich waren; dies zeigte sich in ihrem Elf-Punkte-Programm, in dem die einmalige Stellung der katholischen Kirche hervorgehoben wurde und ihr Einflussgebiet vergrössert werden sollte. Besonders der achte Punkt musste für die deutschen Protestanten entsetzlich sein. Da versprach man nämlich, die kaiserlichen Truppen von Schweden her mit fünfzehn tausend Soldaten zu unterstützen, falls die Burgunder einen Feldzug gegen die Ketzer unternehmen würden, um sie in den Schoss der allein selig machenden Kirche zurückzuholen.³ Von kaiserlichen Seite zeigte man wiederum grosses Verständnis für Nils Dacke und seine Anhänger.

Schon im Oktober 1542 hatte Karl V. Nicolaus Perrenot de Granvella zu seinem offiziellen Vertreter in den nordischen Ländern ernannt. Aus dem ausführlichen Brief, den Granvella im März 1543 nach Schweden geschickt hatte, gehen die Wünsche der Burgunder betreffs der Thronfolge in Schweden hervor. Darin behauptet er, es sei den Schweden nicht unbekannt, dass die Tochter Christians II., der als Unionskönig auch Herrscher von Schweden gewesen war, mit Friedrich von der Pfalz verheiratet war; infolgedessen wäre er der legale Thronfolger

¹ Johann Friedrich an Philipp von Hessen, Torgau 9. 4. 1543, StA Marburg, PA Nr. 2607, Original.

² Abschied des Schmalkaldischen Bundestages zu Nürnberg, Nürnberg 28. 4. 1543, StA Marburg, PA Nr. 656. Kopie. Der originale Abschied ist im Haus-, Hof- und Staatsarchiv zu Wien.

³ Bürgermeister und Rat der Stadt Bremen an Philipp von Hessen, Bremen 9. 3. 1543, Beilage, StA Marburg, PA Nr. 1717, Original.

von Schweden.¹ Von kaiserlicher Seite gab man sich nicht damit zufrieden, die rebellierenden Bauern nur moralisch zu unterstützen, sondern war auch bereit, ihnen Waffen zu liefern.²

Friedrich von der Pfalz wusste sowohl von den Plänen des Kaisers in Bezug auf Schweden, als auch von der positiven Einstellung des Monarchen zu ihm.³ Er war jedoch nicht der einzige deutsche Fürst, der sich gerne auf dem Thron Schwedens gesehen hätte. Auch Albrecht von Mecklenburg verlangte nach der schwedischen Krone. Im Frühjahr 1543 teilte er Philipp von Hessen mit, dass er Peter von Spengeln zu ihm zu Verhandlungen schicken wollte.⁴ Kurze Zeit später lernte Philipp von Hessen die Drei-Punkte-Instruktion von Albrecht von Mecklenburg kennen, deren erster Punkt die Forderung des Herzogs an die Stadt Lübeck betraf, der zweite die Erbteilung des Herzogs mit seinem Bruder Heinrich und der dritte die aus Schweden an den Herzog gerichtete Bitte, die schwedische Krone anzunehmen. In Schweden hatte nämlich die Auseinandersetzungen zwischen dem König und den Bauern viel Schaden angerichtet. Deswegen hofften die Bauern, dass Albrecht auf ihre Bitte eingehen würde. Albrecht von Mecklenburg wollte auch das Angebot annehmen, falls Karl V., Philipp von Hessen oder andere seiner Freunde nichts dagegen hätten. Letztlich hegte er die Hoffnung, dass alle seine Freunde ihn nötigenfalls unterstützen würden.⁵

Die Antwort Philipps von Hessen auf den Punkt, der die Annahme den schwedischen Krone betraf, wirkte wie eine kühle Dusche auf Herzog Albrecht. Philipp war der Meinung, dass Gustav Wasa der

¹ Vollmacht an de Granvella, Barcelona 23. 10. 1542, StA Marburg, PA Nr. 2410, Kopie. Nicolaus de Granvella an die schwedische Bevölkerung, Nürnberg 5. 3. 1543, StA Marburg, PA Nr. 2410, Kopie Vgl. *Lundkvist* S. 218–219.

² Kaspar Seckendorf und Ambrosius Schlehenried an Nils Dacke u. an die schwedische Bevölkerung, ohne Ort 19. 3. 1543, StA Marburg, PA Nr. 2410, Kopie.

³ Friedrich von der Pfalz an Kaspar von Seckendorf u. Ambrosius Schlehenried, Nürnberg 7. 3. 1543, u. an Heinrich von Mecklenburg, Nürnberg 8. 3. 1543, StA Marburg, PA Nr. 2410, Kopien.

⁴ Albrecht von Mecklenburg an Philipp von Hessen, Schwerin 26. 3. 1543, StA Marburg, PA Nr. 2156, Original.

⁵ Instruktion, ohne Ort 30. 4. 1543, StA Marburg PA Nr. 2156, Konzept.

rechtmässige Herrscher Schwedens sei, während die Bauern katholische Rebellen seien. Falls die Wahl Albrechts zum König von Schweden in der festgelegten Ordnung nach dem Tode des jetzigen Königs stattfinden würde, hätte Philipp von Hessen nichts dagegen, aber jetzt sei die Sachlage ganz anders; bei einer eventuellen Durchführung würden es nur mächtigen Widerstand und Schwierigkeiten geben.¹

Die Diplomaten von Gustav Wasa waren nicht die einzigen Schweden, die von Deutschland aus versuchten, auf die Dackefehde einzuwirken. Eine bemerkenswerte Rolle spielten auch einige, in Deutschland im Exil lebende Schweden. Sie sahen jetzt ihre Gelegenheit gekommen, ihren alten Feind Gustav Wasa zu stürzen. Die wichtigsten von ihnen waren der frühere Bischof von Skara Magnus Haraldsson und Olof Bröms. Man hatte sich im Auftrage der Gegner Gustav Wasas schon Anfang 1543 in Verbindung gesetzt.² Sie boten sich auch gerne zur Verfügung an.³ Ein treffendes Beispiel für die Denkweise dieser Emigranten war ein Brief von Magnus Haraldsson, den er Mitte März mit einigen Ergänzungen an die Bevölkerung Schwedens sandte. Hierin wurde die Politik Gustav Wasas in den dunkelsten Farben geschildert. Auch der dänische König wurde stark kritisiert, während der Günstling Karls V. und der Königin Maria, die in den Niederlanden lebte, Friedrich von der Pfalz, übertriebene Ehrungen erhielt. Der Anhang des Briefes enthielt eine vom Bischof an seinen Gesandten Länge Herman geschriebene Neun-Punkte-Instruktion und zum Schluss noch einige persönliche Zeilen an Nils Dacke.⁴

Die Propaganda, die für die katholischen und kaiserfreundlichen schwedischen Bauern gemacht wurde, blieb ohne Wirkung auf die

¹ Philipp von Hessen an Albrecht von Mecklenburg, ohne Ort u. Datum (Anfang Mai 1543), StA Marburg, PA Nr. 2156, Konzept.

² Stephan Hopfensteiner an Albrecht von Mecklenburg, Bremen 18. 1. 1543, StA Schwerin (z. Z. SAL Göttingen), AW Nr. 358, Original.

³ Friedrich von der Pfalz an Kaspar Seckendorf u. Ambrosius Schlehenried, Nürnberg 7. 3. 1543, StA Marburg, PA Nr. 2410, Kopie.

⁴ Magnus Haraldsson an die schwedische Bevölkerung, Schwerin 11. 4. 1543, StA Marburg, PA Nr. 2410, Kopie. Vgl. *Lundkvist* S. 219.

Protestanten in Deutschland. Die protestantischen Fürsten wie die Städte verhielten sich im allgemeinen distanziert gegenüber den Rebellen und – zum Teil durch die geschickte Diplomatie Schwedens – unterstützten Gustav Wasa.¹ Ihre Unterstützung blieb keineswegs bei Sympathiebekundungen; bereits in der zweiten Februarhälfte brachten Werbungen in Norddeutschland etwa dreitausend neue Soldaten für Gustav Wasas Truppen.²

Andererseits erkannten die protestantischen Führer Deutschlands, dass die schwedischen Annäherungsbestrebungen mit der innenpolitischen Situation des Landes in Zusammenhang standen. Dieses hatte beispielsweise Johann Friedrich von Sachsen eindeutig Philipp von Hessen klargelegt.³ Ungeachtet dessen wuchs das Ansehen Gustav Wasas unaufhörlich in ihren Augen. Auf dem Bundestag zu Schmalkalden im Sommer 1543 entschlossen sie sich endgültig, Schweden als Mitglied in den Schmalkaldischen Bund aufzunehmen.⁴

Gustav Wasas Stellung war im April 1543 schon derartig, dass er seine Feinde, die auf deutschem Boden waren, angreifen konnte. Albrecht von Mecklenburg musste vor den schwedischen Truppen und ihrer dänischen Unterstützung nach Lüneburg fliehen.⁵ Jedoch etwas später zeigte sich Gustav Wasa wegen Finnland besorgt, das zuletzt Anfang 1540 in den deutsch-schwedischen Beziehungen bei den preussischen Angriffsplänen eine Rolle gespielt hatte. Nun befürchtete er, die Verhandlungen der Kaiserlichen mit Iwan IV. von Russland Krieg mit

¹ Siehe z. B. Philipp von Hessen an Albrecht von Mecklenburg, ohne Ort u. Datum (1543), StA Marburg, PA Nr. 2156, Konzept. Bürgermeister u. Rat der Stadt Bremen an Philipp von Hessen, Bremen 28. 3. u. 9. 3. 1543, StA Marburg, PA Nr. 1717, Originale.

² Bürgermeister u. Rat der Stadt Bremen an Philipp von Hessen, 17. 2. 1543, StA Marburg, PA Nr. 1717, Original.

³ Philipp von Hessen an seinem Rat, Kassel 16.4. 1543, StA Marburg, PA Nr. 650, Konzept.

⁴ Instruktion, Schmalkalden 25. 6. 1543, StA Marburg, PA Nr. 673, Kopie.

⁵ Stephan Hopfensteiner an Albrecht von Mecklenburg, Bremen 23. 4. 1543, StA Schwerin (z. Z. SAL Göttingen), AW Nr. 358, Original. GR 15 S. 278–279.

Finnland zur Folge hätte. Seine Furcht stellte sich allerdings als unbegründet heraus.¹

In Schweden ging der Triumphzug Gustav Wasas weiter. Im Laufe des Sommers gerieten die Rebellen in immer grössere Schwierigkeiten und als ihr Führer Nils Dacke Ende Juli seinen Tod fand, war Gustav Wasa praktisch wieder Herr seines Königreiches. Er konnte jetzt auch seine Politik gegenüber den deutschen Protestanten ändern, denn nun konnte er es sich leisten, die Mitgliedschaft zum Schmalkaldischen Bund abzulehnen, da ihre gestellten Forderungen im Vergleich zum Nutzen zu gross waren. Danach nahm die auf dem deutschen Boden in der ersten Hälfte des Jahres 1543 blühende diplomatisch-politische Aktivität betreffs Schwedens beträchtlich ab.

Im Spätsommer 1543 erhielt sich auf dem Kontinent die bisher schwelende Spannung. Im August griffen die kaiserlichen Truppen, die aus Spaniern, Italienern und Deutschen zusammengestellt waren, den im Anfang desselben Jahres förmlich in die neue Lehre übertragenen Herzog Wilhelm von Cleve-Jülich-Berg an. Die Truppen Herzog Wilhelms wurden, nachdem seine Freunde und der grosse französische Verbündete ihn im Stich gelassen hatten, geschlagen und danach wurde sein Land schwer verwüstet. Die politische Entwicklung auf dem Kontinent spiegelte sich bald auch in den nordischen Staaten wider. Mit der Niederwerfung Cleves hat Karl V. zugleich die drohende Protestantisierung der geistlichen Territorien im Westen des Reiches abgewendet. Jetzt hatte er wieder mehr Zeit, sich Plänen zuzuwenden, die die skandinavischen Länder betrafen. Gustav Wasa erfuhr von dem Unternehmen im Oktober. Gleichzeitig kam ihm zu Ohren, dass der zu dieser Zeit in den Dienst Karls V. getretene Landsknechtführer Martin von Rossem den Auftrag bekommen hatte, einen Angriff auf die nordischen Länder vorzubereiten. Dieselbe Sache unterstützte auch Königin Maria.² Ebenfalls wurden Gustav Wasas alte Feinde, Albrecht von Mecklenburg

¹ GR 15 S. 427.

² GR 15 S. 514.

und Friedrich von der Pfalz wieder aktiv. Besonders Albrecht bemühte sich eifrig um einen Krieg mit Schweden.¹

Die Lage blieb auch noch zum Jahreswechsel 1544/45 gespannt. Im Mai sah sich Gustav Wasa veranlasst, Heinrich und Magnus von Mecklenburg sowie den Städten Rostock und Weimar mitzuteilen, dass sie Albrecht von Mecklenburg hierin nicht unterstützen sollten. Albrecht von Mecklenburg verlange noch immer nach der schwedischen Krone, obwohl Gustav Wasa mit Nachdruck betonte, dass es selbst als legaler König von Schweden gewählt worden sei und dass sein Sohn Erich als rechtmässiger Nachfolger den Thron besteigen werde.²

Während der Reichstage zu Speyer im Frühjahr 1544 bekam Karl V. auch Unterstützung von den deutschen Protestanten gegen Franz I., der zur Erinnerung des Bündnisses, das er mit dem »Feind des Christentums« abgeschlossen hatte, eine Gedenkmünze mit folgender Inschrift hatte prägen lassen: *Non contra fidem, sed contra Carolum*. In Speyer festigte der Kaiser seine Stellung auch in Bezug auf die nordischen Länder, indem er mit Christian III. von Dänemark einen Friedensvertrag abschloss. Auch Schweden, England, der deutsche Orden in Livland und Preussen hatten das Recht, sich diesem Vertrag anzuschliessen, falls sie ihn in einer festgelegten Zeit ratifizieren würden.³ Nach dem Friedensvertrag plante Schweden ein Sonderabkommen mit dem Kaiser abzuschliessen, jedoch unterliess man es, als Gustav Wasas alter Freund Heinrich von Braunschweig-Wolfenbüttel wieder aktiv wurde.

Während der Reichstage zu Speyer und gleichzeitig als zwischen Karl V. und Christian III. Friedensverhandlungen im Gange waren, fand eine Begegnung zwischen Heinrich von Braunschweig-Wolfenbüttel und Gustav Wasas Beobachter Klaus von Bornym statt. Durch das Treffen

¹ Albrecht von Mecklenburg an Karl V., Binche 5. 10. 1543, u. an Friedrich von der Pfalz, ohne Ort u. Datum, StA Schwerin (z. Z. SAL Göttingen), AW Nr. 358, Kopien.

² Gustav Wasa an Heinrich u. Magnus von Mecklenburg sowie an Bürgermeister u. Rat von der Stadt Rostock u. Wismar, Stockholm 26.5.1544, StA Schwerin (z. Z. SAL Göttingen), AW Nr. 358, Originale.

³ DNT 1 S. 458–473.

ermutigt beschloss Herzog Heinrich wieder Kontakt mit Gustav Wasa aufzunehmen. Er schickte seinen Sekretär Wolfgang Hase nach Schweden, um dort finanzielle Hilfe zu schaffen; mit diesem Geld wollte Herzog Heinrich sechstausend Soldaten anwerben, um sein Herzogtum zurückzuerobern.¹ Für wie wichtig es Herzog Heinrich hielt, von Gustav Wasa Unterstützung zu bekommen, geht aus der Anzahl der Konzepte, die beim Abfassen der Briefe benötigt wurden und aus der sorgfältigen Formulierung hervor.²

Während des Sommers setzten Gustav Wasa und Herzog Heinrich von Braunschweig-Wolfenbüttel ihre Kontakte fort. Im Juli war Herzog Heinrichs Gesandter in Schweden. Im selben Monat sandte Gustav Wasa einen sehr freundlichen Brief an Herzog Heinrich. Dieser zeigt auch, wie Gustav Wasa, der sich von Schmalkaldischen Bund zurückgezogen und gleichzeitig seine militärische Unterstützung verloren hatte, durch die Vermittlung Herzog Heinrichs gute Beziehungen zu Karl V. aufnehmen wollte. Dadurch versuchte er sicher zu stellen, dass der Kaiser nicht Friedrich, der Kurfürst von der Pfalz geworden war, auf den schwedischen Thron ver helfe, indem er Gustav Wasa und seinen Sohn Erich ausschalte.³

Die Aktivität der diplomatischen Tätigkeit zwischen Schweden und Braunschweig-Wolfenbüttel im Sommer 1544 tritt dadurch zutage, dass ein paar Tage nach dem Brief von Gustav Wasa, auch Georg Norman, der im September 1543 schwedischer Kanzler wurde, nachdem Konrad von Pyhy entlassen worden war, einen Brief schickte, in dem sich das Verständnis Schwedens gegenüber den Bestrebungen Herzog Heinrichs, wie auch in dem Brief des Königs widerspiegelt.⁴ In der gleichen Art

¹ Instruktion für Wolfgang Hase, Speyer 22. 5. 1544, StA Marburg, PA Nr. 821, Konzept.

² Heinrich von Braunschweig-Wolfenbüttel an Gustav Wasa, Speyer 9. 5. 1543, zwei Konzepte, Speyer 22. 5. 1543, drei Konzepte, StA Marburg, PA Nr. 821.

³ Gustav Wasa an Heinrich von Braunschweig-Wolfenbüttel, Linköping 12. 7. 1544, NS StA Wolfenbüttel L. Alt. Abt. 1 Gr. 8 Nachtrag I Nr. 21, Original. Vgl. *Carlsson* S. 41–42.

⁴ Georg Norman an Heinrich von Braunschweig-Wolfenbüttel, Linköping 17. 7. 1544, StA Marburg, PA Nr. 821, Original.

setzten noch in den folgenden Tagen Valentin von Ludtich sowie Kriegssekretär und Hauptmann Klaus von Bornym, der im Mai mit Herzog Heinrich in Speyer verhandelt hatte, ihre Tätigkeit fort; er hatte auch Grund, Herzog Heinrich für den empfangenen Brief zu danken.¹

Im September 1544 kam Herzog Heinrich selbst zu Verhandlungen nach Schweden. Nach den Beratungen, die in einer herzlichen Atmosphäre stattfanden, konnte er mit einer beträchtlichen Geldanleihe abreisen. Schweden wurde in seinen diplomatischen Absichten, Beziehungen mit Karl V. aufzunehmen, von Heinrich nicht enttäuscht. In seinem Brief an den Kaiser legte er äusserst positiv die Bestrebungen Gustav Wasas dar und empfahl ihn auch sonst noch.²

Für Schweden war die Aufnahmen von Beziehungen mit Karl V. selbstverständlich wichtiger denn je, da dieser seinen alten Gegner Franz I. überraschend geschlagen hatte und ihn am 18. September im Friedensvertrag zu Crépy gezwungen hatte, in Zukunft auf jegliche Unterstützung der Protestanten zu verzichten.

Gustav Wasa hatte gehofft, dass seine Verbindungen mit Heinrich von Braunschweig-Wolfenbüttel geheim blieben; er hatte sich jedoch getäuscht. Bernhard von Mila wusste schon Ende August 1544 von Herzog Heinrichs Reise nach Schweden und liess sich die Gelegenheit nicht entgehen, Gustav Wasa bei den deutschen Protestanten schlecht zu machen.³ Diese begannen Ende September die Anhänger Herzog Heinrichs aufzuspüren. In diesem Zusammenhang wurde auch Erich von Hoya verdächtigt; er musste seine Burg den schmalkaldischen Truppen öffnen. Zur gleichen Zeit warb Herzog Heinrich für sich selbst Soldaten an.⁴ Gustav Wasa blieb nicht untätig: er stellte die finanzielle Unter-

¹ Valentin von Ludtich an Heinrich von Braunschweig-Wolfenbüttel, Linköping 15.7.1543 u. Klaus von Bornym an Heinrich von Braunschweig-Wolfenbüttel, Linköping 16. 7. 1543, StA Marburg, PA Nr. 821, Originale.

² Heinrich von Braunschweig-Wolfenbüttel an Karl V., ohne Ort u. Datum, StA Marburg, PA Nr. 784, Konzept.

³ Berhard von Milas Berichte, ohne Ort 29. 8. 1544, StA Marburg, PA Nr. 2624, Kopie.

⁴ Erich von Hoya an Philipp von Hessen, ohne Ort 8. 10. 1544, StA Marburg, PA Nr. 2004, Original.

stützung des Herzogs Otto von Lüneburg ein, da dieser seine Beziehungen mit Herzog Heinrich zu trüben versuchte.¹

Wie gespannt die Situation noch im Frühjahr 1545 war, geht daraus hervor, dass Bernhard von Mila an Philipp von Hessen am 18. 4. und 21. 4. je einen Brief und am 22. 4. gleich zwei Briefe sandte, in denen er ausführlich seine Auffassung begründete, dass es eine Unumgänglichkeit wäre, Schweden anzugreifen. Bei diesem Angriff müssten auch die Truppen des Schmalkaldischen Bundes eingesetzt werden.² Philipp von Hessen reagierte positiv auf die Vorschläge Bernhard von Milas. Er war auch damit einverstanden, dass Andreas Meinhard bei der Verwirklichung der Pläne Albrechts von Mecklenburgs gegen Schweden tätig sein sollte.³

Neben Albrecht von Mecklenburg wollte auch Friedrich von der Pfalz die Gelegenheit ausnutzen; er beabsichtigte durch einen siegreichen Krieg die schwedische Königskrone für sich zu gewinnen. Er versuchte jedoch seine Pläne geheimzuhalten.⁴ Die führenden protestantischen Fürsten wussten davon und verhielten sich zustimmend.⁵

Wie besorgt die Protestanten Deutschlands wegen der Angelegenheiten zwischen Gustav Wasa und Heinrich von Braunschweig-Wolfenbüttel waren, zeigte sich auch deutlich im Frühjahr 1545 auf den Reichstagen zu Worms. Besonderes grosse Aufregung bewirkte die Nachricht von Donatus Sachse an den ansbachischen Statthalter Friedrich von Knoblochsdorf, dass Herzog Heinrich tonnenweise Silber für die Zurückeroberung seines Herzogtums aus Schweden bekommen

¹ Otto von Lüneburg an Bernhard von Mila, ohne Ort 16. 12. 1544, StA Marburg, PA Nr. 1527, Kopie.

² Bernhard von Mila an Philipp von Hessen, Wolfenbüttel 18. 4. u. 22. 4. 1545, StA Marburg, PA Nr. 1528, Originale. Vgl. *Carlsson* S. 44. Siehe auch Bernhard von Mila an Philipp von Hessen, Wolfenbüttel 21. 4. u. den zweiten Brief vom 22. 4. 1545, StA Marburg, PA Nr. 1528, Originale.

³ Philipp von Hessen an Bernhard von Mila, Spangenberg 22. 4. 1545, StA Marburg, PA Nr. 1528, Konzept.

⁴ Sebastian Aitingen an Philipp von Hessen, Worms 17. 6. 1545, StA Marburg, PA Nr. 726, Kopie, u. Nr. 729, Original.

⁵ Philipp von Hessen an Sebastian Aitingen, Zapfenburg 23. 6. 1545, StA Marburg, PA Nr. 729, Konzept.

hatte. Gleichzeitig ging das Gerücht, dass sich in Frankfurt am Main grosse Summen schwedischen Geldes befänden, die für Herzog Heinrich bestimmt seien.¹ In welchem Masse Gustav Wasa als gemeinsamer Gegner der Protestanten Deutschlands verstanden wurde, geht aus der im Herbst an Philipp von Hessen und Johann Friedrich von Sachsen gestellten Forderung hervor, dass sie Otto von Lüneburg den Schaden ersetzen sollten, den er dadurch erlitten hatte, dass er sich auf ihre Aufforderung in die Angelegenheiten Gustav Wasas und Heinrichs von Braunschweig-Wolfenbüttel eingemischt hatte.² Gustav Wasa war über die Entwicklung der Lage in Deutschland besorgt; schon im Sommer wollte er sich für die Erhaltung des Friedens einsetzen.³

Ende 1545 wurde in der alten Bischofsresidenz Trient eine allgemeine Kirchenversammlung eröffnet. Für Karl V. war das Konzil wichtigstes Teilstück eines umfassenden politischen Planes, durch den er die kirchliche Einheit zu erringen hoffte. Die protestantischen Stände hatten im Frühjahr 1545 während der Reichstage zu Worms einstimmig abgelehnt, an dem Konzil teilzunehmen. Die Hartnäckigkeit und Einhelligkeit ihres Widerstandes hatten ernsthafte Folgen. Zum ersten Mal innerhalb von zwanzig Jahren vergassen Kaiser und Papst ihre gegenseitigen Auseinandersetzungen, um die Protestanten zum alten Gehorsam zu zwingen.

Die Protestanten Deutschlands hatten am Ende des Jahres 1545 und am Anfang des folgenden Jahres durch die Anträge des Erzbischofes Hermann Wied und Friedrichs von der Pfalz auf Mitgliedschaft im Schmalkaldischen Bund äusserliche Siege errungen. Ausserdem wurde der letzte katholische Landesherr in Norddeutschland, Heinrich von

¹ Donatus Sachse an Friedrich von Knoblochsdorf, Lüttich ohne Datum, StA Marburg, PA Nr. 728, Kopie. Die hessischen Gesandten an Philipp von Hessen, Worms 13. 3. u. 23. 3. 1545, StA Marburg, PA Nr. 728, Kopien. Vgl. *Carlsson* S. 44. Siehe auch Die hessischen Gesandten an Philipp von Hessen, Worms 9. 3. u. 19.3. 1545, StA Marburg, PA Nr. 728, Kopien.

² Ernst von Braunschweig-Celle an Philipp von Hessen u. Johann Friedrich von Sachsen, Harburg 10. 9. 1545, StA Marburg, PA Nr. 1487, Original.

³ Gustav Wasa an Heinrich von Braunschweig-Wolfenbüttel, Stockholm 23. 7. 1545, StA Marburg, PA Nr. 821, Ausfertigung mit eigenhänd. Unterschrift.

Braunschweig-Wolfenbüttel, der ihnen viel Sorge bereitet hatte, zum zweiten Male aus seinem Territorium vertrieben und trotz intensiver Anstrengungen seiner Anhänger gefangen gehalten.¹

Die ernsthafte Gefahr, die von seiten der Kaiserlichen drohte, zwang die deutschen Protestanten, ihre Politik gegenüber Schweden zu ändern. Auf dem Frankfurter Bundestag wurde beschlossen, dass man zur Sicherung der Rückendeckung, Gustav Wasa Anfang 1546 als Mitglied für den Schmalkaldischen Bund gewinnen wolle.² Als Realpolitiker sah Gustav Wasa, dass die Annäherungsbemühungen der Protestanten Deutschlands mit der politischen Zwangslage zusammenhing. Ebenso wie Kurbrandenburg, Kurpfalz und Nürnberg lehnte auch Schweden bei der gespannten politischen Lage die Mitgliedschaft zum Schmalkaldischen Bund ab, während die Schmalkaldener von Norddeutschland unterstützt wurden.³

Noch im August 1546 nahmen die deutschen Protestanten mit Schweden Verbindung auf.⁴ Die Situation in Deutschland war bis dahin rasch weiterentwickelt. Karl V. hatte den Herzog Moritz von Sachsen dazu veranlasst, mit ihm in Regensburg am 19.6. einen Vertrag abzuschliessen, in dem er versprach, die habsburgische Politik zu unterstützen. Schon zwei Wochen später eröffneten die Schmalkaldener die Offensive gegen den Kaiser. Anfangs hatten sie auch Erfolg, aber dann wandte sich das Kriegsglück. Als die Hauptmacht des Kaisers die Truppen Johann Friedrichs von Sachsen am 24. April 1547 auf der Lochauer Heide bei Mühlberg schlug und Wittenberg im nächsten Monat in die Hände der Kaiserlichen geriet, war ihr Spiel endgültig verloren.

¹ Erich von Hoya an Philipp von Hessen, Ziegenhein 16. 2. 1546, StA Marburg, PA Nr. 2004, Kopie.

² Johann Friedrich von Sachsen u. Philipp von Hessen an Christian III., ohne Ort 2. 3. 1546, StA Marburg, PA Nr. 2645, Kopie.

³ Otto von Lüneburg an Philipp von Hessen, Harburg 10. 7. 1546, StA Marburg, PA Nr. 1487, Original. Siehe auch GR 18 S. 104–105.

⁴ Bürgermeister u. Rat der Stadt Strassburg an Philipp von Hessen, Strassburg 2. 8. 1546, StA Marburg, PA Nr. 2919, Original.

Man hatte in Schweden den Kampf in Deutschland genau verfolgt. Wegen der kurzsichtigen Politik der deutschen protestantischen Führer, die sie über Jahre hinweg gegenüber Schweden betrieben hatten, war die Sympathie Schwedens nicht auf ihrer Seite. Man fürchtete vielmehr, dass ihr eventueller Sieg für Schweden bedenkliche Folgen haben könnte. Deshalb nahm man die Nachricht über die Niederlage der Protestanten mit Erleichterung entgegen.¹

Der Sieg Karls V. über die Truppen des Schmalkaldischen Bundes verminderte den Druck der deutschen Protestanten gegenüber Schweden. Andererseits bedeutete der Tod Heinrichs VIII. von England im Januar 1547 und das im März geschehene Hinscheiden Franz I., der seit einem Menschenalter Karls aktivster europäischer Gegner war, dass der Kaiser jetzt ungehindert durch innere Gegenkräfte und äussere Feinde daran gehen konnte, ausser die Verhältnisse des Reiches zu ordnen, auch an die Verwirklichung der politischen Bestrebungen gegenüber den nordischen Ländern zu denken. Das zwang Schweden dazu, in guten Verbindungen mit dem Kaiser zu kommen, der jetzt auf dem Höhepunkt seiner Macht stand. Dies wiederum stellte in mancher Hinsicht neue Anforderungen an die Aussenpolitik des Landes.

* * *

Als die deutschen Protestanten ihre Existenz gegen Ende der zwanziger Jahre der 16. Jahrhunderts bedroht sahen, begannen sie eine intensive Bündnispolitik zu treiben, deren Konsequenz der erste Schmalkaldische Bundesvertrag im Februar 1531 zwischen mehreren evangelischen Fürsten und Städten war. Schon auf dem ersten Bundestag in Schmalkalden nahm man Verbindung mit Schweden auf. Diese Kontaktaufnahme war nicht die erste in der Geschichte der evangelischen

¹ Gustav Wasa an Heinrich von Braunschweig-Wolfenbüttel, Gripsholm 9. 8. u. 13. 8. 1547, NS StA Wolfenbüttel L. Alt. Abt. 1 Gr. 6 H. Acta Schweden, Originale. Vgl. *Carlsson* S. 46.

Bündnispolitik zwischen Deutschland und Schweden, denn schon 1525 hatten Preussen und Schweden einen Vertrag abgeschlossen. Dem letztgenannten gelang es aber am Ende der zwanziger Jahre des 16. Jahrhunderts nicht, mit den übrigen protestantischen Führern Deutschlands in ein Bündnisverhältnis zu kommen. Dänemark hatte bei diesen Bemühungen wegen seiner aktiven Politik mehr Erfolg gehabt.

Auf die diplomatisch-politischen Beziehungen zwischen den deutschen Protestanten und Schweden in den dreissiger Jahren des 16. Jahrhunderts wirkte die Grafenfehde 1534–1536 nachteilig. Obwohl die protestantischen Fürsten Deutschlands ausser Albrecht von Mecklenburg nicht am Krieg gegen Schweden trotz ihrer Sympathien teilnahmen, unterstützten sie in den Friedensverhandlungen zu Kopenhagen dessen Gegner derartig, dass das Ergebnis nicht dem auf dem Felde errungenen Sieg Schwedens entsprach.

Das Jahr 1538 wurde zum Höhepunkt in der Geschichte der protestantischen Bündnisbewegung im 16. Jahrhundert. Damals nahm man Dänemark als assoziiertes Mitglied in den Schmalkaldischen Bund auf. Auch Schweden beantragte die Mitgliedschaft, aber sie wurde abgelehnt. Diese Ablehnung wurde neben der Propaganda Bernhard von Milas gegen Schweden ausserdem durch die gespannten Beziehungen zwischen Schweden sowie Dänemark und Preussen bewirkt. In der Befürchtung, dass bei einem Kriegsausbruch die deutschen Verbündeten der Gegner nicht nur Aussenstehende bleiben würden, machte Schweden einen überraschenden Schachzug: Es begann sich den Burgundern zu nähern.

Teilweise durch das Anraten der deutschen Diplomaten, die in schwedischem Dienst standen, begann Gustav Wasa Anfang der vierziger Jahre des 16. Jahrhunderts erneut Beziehungen zu den Führern der deutschen Protestanten aufzunehmen. Nach der Auffassung Philipps von Hessen hätte man aus Schweden militärischen Nutzen gezogen; ein eventueller Vertrag müsste jedoch allein auf Glaubensangelegenheiten beschränkt werden. Johann Friedrich von Sachsen reagierte ablehnend.

Der Bündnisvertrag zwischen Schweden und Dänemark im Jahr 1541 steigerte das Ansehen Schwedens in den Augen der deutschen Prote-

stanten. Durch die Vermittlung Dänemarks wurde beschlossen, dass Schweden in den Schmalkaldischen Bund aufgenommen werden würde. Man stellte als Bedingung, dass im Kriegsfall die Partner einander gegenseitig militärisch oder finanziell unterstützen sollten. Während dieser Verhandlungen versuchte Schweden die Auffassung der kaiserfreundlichen Politik des Landes zu beseitigen. Jedoch war die burgundische Episode seiner Aussenpolitik noch nicht ganz in Vergessenheit geraten. Das zeigten die gleichzeitigen Verhandlungen Schwedens mit dem alten Erbfeind des Schmalkaldischen Bundes Heinrich von Braunschweig-Wolfenbüttel. Erst der Vertrag zwischen Schweden und Frankreich im Juli 1542 zeigte die Lossagung von der kaiserfreundlichen Aussenpolitik.

Die Dackefehde 1542–1543 war vom Standpunkt der diplomatisch-politischen Beziehungen zwischen Deutschland und Schweden eine bedeutsame Zeit. Ausser Gustav Wasa und seinen Diplomaten taten auch die Vertreter der Gegenseite ihr Bestes, um von Deutschland möglichst viel Unterstützung für sich zu bekommen. Es war natürlich, dass die Propaganda für die streng katholischen und kaiserfreundlichen Rebellen nicht auf die deutschen Protestanten wirkte, besonders weil man wusste, dass die Rebellen vom Kaiser offen unterstützt wurden. Weder die Bemühungen Friedrichs von der Pfalz noch Albrechts von Mecklenburg, die schwedische Königskrone zu erwerben, fanden Zustimmung. Andererseits wuchs die Zahl der Anhängerschaft Gustav Wasas bei den Protestanten in Deutschland – teilweise durch seine geschickte Diplomatie – ständig. Im Sommer 1543 waren sie bereit, Gustav Wasa in den Schmalkaldischen Bund aufzunehmen. Bis Ende Juli war es ihm gelungen, die Rebellen zu besiegen; danach konnte er sich leisten, seine Politik gegenüber den deutschen Protestanten zu ändern und die Mitgliedschaft des Schmalkaldischen Bundes abzulehnen, da die Bedingungen zu ungünstig waren.

Als der Kaiser im Herbst 1545 Herzog Wilhelm von Cleve geschlagen hatte, drohte Schweden vom Festland erneute Gefahr. Für Schweden wurden es lebenswichtig, gute Beziehungen mit dem Kaiser

aufzunehmen. Zu diesem Zweck begann es Heinrich von Braunschweig-Wolfenbüttel zu unterstützen. Die Beziehungen zwischen den Protestanten in Deutschland und Schweden wurden dadurch gespannt und im Frühjahr 1545 wurde ein Angriff gegen Schweden vorbereitet. Die Lage blieb noch Anfang 1546 schwierig. Das im Jahr zuvor zwischen Kaiser und Papst geschlossene Bündnis zwang die deutschen Protestanten, wieder einmal Schweden für sich zu gewinnen. Als Realpolitiker lehnte Gustav Wasa die Annäherungsbemühungen ab, die auf Grund der politischen Zwangslage unternommen worden waren. In diesem Punkt hatte er richtig kalkuliert, denn der im Sommer 1546 begonnene Schmalkaldische Krieg endete im folgenden Jahre mit dem Sieg des Kaisers und die wichtigste aussenpolitische Aufgabe Schwedens bestand nun darin, gute Beziehungen zu Karl V. aufzunehmen, der auf dem Höhepunkt seiner Macht stand.

ABKÜRZUNGEN UND ABGEKÜRZT ZITIERTE LITERATUR

- ABKPG Akten und Briefe zur Kirchenpolitik Herzog Georgs von Sachsen. 2. Hg. von *Felician Gess*. Schriften der Königl. Sächs. Kommission für Geschichte 12. Leipzig 1917.
- AW Auswärtiges Amt
- DNT Danmark–Norges Traktater 1523–1750 med dertil hørende Aktstykker. 1. Udg. af *L. Laursen*. København 1907.
- GR Konung Gustav den förstes registratur. Utg. genom *J. J. Nordström, V. Grandlund, G. O. Berg* och *J. A. Almquist*. 10–18. Handlingar rörande Sveriges historia. Serie 1. Stockholm 1886–1900.
- HA Der Römischen Kaiser- und Königlichen Majesteten, auch dess Heiligen Römischen Reichs Geistlicher und Weltlicher Stände, Fürsten etc. Handlungen und

- Ausschreiben... Hg. von *Friderich Hortledern*. Gotha 1645.
- HArk Historiallinen Arkisto
- HBA Herzogliches Briefarchiv
- HGB Hansische Geschichts-Blätter
- HR Hanse-Rezesse. III. Abt. Bearb. von *Dietrich Schäfer* u. *Friedrich Techen*. München u. Leipzig 1913.
- HZ Historische Zeitschrift
- NS Niedersächsisches
- PA Politisches Archiv des Landgrafen Philipp I. von Hessen. Abt. des StA Marburg an der Lahn.
- PCSS Politische Correspondenz der Stadt Strassburg im Zeitalter der Reformation. 2. Bearb. von *Otto Winkelmann*. Urkunden und Akten der Stadt Strassburg. 2. Abt. Strassburg 1887.
- RTA JR Deutsche Reichstagsakten. Jüngere Reihe. 7. Bearb. von *John Kühn*. Stuttgart 1935.
- SA Samt-Archiv. Abt. des StA Marburg an der Lahn.
- SAL Staatliches Archivalager
- SHU Studia Historica Upsaliensia
- ST Sveriges traktater med främmande magter jämte andra dit hörande handlingar. Utg. af *O. S. Rydberg*. 4. Stockholm 1888.
- StA Staatsarchiv
- WA Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe.

12. LUTHER JA WORMSIN VALTIOPÄIVÄT

I. Valtiopäiville kutsumiseen johtanut kehitys

Luther sai ensimmäisen kerran kosketuksen keisarikunnan poliittiseen ilmapiiriin, kun Augsburgin vuoden 1518 valtiopäiville paavin edustajana tullut kardinaali Cajetanus kutsui hänet puheilleen. Luther saapui kaupunkiin vasta säätyjen lähdettyä. Näin ollen kuulustelulla ei ollut varsinaisesti välitöntä yhteyttä valtiopäiviin; kuitenkin se valmisti tietä kehitykselle, jonka kulkuun Saksin vaaliruhtinas Fredrik Viisas tuli merkittävästi vaikuttamaan.

Verrattain pian Augsburgissa tapahtuneen Lutherin kuulustelun jälkeen Fredrik Viisas alkoi pyrkiä siihen, että Lutherin asia tultaisiin käsittelemään valtiopäivillä. Hänellä oli tähtäimessään säätyjen edessä tapahtuva julkinen väittely, jonka erotuomariksi hän ajatteli ystäväänsä Trierin arkkipiispa Richard von Greiffenklauta. Näin menetellen oli tarkoituksena eliminoida Rooman ajama mahdollisimman huomaamattomasti tapahtuvan kuulustelun ja tuomion linja. Fredrikin politiikalle merkitsi huomattavaa menestystä se, että Altenburgissa vuoden 1519 alussa käydyissä neuvotteluissa Leo X:n edustaja Kaarle von Miltitz saatiin suostumaan reformaattorin asian tuomiseen saksalaisen tuomioistuimen eteen. Vielä suuremmaksi voitoksi vaaliruhtinaalle tuli se, että von Miltitz sai

toukokuun alussa Koblenzissa myös kardinaali Cajetanuksen hyväksymään tämän suunnitelman. Luther oli tyytyväinen tehtyyn ratkaisuun.¹

Keisari Maximilian I:n kuolema 12.1.1519 ja sitä seurannut poliittisen toiminnan vilkastuminen heijastuivat kevään kuluessa myös Lutherin asiaan.² Koblenzista vaaliruhtinas Fredrikin luo lähtenyt von Miltitz tapasi tämän toukokuun lopussa Weimarissa matkalla Frankfurtiin kokoonkutsutuille päiville, joiden tehtävänä oli valita uusi keisari. Vaaliruhtinas ilmoitti olevansa halukas jatkamaan Lutherin asian käsittelyä vasta neuvoteltuaan henkilökohtaisesti Trierin arkkipiispan kanssa.³

Frankfurtissa keisarinvaalin yhteydessä kesä-heinäkuun vaihteessa käydyissä neuvotteluissa sovittiin, että Martin Lutherin asia ratkaistaisiin tulevilla valtiopäivillä.⁴ Tämän päätöksen jälkeen tilanne rauhoittui joksikin aikaan. Kuitenkin kun von Miltitz kuuli asiasta, hän alkoi toimia estääkseen päätöksen toteuttamisen. Tämän hän katsoi parhaiten onnistuvan kutsumalla Lutherin nopeasti itsensä ja Trierin arkkipiispan eteen sekä painostamalla myös arkkipiispaa toimimaan häikäilemättömästi. Sekä Fredrik Viisas että Luther aavistivat asiassa olevan jotain vinossa; Luther ilmoittikin kategorisesti tulevansa vasta seuraaville valtiopäiville.⁵

¹ Cum enim P(aternitas) tua, me tunc praesente et postea per literas Reverendissimum Archiepiscopum (Treverensem) in unicum iudicem desiderabat, ... Karl von Miltitz Lutherille, Koblenz 3.5.1519, *Martin Luthers Werke*, Briefwechsel 1, bearb. v. Otto Clemen, Weimar 1930 (BW 1) s. 374–375. Ks. myös von Miltitzin samalta päivältä olevat kirjeet Spalatinukselle ja Fredrikille, mt. s. 376–379.

² Ks. Leo X Cajetanukselle, Rooma 4.5.1519, *Deutsche Reichstagsakten*, jüngere Reihe 1, Bearb. v. *August Kluckhohn*, Gotha 1893, (RTA JR 1) s. 656–657.

³ Fredrik Greiffenklaulle, Heltburg 2.6.1519, *Historischer Bericht vom Anfang und ersten Fortgang der Reformation Lutheri 1*, hrsg. v. *Ernst Salomon Cyprian* u. *Wilhelm Ernst Tentzel*, Gotha 1717 s. 397.

⁴ ..., wenn ein Reichstag fürgenommen und wir den besuchen werden, dass wir alsdenn Doctor Martinum mit uns bringen, ... Fredrik von Miltitzille, Lochau 12.10.1519, BW 1. s. 526–527.

⁵ Also bijn ich noch willig vnnd bereyd, e. c. f. g. rads vnnd zusagung auff den Reichstag zu kummen... Luther Fredrikille, Wittenberg 15.10.1519, BW 1 s. 535–536. Spalatinukselle Luther oli pari päivää aikaisemmin kirjoittanut: Sed nec cogito mihi fuit unquam, Mi Spalatine, cum Carolo de profectone mea ad Treverim. mt. s. 529. Ks. myös von Miltitzin kirjeitä Fredrikille, Mühlberg 10.10. sekä Dresden 14.10.1519, mt. s. 525–528.

Vastoinkäymisestä huolimatta von Miltitz jatkoi vuoden 1520 puolelle tultaessa omavaltaisia pyrkimyksiään saada Luther-kysymys nopeasti pois päiväjärjestyksestä. Tilanne kehittyi muutenkin Lutherille epäedulliseen suuntaan: häntä vastaan toimeenpantu roomalainen prosessi johti kesäkuun 15. päivänä julkaistuun uhkausbullaan *Exurge Domini*, jossa Luther velvoitettiin 60 päivän kuluessa lähettämään Leo X:lle peruutus 41:stä kerettiläiseksi todetusta oppilauselmastaan.¹ Asiaan oli suuresti vaikuttanut taitavaksi diplomaatiksi osoittautunut tohtori Eck, joka Roomasta tultuaan väitteli kesä-heinäkuussa menestyksellisesti Lutheria ja Karlstadia vastaan Leipziginssä.²

Kiristynyt tilanne pakotti sekä Fredrik Viisaan että Lutherin entistä tarmokkaampiin yrityksiin saada ruhtinaat keisaria myöten sille kannalle, ettei Luther-kysymyksessä tyydyttäisi pelkkään hengellisessä tuomioistuimessa langetettavaan nopeaan tuomioon, vaan asia siirrettäisiin seuraavien valtiopäivien puolueettomasti ratkaistavaksi.³

Tilanne paheni kuitenkin entisestään, kun Eck julkaisi mainitun uhkausbullaan paitsi Brandenburgissa myös sen saksilaisissa naapurihiippakunnissa. Lisäksi hän toimitti siitä kopion Wittenbergin yliopistolle. Eekin pettymykseksi yliopiston rehtori Peter Burkhard yliopiston juristin kehotuksesta kieltäytyi kuitenkin julkaisemasta sitä. Myös ylioppilaat osoittivat kiivaasti mieltään Eekkiä vastaan.⁴ Yliopiston edustajat olivat sitä mieltä, että asia olisi saatava riistetyksi Eekin käsistä ja siirrettävä puolueettomaan valtakunnalliseen tuomioistuimeen.⁵

¹ *Enchiridion symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*, ed. *Henricus Denzinger et Adolfus Schönmetzer*, editio 33, Freiburg im Breisgau 1965, s. 358–361.

² Ks. Eekin *Expurgatio adversus criminationes F. Martini Luther*, BW 1 s. 439–458. Vrt. Lutherin kirjeitä Spalatinukselle, s. 1. (Wittenberg) 20.7.1519 mt. s. 420–424.

³ ..., sed aequis, sacris et profanis, spiritualibus et secularibus iudicibus, sub fide publica, ... *Martin Luther*, *Opera latina varii argumenti ad reformationis historiam pertinentia* 5, ed. Schmidt, Erlangen 1870 s. 4–6.

⁴ *Historischer Bericht* s. 438–442.

⁵ Stehlin, Schurf ja Beyer Saksin Juhanalle, Wittenberg 22.10.1520, D. *Martin Luthers* *Sämtliche Schriften* 15, hrsg. v. Georg Walch, Halle 1745 s. 1876. Kopio Eekin Wittenbergin yliopistolle toimittamasta bullasta mt. s. 1873–1874.

Varmistaakseen bullan toimeenpanon Leo X oli määrännyt paavillisen kirjastonhoitajan Hieronymus Aleanderin lähtemään Kaarle V:n luo Alankomaihin. Tämä Eckin jälkeen reformaation murrosajan vihatuin Pyhän Istuimen diplomaatti sai nuoren keisarin helposti taivutetuksi kieltämään perintömaissaan Lutherin kirjoitukset. Koko valtakuntaa koskevaa päätöstä hallitsija ei kuitenkaan halunnut tehdä kuulematta ensin valtakunnan säätyjen mielipidettä. Koska tämä taas olisi merkinnyt Lutherin asian joutumista seuraavien valtiopäivien esityslistalle, Aleander yritti saada Lutherin heti pidätetyksi ja rangaistuksi. Tässä tarkoituksessa hän koetti päästä kosketukseen Saksin vaaliruhtinaan kanssa, jota myös itse Leo X oli kehottanut keskustelemaan edustajiensa kanssa.¹ Tähän näyttikin tarjoutuvan loistava tilaisuus uuden keisarin kruunajaisien yhteydessä loka-kuun lopussa Aachenissa. Joskaan vaaliruhtinas Fredrik ei sairauskoh- tauksen vuoksi voinut tulla juhlallisuuksiin, paavin lähettiläät Aleander ja Marino Caracciolo tapasivat hänet marraskuun 4. päivänä Kölnissä. Kaksi päivää myöhemmin heille neuvonantajien välityksellä antamas- saan vastauksessa vaaliruhtinas pysyi kannassaan, että Lutheria olisi en- sin kuulusteltava ja sitten vasta tuomittava. Lisäksi hän moitti Eckin oma- valtaista menettelyä Saksissa ja ehdotti, että paavin nuntiukset huolehtisi- vat siitä, että Luther joutuisi oikeudenmukaisten tuomareiden eteen ja et- tei hänen kirjojaan poltettaisi ennen kuin hänen kerettiläisyytensä olisi to- distettu.² Lähdettyään Kölnistä Fredrik kirjoitti myös Kaarle V:n neu- vonantajille Chièvres'ille ja Henrik Nassaulaiselle samasta asiasta.³

Fredrikin kannassa näyttää kuitenkin vuoden 1520 kallistuesssa lop- puaan kohti tapahtuneen muutos, sillä hän ei enää ole kovinkaan halukas tuomaan kerettiläisen kirjoissa olevaa Lutheria valtiopäiville, jotka Kaarle

¹ Hortamur eandem nobilitatem tuam in Domino, vt cum eosdem Hieronymum et Jo. Echium nuncios vel eorum alterutrum benique audire, ... Leo X Fredrikille, Rooma 17.7.1520, RTA JR 2, bearb. v. *Adolf Wrede*, Gotha 1896 s. 173–175.

² ... eruditus, piis et non suspectis iudicibus sub fide publica sufficiente securamento et conducto libero, locis non iniquis ... Saksalainen kertomus paavin lähettiläiden neuvotteluista vaaliruhtinas Fredrikin kanssa, Köln 4. ja 6.11.1520, RTA JR 2. s. 462–466.

³ Fredrikin kirjettä ei ole löydetty. Chièvres'n ja Nassaulaisen vastauskirjeet, Oppen- heim 27.11.1520, Historische Berichte 2 s. 190–191.

V oli määrännyt kokoontuviksi tammikuun 6. päivänä Wormsissa ja joille hän oli Kölnissä luvannut tuoda myös Lutherin asian.¹ Tämä käy ilmi siitä, että keisari vartavasten taivutteli marraskuun lopussa Fredrikiä tuomaan Lutherin mukanaan Wormsiin oppineiden henkilöiden kuulusteltavaksi. Tällä välin Luther ei saisi kirjoittaa eikä toimia paavia ja kuuriaa vastaan.²

Kaarle V:n kirjeestä ei käynyt yksiselitteisesti selville, mitä siinä mainitulla kuulustelulla tarkoitettiin – oliko esim. sallittua Lutherin puolustaa väittelyssä kantaansa. Lisäksi oli todennäköistä, että koko kirje oli laadittu paavin edustajien selän takana. Olihan jo Lutheria vastaan kesäkuussa singotussa uhkausbullassa vaadittu, ettei Lutheria saisi lainkaan päästää valtiopäiville, ellei hän sitä ennen peruisi kerettiläisiä oppejaan. Näin joka tapauksessa kutsu merkitsi periaatteessa voittoa sekä Saksin vaaliruhtinaskunnan diplomaattien että Lutherin itsensä ajamalle linjalle. Kuitenkin Fredrik Viisas kuultuaan Lutherin kirjoitusten polttamisesta Kölnissä ja Mainzissa piti entistä epäviisaampana Lutherin tuomista Wormsiin.³

Marraskuun loppuun tultaessa näytti jo siltä, että kuurian Lutheria koskeva politiikka olisi kärsinyt tappion. Tästä huolimatta etenkin Aleander jatkoi tarmokkaasti yrityksiään viedä oman kantansa voittoon. Hänen uupumaton toimintansa ei jäänytkään hedelmättömäksi. Joulukuun puolessa välissä keisarillisen neuvoston edessä pitämässään puheessa hänen onnistui hyökkäämällä erityisesti Lutherin uudessa kirjoituksessaan *De captivitate Babylonica* esittämiä oppeja vastaan saada kuulijat siinä määrin puolelleen, että nämä kehottivat keisaria peruuttamaan Lutherin kutsun Wormsin valtiopäiville.⁴ Nyt myös Kaarle V katsoi viisaammaksi

¹ Valtiopäivien kokoonkutsumisesta ks. RTA JR 2 s. 101–102, Lutherista Erasmus Konrad Peutingerille, Köln 9.11.1520, *Desiderii Erasmi Roterodami opera omnia* 3, ed. J. Clericus, Leiden 1703 s. 592.

² ... Luther mit dir auf den nechtskünftigen reichstag gen Wormbs bringen, so wellen wir in alda von gelerten vnd hochverstendigen personen genugsamlich verhörn lassen ... Kaarle V Fredrikille, Oppenheim 28.11.1520, RTA JR 2 s. 467–468.

³ Fredrik Kaarle V:lle, Alstet 20.12.1520, RTA JR 2 s. 470–472.

⁴ ... in la impiissima nova opera de Captivitate Babilonica ... Aleander –, s. 1. et d. (Worms n. 15.12.1520). Monumenta Reformationis Lutheranae ex tabulariis

kääntää kelkkansa. Ottaen tekosyyksi sen, että Lutheria koskevassa uhkausbullassa mainittu aika oli kulunut umpeen hän käski vaaliruhtinaan huolehtia siitä, että Luther peruisi paavista ja konsiileista esittämänsä väitteet. Tämän jälkeen Luther voitaisiin tuoda Wormsin lähistölle, josta vaaliruhtinas voisi tarpeen tullen hakea hänet Wormsiin.¹

II. Lutherin asia valtiopäivillä

1. Valtiopäivien alkuvaiheet

Valtakunnan säätyjen kokoontuessa vuoden 1521 alussa Wormsiin näytti siltä, että käsityksistään tiukasti kiinnipitävä Luther jäisi saapumatta valtiopäivien eteen. Vaaliruhtinas Fredrikin kanssa ennen tammikuun 27. päivänä tapahtuneita valtiopäivien virallisia avajaisia käymiensä neuvottelujen aikana nuori keisari, jolle Luther-kysymyksen uskonnollinen ja kansallinen problematiikka oli vieras, kallistui uudelleen sille kannalle, että asia olisi ehkä sittenkin viisainta selvittää valtiopäivien puitteissa. Vaaliruhtinaallakaan ei enää näyttänyt olevan mitään sitä vastaan.²

Nyt kuitenkin puuttui Rooma jälleen peliin. Tammikuun 3. päivänä oli Pyhä Istuin lähettänyt lopullisen pannabullan *Decretum Romanum Pontificem*. Tämän jälkeen Luther oli virallisesti kerettiläiseksi tuomittu mies. Aleander sai bullan käsiinsä helmikuun 10. päivänä. Kolme päivää myöhemmin hän piti paavilta kehotuskirjeen saaneen keisarin toivomuksesta

secretioribus S. Sedis 1521–1525 ed. *Petrus Balan*, Ratisbonae 1884 s. 135–136. Aleanderia koskevat lähteet on myös *Theodor Brieger* julkaissut samana vuonna: *Quellen und Forschungen zur Geschichte der Reformation* 1, Gotha 1884. Edellä mainitusta ks. s. 36–37.

¹ Kaarle V Fredrikille, Worms 17.12.1520, RTA JR 2 s. 469–471.

² Ks. Luther Fredrikille, Wittenberg 25.1.1521, RTA JR 2 s. 476–477. Vrt. Fredrikin kirjettä Kaarle V:lle, Spangenberg 28.12.1520, mt. s. 473.

säätyjen edessä kolmetuntisen puheen, jossa hän hyökkäsi tuimasti Lutherin harhaoppeja vastaan.¹

Koska pannaan julistetun kerettiläisen kutsuminen valtiopäivien eteen olisi merkinnyt paitsi vuosisataisen *unum Corpus Christianum* -yhteyden puitteissa kasvaneen oikeusideologian törkeää loukkausta myös paavillisen arvovallan romahdusmaista laskua, ei puuttunut yrityksiä viime hetkellä koettaa sovittaa paavin ja Lutherin vastakkaiset intressit yhteen. Erasmus kehitteli omien perusnäkemystensä pohjalta hienon suunnitelman, miten Lutheria voitaisiin kuulustella loukkaamatta paavin auktoriteettia; keisarin rippi-isä, fransiskaani Jean Clapion puolestaan ehdotti vaalisaksilaiselle kanslerille, tohtori Brückille, että Luther tekisi edes muutamia näennäisiä peruutuksia kirkon arvovallan säilyttämiseksi.²

Voittoa kuurian edustamalle kannalle merkitsi se, että Kaarle V teki 15.2. Wormsissa olevien paavillisten diplomaattien pyytämän mandaattiehdotuksen, jossa kiellettiin Lutherin kirjojen levitys siksi kunnes hänen asiansa olisi käsitelty.³ Nelipäiväisen neuvottelun jälkeen säädetyt esittivät keisarille vastauksen, joka oli eri mielipidesuuntien välinen kompromissi. Sen mukaan Lutherille olisi annettava tilaisuus tulla suojeluskirjan turvin Wormsiin kuulusteltavaksi. Hänen ei kuitenkaan sallittaisi väitellä, vaan ainoastaan peruuttaa oppinsa. Mikäli hän ei suostuisi peruuttamaan, keisarin velvollisuus olisi viedä asia päätökseen. Nationalististen tekijöiden osuus Lutheria koskevassa asiassa ilmeni säätyjen vastaukseensa liittävästä voimakkaasta hyökkäyksestä Roomaa vastaan.⁴ Vastaus oli samalla myös selvä muistutus sekä keisarille että paavin edustajille siitä,

¹ Aleander de Medicille, s. 1. et d. (Worms 14.2.1521), Monumenta Reformationis s. 56–57. Vaalisaksilaisen kanslerin, tohtori Brückin referaatti Aleanderin puheesta, Worms 13.2.1521, RTA JR 2 s. 496–507.

² Brückin kertomus Clapionin kanssa käymistään neuvotteluista, s. 1. et d. (Worms ennen 14.2.1521), RTA JR 2 s. 477–494.

³ Kaarle V:n mandaattiehdotus, s. 1. et d. (Worms 15.2.1521), RTA JR 2 s. 509–513.

⁴ ... Lutter auf genugsam glait hin und herwider bis in sein gewarsam durch etlich gelerte und der sach verstendige, So daszu verordent werden sollen, gehört das verstehen sie, di stend, gefragt, aber mit im kainswegs disputirt werden soll, ... Säätyjen vastaus, s. 1. et d. (Worms 19.2.1521), RTA JR 2 s. 515–517.

ettei kerettiläiseksi julistetun tuomitseminen maallisessa oikeudessa ollut saksalaisella maaperällä mikään itsestäänselvyys.

Keisarin vastauksessa säädylle sekä hänen maaliskuun alussa tekemässään mandaattiehdotuksessa on nähtävissä, miten voimakas oli valtiopäivillä olevien monarkististen ja toisaalta säätyjen asemaa korostavien periaatteiden välinen ristiriita, joka koko ajan on vaikuttamassa myös Luther-kysymyksen käsittelyssä.¹ Keisari hyväksyi säätyjen ehdotuksen ja maaliskuun 6. päivänä hän käski Lutheria saapumaan Wormsiin hänelle antamansa suojeluskirjan turvin. Lisäksi hän velvoitti Fredrik Viisaan pitämään huolta siitä, että Luther todella ilmestyisi paikalle.²

Pian tämän jälkeen Kaarle V julkaisi kuitenkin Lutherin kirjoitusten kieltämistä koskevan mandaatin. Lutherille hän jätti mahdollisuuden säätyjen edessä joko tunnustaa tai kieltää nimellään julkaistut kirjoitukset sekä perua tai olla perumatta niitä.³ Vaikka keisari oli näin selväsanaisesti ilmaissut kantansa, saa Lutherin maaliskuun loppupuolella Spalatinukselle kirjoittamasta kirjeestä sen kuvan, että hän luuli joutuvansa Wormsissa puolustamaan ainakin joitakin käsityksiään.⁴ Myöhemmältäkään ajalta ei ole säilynyt todistuksia siitä, etteikö hän olisi ajatellut samoin vielä valtiopäivien eteen astuessaan.

Kaarle V:n omavaltainen toiminta sai Saksin vaaliruhtinaskunnan edustajat vakavasti harkitsemaan, olisiko lainkaan viisasta tuoda Lutheria Wormsiin: seisoihan tämän takana tosiasiallisesti Fredrik Viisaan ohella vain Fredrik von der Pfalz, eikä Juhana Hussin esimerkki ollut omiaan rohkaisemaan. Ulrich von Huttenin ja osaksi myös Frans von Sickinge-

¹ Kaarle V:n vastaus sekä toinen mandaattiehdotus, s. 1. et d. (Worms 2.3.1521), RTA JR 2 s. 518–525.

² Kaarle V:n mandaatti, Worms 6.3.1521. Hänen kirjeensä Fredrikille, s. 1. et d. (Worms n. 8.3.1521), RTA JR 2 s. 526–529.

³ Kaarle V:n mandaatti, Worms 10.3.1521, RTA JR 2 s. 531–533.

⁴ Luther Spalatinukselle, Wittenberg 19.3.1521, BW 2 s. 289.

nin antamaan sivustatukeen ei niin ikään ollut paljontaan luottamista. Kaikesta huolimatta päätettiin kuitenkin tuoda Luther valtiopäiville.¹

Niinpä Luther lähti huhtikuun alussa Wittenbergistä, ja hänen matkansa Thüringenin kautta Wormsiin oli yhtä riemujuhlaa.²

2. Lutherin ensimmäinen kuulustelu

Lutherin Wormsissa olosta kertova lähde *Acta et res gestae D. Martini Lutheri in comitiis principum Wormaciae, anno MDXXI* alkaa mahtipontisella kuvauksella augustinolaismunkki ja tohtori Martti Lutherin tulosta keisari Kaarle V:n, Espanjan kuninkaan, Itävallan arkkiherttuan jne. kutsumana Wormsiin huhtikuun 6. päivänä 1521.³

Jo seuraavana päivänä Luther saapui valtakunnan marsalkan Ulrich von Pappenheimin ja airueen Kaspar Sturmin saattamana piispanpalatsin matalaan hovitupaan. Erään paikalla olleen espanjalaisen, mahdollisesti kastilialaisen Lorenzo Galindez de Carvajalin, kirjoittamassa kertomuksessa kuvataan sisään astuva Luther noin neljäkymmenen ikäiseksi, ruumiinrakenteeltaan ja kasvoiltaan karkeatekoiseksi mieheksi, jonka silmät eivät kirjoittajan mielestä olleet hyvät; kasvojen ilmeet mainitaan vaihteleviksi. Yllään Lutherilla oli augustinolaismunkin kaapu nahkavöinen sekä päässään huomiotaherättävän suuri tonsuuri.⁴

Sen jälkeen kun Ulrich von Pappenheim oli käsenyt Lutheria vain vastaamaan hänelle tehtyihin kysymyksiin, kysyi keisarin edustaja toh-

¹ Fredrik Lutherille, Worms 11.3.1521; Brück Spalatinukselle, s. 1. et d. (Worms maaliskuun loppu 1521); katkelma Ulrich von Huttenin kirjeestä ks. Spalatinus Fredrikille, s. 1. et d. (Worms n. 10.4.1521), RTA JR 2 s. 533–540.

² Aleander de Medicille, Worms 16.4.1521, Monumenta Reformationis s. 170–171.

³ Post dominicam misericordia domini feria tertia doctor Martinus Lutherus, professione Augustianus, Wormaciam invectus est ..., vocatus a Carolo imperatore, eius appellationis v., rege Hispaniorum, archiduce Austriae etc. ... RTA JR 2 s. 545–546.

⁴ Martino Luterio, de edad de quarenta años poco mas ó menos, robusto en el gesto y cuerpo y en los ojos non bien señalado, el semblante mobible que tiraba á libiandad; traya bestido un abito de la orden de S. Agustin con sua cinta de cuerpo, la corona grande ... RTA JR 2 s. 632.

tori Eck ensin latinaksi ja sitten saksaksi, tunnustiko Luther nimellään ilmestyneet kirjoitukset omikseen ja oliko hän valmis peruuttamaan ne. Mahdollisesti antaakseen Lutherille hieman miettimisaikaa vaalisaksilainen neuvos Hieronymus Schurf pyysi luettelemaan ko. kirjoitukset. Eekin lueteltua ne Luther vastasi latinaksi ja saksaksi. Hän tunnusti kirjoittaneensa mainitut kirjoitukset sekä pyysi niiden peruuttamista koskevaa vastausta varten miettimisaikaa, jota hänelle myönnettiin yksi päivä sillä ehdolla, ettei hän turvautuisi kirjalliseen esityksen vaan puhuisi vapaasti.¹

Luterilaisen tradition piirissä on Wormsiin tulleesta reformaattorista pyritty tekemään myös ensimmäisen kuulustelupäivän osalta uskonsankari. Lähteitä analysoimalla joutuu kuitenkin huomattavasti tarkistamaan tätä käsitystä. Joskaan jonkin Lutherin ystävän kirjoittamasta kertomuksesta *Acta et res gestae D. Martini Lutheri...*² ei käy ilmi muu kuin Lutherin pyrkimys saada itselleen harkinta-aikaa, on muiden asiaa käsittelevien lähteiden hänestä antama kuva toisenlainen. Jos jo Lutherin nöyrä pyyntö saada miettimisaikaa hämmentää kuvaa sanavalmiista ja itsevarmasta reformaattorista, on muiden säilyneiden silminnäkijöiden kuvausten perusteella vaikea nähdä Lutherissa peloton uskonsankari. Augsburgin kaupungin edustajana mukana ollut Konrad von Peutinger ei poikkea *Acta et res gestae* -kertomuksen suuntaviivoista,³ sen sijaan Luther joutuu jo Peutingerin frankfurtilaisen virkaveljen Filip Fürstenbergin esityksessä huonompaan valoon. Fürstenbergin mukaan Luther oli puhunut niin matalalla äänellä, että lähellä olevienkin oli vaikea kuulla, ikään kuin hän olisi ollut pelästynyt tai poissa tolaltaan.⁴ Myös Strassburgin kaupungin edustajat Hans Bock ja Gonrad von Duntzenheim ilmoitti lähettä-

¹ ..., ea conditione ne scriptam sententiam tuam proponas, sed verbis exequaris. RTA JR 2 s. 546–549.

² Tekijäkysymyksestä ks. RTA JR 2 s. 541, n.1.

³ Ks. *Theodor Kolde*, *Analecta Lutherana*, Gotha 1883, s. 28, jossa kertomus on painettu.

⁴ ... als ob er erschrocken und entsatz wer, ... Fürstenberg Frankfurtiin, s. 1. et d. (Worms 19.4.1521), RTA JR 2 s. 863.

jälleen Lutherin puhuneen niin hiljaa, ettei hänen puheestaan ollut saanut juuri selvää.¹

Useimpien Lutherin kannattajien kertomusten perusteella saa pikeminkin kuvan epävarmasta reformaattorista. Lutherille myötämielisen *Acta et res gestae* -kertomuksen vastapainoksi todennäköisesti tilaisuudessa puhetta johtaneen tohtori Eckin kynästä lähteneestä *Acta comparationis Lutheri in Diaeta Wormatiensi* käy myös ilmi, että Luther oli vastannut hiljaisella äänellä, jonka kuitenkin eturivissä olleet olivat Eckin mukaan kuulleet. Lutherin pyyntöä saada miettimisaikaa kirjoittaja näyttää pitävän vain Lutherin kannattajien keksimänä viekkana juonena.² Aleanderin kertomuksen mukaan taas Luther oli saapunut sisään nauraen. Lisäksi hän oli huolimatta keisarin läsnäolosta koko ajan liikkuttanut päätään edestakaisin. Poistuessaan hän ei ollut kuitenkaan enää vaikuttanut yhtä hilpeältä.³

Kuulustelun jälkeen paavilliselle varakansleri Guilio de Medicille lähettämässään kirjeessään, josta myös edellä olevat tiedot on saatu, Aleander ilmoitti joidenkin Lutherin kannattajien pitäneen tämän esiintymistä narrimaisena ja demoonisena, monet kuitenkin olivat vielä nähneet hänessä Pyhän Hengen täyttämän hurskaan miehen.⁴

¹ Bock ja v. Duntzenheim Strassburgiin, s. 1. (Worms) 18.4.1521, RTA JR 2 s. 851.

² ... summissiore aliquanto, sed tamen intelligibili voce dixit. "Acta comparationis Lutheri ..." on painettu Monumenta Reformationis s. 175–184 sekä RTA JR s. 588–594. Kuvaavaa katoliselle reformaatioaikaa koskevan tutkimuksen kehitykselle on, että vielä sen grand old man, Mainzin vanhus *Joseph Lortz* on lähes normatiiviseksi tullessa "Die Reformation in Deutschland", 4. Aufl. Freiburg im Breisgau 1962, Lutherin miettimisaikaa koskevassa kysymyksessä miltei samalla kannalla kuin aikoinaan Eck: Eine gewisse Beklemmung des Mönches mag mitgespielt haben. Im wesentlichen handelte es sich wohl nur eine vorbereitete Massnahme, mt. 1 s. 281. Sen sijaan jo Lortzin etevimpänä oppilaana pidetty Erwin Iserloh toteaa ko. asiasta: Diese ausweichende Antwort braucht weder Taktik noch vorübergehende Verwirrung gewesen zu sein. *Erwin Iserloh*, Martin Luther und der Aufbruch der Reformation. Handbuch der Kirchengeschichte 1, hrsg. v. Hubert Jedin, Freiburg im Breisgau 1967 s. 80.

³ El pazzo era entrado ridendo et coram Cesare girava il capo continuamente qua et là alto et basso; poi nel partir non pareo così allegro. Aleander de Medicille, s. 1. et d. (Worms 17.4.1521) Monumenta Reformationis s. 174.

⁴ Qui molti di quelli et etiam che lo favoreggiavano, poi che l'hanno existimado chi pazzo chi demoniaco, moltri altri santo et pieno di Spiritu Santo. mt. s. 174.

Myös ankaraan etikettiin tottuneita espanjalaisia Lutherin käytös oli ärsyttänyt. Olihan tämä itsetietoisesti sisään astunut munkki kuultuaan hänelle esitetyt kysymykset vastannut niihin hiljaisella äänellä ja rauhattomasti liikehtien, sitäpaitsi hänen käytöksensä ei ollut erikoisen kohtelias.¹ Samoin myös venetsialaisen lähettilään Gasparo Contarinin mukaan Luther oli esiintynyt hermostuneesti.² Kaarle V:nkään silmissä eivät Lutherin osakkeet olleet korkeassa kurssissa: hänet nähtyään keisari huudahdi: ”Hän ei tule tekemään minusta koskaan kerettiläistä!”³

Koska paitsi katolisten myös useimpien periaatteessa Lutheriin myötmielisesti suhtautuvien kertomuksista käy ilmi reformaattorin käyttäytyneen ensimmäisen kuulustelun aikana vähemmän mairittelevasti, joutuu pohtimaan asiaan vaikuttaneita syitä.

Vielä tulomatallaan Wormsiin Luther oli lähettänyt Frankfurtista Spalatinukselle kirjeen, jossa hän oli rohkeasti aikonut saapua perille huolimatta kaikista kaupungissa häntä uhkaavista vaaroista.⁴ *Acta et res gestae*-kertomuksen mukaan Lutheria oli vielä istuntosalissa eri tahoilta kehoitettu pysymään lujana ja toimimaan miehekkäästi, olipa joku ympärilläolevista huutanut: ”Autuas on se kohtu, joka on kantanut sinut ...”⁵ Myös sekä nuntius Aleanderin että espanjalaisen kertomuksen mukaan Luther olikin valtiopäivien eteen tullessaan esiintynyt itsevarmasti ja reippaasti. Vasta kuultuaan, että hänelle suotaisiin vain tilaisuus vastata joko myöntävästi tai kieltävästi hänelle tehtyihin kysymyksiin, Luther oli

¹ ... segun decian los que la entendian, con mucha ancia y poco sosiego de su semblante y jesto y mostrando placer en el menéo y rostro. Ks. RTA JR 2 s. 634.

² Contarini Dandololle, s. 1. et d. (Worms 26.4.1521) ja sama Tiepololle, s. 1. 27.4.1521; Aleander de Medicille, s. 1. et d. (Worms 29.4.1521), Monumenta Reformationis s. 236. Diarii di Marino Sanutto 30, Venezia 1891, s. 210–217.

³ ... quinimo subito che Cesar il vidde, disse; questui mai me farebbe heretico, ... Aleander de Medicille, s. 1. et d. (Worms 29.4.1521), Monumenta Reformationis s. 236. Päiväyksestä vrt. *Brieger* s. 167.

⁴ Luther Spalatinukselle, Frankfurt s.d. (14.4.1521), BW II s. 298. Spalatinus viitattaessaan em. kirjeeseen sanoo Lutherin aikoneen saapua Wormsiin, vaikka siellä olisi yhtä paljon paholaisia kuin tiiliä. *Georgi Spaladini* Annales Reformationis, hrsg. v. Ernst Salomon Cyprian, Leipzig 1718 s. 38.

⁵ ... in ipso principum concessu, Lutherus ab aliis alia voce commonebatur, ut esset forte animo, ut viriliter ageret, ... Quidam ex circumstantibus clamavit: beatus qui te portavit. RTA JR 2 s. 549.

muuttunut käytökseltään. Kuitenkin jo heti saavuttuaan takaisin maja-
paikkaansa hän kirjoitti Johannes Cuspianukselle Wieniin, ettei hän seu-
raavana päivänä Kristuksen avulla peruuta mitään.¹

Ylläolevan perusteella näyttää siltä, että kyseessä on ollut vain hetken
kestänyt konseptien sekaisinmeno. Esityksen ensimmäisen luvun perus-
teella voi sanoa Lutherin aina Augsburgin valtiopäivien jälkeisestä ajasta
lähtien valmistautuneen puolueettoman oikeuden edessä tapahtuvaan väit-
telyyn. Ajan kuluessa oli hänelle käynyt yhä selvemmäksi, että väittelyn
foorumiksi tulisivat valtiopäivät. Näyttää myös ilmeiseltä, että hän lop-
puun asti luuli Wormsissa joutuvansa puolustamaan ainakin eräitä esittä-
miään mielipiteitä.² Kuitenkin hänelle annettiin nyt mahdollisuus yhdellä
sanalla joko perua tai olla perumatta koko kirjallinen tuotantonsa.

3. Lutherin toinen kuulustelu

Lutherin toinen esiintyminen valtiopäivien edessä sai jo ulkonaisesti mit-
tavammat puitteet kuin ensimmäinen. Fredrik Viisas oli pyrkinyt siihen,
että Lutherin ja hänen oppinsa kohtalo päätettäisiin mahdollisimman laa-
jan ja arvovaltaisen yleisön edessä. Nyt hänen pyynnöstään, johon myös
Aleander sekä keisarillisen kabinetin jäsenet yhtyivät, kuulustelu tapahtui
espanjalaisen kertomuksen mukaan saman piispallisen palatsin matalas-
sa, suuressa salissa, jossa oli läsnä suuri joukko saksalaisia, espanjalai-
sia sekä muiden kansojen edustajia.³

¹ Hac hora coram Cesare et senatu Romano constiti, interrogatus, an libros meos
revocare velim ... Verum ego ne apicem quidem revocabo in eternum, Christo
quidem propitio. Luther Cuspianukselle, Worms 17.4.1521, BW II s. 300.

² Myös Eck sanoi seuraavana päivänä Lutherille: Nihil est ergo, Martine, quod dispu-
tationem eorum expectes, ... RTA JR 2 s. 593.

³ Otro dia siguiente, que fué jueves (diez y) ocho dias del mes de abril, en la misma
cessa episcopal en una sala grande se purso la sella ... Alemanes, Espanjoles e de
otras naciones; ... RTA JR 2 s. 634. Sitä tukee myös Konrad Peutingerin 19.4.
kirjoittama kuvaus: Am donerstag ist er auf bemelt zeit wider ershinen auf einem
grossem sal, ... Edellisenä päivänä oli oltu "in ain hoffstuben". mt. s. 859–860.

Luther haettiin majapaikastaan torstaina klo 16. Hän joutui kuitenkin odottamaan verraten kauan suuressa väentungoksessa palatsin edessä ennen kuin pääsi sisään.¹ Lutherin asetuttua paikoilleen jälleen kuulustelijana toiminut Eck kysyi, aikoiko hän puolustaa kirjoituksiaan vai jotain peruuttaa.² Luther vastasi ensiksi saksaksi ja sitten latinaksi.³

Acta et res gestae -kertomuksessa alkaa tämän jälkeen jakso *Dictio d. Martini Lutheri coram caesare Carolo et principus Wormaciae feria quinta post misericordia domini*, joka jatkuu Lutherin toisen puheenvuoron loppuun. Sen uskotaan olevan lähtöisin itsensä Lutherin kynästä.⁴ Sen mukaan reformaattori jakoi – kuten tunnettua – kirjansa kolmeen ryhmään, joista ensimmäiset käsittelevät uskoa ja siveyttä, toiset paaviutta ja paavilaisia sekä kolmannet yksityisiä ihmisiä. Näistä hän suostui peruuttamaan vain sen, minkä hän oli liian kiivaasti sanonut yksityisistä ihmisistä, sillä

¹ Ölhafen Sixtus Pömerille, s.l. (Worms) 18.4.1521, RTA JR 2 s. 854. Tiedot Lutherin odotusajasta vaihtelevat hieman eri lähteissä: ...ad sextam usque mansit, expectans ... RTA JR 2 s. 549. Aleander ja Marino Caracciolo ilmoittavat ajaksi puolitoista tuntia, " ... una hora et meggia ... " Aleander ja Caracciolo de Medicille, s. 1. et d. (Worms, 19.4.1521), Monumenta reformationis s. 186. Suunnilleen iltapäivän kuudes tunti ilmoitetaan espanjalaisessa kertomuksessa: ..., é seria á la ora de las seis despues de medio dia, ... RTA JR 2 s. 634.

² ...; visne libros tuos agnitos omnes tueri an vero quicquam retractare? Acta et res gestae, RTA JR 2 s. 550, Saman kertomuksen mukaan Eck oli jo edellisenä päivänä kysynyt: ... omnes pro tuis haberi an quicquam ex eis revocare velis... mt. s. 547. Eekin oman kertomuksen mukaan hän olisi sanonut 17. päivänä: ... deinde an illos et eorum contenta retractare et revocare vel inherere eisdem pocius et inseverare velis?, ja seuraavana päivänä: ... an libros ... pro tuis agnitos contentaque in eisdem retractare et revocare velles, ... mt. s. 589, 591.

³ Näin valtaosa silminnäkijöistä. Vain Acta reformationis, RTA JR 2 s. 550; *Spalatinuksen* Annales Reformationis s. 41 ja istunnosta poissaolleen Ölhafenin kertomus, RTA JR 2 s. 853, kertovat Lutherin käyttäneen ensin latinaa.

⁴ Säilyneistä kappaleista olen voinut käyttää Münchenin Yliopiston kirjastossa olevia "DOC. MARTI Luther Christiana et inconsterna Responsio, Caesaree maiestati, Principibus et dominis Wormatie facta Anno MVXXI Sexto die Aprilis. ANIVSTRATI one Martinus Lutherus reformationis Tragaediam mouerit, doctum et eruditum cuiusdam idyllion", s. 1. et d., ja "Ad Cesaree Maiest. interrogata D. Martini L. responsum Wurmacie XVII Aprilis Anno MdXXI", s. 1. et d., sekä Göttingenin Yliopiston kirjastossa säilytettävää "DOCTORIS MARTINI Lutheri oratio coram Caesare Carolo, Electoribus Principibus et Statibus Imperii, in conuento Imperiali Wormaciae die XVIII. Aprilis hoc est Fer. v. post Misericordia Domini habita MDXXI", s. 1. et d. Suorittamani vertailun perusteella RTA JR 2 s. 551–555 seuraa tarkoin niiden tekstiä myöhemmin puheeksi tulevaa Lutherin puheen loppusanoja koskevaa poikkeusta lukuun ottamatta.

ensimmäiseen ryhmään kuuluvat kirjat täytyisi myös vastustajan hyväksyä ja toisen ryhmän kirjoitusten peruuttaminen vain avaisi ovet ja ikkunat muille väärinkäytöksille. Vain siinä tapauksessa, että Raamatun perusteella osoitettaisiin hänen erehtyneen, olisi hän valmis ilmielmin peruttamaan erehdyksensä ja heittämään ensimmäisenä kirjoituksensa tuleen. Koska hänen omatuntonsa oli sidottu Jumalan sanaan, hän ei voinut eikä tahtonut peruuttaa mitään, sillä hänen mielestään oli vaarallista toimia omaatuntoa vastaan. Tutuksi tulleen sanonnan mukaan hän olisi lopettanut puheensa huudahdukseen: "Tässä seison enkä muuta voi, Jumala minua auttakoon. Amen". Lähteiden perusteella voi kuitenkin vain lauselman loppuosaa pitää alkuperäisenä.¹

Lutherin pitkän puheen jälkeen myös von Eck oli kauan äänessä. Hän piti Lutherin tekemää kirjojensa kolmijakoa epätyytyttävänä. Hän viittasi kirkon historiassa esiintyneisiin harhaoppisiin, jotka myös olivat kantansa tueksi vedonneet Raamatun auktoriteettiin mutta joiden kerettiläisyyden konsiilit olivat jo kauan sitten todenneet.² Espanjalaisen kertomuksen mukaan von Eck olisi erityisesti vetänyt esiin Konstanzissa tuomitun Juhana Hussin, jonka kohtalon monet arvelivat tulevan myös Lutherin osaksi.³ Puheensa lopussa von Eck pyysi Lutheria vielä kerran vastaamaan ilman sarvia hänelle esitettyihin kysymyksiin. Nämä sanat ovat sittemmin saaneet kansan suussa muodon "ilman sarvia ja hampaita" (*responsum neque cornutum neque dentatum*).⁴

¹ ..., cum contra conscientiam agere neque tutum neque integrum sit. Gott helf mir. Amen. Tämä lyhyt muoto on myös muissa näkemissäni teksteissä lukuun ottamatta Münchenin Yliopiston kirjastossa säilytettävää "Ad Cesaree Maiest. interrogata D. Martini L. responsum Wurmacie XVII Aprilis Anno M. d. XXI", jossa pienellä latinalaisella antikvalla painetun ja sanoihin "... neque integrum sit" loppuvan tekstin jälkeen on goottilaisilla kirjaimilla painettu saksaksi: Ich kan nicht anderst/hie stehe ich/ Got helff mir/ Amen, mt. fol. 2 v. "Ad Cesaree Maiest. ..." kappaleen kansilehdelle on 1500-luvun alkupuolen käsialalla kirjoitettu: P. Cursori Karolo amato suo.

² Ks. von Eekin kertomusta RTA JR II s. 591–593.

³ ..., como lo que Juanes de Huss y otros erejes que nombró, avian afirmando, lo qual avia sido reproavado en el concilio Constanciensi; ... mt. s. 635.

⁴ Wormsin valtiopäivä koskevissa akteissa esiintyy asiasta useita variaatioita: ..., ideo a me peti simplex, non cornutum responsum. Responsum ... non cornutum, simplex ac rectum ..., responsum simplex ac planum ... Acta et res gestae RTA JR

Von Eck oli puheessaan asettanut konsiilien arvovallan Lutherin raamatuntulkinnan yläpuolelle. Siitä huolimatta reformaattori pysyi kannassaan: vain Pyhän Kirjan todistus tai järkevät perusteet voisivat saada hänet vakuuttuneeksi, sillä sekä konsiilit että paavi olivat toistuvasti erehtyneet ja puhuneet ristiriitaisesti.¹ Von Eck puolestaan ei antanut Lutherin uskonvarman puheen säilyttää itseään vaan kehotti tätä rehellisesti myöntämään erehdyksensä. Samaisen von Eckin kertomuksen mukaan hän olisi vielä jatkanut, ettei Luther koskaan voisi todistaa konsiilien erehtyneen ainakaan uskonkysymyksissä vaikkakin niiden siveellisissä asioissa voitaisiinkin myöntää erehtyneen.²

Keskustelun venyessä pitkäksi oli sali alkanut tulla hämäräksi. Sen takia paikalla olleet rupesivat lähtemään ulos. Luther katsoi nyt selvinneensä kunnialla ja nosti salista poistuessaan oikean kätensä voitonmerkiksi ylös kuten saksalaisilla oli tapana ilmaista ilonsa voittoon päättyneen taistelun jälkeen.³ Mutta espanjalaisten ratsupalvelijat, jotka odottivat isäntiään, huusivat torilla hänen peräänsä: "roviolle, roviolle!"⁴ Siitä huolimatta Sixtus Ölhafen kertoo Lutherin olleen niin iloisen, että hän vielä palatessaan asuntoonsa oli nostanut uudelleen kätensä voitonmerkiksi.⁵

Jos Luther ensimmäisenä kuulustelupäivänä oli saanut esiintymisestään moitteita, tunnelmat olivat nyt toisenlaiset. Jopa Mantuan lähettilään

II s. 55, 557. ..., ut sincere et candide, non ambigue, non cornute respondeas, ... Juhana von Eckin kertomus mt. s. 594. Edellä olevasta käy ilmi, että näin skolastiikasta tuttu "syllogismus cornutus" on kansan suussa saanut hampaat seurakseen.

¹ Nisi convictus fuero testimoniis scripturarum aut ratione evidenti (nam neque papae neque conciliis solis credo), cum constret eos errasse saepius et sibi ipsis contradixisse, ... mt. s. 555.

² Quod autem concilia erasse dicis, nullo unquam tempore probare poteris in materia fidei saltem, licet in materia morum ista haut gravate permiserit. RTA JR II s. 594.

³ ... et Martino uscito fuori della Sala Cesarea alzò la mano in alto more militum Germanorum, quando exultano di un bel colpo di giostra. Aleander ja Cariccio de Medicille, s.l. et d. (Worms 19.4.1521), Monumenta Reformationis s. 187.

⁴ ... al fuego, á el fuego. RTA JR II s. 636.

⁵ Ölhafen Pömerille, s.l. (Worms) 18.4.1521, RTA JR II s. 853.

Hieronimo de Medicin mielestä Luther oli pitänyt, sikäli kuin hän oli oikein ymmärtänyt, erittäin oppineen puheen.¹ Markkreivi Kasimirin sihteeri Yrjö Voglerin mukaan Luther oli kuulustelun aikana esiintynyt hyväntuulisesti.²

4. Valtiopäivien lopputapahtumat

Jos Lutherin huhtikuun 18. päivänä säätyjen edessä pitämä puhe merkitsi hänen uransa huippua, myös Kaarle V:n laatimalla ja seuraavana päivänä säädyille luettamalla ranskankielisellä selityksellä on merkittävä historiallinen arvo. Kaarle oli tähän asti seurannut Luther-kysymystä ulkopuolisen silmin. Sen uskonnollinen ja kansallinen problematiikka oli hänelle vieras, minkä vuoksi hän oli taipuvainen tarkastelemaan koko kysymystä vain oman kokonaispolitiikkansa näkökohdista käsin. Tähän mennessä hän oli ollut riippuvainen neuvonantajistaan, mutta nyt – Lutherin kuulustelun jälkeen – hänellä oli tilaisuus omakohtaiseen kannanottoon, jolle hän sittemmin pysyi uskollisena elämänsä loppuun saakka. Hänen vastauksensa, jonka teksti on täysin hänen omaansa, on merkittävä paitsi persoonallisena tunnustuksena myös ensimmäisenä poliittisena tahdonilmauksena, joka häneltä on jäänyt jälkimaailmalle.

Kaarlen vastaus alkoi juhlallisella maininnalla hänen sukunsa mahtavuudesta. Sen jälkeen hän hyökkäsi tuimasti Lutheria vastaan. Hänen mielestään koko kristikunta ei ole voinut olla "tuhansia vuosia" väärässä niin kuin tämä väittää. Sen sijaan kyllä yksityinen ihminen saattoi helposti erehtyä. Keisari ilmaisi myös katuvansa, että hän oli niin kauan lykännyt Lutherin ja hänen väärän oppinsa vastaisia toimenpiteitä. Nyt hänen mielestään oli korkea aika pitää huolta siitä, ettei Luther enää saisi saarna-

¹ ..., rispose facendo una oratione per quanto ho inteso, assai dotta, ... Hieronimo de Medici Francesco Gonzagalle, Worms 19.4.1521, RTA JR II s. 855.

² Vogler Johannes Tettelbachille, Worms 19.4.1521, RTA JR II s. 853 n. 1.

ta eikä opettaa kansaa kelvottomalla opillaan. Lisäksi keisari aikoi ryhtyä käsittelemään Lutheria kuin selvää kerettiläistä.¹

Huolimatta Kaarle V:n selvästä kannanotosta säädyt rohkenivat vielä seuraavana päivänä tehdä viimeisen välitysyriksen. Sen mukaan kolmelle tai neljälle oppineelle annettaisiin tehtäväksi muiden asiaan perehtyneiden läsnäollessa osoittaa Lutherille ne kohdat hänen oppilauselemisensä, joissa hän oli hyökännyt kristillistä uskoa, konsiileja ja opinkappaleita vastaan sekä selvittämään hänelle näiden opinkappaleiden varsinaisen sisältö. Tämän kaiken päällimmäisenä tarkoituksena oli estää Lutherin syytökset, ettei hänelle olisi muka näytetty niitä yksityiskohtia, joissa hän oli erehtynyt. Tärkeätä oli myös torjua tavallisessa kansassa mahdollisesti heräävät arvelut, ettei Lutheria olisi tuomittu ilman rehellistä kuulustelua. Tietenkin tällä välitysyriksellä oli pyrkimyksensä saada Luther vielä perumaan. Jos näin ei kuitenkaan kävisi, keisarilla olisi täysi syy lähettää Luther suojeluskirjeen turvin kotiin ja vastedes käsitellä häntä kuin kerettiläistä.²

Säätyjen välitysehdotukseen ei voinut olla vaikuttamatta se, että edellisenä yönä oli Wormsissa ollut levotonta. Seinille oli ilmestynyt sekä Lutherille myötä- että vihamielisiä kirjoituksia. Pelottavan usein vilahdelti ensin mainituissa kammottu vuoden 1492 talonpoikaislevottomuuksien tunnusmerkki, karkeatekoinen paulakenkä, *Bundschuh*. Saksankielisissä kirjoituksissa oli myös räikeästi hyökätty paavin nuntiusta Hieronymus Aleanderia vastaan.³

¹ ..., je vous déclare que me repens d'avoir tant dylayé à procedér contre ledit Luthere et sa faulse doctrine, ..., sans prescher ny admonester le peuple de sa maulvaise doctrine ... et proceder à l'encontre de luy comme contre notoire érétiq. Kaarle V:n selvitys, s.l. (Worms) 19.4.1521, RTA JR II s. 595–597.

² ... Martin les articles, èsquelz il a escript contre la foy catholique, les consilez et constitutions, et remonstrassent audict Martin les raisons mouvantes ledictes constitutions. Si par ce se povoit reduyre ledict Martin tellement qu'il revocast tout ce quil a escript contre les choses desusdites ... Säätyjen pyyntö Kaarle V:lle, s.l. et d. (Worms 20.4.1521), RTA JR II s. 598–599.

³ ... copias en Aleman en injuria del dicho Gerónimo, nuncio del papa. Ks. espanjalainen kertomus, RTA JR II s. 637.

Säätyjen tekemän ehdotuksen mukaisesti keisari suostuikin siihen, että Lutheria saataisiin kuulustella ilman keisarin neuvonantajien tai paa-
vin edustajien läsnäoloa. Huhtikuun 24. ja 25. päivänä käydyissä kes-
kusteluissa yrittivät Konrad von Greiffenklau, badenilainen kansleri
Hieronymus Vehus ja Augsburgin kaupungin edustaja Konrad Peutinger
saada Lutherin hyväksymään edes konsiilien päätösten erehtymättömyy-
den. Siinä kuten muissakaan kysymyksissä he eivät kuitenkaan saaneet
Lutheria luopumaan käsityksistään. Perjantaina huhtikuun 26. päivänä
ennen puolta päivää Luther matkusti seurueen saattamana Wormsista.¹

Luther oli lähtenyt Wormsista suostumatta peruuttamaan kerettiläisek-
si tuomittuja oppejaan. Jo samana päivänä liikkui huhuja, että keisari oli-
si vaaliruhtinaiden kannattamana julkaissut ediktin häntä vastaan.² Tämä
ei vielä pitänyt paikkaansa. Uupumaton Aleander jätti kuitenkin 2.5. kei-
sarilliselle kanslialle ediktiehdotuksen, joka sai myönteisen vastaanoton.
Vaikka kuuluisaksi tulleessa Lutherin ja hänen kannattajiensa vastaisessa
Wormsin ediktissä on päivämäärä 8.5., keisari allekirjoitti sen vasta
26.5. saatuaan juuri sitä ennen myös paavilta siihen kehotuksen.³ Tällöin
olivat valtiopäivät jo virallisesti päättyneet ja monet niiden osanottajista
olivat matkustaneet pois. Kuitenkaan ediktin valtio-oikeudellista päte-
vyyttä ei voitu asettaa kyseenalaiseksi.

Näin suurin odotuksin ja pitkän odotusajan jälkeen valtiopäivien eteen
Wormsiin tullut Luther pysyessään uskollisen syvällisessä omantunnon
kamppailussa kirkastuneille totuuksille sai valtiopäivien loputtua kokea
joutuneensa paitsi tuhatvuotisen kristikunnan korkeimman hengellisen

¹ Lutherin asian käsittelystä ks. jonkun reformaattorin ystävän kirjoittamaa esitystä, s.l. et d. (Worms 26.4.1521), RTA JR II s. 600–611, Hieronymus Vehuksen selostusta Filip von Badenille, Baden 3.6.1521, mt. s. 612–623 sekä Juhana Cochlaeuksen kirjettä Yrjö (Hauerille?), Frankfurt 12.6.1521, mt. s. 624–632.

² Contarini Venetsiaan sekä sama Nicolò Tiepololle, Worms 27. ja 28.4.1521. Diarii di Marino Sanuto 30 s. 216–217 ja RTA JR II s. 880. Ks. myös espanjalaista kertomusta RTA JR II s. 637.

³ Wormsin edikti, Worms 8.5.1521, RTA JR II s. 643–658. Ediktin julkaisemis-
määräys, Worms 26.5.1521, mt. 659–661. La Stà del pontifice havendo scripto per
questa ultima posta venuta sui brevi sià la Mtà caes ..., la exhorta ad continuar in
perseguitarlo ... Contarini Venetsiaan, Worms 26.5.1521, RTA JR II s. 947.

päämiehen myös sen mahtavimman maallisen suojelijan kiroamaksi. Kuitenkin juuri hänen horjumattomuutensa antoi maailmanhistorialle uuden suunnan.

12. LUTHER AND THE WORMS DIET

The Reformation was by no means of only religious importance, but had social and also political roots and consequences. It was the subject of discussion at various Diets. Of particular significance was the Worms Diet of 1521, in the course of which Luther appeared twice before the Emperor and the Estates.

The pope's representative had already interrogated Luther unofficially after the Diet of 1518. His aim was to get Luther condemned in an ecclesiastical court as quickly as possible. But Luther's supporter, the Saxon Elector Frederick the Wise, wanted to see a debate conducted before the Estates. During the Frankfurt imperial election in the summer of 1519 it was agreed that the Luther issue should be settled before the Diet. The pope's representative Miltitz did what he could to prevent this.

As the Estates of the empire were assembling in Worms at the beginning of 1521 it looked as if Luther would not appear before the Diet. After the pope's final pannabulla *Decretum Romanum Pontificem* (3.1.1521) Luther was officially a heretic, the summoning of whom to be heard by the Diet would have meant not just a blatant violation of legal procedure that had sprung up under the terms of the *unum Corpus Christianum* doctrine, but also the collapse of papal authority. Finally, Luther was given the opportunity to come to Worms protected by a letter of safe-conduct; no debate would be allowed, simply a retraction of his doctrines.

One account of Luther's sojourn in Worms is contained in the source *Acta et res gestae D. Martini Lutheri*, which attempts to make the reformer who came to Worms into a fearless champion of the faith during his very first interrogation before the Estates. By the use of other

sources the image of the self-confident reformer wavers somewhat. According to these even Charles V on seeing Luther commented that the man would never make a heretic of him. During the first interrogation it appears that at one point Luther became confused – he spoke as if he had prepared himself for a real debate, not just to deny or endorse his writings.

During the second interrogation Luther divided his books into three categories, dealing with religion and morals, the papacy, and private persons. He was only willing to retract those parts which were over-severe on private persons. This time, according to various sources, Luther came through the interrogation with credit. The Emperor, however, he was not able to persuade. The religious and national aspects of the Luther question had remained unfamiliar to Charles V, who had considered it only from the basis of his own overall policy. He now attacked Luther and announced that he was intending to treat him as a heretic from then on. At the suggestion of the Estates, however, the Emperor did agree to Luther's being interrogated without the Emperor's advisers and the pope's representatives present. Since Luther did not retract his ideas even then, the edict of Worms was drawn up, in which Luther was declared a scourge of the empire. The Emperor did not sign it, however, until after the Diet had ended.

13. STATSMAKTSTÄNKANDET I BÖRJAN AV NYA TIDEN

Talrika forskare har fascinerats av det politiska tänkandets historia liksom av lärdomhistorien, historiografin och de övriga vetenskapsgrenar som räknas in under rubriken *Geistesgeschichte*. Även om forskningsresultaten inte har kunnat undgå att påverkas av de vid forskningstidpunkten rådande intellektuella, politiska, ekonomiska och samhällliga uppfattningarna, har den metodologiska utvecklingen och upptäckterna av nya källor gjort det möjligt att efter hand skapa en alltmera objektiv bild. Särskilt studiet av historiens stora brytningstider har visat sig vara fruktbart.¹

Vid övergången från medeltiden till nya tiden inträffade djupgående förändringar i det europeiska andliga livet, vilka kraftigt återverkade på tänkandet rörande statsmakten. I det ändrade läget blev inte bara statslärda, jurister och filosofer utan ofta speciellt teologer tvungna att revidera sina uppfattningar. Trots att utvecklingen i flera avseenden fick en ny inriktning, nedärvdes mycket av den antika filosofin och den medeltida teologin till nya tidens politiska tänkande. I följande framställning skall jag försöka att genom en analys av några på 1500-talet och i början av följande sekel verksamma teoretikers skrifter skapa en allmän bild av tidens ofta svärgeomträngliga statsmaktsproblematik.

¹ Om forskningen i det politiska tänkandet se *G. R. Elton Political History: Principles and Practices*, London 1970, 43–53.

1. Den europeiska bakgrunden

I

Då man betraktar de politiska förhållandena i Italien, förvånas man inte över att där under medeltiden och vid ingången till nya tiden florerade ett statstänkande som kring sekelskiftet 1500 fann sin mest tidstypiske representant i Niccolò Machiavelli, född i Florens år 1469 och död samma år som *Sacco di Roma* ägde rum. Han plågades av den atmosfär av moraliskt sönderfall och politiska stridigheter som omgav honom. Därför försökte han i sin litterära produktion skapa ett program, som – om det förverkligades – skulle kunna leda till bildandet av en stark stat. Med detta i tankarna skrev han sin bok *Il principe*, där han särskilt för fram härskarens ställning. Han förklarade, att goda lagar och en utmärkt armé jämte en kraftfull furste utgjorde de bästa garantierna för en stats fortbestånd. Han uppmanade furstarna att använda sin tid till krigsförberedelser. Även den psykologiska förberedelsen tillmätte han tämligen stor betydelse. Härvid utgjorde studiet av historiska förebilder ett utmärkt hjälpmedel.¹ I sitt verk *Discorsi sopra la prima Deca di Tito Livio* hävdade Machiavelli med hänvisning till romerska och samnitiska exempel att statsmakten utöver goda lagar och en krigsmakt särskilt borde lägga sig vinn om religionen. Förakt för denna leder ohjälpligen till statens undergång.²

Statstänkandet i nya tidens början påverkades inte bara av de italienska idéerna utan även av den spanska senskolastiken, som då upplevde en ny blomstringsperiod. Redan ett år före Machiavellis död började dess

¹ *Niccolò Machiavelli* Der Fürst. "Il Principe" übersetzt u. hrsg. v. Rudolf Zorn, Stuttgart 1955, 49–62. Den nyaste engelskspråkiga editionen är *Niccolò Machiavelli* The Prince, selections from "The Discourses" and other writings. Transl. by Allan Gilbert. Select. and ed. by John Gilbert, London 1972. Ett utmärkt hjälpmedel för forskningen rörande Machiavelli är Machiavel, ou la science du pouvoir. Présentation choix de textes, biographie, bibliographie. Par *Hélène Védrine*. Philosophes de tous temps 79, Paris 1972.

² *Niccolò Machiavelli* Discorsi sopra la prima Deca di Tito Livio. Übersetzt u. hrsg. v. Rudolf Zorn, Stuttgart 1966, 43–56.

främsta politiska teoretiker Francisco de Vitoria undervisa vid universitetet i Salamanca. Denne Luthers samtida gjorde en insats som blev betydelsefull särskilt för folksuveränitetslärans utveckling. Med utgångspunkt i de aristotelisk-tomistiska läroma drog Vitoria i sin bok *De potestate civili* slutsatsen, att staten är en sammanslutning av fria medborgare. Vid utvecklandet av sin teori kom han dock inte fram till något modernt demokratiskt tänkande. Tvärtom betonade han ännu härskarens ställning. Å andra sidan ansåg han det självklart, att även fursten, förutom vid den gudomliga rätten och naturrätten, var bunden vid positiva rätten.¹

Under senmedeltiden disputerades det mycket om förhållandet mellan *imperium* och *sacerdotium*. Så hade Bonifacius VIII ännu i en bulla *Unam sanctam* 1302 hävdad, att även den världsliga makten tillhörde kyrkans domvärjo.² Likväl var samhörighetstanken *unum corpus Christianum* -sambandet redan en mansålder senare i verklig fara, sedan verket *Defensor pacis* av Marsilius från Padua, som representerade den senare averroismen, och nominalisten Vilhelm av Occams *Octo quaestiones* och *Dialogus* hade utkommit. Likväl ifrågasatte inte ens de mest radikala förkämparna för konsiliarismen och nationalkyrkotanken eller motståndarna till påvens *plenitudo potestatis* -krav före reformationen från rättslig synpunkt det inbördes förhållandet mellan den makt som tillhörde *ecclesia universalis* och den som tillhörde *politia* i den andligt-världsliga gemenskapen *republica christiana*, som dessa bildade.

¹ Se *Francisco de Vitoria* De potestate civili. Obras de Francisco de Vitoria. Relecciones teológicas. Biblioteca de autores cristianos 198. Ed. Tomás Urdanoz, Madrid 1960, 6–8 och 21–23. Om Vitorias politiska tänkande se särskilt *Eustaquín Galán y Gutiérrez* La teoría del poder político según Francisco de Vitoria, Madrid 1944, och *Jacques T. Delos* La société internationale et les principes du droit public, Paris 1950.

² Uterque ergo est in potestate Ecclesiae, spiritualis scilicet gladius materialis ... Oportet autem gladium esse sub gladio, et temporalem auctoritatem spirituali subiici potestati. *Enchiridion symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*. Ed. *Henricus Denzinger* et *Adolfus Schönmetzer*. 33. ed., Barcinone 1960, 280.

Däremot försökte många nog hålla dem åtskilda från varandra.¹ Mot denna bakgrund är det förstaeligt, att även Vitoria, som ännu i flera avseenden framhävde den påvliga hegemonin, nöjde sig med att tillerkänna påven världslig makt endast i den utsträckning det var nödvändigt för handhavandet av de andliga angelägenheterna.²

I likhet med sin lärofader Thomas av Aquino lade Vitoria stor vikt vid det berättigade kriget. Enligt hans åsikt berättigar avvärjande av anfall till försvarskrig. För *bellum offensivum* krävs åter att man lider svår oförrätt, som kräver gottgörelse. Däremot är olikhet i religion, utvidgande av riket eller furstens personliga ära inte tillräckliga som krigsorsak.³ I sitt arbete *De Indis, sive de ivre belli Hispanorum in barbaros* påvisade han med stöd av Augustinus, att de kristna har rätt att tjäna som soldater och att inleda krig. Med dessa premisser angrep han skarpt Luther, som enligt hans uppfattning förbjuder den kristne att gripa till vapen ens mot turkarna, även om dessa skulle angripa kristenheten, därför att detta är Guds vilja, som inte får motarbetas.⁴

II

Ett eget kapitel i statsmaktstänkandets historia skrevs av reformatorena, bland vilka i detta sammanhang Luther, Melanchthon och Calvin skall

¹ Se t.ex. *Marsilii de Padua* Defensor Pacis. Ed. Richard Scholz. Fontes Iuris Germanici I, Hannover 1932, I, 2.

² Papa habet potestatem temporalem in ordine ad spiritualia, i.e., quantum necesse est ad administrationem rerum spiritualium. *De Vitoria*, 242. Det nyaste arbetet på området är *Juan Goñis* grundliga studie *Papa y obispos en la potestad de jurisdicción según el pensamiento de Francisco de Vitoria* O. P. *Analecta Gregoriana* 161, Series Facultatis Iuris Canonici: sectio B, 22, Roma 1967. Se s. 51–58.

³ Causa iusti belli non est diversitas religionis ... amplificatio imperii ... gloria principis ... Vnica est et sola causa iusta inferendi bellum, iniuria, accepta. *De Vitoria*, 278–279.

⁴ Lutherus tamen, ... negat Christianis etiam adversus Turcas libere arma sumere, ... tum etiam quod, si Turcae invadant Christianitatem, illa est voluntas Dei, cui resistere non licet. *Francisco de Vitoria* *De Indis, sive de ivre belli Hispanorum in barbaros*, relectio posterior. *The Classics of the International Law*. Ed. by James Brown Scott, Washington 1917, 272.

behandlas. Luthers uppfattning om staten hänger intimt samman med läran om de två regementena, som Gud enligt hans uppfattning har nedsatt bland människorna. Inom det andliga regementet blir människorna fromma genom att tro på Guds ord, som förkunnas genom predikanternas mun. Det världsliga regementet finns till för att upprätthålla fred och ordning i samhället. Inom detta tvingas även de som inte vill tro på frälsningsordet genom svärdet att leva fromt och rättfärdigt.¹

Enligt Luthers uppfattning har Gud skapat regementena för att de skall tjäna varandra. Det är dock möjligt att de råkar i konflikt sinsemellan. Detta inträffar, om det andliga regementet förvärldsligas eller om det världsliga förandligas. Följden av detta blir missbruk av såväl den andliga som den världsliga makten. För att förhindra sammanblandning av regementena skiljer han dem klart från varandra. Tillspetsat och med udd mot påven säger han, att det andliga och det världsliga regementet är olika som himmel och jord.² Den världsliga styrelsen bildas enligt Luther av ordningarna *politia* och *oeconomia*. Den andliga styrelsen i sin tur utgörs av *ecclesia*. Med ordet *politia* avser Luther överheten från härskaren ner till den lägsta svärdsbäraren. Han anser det vara en idealisk tillvaro när överhetens uppgifter i ett rike fördelas på en pyramidalt upp-

¹ Eins ist geistlich, ... da durch die menschen sollen frum und gerecht werden, also das sie mit der selbigen gerechticheit das ewige leben erlangen. Und solche gerechticheit handhabet er durchs wort, wilchs er den predigern befohlen hat. Das ander ist ein weltlich regiment durchs swerd, auff das die ienigen, so durchs wort nicht wolln frum und gerecht werden zum ewigen leben, dennoch durch solch weltlich regiment gedrunge werden, frum und gerecht zu sein für der welt. WA 19, 629. Rörande Luthers lära om regementena se *Gustaf Törnvall* Andligt och världsligt regemente hos Luther, Lund 1940, 216–227; *Franz Lau* Luthers Lehre von den beiden Reichen, Berlin 1952, 67–72; *Gunnar Hillerdal* Gehorsam gegen Gott und Mensch. Luthers Lehre von der Obrigkeit und die moderne evangelische Staatsethik, Lund 1954, 43–50, och *Paul Althaus* Zwei-Reiche-Lehre. Evangelisches Kirchenlexicon 3, Göttingen 1959, 1928–1929. En god, kortfattad allmän framställning av Luthers statsuppfattning är *Die evangelische Staatslehre*. Ausgewählt u. eingeleitet von *Manfred Jacobs*. Quellen zur Konfessionskunde 5, Göttingen 1971, 8–18. Om Luthers laguppfattning se *Herbert Olsson* Schöpfung, Vernunft und Gesetz in Luthers Theologie. *Studia doctrinae Upsaliensia* 10, Uppsala 1971.

² Wir sollen aber lernen das Geistlich und Weltlich regiment so weith von einander schieden als, himel und Erden, den der Bapst hatts sehr verduckelt und in einander gewickelt, ... WA 47, 284.

byggd hierarki, där var och en har sin noga fastställda plats.¹ Eftersom Gud har insatt överheten i dess ämbete, bör den enligt Luthers mening i sitt värv söka Guds ära. Överheten får föra berättigade krig. För landets yttre trygghets skull bör den också sörja för nödvändiga krigsrustningar. Undersåtarna bör å sin sida vara hörsamma mot fursten i de saker som hör till det jordiska livets krets. Detta gäller även då den som kräver hörsamhet är en gudlös tyrann. Undersåtarna har således inte rätt att göra uppror ens mot en tyrannisk härskare. Gud har sina egna medel att kväsa en tyrann. Han kan t.ex. tillåta en fiende att anfalla landet eller uppresa någon "underman" mot tyrannen.²

Philipp Melanchthons statsvetenskapliga tänkande domineras av hans uppfattning om lagen. Lagen är en av Gud given evig och objektiv ordning, vars syfte är att leda människan till Gud. Detta schema hämtade Melanchthon från den medeltida teologin. Det grundar sig på en ontologi, enligt vilken människan är den högsta varelsen i den synliga skapelsen. Därför är skapelsen planerad så, att det är möjligt för henne att uppnå fullkomlighet. Med detta i åtanke har Gud instiftat de olika ordningarna *ecclesia*, *oeconomia* och *politia*, inom vilkas ram det är möjligt för människan att uppnå såväl jordisk lycka som det eviga livet. Även härskaren lyder under den gudomliga och naturliga lagen. Om han inte främjar den enskilde medborgarens välfärd, forlorar han i princip sin rätt att regera och straffas förr eller senare av Gud. Dekalogen anses åter av Melanchthon vara en kodifiering av *lex divina* och *lex naturae*. Dekalogen är enligt hans åsikt källan till all positiv rätt. Furstens uppgift är att vara *vox decalogi*. När han ser till, att lagen kungöres, bevisar han sig vara Guds tjänare. Melanchthon trötnar inte på att erinra om, att härskarens uppgift också är att stifta lag. De lager som stiftas, får emellertid inte stå i strid med Guds i dekalogen uppenbarade vilja. Statens myndigheter bör försvara oskyldiga och straffa skyldiga. Användningen av lagen för politiska ändemål (*usus politicus*) syftar till att *justitia civilis* skall råda i

¹ WA 26, 504–505.

² WA 19, 634.

riket. Undersåtarna har i sin tur inte rätt att resa sig mot en härskare som missbrukar sin makt, ty även han har fått sin makt och sitt ämbete av Gud.¹

En härskare är enligt Melanchthon inte *dominus religionis* (en härskare i religiösa frågor) utan *adiutor, nutricius et defensor ecclesiae* (kyrkans hjälpare, närare och försvarare). Då han närmare framlägger sin syn på furstens relation till kyrkan, använder han termerna *custos utriusque tabulae* och *praecipium membrum ecclesiae*. Som väktare av de båda tavlorna bör han vidmakthålla den kyrkliga ordningen, stifta lagar och utöva yttre tillsyn. Såsom kyrkans främsta medlem bör han sörja för kyrkans inre ordning och lärans renhet. Till sistnämnda skyldighet hör också hans uppgift som *minister et executor ecclesiae*. Han bör sammankalla kyrkomöten och övervaka, att de vid dem fattande besluten verkställs.²

Särskilt intressant hos Melanchthon är frågan om undersåtarnas motståndsrätt. I sitt verk *Loci theologici*, i 1521 års upplaga avvisar han varje slags uppror och kräver såsom Luther att man även gentemot en tyrann skall visa tålmodig hörsamhet. I 1535 års upplaga av *Loci* förbigår han helt frågan. I sitt år 1530 utkomna arbete *Commentarii in librum politicorum Aristotelis* frågar han: *utrum privatis hominibus liceat tyrannos occidere?* Enligt hans åsikt är det kristliga svaret på denne fråga lätt, ty evangeliet förbjuder varje enskild hämnd och Kristus säger i Matt. 26:52: alla som taga till svärd skola förgöras genom svärd. Därför är det

¹ CR 16, 420–421. CR 21, 31–32, 983–1015. Om Melanchthons statslära se t.ex. *Jacobs*, 18–20; *Wilhelm Goosman* Philipp Melanchthons politisches Denken und Handeln in den Jahren 1518–1525, Berlin 1964. En god allmän bild av Melanchthons tidiga teologi ger *Wilhelm Maurer* Der junge Melanchthon 1–2, Göttingen 1967–1969. Om Melanchthons uppfattning om *ius divinum* se *Uvo Andreas Wolf*, Ius divinum. Erwägungen zur Rechtsgeschichte und Rechtsgestaltung. Jus Ecclesiasticum 11, München 1970, 104–106. Utvecklingen efter religionsfreden i Augsburg ledde därefter, att furstens makt inom kyrkan fortlöpande tillväxte: *Martin Heckel* Staat und Kirche nach den Lehren der evangelischen Juristen Deutschlands in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. Jus Ecclesiasticum 6, München 1968, 15–22.

² CR 3, 466–472.

inte tillåtet för en kristen att döda en härskare, även om denne skulle vara en tyrann.¹

Sedan den politiska situationen i riket hade tillspetsat sig blev Melanchthon snart tvungen att omvärdera sina tidigare uppfattningar. I en promemoria som han författade i slutet av år 1536 börjar han med användande av en naturrättslig argumentation luta över till förmån för aktivt motstånd.² I sin två år senare utkomna skrift *Philosophie moralis epitome libri duo* framställer han sedan detaljerat tre fall, vid vilka en privatperson har rätt att döda en tyrann. Om tyrannen är en privatperson, som försöker komma till makten genom uppror och ännu inte har uppnått herraväldet, kan de som står på den lagliga maktens sida döda honom på eget bevåg som erövare, särskilt om han ertappas på bar gärning i färd med att uppvigla folket eller med att angripa någon person. För det andra, om tyrannen innehar överhetens makt men gör uppenbar och grov orätt mot sina undersåtar. Då är det tillåtet att döda honom framför allt då man direkt drabbas av orättvisan eller i självförsvar, såväl i personlig fara som i en sak som gäller *res publicae*. Slutligen tar Melanchthon som exempel Caesar, som ville ändra statsformen. Enligt honom har de rättslärdas rätt då de säger, att man måste tåla överhetens lagskipning. Privatpersoner får inte göra slut på *res publicas* status och tillskansa sig makten, emedan enligt Rom. 13:2 "den som sätter sig upp mot överheten, han står emot vad Gud har förordnat".³

¹ De hac quaestione facilis est responsio Christianis. Nam Evangelium omnem privatam vindictam prohibet, et Christus inquit (Matth. 26, 52): Qui acceperit gladium, gladio peribit. Quare non licet Christiano occidere dominum, quantumvis tyrannum. CR 16, 440. Jfr. WA 6, 259.

² CR 3, 128–130.

³ Licetne privatis interficere tyrannos? Respondeo: Primum si tyrannus est homo privatus, per seditionem invadens imperium, nec potitus imperio, hi, qui, cum legitimis magistratibus sentiunt, privatim interficere eum possunt, sicut latronem, praesertim in ipso facto deprehensum, hoc est, molientem aliquid, concitatem populum, aut facientem impetum in aliquos ... Secundo: Si tyrannus est in magistratu, et atroci iniuria ac notoria subditos affecit, conceditur subditis, praesertim in continenti, defensio, cum in privato periculo, tum in negotio pertinente ad rempublicam: ... Tertio: Si iniuria non est notoria, recte dicunt iureconsulti magistratuum tolerandam esse iustitiam, ut maneat rerum iudicatorum

Calvin hävdade liksom Melanchthon, att statsmakten är skyldig att sörja såväl för undersåtarnas materiella välstånd som för deras religiösa tillstånd och följde sålunda sin tyska kollegas idé om överheten som de båda tavlornas väktare. Även om han på ett sätt som för tanken till de fördragsrättsliga principerna hänvisade till att statsgemenskapen grundade sig på ett ömsesidigt fördrag mellan härskaren och undersåtarna, upphörde han å andra sidan inte att inskräpa att enskilda undersåtar var skyldiga att visa hörsamhet mot överheten och dess lagar. Denna hörsamhetsplikt betraktade han som bindande för enskilda personer också då det var fråga om tyranni. Å andra sidan lämnade han skickligt dörren öppen för avlägsnandet av en tyrann. Han hävdar nämligen att på samma sätt som eforerna i Sparta motsatte sig kungen, folktribunerna konsulerna i Rom och demarcherna senaten i Aten, kunde i dagens läge de till riksdag församlade tre stånden i fråga om en tyrann förfara på samma sätt.¹

Calvins läror hade ett betydande inflytande på den moderna demokratiska konstitutionalismens utveckling. Själv följde han exemplet från antiken och ansåg den bästa stasformen vara en aristokrati, som i sig upptagit vissa demokratiska element, eftersom en sådan statsreform enligt hans mening bäst tryggade medborgarnas rättigheter.² Den rätt till mot-

autoritas. Non enim debent privati desolvere statum reipublicae, nec invadere imperia, iuxta illud (Rom. 13, 2). CR 16, 105–106.

¹ ... quibus nullum aliud quam parendi et patiendi datum est mandatum. De privatis hominibus semper loquor. Nam siqui nunc sint populares magistratus ad moderandam Regum libidinem constituti (quales olim erant, qui Lacedaemoniis Regibus oppositi erant Ephori: aut Romanis Consulibus Tribuni plebis: aut Atheniensium senatui Demarchi: et qua etiam forte potestate, ut nunc res habent, funguntur in singulis regnis tres ordines, quum primarios conventus peragunt), ... *Joannis Calvin* Institutionis Christianae religionis 1559 librum IV. continens Joannis Calvinii opera selecta. Ed. Petrus Barth et Guilelmus Niesel, 5, Monachii in Aedibus 1936, IV, 20, 31. Om överhetens religiösa uppgifter se ibidem IV, 20, 9. Om forskningen rörande Calvins statsmaktstänkande se *Wilhelm Niesel* Calvin Bibliographie 1901–1959, 1961. Den nyaste studien som behandlar hans verksamhet som praktisk politiker är *W. F. Graham* The Constructive Revolutionary. John Calvin and His Socio-Economic Impact, Richmond 1971, 157–173.

² Institutiones IV, 20, 8.

stånd som Calvin härlett från positiv rätt kom snart att spela en betydelsefull roll i ett Europa som sönderstrets av politiska koflikter.

III

Då vi kommer in på senare hälften av 1500-talet börjar Frankrike träda fram som en betydelsefull faktor när det gäller idéerna om statsmakten. Det är även förståeligt, att man i Frankrike, som drabbats av de långvariga hugenottkrigen, hade blivit tvungen att intensivt dryfta statsmaktsproblematiken. Särskilt betydelsefulla blev där de teoretiker som går under namnet monarkomaker. Den terror som hertigen av Alba utövade i Nederländerna och Bartolomeinattens fador i Frankrike fick många hugenotter att angripa absolutismen. I sin kritik använde de sig av historisk och filosofisk argumentation, bågge med rötter i medeltiden. Med hjälp av det konstitutionella argumentet försökte de påvisa, att strävanden till absolut monarki var ett onödigt nytt påfund. Med användande av filosofisk argumentation strävade de åter att bevisa, att den absoluta monarkin stred mot de principer om en universell rätt, på vilka all regeringsmakt ansågs bygga. De betonade också, att parlamentets och ständernas samt olika samfunds ärvda privilegier och friheter inskränkte härskarens makt. Vid sidan av ständerfriheter och andra friheter uppställde de emellertid också konstitutionalismen och folksuveränitetsläran som alternativ till absolutismen. Enligt deras lära om *populi majestas* kommer den ursprungliga suveräniteten från folket, som i statslivet representeras av ständerna. Härskarens makt grundar sig på ett fördrag mellan honom och folket. Om han bryter mot det ingånga fördraget, har folket rätt att resa sig till aktivt motstånd.¹

¹ C. H. McIlwain *Constitutionalism Ancient and Modern*, New York 1947, 96–99; Marcel Prélot *Histoire des idées politiques*, Paris 1961, 241–252; Jean Tunchard *Histoire des idées politiques*, Paris 1967, 278–282; J. H. M. Salmon *The French Religious Wars in English Political Thought*, Oxford 1959, 40–46; J. W. Allen, *A History of Political Thought in the Sixteenth Century*, London 1961, 286–292; Georg H. Sabine *A History of Political Theory*, 3rd ed. London 1971, 375–385.

Till de mest betydande av denna riktningens företrädare hörde juristen François Hotman. I hans år 1573 utkomna bok *Franco-Gallia* kom monarkomakernas mest omhuldade tankar klart till synes. Trots att författaren försökte beakta de reella omständigheter, som i skrivande stund var för handen i Frankrike, kunde detta inte få honom att glömma den inställning han hade omfattat beträffande förhållandet mellan monarken och folket.¹ Hotman underströk speciellt *monarchia mixta*. Aristoteles hade på sin tid i Platons efterföljd indelat statskicken i tre goda: monarki, aristokrati och politi, och tre dåliga: tyranni, oligarki och demokrati. Likväl hade senare som en möjlighet framförts, att aristokratiska och demokratiska element kunde insmättas t.ex. i det monarkiska statskicket. Den *monarchia mixta*, som på detta sätt uppstod, fick talrika anhängare även bland de teoretiker som omfattade folksuveränitetens idé. Enligt Hotmans uppfattning var Tyskland ett gott exempel på *monarchia mixta*. Där fungerade riksständerna, då de sammanträdde till riksdag, som rikets högsta institution.²

Betydligt mer än François Hotman kom hans landsman och samtida Jean Bodin att påverka teoribildningen kring statsmaktensidéen. Bodins teorier skilde sig på ett avgörande sätt från hugenotten Hotmans och dennes meningsfränders idéer. Bodin ville sätta statens fördel framom de protestantiska och katoliska gruppintressena. Detta gjorde att han framhävde härskarens roll. Hans definition *summa legibus soluta potestas* kom att betyda mycket för den moderna absolutismens utveckling.³

¹ ... vt populus non minus ... in Regem, quam in populum imperij ac potestatis retineret. *Franç. Hotman Franco-Gallia*, s.l. 1573, 76.

² Similliman Germanorum in Imperio Germanico constituendo sapientiam fuisse apparet: vbi Imperator, Monarchiae: Principes, Aristocratiae: ciuitatum vero legati, Democratiae speciem obtinent: neque quicquam quod ad summam Reipub. Germanicae pertinet, nisi in trium illorum ordinum conuentu constitutum sit, ratum & firmum habetur, *Ibidem*, 83.

³ Bodin har ännu inte fått någon bibliografi. Följande publikationer täcker denna brist: *H. Hauser* Quelques points de la bibliographie et de la chronologie de Jean Bodin, Torino 1931, och *Georg Roellenbleck* Zum Schrifttum über Jean Bodin seit 1936, Der Staat 2, 339–349 och 3, 227–246, 1963–1964. Bland arbeten som rör honom, vilka utkommit efter detta kan nämnas *Ulrich Scupin* Der Begriff der Souveränität bei Johannes Althusius und bei Jean Bodin. Der Staat 4, 1965, 1–26; *Zygmunt Izdebski* Quelques observations sur les idées politiques de Jean Bodin. Societas

Bodins första betydande politiska publikation *Oratio de instituenda in republica juventute ad senatum populumque tolosatum* utkom redan 1559. Senare utflöt från hans penna *Methodus ad facilem historiarum cognitionem* (1566), *Response aux paradoxes de M. de Malestroict* (1568), *Les six livres de la republique* (1576), *Juris universi distributio* (1578) och *Démonomanie des sorciers* (1580). Först mot slutet av sitt liv började han sysselsätta sig med etiska och filosofiska problem.

Hos Bodin spelade suveränitetsprincipen en viktig roll. Han betonade, att suveräniteten i en stat i första rummet är en härskarsuveränitet. Han drog sig inte för att anse härskaren som en avbild av Gud. Av detta följde, att härskaren blev källan till all makt samtidigt som han framstod som den förkroppsligade suveräniteten.¹ Särskild uppmärksamhet ägnade han också åt de olika regeringsformerna. Bland monarkierna uppräknar han tre: *monarchie royale*, *seigneuriale* och *tyrannique*. I den förstnämnda behåller medborgarna sin naturliga frihet och egendom, i den andra är medborgarna och deras egendom härskarens tillhörighet, i den tredje formen av monarki finns det inte längre något egendomsbegrepp.² Den bästa regeringsformen enligt Bodin är *monarchie royale*. Vid sidan av denna tillerkänner han dock även de andra formerna av monarki existensberättigande. Han accepterar t.o.m. aristokratiska och demokratiska styrelsesätt, vilka han såsom monarkin indelar i olika typer.³

Scientiarum Lodziensis 59, Lodz 1965, samt *H. Franklin* Jean Bodin and the Rise of Absolutist Theory, Cambridge 1973, vilken förefaller rätt vederhäftig. Se också *P. Mousnier* L'assassinat de Henri IV. Les problèmes du tyrannicide et l'affermissement de la monarchie absolue, Paris 1964.

¹ ... le Prince qui est l'image de Dieu, ... Les six livres de la Republique ... *Bodin*, Paris 1577, 445.

² Donc la Monarchie royale, ou legitime, est celle où les sugets obeissent aux loix du Monarque, & le Monarque aux loix du Monarque, & le Monarque aux loix de nature, demeurant la liberté naturelle, & propriété des biens aux sugets. La Monarchie seigneuriale, est celle où le Prince est fait Seigneur des biens & des personnes par le droit des armes, & de bonne guerre, gouvernant ses sugets comme le pere de famille ses esclaves. La Monarchie tyrannique, est où le Monarque mesprisant les lois de nature, abuse des personnes libres comme d'esclaves, & des biens des sugets come des siens. *Ibidem*, 200.

³ *Ibidem*, 185, 230–233.

Intressanta när det gäller Bodin, som framhäver härskarens ställning, är naturligtvis de problem som anknyter sig till motståndsrätten. Som en konsekvens av den indelning i styrelseskick och den suveränitetslära han hade uppställt, drog han slutsatsen att också en tyrannisk monark måste anses vara en laglig härskare, även om han bryter mot lagarna och kränker undersåtarnas frihet. Samma statsmaktsvänliga linje följde han i fråga om de övriga regeringsformerna. Att suveränitetsläran spelade en ytterst viktig roll i Bodins tankeliv framgår av hans åsikt om tyrannmord. Han indelar på traditionellt sätt tyrannerna i usurpatorer och i lagliga härskare, som med tiden har utvecklats till tyranner. Emedan en usurpator i verklighet aldrig ägt någon suveränitet, finner Bodin det lovligt att i nödfall döda honom. Om det däremot var fråga om en från början laglig härskare förbjöd Bodin undersåtarna att under några som helst omständigheter resa sig mot denne. Endast en person som innehade suveräniteten i något annat rike hade enligt hans åsikt rätt att ingripa i händelsernas gång, störta tyrannen från makten och döda honom. Sålunda anslöt sig Bodin till en tradition, enligt vilken endast den, som är delaktig i suveräniteten, kan resa sig till aktivt motstånd.¹ Slutligen bör det påpekas, att även om Bodin gav härskaren egenskaper som tillhörde Gud, så avstod han å andra sidan från den hävdvunna lagindelningar och nöjde sig med att operera med endast begreppen *lex naturae* och *lex humana*.²

Det hade hunnit förflyta endast tre år efter publicerandet av Jean Bodins *Les six livres de la republique*, då *Vindiciae contra tyrannos*, publicerad under pseudonymen Stefanus Junius Brutus, utkom av trycket. Bakom denna pseudonym döljer sig uppenbarligen hugenottledaren Philippe du Plessis-Mornay tillsammans med Hubert Languet. I sin bok försvarade de måhända kraftigare än vad som dittills någonsin hade skett idén om folksuveräniteten: folket står över konungen och denne är av-

¹ Ibidem, 200–227.

² Jean Bodin, *Juris universi distributio. Oeuvres Philosophiques de Jean Bodin, Corpus Général des Philosophes Français. Auteurs modernes V, 3. Publ. par Pierre Mesnard, Paris 1953, 72.*

hängig av folket.¹ Enligt deras mening illustreras folkets suveränitet i arvrikena Frankrike, Spanien och England av att ständerna, då de insätter regenten i hans ämbete och svär trohetseden, fungerar som folkets representanter. Konungen å sin sida erkänner genom sin kröningsed sitt beroende av folket. I valrikena Tyskland och Polen visar åter själva valförrättningen, att folket står över regenten.² Särskilt med citat ur Gamla testamentet visar de likaså, att man inte behöver lyda en härskare som överskrider sina befogenheter. Samtidigt redogör de i detalj för de fall, då undersåtarna får göra uppror.³

Till samma grupp av monarkomaker, utgånga ur hugenotternas led, som Hotman, du Plessis-Mornay och Languet hörde också Theodor Beza från Genève. Redan i sitt år 1554 publicerade arbete *De haereticis a civili Magistratu puniendis Libellus, aduersus Martini Bellii farraginem* hade han tagit ställning till många frågor kring statsmakten.⁴ Betydligt betydelsefullare än detta blev dock hans trettio år senare utgivna *De iure magistratum i subditos et officio subditorum erga magistratus tractatus brevis et perspicuus*, där han starkt betonade folksuveräniteten. Å andra sidan hyste han ännu uppfattningen att folket var omyndigt, vilket gjorde att han lade stor vikt vid ständernas roll. Han ansåg att de avgöranden dessa fattade stod över härskarens vilja. Han framförde också uppfattningen, att den makt ständerna hade fått inte härrörde från folket genom en överrenskommelse, utan att den kom direkt från Gud. Detta var också orsaken till att han begränsade motståndsrätten till ständerna.

¹ *Iam vero, cum Reges a Populo constituentur, omnino sequi videtur Populum omnino vniuersum Rege potiore esse. Vindiciae contra tyrannos: sive de Principis in Populum, Populique in Principem, legitima potestate, Stephano Ivnio Bruto Celta, Auctore Philippe du Plessis-Mornay et Hubert Languet, Edimbvrgi Anno M.D.LXXXIX, 85.*

² *Reges etenim Francia, Hispaniae Angliae & caeteri, ab Ordinibus Regni, Paribus, Patriis, Magnatibus, qui vniuersitatem Populi repraesentant, inaugurari solent, & quasi in Regni possessionem mitti: non secus ac Imperatores Germaniae ab Electoribus, & Reges Poloniae à Vayvodis seu Palatinis, vbi ius suum Electio integrum obtinet. Ibidem, 83.*

³ *Ibidem, 3–27, 67–74.*

⁴ *Theodor Beza De haereticis a civili Magistratu puniendis Libellus, aduersus Martini Bellii farraginem, s.l. M.D.LIHI.*

Som exempel använde han de nordiska länderna, där ständerna hade spelat en betydande roll då det gällt att fördriva tyranniska härskare. Ännu mera idealistiskt än dessa fann han England, där härskaren enligt hans uppfattning i sitt handlande var klart beroende av parlamentet.¹

Bland hugenotterna hade de monarkomakiska idéerna fått talrika anhängare. Då man erinrar sig de blodiga och sönderslitande konflikterna i Frankrikes och Nederländernas historia under 1500-talet sista årtionden, förvånar det inte att de monarkomakiska idéerna fick anhängare också bland katolikerna. De viktigaste arbeten, som utgick från deras krets, var Jean Bouchers *De justa Henrici tertii abdicatione e Francorum regno libri quatuor*, Guilelmus Rossaeus' *De justa reipublicae Christianae in reges impios et haereticos autoritate* och Juan Marianas *De rege regis institutione*. I dessa verk behandlade författarna konstitutionalismen och folksoveräniteten liksom även ständernas och andras privilegier och friheter. Alla dessa faktorer betraktade de som berättigade motpoler till härskarens absolutistiska maktanspråk.²

IV

Statsteorin utvecklades inte bara på den europeiska kontinenten i början av nya tiden. Också England stod för en viktig insats. År 1516 – tre år efter att Niccolò Machiavellis *Il Principe* hade utkommit – hade *De optimo reipublicae statu deque nova insula Utopia* publicerats i England. Dess författare var den kände engelska humanisten och statsmannen

¹ Anglorum regis omnem fere regnandi autoritate a consensu parlamenti ... *Theodor Beza* De jure magistratum in subditos et officio subditorum erga magistratus tractatus brevis et perspicuus, Leiden 1587, 58–60.

² *Jean Boucher* De justa Henrici tertii abdicatione e Francorum regno libri quator, Paris 1589, 11–12, 17–18; *Guilelmus Rossaeus* De justa reipublicae Christianae in reges impios et haereticos autoritate, Antwerpen 1592, I, 2–5; *Juan Marina* De Rege et Regis Institutione, Toledo 1599, I, 1–2.

Thomas Morus. I sin bok skisserade han en ny modern idealstat, vars utvecklande hade givits människan i uppgift.¹

Efter utgivandet av *Utopia* begåvades läsarna i öriket med talrika statsvetenskapliga verk, där särskild uppmärksamhet ägnades med parlamentet, som spelade en betydelsefull roll i landets politiska liv. En av de märkligaste bland dessa böcker var den lärde humanisten och parlamentsledamoten John Hookers år 1572 utkomna *The Order and Usage of Keeping of a Parlement in England*. I denna påvisade Hooker att det engelska parlamentets betydelse under slutet av medeltiden oavbrutet hade vuxit. Under Tudor-tiden kändes dess inflytande på nästan alla livets områden. Han ansåg att den utveckling som skett var positiv, emedan genom parlamentet även folket kunde delta i landets styrelse tillsammans med konungen och adeln. Trots att regenten sålunda alltmera hade blivit beroende av de beslut som fattades i parlamentet, kunde han dock enligt Hookers uppfattning fortfarande direkt påverka innehållet i dessa beslut.²

Även om Hookers uppfattning om parlamentets inflytande ännu vid den tidpunkt då boken avfattades var en aning överdriven, är det sant, att den konsitutionella utveckling som hade börjat under slutet av Henrik VIII:s regering gradvis ledde till att parlamentets betydelse ökade. Den konservatism som är karakteristisk för den elisabetanska eran hindrade en alltför stor skärpning av motsatserna. Vid övergången till Stuart-perioden ändrades läget emellertid snabbt, och parlamentet utvecklades till en rätt stark motfaktor mot härskarmakten.³

¹ *Thomas Morus*, *Utopia*. The Yale Edition of Complete Works of St. Thomas More 4. Ed. by E. Surtz and J. H. Hexter, London 1965.

² *John Hooker* *The Order and Usage of Keeping of a Parliament in England*. The History of the Principal Transactions of the Irish Parliament I. Ed. by Lord Mountmorres, London 1792, 132–140.

³ *The Tudor Constitution*. Documents and Commentary. Ed. by *G. R. Elton*, Cambridge 1968; *G. R. Elton* *England under the Tudors*, A History of England 4, London 1971, 395–420; *J. W. Allen* *English Political Thought 1603–1644*, Camden 1967, 26–34; *Thomas H. Clancy* *Papist pamphleteers: the Allen-Persons party and the political thought of the Counter-Reformation in England, 1572–1615*, Jesuit Studies, Chicago 1964.

Om Hooker huvudsakligen nöjde sig med att behandla parlamentet som en institution, så kritiserade skotten Georg Buchanan, som var en själsfrände till John Knox och hade tillkämpat sig en plats i första ledet bland monarkomakerna, i sin år 1579 utkomna bok *De jure regni apud Scotos dialogus* speciellt kungen och det aristokratiska överhuset. Eftersom han samtidigt kraftigt pläderade för folkets rättigheter, kom han att bereda vägen för den revolution som under nästa sekel inträffade i England.¹

På tysk mark hade reformatorenas skrifter spelat en viktig roll bland de arbeten rörande statsmakten som utkom under 1500-talets andra kvartsekel. Bland de verk som trycktes under slutet av samma sekel och i början av 1600-talet, och som förtjänar att omnämnas, minskade andelen skrifter avfattade av teologer. Teologerna fanns dock alltså med i bilden. Därför är det också på sin plats att först nämna David Chytraeus, som stod i kontakt med Johan III och hade blivit känd som teolog, historiker och politisk tänkare. I sitt verk *Regulae vitae* fäste Chytraeus särskild uppmärksamhet vid de olika styrelseskickena. I detta avseende förefaller han att ansluta sig till det grundschema över de sex styrelseformerna, som redan Platon i sin bok *Politikos* hade framfört och som Aristoteles främst i *Politica* och *Ethica Nicomachea* utvecklat. Enligt detta schema är de goda styrelseskickena monarki, aristokrati och politisk. Dåliga regeringsformer som uppstått genom att dessa förfallit, är tyranni, oligarki och demokrati.²

¹ *George Buchanan* De jure regni apud Scotos dialogus, s.1. 1579. Se också *P. M. Little* The origins of the political ideologies of John Knox and the Marian exiles, Edinburgh 1972.

² Species sunt tres praecipuae. Monarchia seu Regnum est Politia seu gubernatio in qua unus praest, et iuxta leges retinet disciplinam, et pacem. Aristocratia cum multi praestant sapientia et virtute praesunt. Timocratia. Aristoteles hanc proprie nominat politeian, cum multi praesunt. ...Harum ... seu defectiones aut corruptelae sunt: Tyrannis Oligarchia. Democratia. Regulae vitae. Virtutum omnium methodicae descriptiones in Academia Rostochiana propositae a Davide Chytraeo, Wittebergae anno M.D.LV., E-E2. Jfr. *Plato* Politikos. Ed. by L. Campbell, Oxford 1867, 301-303; *Aristoteles* Politica. Ed. by W. D. Ross. Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis, Oxford 1957, III, 1278-1279 och IV, 1288-1297. Se också *Aristoteles* Ethica Nicomachea. Ed. by I. Bywater. Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis, Oxford 1959, 1160.

I sitt år 1578 utkomna arbete *Historia augustanae confessionis* hade Chytraeus, vid skildringen av religionsfrågans behandling på riksdagen i Augsburg, fäst uppmärksamhet vid statsmaktens rättigheter och skyldigheter i religiösa frågor.¹ Betydligt intressantare var hans ungefär femton år senare skrivna, omfångsrika *Chronicon Saxoniae & vicinarum aliquot Gentium: Ab Anno Christi 1500 usque ad M.D.XCIII*, där även undersåtarnas rätt till motstånd som ofta behandlas i tidens statsvetenskapliga diskussion, tas upp. En anledning till detta fann han då han behandlade Gustav Vasas resning mot Kristian och hertigarna Johans och Karls uppror mot sin bror Erik XIV. Det är likväl att märka, att han inte på något sätt utvecklar problematiken kring störtandet av tyranner. Han nöjer sig med att helt enkelt karakterisera Kristian som en tyrann. I Gustav Vasa åter ser han ett gissel – ett sådant, som Luther på sin tid hade kallat en "underman" – med vars hjälp Gud straffar tyranner. Författaren sympatiserar uppenbart med Gustav, den man som Sveriges ständer hade valt till konung.² Chytraeus uttalar heller ingen dom över att hertigarna Johan och Karl störtat Erik XIV.³

¹ *David Chytraeus Historia avgvstanae confessionis, continens seriem variandum deliberationvm et actorvm in causa religionis, eo tempore, qvo avgvstae confessio fidei, ... Francoforti ad Moenum 1578.*

² *Anno M.D.XXI. inuente Gostavus Erici, eques Suecus, ardenti amore libertatis & salutis patriae, ex Christierni regis tyrannide vindicandae, & indignatione ac zelo Heroico aduersus patriae hostes inflammat: ... Atque, in hunc modum, Deo opt. max. qui tyrannos ex summo fastigio dejcit ac punit, & de gente vna in aliam propter iniurias contumelias, caedes & dolos, imperia & regna transfert, clementer adiuuante, Gostavus regni gubernationem felici omine est auspicatus. David Chytraeus Chronicon Saxoniae & vicinarum aliquot Gentium: Ab Anno Christi 1500. vsque ad M.D.XCIII., s.1. 1594, 268, 275.*

³ *Vltima Septembris, Joannes Finlandiae Dux, cum mille & septingentis equitibus, & aliquot vexillis peditum, Holmiam triumphan ingressus, & Rex Sveciae renunciatus est. Ericus in conclauē quoddam arcis, cum coniuge Catharina inclusus & custoditus est. Hic finis regni Erici fuit. Ibidem 648.*

V

Det första betydande statsvetenskapliga verk som publicerades i Europa på 1600-talet var den år 1603 tryckta *Politica methodice digesta atque exemplis sacris & profanis illustrata*. Den var skriven av kalvinisten Johannes Althusius, som var född på furstarna av Wittgenstein – Berleburgs område men som senare hade trätt i tjänst hos Johan av Nassau. Althusius hade åhört François Hotman i Basel och till och med promoverats där. Han hade fått kraftiga impulser från Petrus Ramus' filosofi, som riktade sig mot den skolastiska tolkning av aristotelismen. Althusius tillämpade en filosofisk metod som han hade utvecklat i sina politiska skrifter, av vilka de viktigaste utöver det redan nämnda verket var *De arte jurisprudentiae Romanae* (1586), *Centuria conclusionum de pignoribus et hypothecis* (1591), *De injuriis et famosis libellis* (1601), *Civilis conversationis libri duo* (1601), *Oratio panegyrica de necessitate, utilitate & antiquitate scholarum* (1603), *Tractatus III. de poenis* (1611) och *Dicaelogocae libri II totum et universum jus* (1617). Dessa skrifter kom att få en synnerligen stor betydelse för det allmän-europeiska statstänkandet, särskilt därför, att han i dem försökte tillämpa sina politiska läror inte bara när det gällde ett land, utan på hela Europa.

I sitt huvudarbete *Politica methodice digesta atque exemplis sacris & profanis illustrata* framlade Althusius, i monarkomakernas efterföljd, folksuveränitetens mera konsekvent och radikalt än sina företrädare. Han förklarade, i enlighet med teorierna om det naturrättsliga kontraktet, som åtnjöt stor popularitet i slutet av 1500-talet, att statsenheten byggde på ömsesidiga överenskommelser. Han underströk vidare, att de rättigheter och den frihet att fatta beslut, som i naturtillståndet tillkommer varje människa, bevaras även efter ingåendet av avtalen. Därav följde, att de högsta rättigheterna i staten tillhörde folket.¹ Det är förstaeligt, att han

¹ ... populum sine magistratu esse posse, sed magistratum sine populo non posse existere. Et populum magistratum creasse, non contra. *Johan Althusii, U. J. D. Politica Methodice digesta atque exemplis sacris & profanis illustrata*, Herbonae Nassoviorum 1614, 329–339. Om källorna till *Politica* se *Peter Jochen Winters Die*

utifrån dessa synpunkter rätt kraftigt måste angripa Jean Bodin, Petrus Gregorius Tholosanus, Guilelmus Barclajus, Hennig Arnisaeus och Albericus Gentilis.¹

Då man bläddrar i dissertationer som under början av 1600-talet utkom vid olika universitet i Tyskland är det lätt att göra iakttagelsen, att det i dem ofta hänvisas till Bartholomaeus Keckermann, särskilt till hans 1607 utkomna *Systema disciplinae politicae*, som har förblivit hans mest betydande arbete. Det är ett med tysk grundlighet utarbetat kompendium, skrivet i avsikt att klarlägga statsmaktens ställning och uppgifter. Han drar omsorg t.o.m. om undersåtarnas uppfostran och begravning.² Stort intresse ägnade Keckermann åt de olika statsskicket, bland vilka han ansåg en centraliserad monarki som den bästa. Aristokratin och demokratin fann han mindre lyckade. Över dessa rena statsskick behandlade han också blandformer. Bland dem hyste han mest sympati för *monarchia mixta*, där de aristokratiska elementen har modifierat den rent monarkiska statsformen.³ En naturlig följd av hans åsikter, som betonade härskarens ställning, var att han förhöll sig synnerligen återhållsamt till upprorsrätten. Enligt hans åsikt fick man göra uppror endast mot en härskare, som klart hade visat sig vara en tyrann. Även detta var tillåtet

"Politik" des Johannes Althusius und ihre zeitgenössischen Quellen. Freiburger Studien zu Politik und Soziologie, Freiburg im Breisgau 1963, 35–119.

¹ Hanc sententiam de potestate ephorum adversus summum magistratum tyrannum, novissime improbavit Alberic. Gentilis in disputationibus regalibus. Guiliel. Barclajus de regno et regali potestate, lib. 3.c.6. et Johan. Beccaria in libello cui titulum fecit, Refutatio cujusdam libelli anonymi, de jure magistratuum in subditos sed moti levissimis, imo dixerim nullis rationibus. De indicibus quoque tyrannidis aliter sentit Henningus Arnisaeus ... Ita Bod. d. loc. Tholos. lib. 26.c.5. n.24. de Rep. & cum iis plurimi alii politici. Ego utrumque distinctionis hujus membrum probare minime possum. Politica, 916, 933–934.

² Systema disciplinae politicae, publicis praelectionibus Anno MDCVI propositum in gymnasio dantiscano, à Bartholomaeo Keckermanno Hanoviae M.D.C.VIII, 190–201, 229–235.

³ Principalis forma mixta est vel Monarchia cum Aristocratia, vel Aristocratia cum Democratia, vel denique temperies ex his omnibus tribus, nempe Monarchia cum Aristocratia et Democratia ... Proprie dicta temporis Monarchiae Aristocratia est, ubi principes et optimates sic regunt, ut tamen Rex siue Princeps regiam potestatem etiam habeat; & non tantum nomine, aut titulo sit Rex. Ibidem, 561.

bara om missförhållandena inte kunde rättas till på något annat sätt. För undvikande av kaos rekommenderade han, att landets mest betydande personer under ett uppror skulle ta ledningen i sina händer.¹

Med tanke på Norden bör man ytterligare nämna den tyska filosofen och läkaren Henning Arnisaeus, som vistades vid kung Kristian IV:s hov i Danmark. Hans inflytande på teoribildningen om statsmakten under 1600-talet var synnerligen betydande. Bland hans talrika arbeten på detta område är de viktigaste *Doctrina politica in genuinam methodicem* (1606), *De jure majestatis libri tres* (1610), *De autoritate principum in populum semper inviolabili* (1612), *De republica seu reflectiones politicae libri duo* (1615) och *Opera politica omnia* (1633). I sitt huvudarbete *De jure majestatis libri tres* avvisade Arnisaeus, i nära anslutning till Bodin, den av Althusius främjade och vidareutvecklade folksuveränitetsläran och betonade i motsats till denne härskarens ställning.²

Arnisaeus lade även stor vikt vid härskarens plikter gentemot religionen och kyrkan. När det gällde rena trosfrågor strävade han dock efter att bevara avgörandet i teologernas händer. För härskaren återstod uppgiften att stadfästa de beslut som fattats vid kyrkomöten.³

¹ Sequitur vt dicamus quis debeat resistere. Vbi sciendum est, optimatum in aliquo principatu officium esse, vt de regimine principis iudicent; & eius tyrannidem impediunt. ... Subditus vero priuatus qui inter optimates regni non est, sine ducibus optimatibus nihil plane debet contra principem mouere. Sine vero reliqui optimates officium non faciunt, aut cum tyranno conspirent, possunt subditi vnus optimatis ductum sequi. Quod si nullus plane sit optimatum, qui patriae salutem curet subditi possunt vindicem aliquem & repressorem tyrannidis eligere. Ibidem, 430–434.

² *Henningi Arnisaei Halberstadiensis De jure majestatis libri tres*, quorum I. agit de maiestate in genere, II. de iuribus maiestatis maioribus, III. de iuribus maiestatis minoribus, Argentorati Anno M.DC.LXX. III., 27–28.

³ Semper igitur pro Ecclesia vigilare debet princeps, & quocumque res exigit, Episcopos hominesque doctos ad deliberationem instituendam congregare ... Nec principum iudicium aliter rogatur ... quem supra diximus autoritate sua regulas concilii confirmasse. Ibidem, 208–209.

VI

Till slut bör man nämna ett par statslärdas av nederländskt och en av spanskt ursprung, vilkas insatser kom att återverka på statsmaktsteorierna under flera generationer, såväl på kontinenten som i de nordiska länderna. Bland holländarna var den första Justus Lipsius. Han hade redan år 1584 i den då utkomna *De constantia libri duo* framträtt som en fullblodig representant för nystoicismen, då han betonade förnuftet som en maktbegränsande faktor.¹ Ännu tydligare framträdde hans avhängighet av antika förebilder i det fem år senare utgivna verket *Politicorum sive civilis doctrinae libri sex*, i vilket han särskilt ansluter sig till Tacitus.² Eftersom han försökte skapa en kraftfull stat betonade han konungens makt på ständernas bekostnad och prisade fördelarna hos en centraliserad styrelse. I likhet med Machiavelli fäste han stor vikt vid krigsväsendet och furstens förpliktelser på det området.³

Också allmänt taget blev Machiavellis idéer fram mot 1500-talets sista decennier allt mera kända inte bara i de statslärdas trånga krets utan även vid furstehoven i Europa. Av detta får man en god bild då man läser furstarnas brevväxling. Så skrev lantgreven Vilhelm av Hessen till kurfurst Fredrik av Pfalz med anledning av blodsbröllopet i Paris:

"Es nimptt vns gross wunder, das der ammirall vnnd die andern hernn, als die sonder zweiffell die welche Bibel El principe Maxiouelli auch studirt, so well getrawett vnnd sich nicht besser vorgesehen vnnd aller also inermes in locum tam suspectum sich haben lassen pringen."⁴

¹ *Justus Lipsius De constantia libri duo*. Antwerpen 1584.

² Unter eos eminent Corn. Tacitus extra ordinem dicendus; ... *Justus Lipsius Politicorum sive civilis doctrinae libri sex*. Qui ad principatum maximè spectant. Ordo et index, Leiden 1589, 7.

³ Militarem autem Prudentiam, ante omnia necessariam ego Principi assero, adco vt sine ea vix Princeps. Quomodo enim aliter se tueatur, sua, ac suos? Vis nuda ac mera huic rei parum est nisi arte quadam & consilio temperetur: id est, Prudentia militandi. Ibidem, 227.

⁴ Vilhelm av Hessen till Fredrik av Pfalz, Kassel 6. 9. 1572. GStA, Kasten schwarz (bayerische Abteilung) 16686. Orig. Se också Vilhelm av Hessen till Fredrik av Pfalz, Zapfenburg 29. 4. 1574, GStA, Kasten blau (pfälzische Abteilung) 90/1, Orig.

Betydligt mer betydelsefull än Justus Lipsius blev dock hans landsman Hugo Grotius. Redan som sextonårig – år 1599 – utgav han sin första skrift *Martiani Capellae Satyricon*. Därpå följde i rask takt *Syntagma Arateorum* (1600), *Adamus Exul* (1601), *Mare liberum* (1609) och *De antiquitate reipublicae Batavicae* (1610). Under åren 1622–1625 skrev han som emigrant i Paris sitt huvudarbete *De jure belli ac pacis libri tres*.¹

Hugo Grotius har blivit särskilt känd som den moderna naturrättens och folkrättens fader. Han finslipade och vidareutvecklade de romerska rättslärdas folkrättsliga begrepp och varnade för att utan vidare identifiera den rätt som gällde bland flera folk med *ius gentium*.² Naturrätten definierade han såsom förnuftets imperativ som avgör, huruvida handlandet står i harmoni med den av Gud skapade förnuftiga naturen och sålunda är tillåten eller förbjuden av Honom.³ Enligt Grotius styrs mänskligheten av *ius gentium* och *ius naturae*. Utöver det har Gud i uppenbarelsen givit de kristna en speciell vilja underkastad gudomlig rätt, för vilken han använder benämningen *ius voluntarium divinum*. Gud har således tre gånger gett människosläktet en lag: första gången då han

¹ Om Grotius skrifter och om forskningen rörande honom se *P. J. J. Diermanse Bibliographie des écrits imprimés de Hugo Grotius*, Den Haag 1950, och *J. Ter Meulen et P. J. J. Diermanse Bibliographie des écrits sur Hugo Grotius*, Den Haag 1961. Av de beaktansvärda arbeten som utkommit efter det kan nämnas *Joan D. Tooke The just war in Aquinas and Grotius*, London 1965, och *Hedley Bull The Groatian Conception on International Society. Diplomatic Investigations*, 51–73, London 1966.

² Haec ideò annotauimus, nequis reperta iuris gentium voce apud Romani iuris auctores statim id ius intelligat quod mutari non possit: Sed diligenter distinguat naturalia praecepta ab his quae pro certo statu sunt naturalia, & iura multis populis seorsim communia, ab his quae societatis humanae vinculum continent. Caeterùm illud sciendum est, si hoc iure gentium improprie dicto, aut vnus etiam populi lege introductus sit modus acquirendi, sine discrimine ciuis & peregrini, iam inde quoque exteris ius nasci: & si iuris consecutio impediatur, iniuriam etiam talem quae iustum belli causam praebere possit. *Hvgonis Grotii Ivre Belli ac Pacis Libri tres*. In quibus ius Naturae & Gentium: item iuris publici praecipua explicantur, Moeno-Francofvrti Anno M.DC.XXVI. 225–226.

³ Ius naturale est dictatum rectae rationis indicans, actui alicui, ex eius conuenientia aut disconuenientia cum ipsa natura rationali, inesse moralem turpitudinem aut necessitatem moralem, ac consequenter ab auctore naturae Deo talem actum aut vetari aut praecipui. *Ibidem*, 6.

skapade människan, andra gången efter syndfallet och tredje gången vid försoningen genom Kristus. Dessa lagar binder likväl alla människor endast i den utsträckning som de är medvetna om dem.¹ När det gäller Sverige kom Grotius inflytande att bli stort. Uppsala universitet blev nämligen en av härdarna för hans läror. Hans verksamhet som svenskt sändebud i Paris var givetvis likaså ägnad att öka hans betydelse.

Stor betydelse både för katolikerna och för speciellt de tyska universiteten, och genom dem för den lutherska ortodoxin, hade det senskolastiska naturrättstänkandets huvudrepresentant och samtidigt den spanska skolans sista stora lärde, jesuiten Francisco Suárez. Han gjorde en helhetsframställning av den systematiska metaphysiken, *Disputationes metaphysicae* (1597), där han förnekade en reell skillnad mellan *essentia* och *existentia* hos enskilda varelser. Särskilt betydelsefull för framväxten av en autonom naturrätt och måttfull absolutism blev i sin tur hans rättsfilosofiska huvudarbete *Tractatus de legibus, ac Deo legislatore*. I detta verk lade han mer än senskolastikens andra företrädare vikt vid relationerna mellan staterna och underströk betydelsen av människosläktets inbördes gemenskap. Enligt hans uppfattning utgör människosläktet, trots att det är uppdelat på olika folk och konungariket, inte bara till sin art utan även i viss mening politiskt och moraliskt en enda enhet. Denna enhet emanerar ur den naturenliga befallningen till ömsesidig kärlek och barmhärtighet, en befallning, som gäller alla, även främlingar, vilken nationalitet de än tillhör. Varje stat, republik eller kungarrike, är en medlem i denna av människosläktet bildade gemenskap. Ingen av dessa stater är i sig själv tillfyllest, utan alla behöver ömsesidigt stöd, gemenskap och relationer med andra stater för att förbättra sin ställning. Därför

¹ *Ius voluntarium diuinum quod sit, satis ex ipso vocum sono intelligimus: id nimirum quod ex voluntate diuina ortum habet, quo discrimine à iure naturali, quod item diuinum dici posse diximus internoscitur. ... statim post hominem conditum, iterum in restauratione humani generis post diluuium, postremò in sublimiori restauratione per Christum. Tria haec iura haud dubie omnes homines obligant ex quo quantum satis est ad eorum notitiam peruenerunt. Ibidem, 10–11.*

behövs en lag som leder väg dem och reglerar förbindelserna och förbunden dem emellan.¹

I och med att den internationella diplomatin utvecklades, hade man under senare hälften av 1500-talet mera än förut börjat intressera sig för *ius gentium*. Man ansåg ett kränkande av denne som ett ganska allvarligt brott. Ett relativt stort brott måste begås innan en sådan kränkning kunde påvisas. Till exempel den påvliga nuntien i Frankrike Antonio Maria Salviati omtalade i ett brev till kardinalen Ptolemaio Galli i Como, avsänt 2. 10. 1577 från Poitiers, i nedlåtande ton, att engelska sändebudet i Paris förde stort oväsen om fransmännens beslagtagande av 40 engelska skepp, alldeles som om det hade varit fråga om ett brott mot *ius gentium*.² Vilken typ av argumentation som användes inom diplomatin belyses synnerligen väl av de orationer som engelsmannen Parkins i juni 1590 höll i Danmark och Tyskland. Mot de hanseatiska beskyllningarna, att det av England proklamerade seglingsförbudet på Spanien och det föregående år inträffade beslagtagandet av hansafartyg på Lissabons redd stred mot *ius gentium*, försvarade han sig genom att vädja till *ius naturae*. Enligt denna kan en människa inte tillåta att svärd sätts i en fiendes hand till hennes eget fördärv. Bland folken var man också enig

¹ Ratio autem huius partis, & iuris est, quia humanum genus quantumuis in varios populos, & regna diuisum, semper habet aliquam vnitatem non solùm specificam, sed etiam quasi politicam, & moralem, quam indicat naturale praeceptum mutui amoris, & misericordiae, quod omnes extenditur, etiam extraneos, & quicumque rationis. Quapropter licèt vnaquaeque ciuitas perfecta, respublica, aut regnum, sit in se communita perfecta, & suis membris constans, nihilominus quaelibet illarum est etiam membrum aliquo modo huius vniuersi, prout ad genus humanum spectat; nunquam enim illae communitates aded sunt sibi sufficientes singillatim, quin indigeant aliquo mutuo iuuamine, & societate, ac communicatione, interdum ad melius esse, maioremque vtilitatem; interdum verò etiam ob moralem necessitatem, & indigentiam, vt ex ipso vsu constant. Hac ergo ratione indigent aliquo iure, quo dirigantur, & rectè ordinentur in hoc genere communicationis, & societatis. Tractatus de Legibus, ac Deo Legislatore, In decem libros distributus. Avthore P. D. Francisco Svárez Granatensi, Lvgdvni Anno M.DC.XIII., 113.

² Antonio Maria Salviati till Ptolemaio Galli, Poitiers 2. 10. 1577, ASV, Segretaria di Stato, Nunz. Francia 10, orig. Se också Rudolf II till Elisabeth av England, Augsburg 12. 8. 1582, HHStA, Staatenabteilung B. England, Hofkorrespondenz 2 och Kart. 4 Varia, kopior.

om, att en fiende inte borde tillåtas öka trupper, proviant eller stridsutrustning.¹

2. Uppfattningarna om statsmakten i Sverige-Finland

I

Olavus Petris insats blev betydelsefull för utvecklingen av statsmaktstänkandet i reformationstidens Sverige. I sitt år 1527 skrivna *Swar vppå itt ochristelighit sendebreff* följde han noggrant Luthers lära om regementena. I en annan samma år utgiven skrift *Swar påå tolf spörsmål* ställde han sig mot den av katolikerna omhuldade uppfattningen att den andliga makten var överlägsen den världsliga.²

I de under följande år tillkomna skrifterna *Jtt fögho sendebreff til Paulum Helie* och *Om gudz ordh menniskios bodh och stadhgar* försvarade Olavus Petri överhetens rätt att blanda sig i prästerskapets privilegier och inkomster och förbjöd samtidigt allt extatiskt revolterande.³ I en predikan som han höll i samband med Gustav Vasas kröning kom hans beroende av Luther när det gällde inställningen till överheten åter tydligt fram. Då han underströk att konungen är till för folket och inte tvärtom, betonade han folkets rättigheter i enlighet med den nordiska traditionen. Då bidrog han även till att bereda vägen för den moderna

¹ Conqueruntur tamen illi inhibitionem Nauigationis in Hispaniam contra Jus Gentium, ab Anglis institutam esse. Naues vero ipsorum eo directas, a Classarijs nostris superiori anno ante Lissibonam nullo Jure fuisse interceptas, ... Jus enim Naturae docet, ne quis ferat Hostium manibus gladium inmitti, quo suum ipsius iugulum petatur. ... Omnium quoque Gentium more receptum est, vt Militis, Commeatus, atque omnis bellici apparatus accessio, Hosti, presertim extrema meditati, intercludatur. Sammandrag av Parkins till den danska kungen 21. 6. 1590 hållna tal. P.R.O. State Papers 75/2, kopia. Nära nog exakt samma slags argumentation som ovan använde Parkins även 30. 6. i ett tal som han höll i Lybeck. P.R.O. Treaty Papers 2, kopia.

² SS I 182–184, 194–197, 204, 225–259.

³ SS I, 348, 350.

svenska antiabsolutiska teorin, i vilken tanken *rex pro grege non grex pro rege* spelade en betydelsefull roll. Då han åter uppmanade härskaren att vaka över evangeliets renhet och strängt straffa biskopar och präster som predikade Guds ord på ett odugligt sätt synes han ha omfattat embryot till den senare av Melanchthon i detalj utvecklade läran om överhetens uppgift som *cura religionis*.¹

I *Een lijten Postilla*, som trycktes i november 1530, talade Olavus Petri, tydligen med syftning på det föregående år kvästa stora västgöta-upproret om det straff som tillkom upprors makare.²

Den sammansvärjning mot konungen, som uppstod bland Stockholms evangeliska borgerskap 1535 och om vilken Olavus Petri hade fått vetskap genom bikt,³ samt konungens stränghet mot de sammansvurna tycks återspegla sig i reformatorns samma år skrivna *Förmaning til alla Euangeliska Predicare* samt i de följande år utgivna *Domareregler*.⁴ Även i det år 1536 skrivna företalet till *Vishetens bok* anmärkte han, att boken passade utmärkt väl för tyranner, som missbrukar sin makt och lever ogudaktigt.⁵

En betydelsefull källa för studiet av Olavus Petris uppfattning om överheten är hans historiska arbete *En Svensk Cröneka*. Även om han där försöker åstadkomma en objektiv skildring av gångna händelser, märker man att han projicerar en del händelser i samtiden på det förgångna. Denna aktualitet kommer fram t.ex. då han talar om Magnus Ladulås, som vid herredagen på Alsnö fick till stånd beslutet, att tvångsgästning inte fick utkrävas av bönderna. I samma avsnitt säger han, att ladurov är allmänt, vilket tydligen är ett angrepp på vissa av Gustav Vasas åtgär-

¹ SS I, 316, 351–352.

² SS I, 321–323.

³ Se *Johan Messenius En lustigh och Trowärdig chrönika om Stockholm*. Historisk bibliotek I. Utg. av *Carl Silfverstolpe*, Stockholm 1875, 146.

⁴ SS III, 491–492. *Jan Eric Almquist* Domarereglernas slutord, *Svensk Juridisk Tidskrift* 1936, 186–188.

⁵ SS IV, 548.

der.¹ Med oberopande av Augustinus anmärker han också, att utan rättvisa våld råder i riket.² Den demokratiska nyansen i hans statsuppfattning kommer till synes i att han kritiserar Erik av Pommern, som inte ville erkänna att han var svenskarnas "jaherre". Intressant är det också att konstatera, att han inte uttalar någon kategorisk dom över Engelbrekt Engelbrektssons resning.³

Den tilltagande spänningen i förhållandet mellan Olavus Petri och Gustav Vasa syntes i *En predican emoot the gruffueliga eedher*, som trycktes i början av år 1539. I denna angrep reformatorn häftigt det onödiga svärandet vid Guds namn, som förekom i riket, och till vilket även de som upprätthöll överhetens ämbete gjorde sig skyldiga. Han hoppades i sin predikan, att man i Sveriges lag skulle ta med ett stadgande som skulle förbjuda onödigt edsvärande.⁴ Sålunda förefaller han att ha tillägnat sig Melanchthons lära, att även uppgiften *custodia primae tabulae* ålåg överheten.

Förhållandet mellan Olavus Petri och Gustav Vasa hade försämrats åren 1531–1533, då Olavus Petri var kansler. Utvecklingen ledde slutligen till att Olavus vid herredagen i Örebro årskiftet 1539–1540 dömdes till döden. Han benådades dock senare och undgick dödsstraffet.⁵ Till brytningen mellan reformatorn och konungen hade inte minst deras olika uppfattning om statsmakten medverkat. Gustav Vasa, som höll på härskarsuveräniteten och som genom de tyska rådgivarnas inflytande kom att omfatta ytterligare statsabsolutistiska tankar, förbittrades givetvis av reformatorns ofta bitande skarpa ställningstaganden.

¹ SS IV, 84. Om Olavus Petri som historieskrivare se *Gunnar T. Westin* Historie-skrivaren Olaus Petri. Svenska krönikans källor och krönikeförrättarens metod, Lund 1946.

² ... hwad äro förstadöme, ther rettwijsan är borta, annat än mordhkulor, och röffuare näste? SS IV, 48. Jfr. *Remota itaque iustitia quid sunt regna nisi magna latrocinia? Aurelius Augustinus* De civitate Dei libri XXIII, Lipsiae 1877, IV, 4.

³ SS IV s. 163, 168–169.

⁴ SS I, 388–391.

⁵ Handlingar från rättegången med Olaus Petri och Laurentius Andreae i Örebro 1539–1540. Utg. av *Herman Lundström*. Kyrkohistorisk årskrift 1909, 64–70, 73–82.

I Olavus Petris tänkande kom man märka från Luther och Melancthon intryck, men även påverkan från reformhumanismen, vars företrädare var mindre radikala än Luther i sin brytning med medeltidens dogmatik, men mer radikala i sina krav på praktiska reformer. Samma linje följde även hans bror Laurentius Petri, som 1531 valdes till ärkebiskop. Inom den teologiska utvecklingen betydde hans tid dock framför allt melancthonismens genombrott i Sverige.¹

Redan i förklaringen till Västerås recess och ordinantia, som Laurentius Petri författade 1533, hade den unge ärkebiskopen tillägnat sig Melancthons uppfattning om förhållandet mellan de olika regementena. Melancthons inflytande i Sverige stärktes ytterligare, då hans bok *Loci communes* blev prästerskapets viktigaste lärobok. Den nationellt sinnade ärkebiskopen ökade det tyska inflytandet på det teologiska området genom att år 1559 utge en fri översättning av den thüringska reformatorn Justus Menius' bok *Oeconomia christiana*, vars lära om de tre stånden Laurentius omfattade i nästan oförändrad form.²

Då man jämför den predikan Laurentius höll vid Erik XIV:s kröning 1561 med Olavus Petris predikan vid Gustav Vasas kröning drygt trettio år tidigare, märker man skillnaden mellan bröderna. Laurentius är avgjort melancthonian, medan Olavus stöder sig på den äldre lutherska traditionen. Laurentius' bild av härskaren har dessutom fått autokratiska drag. Undersåtarnas uppgift blir att vörda härskaren och be för honom.³ Härskaren uppmanar han åter att framför allt sörja för att den kristna tron förkovras i riket, detta med hänvisning till Sveriges fromma konungar under medeltiden.⁴

¹ *Ingun Montgomery* Värjostånd och lärostånd. Religion och politik i meningsutbrytet mellan kungamakt och prästerskapet i Sverige 1593–1608. *Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia* 22, Uppsala 1972, 23–26.

² *Laurentius Petri* *Oeconomia christiana*. Sveriges Riksdag 5, Uppsala 1897, VII.

³ *Laurentius Petri* Een Christeligh Predican om werldzligh Offuerheet ... 1561, Stockholm 1561.

⁴ Såsom nemliga/then förste/konung Biörn/hwilken genom inkalladhe Predicare S. Ansgario och andra här j Riket predica lät Christen troo. Och åter en godh tijdh effter honom/konung Stenkel/then ock säyes J våra Crönekor/för Christi troo skul/haffua most omsidher/samt mz sina inkallade Predicare settia halsen til. Item

Upproret 1568 medförde en situation, där Laurentius Petri till följd av de politiska realiteternas tvång måste tillämpa sina i teorin uppbyggda uppfattningar i praktiken. Under Stockholms belägring författade han skriften *Questiones aliquot circa magistratum*,¹ där han i sex frågor och svar dryftade, vilka möjligheter undersåtarna har att med gott samvete göra uppror.

I slutet av sin skrift meddelar Laurentius två skäl, som gör det tillåtligt för undersåtar att utan brott mot sitt samvete göra öppet uppror. Det ena fallet är, att överheten har besegrats, fängslats eller flytt och därför inte kan försvara sina undersåtar. Det andra fallet är att härskaren trots varningar handlar så, att staten bringas i hotande fara. Undersåtarna är då tvingade att vända sig till en härskare som fullgör sin plikt.² Det förefaller alltså som om de ändrade politiska konjunkturerna hade lockat Laurentius Petri in på konjunkturpolitikerns sluttande plan.

Johan kröntes till konung i juli 1569. Redan följande månad avslöjades en sammansvärjning bland Eriks anhängare, vilket gjorde att Johan skred till hårda motåtgärder. Han fick Laurentius Petri att tillsammans med några andra biskopar avfatta ett dokument, där de gick med på att Erik togs av daga, om upprorsrörelse till förmån för dennes befriande ytterligare skulle yppa sig. Biskoparna sade sig ha avgivit sitt utlåtande fullkomligt frivilligt. Eventuellt hade biskoparnas beslut påverkats av de kalvinska teorierna om tyrannmord – man hade i propaganda mot Erik försökt framställa denne som en tyrann. Detta stöds av att man bland undertecknarna av uttalandet återfinner Dionysius Beurreus' svåger,

konung Oloff/... Men konung Erich Jedwardson/haffuer här öffuer hoos Swenska män sått itt synnerlighit lofford/så at han alment är worden kallat s. Erich/ ... Ibidem, Bjv.

¹ Haec scripsi Holmiae in obsidione, Anno etc. 1568. *Laurentius Petri* Quaestiones aliquot circa magistratum. Sveriges Riksdag 6, Uppsala 1898, 28.

² Prima, si magistratus deuictus, captus aut fuga elapsus iam non valet subditos defendere. Ibidem, 26. Secunda. Si magistratus ... ita instituit sua in gubernando consilia, vt ipsa respublica adducatur in praesentissimum discrimen, nec admonitus respiscat seque emendet, coguntur tandem subditi sibi de alio gubernatore, qui officium faciat, ... Ibidem, 28.

Västerås-biskopen Johannes Nicolai Ofeegh, vilken är känd för att ha hyst sympatier för kalvinismen.¹ I alla fall förefaller det, som om Laurentius Petri nu liksom redan under belägringen av Stockholm var tvungen att på grund av de politiska realiteternas tryck frångå de uppfattningar han hade förfäktat på det teoretiska planet.

År 1571 – två år före sin död – utgav Laurentius Petri ytterligare sin berömda kyrko-ordning. I dess företal omtalar han överheten och dess skyldigheter mot kyrkan. Han följer därvid de tyska reformatoreernas, framför allt Melanchthons uppfattningar. Dessutom tycks han ha tagit med några drag ur den medeltida svenska kyrkorättsliga traditionen.²

II

Redan i Olavus Petris sista skrifter hade ett visst inflytande från Melanchthon börjat framträda. Under Laurentius Petris tid blev den toleranta melanchthonska ortodoxin förhärskande bland det svenska prästerskapet. Samma linje fortsatte även efter hans död, då prästerskapet, som hade bildat ett eget politiskt stånd, såväl i teorin som i praktiken kom i beröring med problematiken kring statsmakten. Den generation som tog ledningen i sina händer efter Laurentius Petri försökte efter bästa förmåga klara av de problem som Johan III:s regeringstid, lojalitets-krisen under Sigismund och Karls maktövertagande förde med sig.

¹ Betänkande aff trenne Biskopar. HSH IV, Stockholm 1817, 256. Jfr. *Lennart Thanner* Biskoparnas betänkande om Erik XIV 1569. Statsvetenskaplig Tidskrift 1946, 685. Beurraeus och Ofeegh hade spelat en betydande roll i den konflikt som i början av 1560-talet utbröt mellan lutheraner och kalvinister: *Sven Kjällerström* Striden kring kalvinismen i Sverige under Erik XIV. Lunds Universitets Årsskrift N.F. Avd. 1 Bd. 31, Lund 1935, 147–176.

² Ty thet är ock klart/at bådhä Mosi taflor/thet är/allsamman Gudz bod/så wel the som Gud sielff egentlighä pågella/som the andra hwilken off menniskiomen widhkomma/äro Öfffuerhetenne befalen. *Laurentius Petri* Then Swenska Kyrkeordningen. Kyrkoordningar och förslag före 1686 I. HSH, Andra serien 2, Stockholm 1872, 15–19. Om kyrkoordningens uppkomst se *Emil Färnström* Om källorna till 1571 års kyrkoordning särskilt med hänsyn till tyska kyrkoordningar, Uppsala 1935, och *Sven Kjällerström* Svenska förarbeten till kyrkoordningen av år 1571. Samlingar och studier till svenska kyrkans historia 2. Stockholm 1940.

Johan III hade förgäves försökt hålla den för hans syften lämpliga konservativa melanchthonismen vid liv genom att allt klarare försöka isolera riket nationellt från den tyska konfessionellt bestämda lutherdomen genom att stöda teologiska fakulteten i Uppsala och övervaka studenternas utlandsresor.¹ Den toleranta melanchthonska ortodoxins och filipporamismens hegemoni började småningom vara förbi vid övergången till 1600-talet, och konfessionalister och nyaristotelianer, som hade tagit starka intryck av tysk ortodoxi, trädde i dess ställe. Den samfälliga kampen mot regenten hindrade emellertid ända fram till 1600-talets andra årtionde motståndningarna mellan de båda riktningarna att bryta ut i öppen konflikt. Särskilt uppstod det spänning mellan ärkebiskop Olaus Martini och Karl då ärkebiskopen angrep regentens kalvinistisk färgade strävanden.² Inte heller under de följande årtiondena uppstod det några verkligt betydande skiljaktigheter i de svenska teologernas uppfattningar om statsmakten. Till detta bidrog naturligtvis att man främst anammade nyaristotelismen såsom metod utan att direkt sammanknyta den med den stränga ortodoxin.

En av de mest betydande kyrkomännen vid övergången från 1500- till 1600-talet var biskopen i Växjö Petrus Jonae Angermannus. År 1605 utkom hans verk *Christelig hwsztaffla*. I detta behandlade han även rätten till motstånd. I enlighet med den lutherska traditionen tillät han endast passivt motstånd: om undersåtarna får befallning om att utföra någonting som är i strid med Guds lag, återstår för dem endast möjligheten att vägra lyda.³ Samma år trycktes även hans *Cursus visitationis dioecesis Wexionensis*, där han med stöd av naturen, Platon, Aristoteles, Cicero och andra stora antika lärare påvisade, hurusom överheten – även

¹ *Sven Göransson* Den svenska studieresorna och den religiösa kontrollen från reformationstiden till frihetstiden. Uppsala Universitets Årsskrift 1951:8, Uppsala 1951, 2–5.

² Karl till Olaus Martini, 24. 12. 1606. UUB N 40, kopia. Skrifter av Olaus Martini rörande års 1604 katekes, Uppsala 1. 1. 1608, UUB T 79, 173–174, 179–180 och s.l. et d. UUB F 79, 183–231. Om den teologiska debatten mellan kungamakten och prästerskap se närmare *Montgomery*, 289–386.

³ *Petrus Jonae Angermannus* Christelig hwsztaffla, Rostock 1605, 293–298.

en tyrann – är insatt i sitt ämbete av Gud. Han omnämnde även tredelningen av styrelseformerna: indelningen i monarki, aristokrati och demokrati. I likhet med sin tids teologer, som betonade härskarens ställning, ansåg han den centraliserade monarkin vara den bästa. Likväl understök han rikets främsta mäns och t.o.m. allmogens andel vid avgörandet av frågor som gällde hela riket.¹ Ärkebiskop Olaus Martini betonade å sin sida i melanchthonsk anda överhetens skyldighet att utplåna kätteriet ur riket.²

Intressanta ur mitt ämnes synvinkel är givetvis Petrus Johannis Gothus' skrifter. I sin år 1597 utgivna *Postilla* ansluter han sig när det gäller frågorna om statsmakten nära till överhetstänkandet i de tyska predikböckerna från slutet av 1500-talet. Däremot är det svårt att i boken finna exempel på profana teorier om statsmakten. Detsamma kan sägas om hans sju år senare utgivna *Postilla*.³ År 1615 trycktes hans *Om Werldzliga Öffuerheet*. I detta arbete framförde han, i nära anslutning till Luther, att överhetens ämbeten fördelar sig i en pyramiformad hierarki, där var och en har sin bestämda plats och uppgift.⁴ På melanchtonskt sätt ansåg han att härskarens egenskap av *praecipuum membrum ecclesiae* även omfattade hans uppgift som *minister et executor ecclesiae*: d.v.s. härskaren bör, då han sörjer för kyrkans inre ordning och lärans renhet

¹ Sammalunda witnar naturen att thenna ordningen är een stoor Gudz gåffua/ther aff Heningarna så merkelige om lydna emoot Öffuerheeterna scriffuit hafua: Plato, Aristoteles, Cicero, Lycurgus, Romulus, Numa och monge andere. So skal ock thet förstås/att Gudh är Förmyndare icke aleenast til högsta Öffuerheetena/vthan ock til them som högsta Öffuerheetena bruka/och icke aleenast setter the fromma/vthan tillåter offta Tyrannar och onda thetta ämbetet bekläda/ ... *Petrus Jonae Angermannus Cursus visitationis diocesis Wexionensis*, Rostock 1605, 256, 277–280.

² Men öfwerheeten är Gudz tienare. Rom. 13. Therföre bör henne inthet lijdhä the förstockade och försmädheliga Kättare/the som iu wisserligh äre Gudz owenner och fiender ... *Olaus Martini En Predijkän: Öfwer thet Euangelium som j Gudz församling plågar förhandlas*, Stockholm 1606, B.

³ *Petrus Johannis Gothus Postilla Ther inne aff hwart och ett Söndags Euangelium etc.*, Rostock 1597, 107–108, 182, 700–708, 770. Se också *Postilla, een liten eenfäldig Förklaring på alla Apostladagars Euangelia och Epistlar*, Rostock 1603.

⁴ *Petrus Johannis Gothus Om Werldzliga Öffuerheet/ett litet Extract*, Rostock 1615, 16–17.

även sammankalla kyrkomöten och övervaka, att de beslut som fattas vid dessa sätts i verket.¹

I början av år 1612 jämförde filipporamisten Laurentius Paulinus Gothus i sin likpredikan över Karl IX, *Josiae Then Femptonde Juda Konungz Historia*, den gudfruktiga överheten med en pelare, på vilken rikets andliga och materiella välstånd vilar. Härskarens uppgifter definierade han som försvaret om den rätta religionen och gudstjänsten, omsorgen om kyrkorna och skolorna samt upprätthållandet av dygd, trohet och rättvisa.² I en annan likpredikan, *Symbolum Carolinum*, som han samma år höll över furstinnan Sofia använde han rentav termen *custodes utriusque tabulae* om dem som innehade härskarens ämbete.³ Den mest betydande av Laurentius Paulinus Gothus' skrifter var dock hans *Praxeos specialis ethicae christianae*. I detta verk hänvisar han flera gånger till Bodin, Lipsius och Tholosanus. Inte hellre Althusius var okänd för honom. Månne inflytandet från denne kände försvarar av folksoveräniteten beror på att han kraftigt understryker att härskaren har fått sin makt från folket.⁴ Även i sin berömda katekes *Thesaurus catecheticus, theoreticus & practicus* behandlade han detaljerat det politiska regementet, härskarens insättande i överhetens ämbete och undersåtarnas

¹ Constantinus Magnus then lofflige Christelige Keysaren/haffuer giort stoora flijt vthi thet Nicenska Concilio/att then skadeliga Arrianiska Läran måtte warda dempat och vthrootat ... Theodosius Junior haffuer affscriffuit Concilium Ephesinum, ther inne Nestorij wilfarelse är wordin fördömd. Keysaren Martianus haffuer vthscriffuit Concilium Calcedonense, ther inne Eutyichis Swurmerij wardt fördömt. Ibidem, 46–47. Jfr. CR 3, 471–472. Jfr. också *Henningi Arnisaei De jure majestatis libri tres*, 208–209.

² At een Gudfruchtigh Öfwerheet/är såsom een Grundwal eller Pelare/ther på hele Rijkzens och Vndersäternes Andelige och Lekamlige wälfärd sig stöder. Ty Gudfruchtige Öfwerheetz Personer: 1. Förswara then rätta Religionen och Gudztiensten/... 2. Hålla Kyrkior och Scholer widh macht/ord äro theres Skaffare. 3. Winläggia sig och ther om/at Godheer och Troheet må wexa på Jordenne/och Rättfärdigheet skodher nedher aff Himmelen. *Laurentius Paulinus Gothus Josiae Then Femptonde Juda Konungz Historia*, Stockholm 1613, 9.

³ .../när the äro Custodes utriusq. Tabulae, thet är/när then förra och andra Taflan blifwe både aff them sielfwom/och theres Vndersäter/håldne vthi theres rätte brwk/öffnningar och myndigheet. *Laurentius Paulinus Gothus Symbolum Carolinum*, Stockholm 1613, 21.

⁴ *Laurentius Paulinus Gothus Praxeos specialis ethicae christianae, partis secundae* 1–3, Strängnäs 1628–1630. Se t.ex. II; 1, 126–127, 130–135, II; 2, 80–86.

plikter mot överheten. Att han stödde sig på den lutherska traditionen kom särskilt klart till uttryck i hans framställning av undersåtarnas hörsamhetsplikt och dess gränser.¹

David Chytraeus' inflytande i Sverige ökades av att hans katekes ännu efter Uppsala möte i början av 1595 bibehölls som lärobok i dogmatik.² Dessutom nämndes i kyrkolagsförslagen från 1608 och 1619 ännu Melanchthons *Loci theologici* och den melanchthonskt ortodoxe Johann Spangenberg på kontinenten vitt spridda verk *Margarita theologica*, vilka redan i 1571 års kyrkoordning hade rekommenderats som läsning för prästerskapet. Anmärkningsvärt är dessutom, att det var fråga om den äldre upplagan av Melanchthons *Loci*, som även Luther hade godkänt.³

Eftersom det tidigare har varit tal om Melanchthons *Loci*, må i detta sammanhang några ord sägas om Spangenberg *Margarita theologica*. I denna betonar författaren undersåtarnas plikter mot överheten och understryker, att dessa bör betala skatt, visa fruktan, vördnad och kärlek mot densamma. Å andra sidan påvisar han dock klart, att de som innehar överhetens ämbete inte i sitt handlande får kränka *ius divinum*, *ius naturae* eller rikets lagar. En tyrann är enligt hans uppfattning just en härskare, som handlar egenmäktigt och sålunda bryter mot lagarna. Med anslutning till Melanchthons tidigare inställning ger hand dock inte undersåtarna rätt att sätta sig till aktivt motstånd ens då det gäller en tyrann.⁴ I *Margarita theologica* kunde prästerna också få vägledning i att

¹ Äro Undersåterna förplichtade/at bewijsa Öffwerhetena Hörsamhet/vthi alla ting. När Öffwerhetens Befalningar äro sådana/at the sträfwa emot Gvdz Ord/ Gudfruchtighetena/Trones bekennele/Samwetet och ährlighetena: Så äro retsinnighe Undersåter plichtige/plat ingen Hörsamhet them bewijsa ... *L. Paulini Gothi* Thesaurus catecheticus, theoreticus & practicus, s.l. 1640, 444–445.

² SRA III: 2, 518.

³ Kyrkoordningsförslaget av år 1608. Utg. av *G. C. Piltz*. Skrifter utg. av Kungl. Vetenskapsamfundet i Lund 19, Lund 1935, 23. Kyrkoordningsförslag av år 1619. Kyrko-ordningar och förslag dertill före 1686 l. HSH, Andra serien, Stockholm 1872, 369.

⁴ Quid debent subditi magistratibus? Tria: tributum, timorem, honorem & dilectionem, Rom. 3. Reddite ergo omnibus debita: cui tributum, tributum: cui timorem, timorem: cui honorem, honorem. Nemini quicquam debeatis, nisi ut inuicem diligatis. De tributo ait Christus, Matth. 22. Reddite quae sunt Caesaris, Caesari.

förstå skillnaden mellan *potestas ecclesiastica* och *potestas politica* samt lära sig att på melanchtonskt vis indela *potestas ecclesiastica* i *potestas ordinis* och *potestas iurisdictionis*.¹

Bland det svenska prästerskapet lästes uppenbarligen också den danske filipporamisten Nicolaus Hemmingius' verk *Syntagma institutionum christianarum*, som är ett gott exempel på sin tids grundliga dogmatiska kompendier. I boken behandlas ett vidsträckt område kortfattat och sakligt. På melanchtonskt sätt säger Hemmingius, att härskaren är *custos legis divinae et humanae*. Han är *legis divinae custos*, då han avlägsnar avgudadyrkan och möjligheterna till denna. Vidare, då han förkunnar, bevarar och befrämjar den sanna religionen. För det tredje, då han grundar skolor samt drar försorg om lärare och elever. För det fjärde, då han själv är ett fromhetsexempel för andra. Överheten är den mänskliga lagens väktare, då den med omsorg utövas sin domsmakt, strängt upprätthåller ordningen, är till nytta för folket, bevarar en rättvis harmoni mellan alla stater och ordnar samt utåt tappert avvärjer fiender.²

De timore, Prouer. 24. Fili mi, time Dominum et regem, & cum seditiosis non miscearis. De honore, I. Pet. 2. Deum timete, Regem honorificate. Est ne potestas magistratum infinita? Minimè. Nihil enim debent contra ius diuinum & ius naturae mandare & agere. Deinde peccant etiam, quando aliquid imperant contra leges sui regni, seu contra formam sui imperij.... Quid est Tyrannus? Est iniquus magistratus, qui non gubernat secundum Leges, sed pro suo fertur animo & aestu. Margarita theologica, continens praecipuos locos doctrinae Christianae, per quaestiones breuiter & ordine explicatos, ... Auctore Ioanne Spangebergo Herdessiano, apud Northusianos Verbi ministro, s.l. Anno M.D.XLVII, 126–131.

¹ Ibidem, 100.

² Hoc Magistratus officium in genere, est, vt sit custos Legis vtriusque videlicet, diuinae et humanae. Legis diuinae custos est. Primùm, ... tollit idololatriam et idololatriae, occasiones Secundò, quando veram religionem proponit, conseruat, et propagat. Tertiò, quando Scholas erigit, docentes et discentes fouet. Quartò, cum alijs ipse pietatis norma est. ... Custos legis humanae est, quando iudicia diligenter exercet, disciplinam grauius tuetur, populi vtilitatibus consulit, Statuum omnium et ordinum iustam harmoniam conseruat, et foris fortiter depellit hostes. Syntagma institutionum christianarum, perspicuis assertionibus ex doctrina Prophetica & Apostolica congestis, ... Auctore Nicolao Hemmingio, Hafniae s.d., 579.

III

I Sverige utbröt inte lika våldsamma tvister som i Tyskland mellan andens män som företrädde olika teologiska och filosofiska uppfattningar. Smärre sammandrabbningar, som ofta till största delen grundade sig på personliga motsättningar, kunde dock inte undvikas. Det var utmärkande för situationen i Sverige, att t.ex. Matthias Hafenreffers *Loci theologici, certa methodo ac ratione*, som hade författats enligt den ramistiska metoden och där författaren bl.a. grundligt utstakade gränserna för den andliga och den världsliga makten, nöttes i händerna på företrädare för såväl den toleranta filipporamismen som den skarpt anti-skolastiska ramismen. Hafenreffer fick stor betydelse särskilt därför, att treståndläran genom hans förmedling spreds till vida kretsar.¹

Ju längre in på 1600-talet man kom, desto klarare började emellertid nyaristotelikerna, som företrädde kaffessionalismen och biblicismen, ta överhanden över filipporamisterna, som representerade den toleranta melanchthonska ortoxin. En klar företrädare för den nya riktningen var Isaac Rothovius, som senare uppsteg på Sankt Henriks säte i Åbo. Han hade alldeles i början av 1600-talet studerat vid det traditionsrika – och då av den tidigortodoxa antimelanchthonska riktningen dominerade – universitetet i Wittenberg, som vid denna tid för svenskarna innebar det samma som Rostock en mansålder tidigare.² I sin 1616 tryckta skrift *Concio de conciliis seu synodis* tackade Rothovius Gud för freden, överheten och Hans andra gåvor, som möjliggör sammanträdande till riksdagar, herredagar och andra möten.³ I predikningar som han höll några

¹ *Loci theologici, certa methodo ac ratione*, in *Tres Libros tribut: qui Theologicarum rerum summas suis ubique dilucidis scripturae Testimoniis confirmatas ... Collecti per Matthiam Hafenrefferum*, Wittebergae Anno M.DC.XXII., 442–451. *Carl-E. Normann* Prästerskapet och det karolinska enväldet. Samlingar och studier till svenska kyrkans historia 17, Stockholm 1948, 6–14.

² *Album Academiae Vitebergensis* 2. Ed. *Otto Hartwig*, Halis 1894, 409.

³ ... i almenneliga Rijkzdagar/Concilijs eller Herredagar Innerligen tacka Gudh för Fridh och Roligheet/en Christen Öfwerheet/... Thy ther Gudh sådant icke håller widh macht/tå blifwa alla lofliga Möte och Christelige Conventer förhindrade. *Isac Rothovius* *Concio de conciliis seu synodis*, Rostock Anno M.DC.XVI Bijv.

år senare betonade han, att överheten i sitt handlande bör iakttä rättvisa och måtta. En hänvisning till *aequitas* -tanken låter förstå, att de antika idealen ännu inte hade spelat ut sin roll trots att melanchtonismen, som omhuldade den humanistiska traditionen, hade fått ge vika.¹

Betydligt mera framstående som kyrkoledare och teolog än Rothovius var hans meningsfrände Johannes Rudbeckius. Han var en mycket beläst man. Redan i predikningar som han höll 1614–1615 angrep han Machiavelli. Ett halvt decennium senare hänvisade han flera gånger till Bodin, Lipsius och Tholosanus.² Rudbeckius sympatier för de statslärdas som betonade härskarsuveräniteten är förståeliga. Han framhävde ju själv i den tidiga ortodoxins anda härskarens betydelse.³ Det är dock intressant, att han vid sin sakkunniga behandling av frågorna rörande de olika styrelsesätten tycks anse *monarchia mixta* som den bästa regeringsformen.⁴

Rudbeckius behandlade också lagproblematiken. Han framhöll, att man, då man skapar nya lagar, bör se till, att de står i harmoni med *lex divina* och *lex naturae*. Samma sak gällde också de stadgar som överheten fastställde för kyrkan.⁵ Så nyaristoteliker som Rudbeckius var, ansåg han dekalogen vara källan till den positiva rätten. Han ansåg, att

¹ Se *Isac Rothovius* En Christeligh Predican/Uthi hwilken handlas om Collatz och Gestebodh oc Een Christeligh och Eenfaldigh Predikan/öffuer then merckligha historiam Joh. 6, Strengnäs 1623, Avv.

² *Johannes Rudbeckius* Beatum regis sceptrum vel felix populi regiment, Uppsala s.d., 35, 166–167, 181. Om Rudbeckius se *Hans Cnattingius* Johannes Rudbeckius och hans europeiska bakgrund, Uppsala Universitets Årskrift 1946:8.

³ *Rudbeckius* Beatum regis ..., 218–224.

⁴ ... thet Konungzligha Regementet är så wähl aff Gudhi som andra Regementen, och såsom en stoor hoop förnämbliche Politici mena, att thet skall nästan wara thet bästa, helst när thet är något beblandat medh the Förstliga och allmänneliga Regementen, eller som man i Scholan talar, medh Aristocratia och Democratia. *Ibidem*, 28. *Gustaf Lindberg* Johannes Rudbeckius som predikant, Uppsala 1927, 152–153.

⁵ ... så moste grunden och Normen til all lagh wara, at hon icke är emoot Gudz eller naturligh Lagh: ... *Johannes Rudbeckius* Valeet predikan öffuer K. Dawidz sista ord, Västerås 1620, C3v–D.

endast Gud kan tillsätta och avsätta en härskare. Samma höga uppfattning hyste han även beträffande dem som utövade predikoämbetet.¹

Till slut må här göras en hänvisning till den vidsynte Johannes Bothvidi. Bothvidi, som hade studerat i Tyskland, gjorde innan han år 1616 blev hovpredikant ytterligare en studieresa till Tyskland, Frankrike, Holland och England. Han utgav *Forma consistori ecclesiastici Elbingensis* (1627) och *Agenda ecclesiastica in Castro Svetico* (1631), som har lämnat spår i kyrkorätten inte bara i Sverige utan även i Danmark och Tyskland. Redan före publicerandet av dessa verk behandlade han dock i talrika skrifter frågor med anknytning till statsmakten. I den 1620 tryckta *The Tiugunde och andra K. Dawidz Psalm* förmanade han i likhet med Luther var och en att hålla sig till sin av Gud givna kallelse och inte eftertrakta t.ex. överhetens ämbete.² Från samma år är också hans *Then hundradhe och första Psalmen*. I denna skrift behandlande han – fältpräst som han var – överhetens förpliktelser när det gällde krigföring. Med åberopande av den andliga värdeskillnaden mellan härskaren och den vanliga soldaten avvisade han den uppfattning, att härskaren borde riskera sitt liv i krig.³ I Johannes Bothvidis tänkande fick härskaren en central position, som ytterligare framhövdes av det tunga ansvar härskaren bar. Å andra sidan framhöll Bothvidi dock, att härskaren inte fick handla enligt sina impulser, utan att han som sitt rättesnöre skulle ha det som är rätt inför Gud.⁴

¹ Oratio de Legitima Vocatione Ministrorum Ecclesiae ... a Johanne Rudbeckio, Holmiae 1621, D4. Oratio de Officio Ministrorum verbi ... a Johanne Rudbeckio, Arosiae 1621, A2v.

² Om en wille wångia sigh til något ämbete/Fougdes eller Stadhållares eller annors/begynnar skicka och laga effter sitt huffuud/bliffuer icke alleenast ogillat aff Underlåterne/vtan ock straffar aff Öffuerhetenne/... *Johannes Bothvidi* *Then Tiugunde och andra K. Davidz Psalm*, Stockholm 1620, 91.

³ ... hans lijff är mera än en gemeen krijgzmans lijff. *Johannes Bothvidi* *Then hundradhe och första Psalmen*, Stockholm 1620, Fijjv.

⁴... En Konung hafwer itt hedersampt ämbete. Honor vult onere gravari: Ther fölies hedren och mödan ååt: Ty vthi sin höggha ähra/må han icke göra/hwadh honom synes gott wara: vthan allenast thet som rätt är för Gudh. *Johannes Bothvidi* *Tree Brwd-predikningar*, Stockholm 1622, Aij v.

I Sverige behandlades inte det berättigade krigets problematik lika intensivt som i lutherska kretsar på kontinenten. På bägge hållen var man emellertid ense om, att ett krig till försvar av den rena evangeliska tron hörde till de mest berättigade krig som kunde tänkas.¹ Desto mera uppmärksamhet fick i Sverige den morallöshet som hade utbredd sig bland krigsfolket. I en predikan som Johannes Bothvidi år 1621 höll för trupperna i Livland uppräknade han i detalj soldaternas laster, vilka han ansåg vara avgudadyrkan, trolldom, förakt för Guds ord och sakrament, slagsmål, hordom, dryckenskap, egennytta, girighet, plundring, och förtal.² I samma fältpredikan framlade han i tidigortodox anda problematiken kring *lex moralis*, *lex ceremonialis* och *lex iudicalis*.³

Inom rådsaristokratin väckte det givetvis intresse, att även om härskaren i Bothvidis statsmaktstänkande fick den centrala ställningen, var han inte heller blind för den betydelse som rikets högsta ämbetsmän hade i skötseln av landets angelägenheter.⁴

Särskilt intressanta är de tre jubelpredikningar som Bothvidi höll i Stockholms slottskyrka i samband med den sveska reformationens hundraårsfest 1621. I dessa föreslog han, att överheten till jubileumsårets ära skulle behandla de undersåtar milt, som inte hade förmått betala

¹ *Laurentius Paulinus Gothus* Praxeos specialis ethicae christianae II: 2, 180.

² ... Vthan allenast förtälja några Missgerningar/som emogt them åffta ibland Krijgzfolket bedrieffuas/... Then Första är Affguderij/... The Andra är Trældom: ... The Tridie är Bannande och Swäriande/... Then Fierde är Gudz Ordz och helgha Sacramentzens Föracht/... Then Fempte är Slagzmål/at en antingen för itt Ord skull/eller för en ringa Saak/manar en annan vth/och slår honom/eller bliffuer slaghin. ... Then siette är Hordom/... The Siunde är Dryckenskap/... Then Ottonde är Sweck och Egennyttigheet: ... The Niyonde är Girigheet/... Then Tiyonde är Röffuerj: ... The Elloffte är Förtaal: ... *Johannes Bothvidi* Tree Predikningar/Håldne Uthi Häärfärden ååt Lijland/Anno 1621, Stockholm 1627, 43–47, och Then Tridie Predikningen/Om Gudz Fruchtan/Hållin vthi Feldt/widh Mithow i Curlandt, Stocholm 1627, se s. Bij–Bijj.

³ Ibidem, Aiiij–Aiiij v.

⁴ .../Rådmän/eller Rådzherrar/thether äre medh Konungar och Potentater i råd och anslag: ...vthan Rådmän och Rådzherrar äre nödige/som hielpa bära Regementzens tunga byrda. Plura vident oculi, quam oculus ... Multitudo sapientum est sanitas orbis terrarum ... *Johannes Bothvidi* Then XX. Lijkpredikningen ... öffuer then Wålborne Herre/Jesper Matzson/Sweriges R. Råd och Skattmästare ... then 17. 1. 1624, Stockholm 1624, Oiiij.

sina skatter. Adeln skulle för sin del behandla sina underlydande och gäldenärer väl. Man skulle även sörja för att kyrkan, sjukhusen och fängelserna sattes i stånd. Särskilt betonade han, att man borde fästa uppmärksamhet vid Uppsala universitet, bildningshärden för rikets ungdom, så att man senare skulle få goda tjänstemän och präster. Bothvidi uppmanade överheten att fortlöpande observera den utveckling som ägde rum på det världsliga och andliga regementets områden och vid behov energiskt företa erforderliga reformer. Under sin vistelse i Holland kan han mycket väl ha stiftat bekantskap med den där verksamme Justus Lipsius' teorier om kriget och krigsmakten. Kanske han därför ständigt påminde om krigsmakten, som utgjorde en garanti för att härs-karen tog ansvar för landets inre och yttre säkerhet.¹ I likpredikan över Gustav II Adolf, som i tidens stil huvudsakligen var en lovprisning över den döde konungens gudfruktighet, fick han anledning att försvara den strid som fördes till den evangeliska trons försvar. På samma gång prisade han den avlidne, som i sina krigsartiklar hade förbjudit överflödigt svärjande vid Guds namn, som hade tillåtit grundandet av konsistorier och gymnasier i stiftet Magdeburg och Halberstadt och låtit utarbete kyrkoordinationer. Dessutom hade han enligt predikanten särskilt vårdat sig om universiteten i Uppsala och Dorpat.²

¹ ... Besynnerliga til Academien i Upsala/Officinam scientiae virtutum & bonorum morum, i hwilken Rijksens vngdom skal vptuchtas och lära Wijsheet/Dugder/och goda Seder: Så at han medh tijden fruchtsambligen tiäna kan Gudz Församlingh och Regementet til thet bästa. *Johannes Bothvidi* Tree Jubelpredikningar/Om then Reformation/som skedde för hundrade år sedan vthi Swerige, Stockholm M.DC.XXII., 10. .../Nemo ei injuriam infert, quem intelligit promptum esse ad vindicandum, ... Ibidem, 14–14v, 21v–24.

² H.S.M. första dygd/är gudfruchtigheet/han war gudfruchtig: Han laas gerna then helga Skriff/han hörde så fljigtigt predikningar/at han kunde vprepa the stycke ifrån stycke. Han baad hierteliga/och föll nid effter the heligas exempel/som i alle sedt haffuen/på sin knää. *Johannes Bothvidi* Een Predikning Öffuer Then Stormächtigste/Högborne Furste och Herre/Her Gustaff Adolf the Store/... begroffs vthi Grämunka Kyrkio i Stockholm, Stockholm 1634, Av, Bv.

IV

Utom av teologerna begrundades naturligtvis frågor kring statsmakten även av många lekmän i Sverige. Gustav Vasa och hans söner hade tagit starka intryck av de absolutistiska idéerna. Den väntade reaktionen kom under Johan III:s tid. Oppositionens starkaste fäste var riksrådet, och dettas ledande män var Erik Sparre och Hogenskild Bielke. Gentemot den inom äldre svensk forskning framförda uppfattningen att man inom oppositionen som alternativ till absolutismen skulle ha uppställt konstitutionalismen och delvis också folksuveränitetsläran, har inom nyare forskning hävdats, att privilegiestaten betonades framom konstitutionalismen och att man som alternativ till absolutismen snarare såg försvaret av de nedärvda stånds- o.a. rättigheterna än folksuveränitetsläran.¹ De tankar som var förhärskande inom rådsaristokratin kommer rätt väl till synes i *Postulata nobilium* och *Adelns oration*, som överlämnades till Sigismund under dennes kröningsriksdag.²

En rätt intressant källgrupp utgör de skrifter som tillkom under lojalitetskrisen i slutet av 1590-talet. Medan man i propagandan mot Karl på Johans tid förutom till de slutna fördragen hade hänvisat till den romerska rätten,³ så hänvisade man i propagandan för Sigismund vid sidan av andra argument till Augsburgska bekännelsens överhetsuppfatt-

¹ Den äldre ståndpunkten företrädde av bl.a. *Karl Nordlund* Den svenska reformations-tidens allmänna statsrättsliga idéer, Stockholm 1900; *Fredrik Lagerroth* Frihettstidens författning, Stockholm 1915, samt *Erland Hjærne* Från Vasatiden till Frihettstiden. Några drag ur den svenska konstitutionalismens historia, Uppsala 1929. Beträffande den nya synen se *Kerstin Strömberg-Back* Lagen, rätten, läran. Bibliotheca Historica Lundensis XI, Lund 1962. Även om de svenska uppfattningarna om statsmakten i många avseenden avvek från de kontinentala, gör man sig skyldig till ensidighet, om man i lika hög grad som Strömberg-Back förbigår folksuveränitetsläran och speciellt konstitutionalismens betydelse; dessa spelade ju en rätt betydande roll i det allmäneuropeiska antiabsolutiska tänkandet.

² SRA III; 1, 375–401.

³ *Erik Larsson Sparre* Pro Lege, Rege ... Detta är en Apologia för konung Johans Stadgar 1582 emot Hertigh Karl, KB D 544. Se även Erik Sparres i UUB befintliga Pro Rege, Lege et Grege, som uppenbarligen är originalet, Nordiska samlingen 173.

ning och angrep de kalvinistiska läroarna.¹ Karls motsåndare stämplade honom gäma som en maktsträvare, vilken hade rest sig mot den lagliga överheten.² Man försökte även tillvita honom samma tyranndrag, som hade använts i propagandan mot Erik XIV. Sålunda påstods han på samma sätt som Erik ha brutit mot Sveriges lag och ingångna avtal. I samma till Arvid Eriksson och den finländska militären riktade skrift, ur vilken ovannämnda uppgifter har hämtats, hänvisas också till Cicero och som rättesnöre för en god härskare uppställs *salus populi suprema lex esto*.³ Inte heller Sigismund själv lämnade tillfället outnyttjat, utan kallade i klara ordalag Karl och hans anhängare lömska och våldsamma upprorsmän.⁴ Men inte heller Karl skrädde på orden. Hans motståndare – bland dem finländarna – fick höra att de förvillat sig att stöda en oduglig härskare. Sedan konjunkturen radikalt hade förändrats till Sigismunds nackdel ansåg även prästerskapet det klokast att offentligt och med eftertryck framhålla, vilka stora faror det hade kunnat innebära för den lutherska läran, om en katolsk härskare hade utgått med segern. Och sedan Karl hade befäst sin makt angrep han ganska häftigt de överhetsuppfattningar som hade blivit förhärskande särskilt inom rådsaristokratin.⁵

Under Johan III:s och Sigismunds regeringstid hade riksrådet i hög grad ökat sitt inflytande. Under lojalitetskrisens tid hade det tagit ställning för Sigismund, som det ansåg vara den lagliga härskaren. Det är

¹ Formaningz Skriff till Sweriges Rijkets Inbyggare att blifwa Ståndachtige uthi theras Trooheets Eed, som the Swurit theres Lagkrönte Konung Sigismundo uthgången An:o 1599 KB D, 3–5, 25–26, 29–33.

² *Arnold Joh. Messenius* Angående tvistigheterna mellan K. Sigismund och Hertig Karl. Med några egenhändigade rättelser av Messenius. RA, Manuskriptsamlingen, krönikor mm. från 1500–1600-talet 2.

³ Skrivelse till finländarna (1598), RA Strödda historiska handlingar 18, kopia.

⁴ Se t.ex. Sigismunds öppna brev om Hertig Carls våldsamma regering, 7. 1. 1598, Sigismund till Rikets ständer, 2. 8. 1598, och Sigismund till krigsfolket i Finland, 12. 10. 1598, UUB N 40, kopior. Brevet från 7. 1. och 2. 8. 1598; SRA 223, 269.

⁵ Karls mandat till Finland, 2. 1. 1599, och Karl till Arvid Eriksson, 11. 1. 1599, UUB N 40, kopior. Prästerskapets svar och betänkande 15. 3. 1600, RA, Riksdagsacta 4740, orig. *K. G. Leinberg* Handlingar rörande finska kyrkan och prästerskapet I, Jyväskylä 1892, 405. Karls anklagelsepunkter emot rådsherrarna 14. 3. 1600, RA, Riksdagsacta 4740, kopia.

självlklart, att det av riksrådet omhuldade statsrättsliga tänkesättet liksom dess praktisk-politiska målsättningar under Karls tid kom i motvind. Likväl bör man observera, att Karl redan 1607 under kröningsriksdagen åter var beredd att bifalla en anhållan om ämbeten från adeln. Å andra sidan framförde inte heller ständerna då något konstitutionellt program riktat mot konungen.¹

Av framställningen om prästerskapets tänkesätt i statsmaktsfrågor i kap. III framgår det att de kontinentala statslärdade inte var okända i Sverige. Ett speciellt intressant exempel och bevis på hur dessas statsvetenskapliga teorier i början av 1600-talet spred sig i riket, är redogörelsen för Karl IX:s eriksgata, författad år 1609 av Petrus Petrejus, som stod i Karls tjänst. I sin beskrivning följer han noga de tankar som dansken Arild Huitfeldt, vilken hade tagit starka intryck av monarkomakerna, hade framfört i sitt verk *Historiske Beskriffuelse, om Hues sig haffuer tildragit under Kong Christian den Anden*. Petrejus konstaterar, att rikets högsta ämbetsmän hade rätt att göra uppror mot härskaren, en tanke, som givetvis fick ett varmt mottagande inom rådsaristokratin, där man höll fast vid sina rättigheter. Eftersom Petrejus var Karl IX:s betrodda ämbetsman inströdde han skickligt i sin skrift också sådana tankar om statsmakten som kungen kunde utnyttja i sin egen propaganda.²

De svenska översättningarna av de kontinentala och engelska teorierna om statsmakten utgjorde en viktig kanal för dessas spridning i Sverige. Nedan följer ett par exempel som visar vilka slags översättningar som var populära under Karls IX:s tid. År 1606 utgav man på svenska Jakob I:s av England skrift *Regium donum*, som var ett våldsamt angrepp på monarkomaken Georg Buchanan. I sin år 1579 författade *De jure regno apud Scotos dialogus* hade Buchanan framhävt folksuveräniteten och

¹ Åke Hermansson Karl IX och ständerna. Tronfrågan och författningsutveckling i Sverige 1591–1601, Studia Historica Upsaliensia 7, Uppsala 1962, 243.

² Then Stormechtigste Hogborne Furstes och Herres Carlz then Nijionde... Erichz Gatu... Anno 1609, RA, Manuskriptsamlingen, krönikor mm. från 1500–1600 - talet 2, och KB Rålambska samlingen 52. *Hjärne*, 54, 214–215; *Hermansson*, 251–259.

kritiserat härskaren.¹ Samma för härskaren fördelaktiga ståndpunkt återkommer även i nästa statsvetenskapliga verk som översattes till svenska, nämligen i fransmannen Franciscus Ragueaus bok *Lex Politica Dei* som översattes 1607. Ragueau betonade härskarsuveräniteten och underströk undersåtarnas plikter mot överheten.²

Vid Gustav II Adolfs uppstigande på tronen inträffade den väntade reaktionen. Den nya konungen medverkade emellertid själv till att de tänkesätt som framhävde härskarens ställning rätt snart efter hans tronbestigning började återerövra sina förlorade ställningar. Redan 1604 hade den blivande konungens lärare Johan Skytte i en instruktionsbok för sin elev, *En kort undervisning*, åberopat monarkomakernas motståndare Justus Lipsius. Lipsius hade även gjort intryck på Gustav Adolf, ty man kan påvisa, att han senare som konung följde Lipsius' teorier, särskilt i frågor som gällde krigföringen.³ En antydning om vilka statsvetenskapliga teorier som tilltalade Gustav Adolf är, att han i Stockholm lät trycka C. Ulfsparrés *En kort regements bok*, där denne genomgående citerade Bodin, Keckermann, Lipsius och Tholosanus. Redan anslutningen till dessa statslärdar, som framhävde konungens ställning, ger en antydning, om att han förhöll sig synnerligen reserverat t.ex. till motståndsrätten.⁴

Bland de verk om statsmakten som under 1600-talets första hälft översattes till svenska hamnade många i skymundan. Det var oftast verk där man betonade folkets betydelse och konstitutionalismen eller försvarade ståndens rättigheter o.a. dyl. På kontinenten hade sådana synpunkter uppställts som alternativ till absolutismen. Däremot fick tankarna hos de

¹ *Jacob I Regium donum* eller Konungslig föräring. Övers. av *Ericus Schoderus*, Stockholm 1606, 54. Nedan följs i huvudsak de riktlinjer *Nils Runeby* framlagt i sin undersökning *Monarchia mixta. Maktfördelningsdebatt i Sverige under den tidigare stormaktstiden*. *Studia Historica Upsaliensia* 6, Uppsala 1962.

² Se *De rege, principibus, maiestate, iudicibus, regijs diplomatibus, & jure gladigij, De vectigalibus, tributis, indictionibus ...* och *De re militari, et militibus*. *Franciscus Ragueau Lex politica Dei*, Francofurti 1587, 35–58, 147–154, 259–268.

³ *Joh. Skytte En kort undervisning*, Stockholm 1678, 40. *Runeby* 102.

⁴ *C. Ulfsparre En kort regements bok*, Stockholm 1620, 104–105. Jfr. *Bodin Les six livres de la république*, 200–227.

lärd, som betonade härskarens ställning, överhetens välsignelse. Dessa tankar beredde jordmånen för absolutistiska tänkesätt i Sverige. Detta betyder dock inte utan vidare, att man saknade kännedom om de förstnämnda idéerna. I vilken mån verk som tillhör denna grupp har lästs i Sverige på originalspråket, kan inte sägas i detta sammanhang. Däremot är det värt att hänvisa till de svenskar som studerade vid utländska universitet, och som helt naturligt hade goda möjligheter att orientera sig i de kontinentala strömningarna.

V

Med stöd av de bevarade tryckta dissertationerna kan man anta att tämligen många nordbor deltagit i de disputationer som ägde rum vid tyska universitet vid övergången från 1500- till 1600-talet. Till detta bör dock omedelbart tilläggas, att dissertationerna vid de tyska universiteterna under denna tid vanligen författades av praeses. De var till sin natur närmast polemiska skrifter, vilkas teser det ålåg respondenten att försvara. Trots att dennes andel sålunda vanligen inskränkte sig till författandet av dedikationerna, var disputationerna ingalunda betydelselösa ur hans synpunkt. Disputanden måste ju noga sätta sig in i teserna för att vid det muntliga disputationstillfället – som ansågs vara disputationens viktigaste del – både dialektiskt och sakligt kunna försvara dem. Därmed kunde det hända att han även kom att omfatta de tankar som framfördes. Denna möjlighet var naturligtvis större då disputanden i professors ställe själv författade sina teser. I detta fall stödde han sig vanligen på någon tidigare publicerad skrift eller på sin akademiska lärares föreläsningar.

I de talrika disputationer, där danskar och svenskar deltog under början av 1600-talet, förefaller man i främsta rummet att åberopa teoretiker som försvarar konungamakten. Så stödde sig t.ex. dansken Axilius Arentfelt, då han i juni 1609 i Giessen försvarade sina teser *De speciebus rerum publ. et aliis admixtis controversiis*, på Bodin och på Tholosanus. Svensken Laurentius Olai Vallius var i sin tur respondent

vid en disputation i Wittenberg den 22 september 1610. Därvid behandlades dissertationen *De magistratu et consiliariis*, som hade skrivits av professor Henricus Velstenius och var tillägnad Karl IX.¹ Velstenius hänvisade förutom till antika auktorer också till Lipsius och Keckermann. Huvudsakligen stödde han sig dock på Tholosanus och speciellt på Bodin.²

Under ifrågakävande tid var det vanligt, att professorerna uppmanade förmögna elever ett tjänstgöra som respondenter mer än en gång. Detta är förståeligt, ty i enlighet med tidens sed anordnade även de högre fakulteterna disputationstillfällen varje vecka. Ett typexempel på detta bruk synes ha varit Sten Bielke, som studerade juridik i Tübingen under ledning av professor Thomas Lansius. Han deltog både 1619 och 1620 i två disputationer. Vid den första disputationen *De Academiis* berördes universitetsstudierna. Den var i tidens anda en hyllning till teologin och teologerna.³ Vid den andra disputationen om *De jure regio in impunitate delicti consistente* understöts de statsvetenskapliga frågorna. I denna dissertation angrep han skarpt monarkomakerna, som med återopande av ett fördrag mellan konungen och folket ger undersåtarna rätt att göra uppror. Å andra sidan godtas i samma disseratation motståndsrätten, om det är fråga om en klar tyrann.⁴ I disputationen *Disputatio de cura*

¹ De speciebus rerumpubl. et aliis controversiis ... Praeside Joanne Crügerio Berlinensi, Propugnandas suscipiet *Axilius Arentfeld Danus*, Giessae 1609. De magistratv et consiliariis ... Praeside *M. Henrico Velstenio* Phil. moralis Prof. p. Defendam suscipiet *Laurentius Olai Vallius Suecus*, Witebergae ... 1610.

² Se Quaestio V: An praestat ambulatori esse magistratus: an vero perpetuos? och Quaestio VI: An princeps consiliarios sibi adsciscere debeat & quosnam? De magistratv et consiliariis ... Praeside *M. Henrico Velstenio* Witebergae 1610, B3–C3.

³ Facultatem sive Collegiorum Professores numerat: nempe studii Theologi, Juridici, Medici & Philosophici: ... Primas autem merito & jure optimo maximo possideat Theologi: quia scientia Theologica, quam illi tractant, nihil est sublimius, nihil sanctius, nihil salutarius; ... *Thomas Lansius* De Academiis. Respondente Steno Bielke, de Krakerum, Sueco. B. DN. Wölf. Adami, Lauterbachi, U. J. D. Serenissimi Wirtembergiae Ducis ... Dissertationum Academicarum volumen IV ... B. DN. Lansii Dissertationes selectae, Tubingae anno MDCCXXVIII, 1712.

⁴ ... ab hujusmodi populi censura, & animadversione tutum esse debere, firmiter asseveramus. Quod vero occlamant Brutus ... aliique Monarchomachi; ... *Thomas*

religionis den 14 augusti 1620 visas i full överenstämmelse med Melanchtons läror och med exempel från Tysklands historia under 1500-talets andra tredjedel, att överheten är kyrkans beskyddare och väktare av lagens båda tavlor. Även Grotius uppmärksammas i disputationen.¹ I en annan samma månad publicerad dissertation *Disputatio de legibus* behandlas en vittomfattande rättsproblematik. I denna görs på traditionellt sätt en klar skillnad mellan olika lagtyper. Samtidigt understryks, att härskaren bör visa hörsamhet mot alla lagar, utom mot dem som han själv stiftar.²

Avsketningsvis bör man påpeka att teoribildningen kring statsmaktsproblematiken i Sverige inte utvecklades enbart tack vare forskarinsatserna vid de kontinentala universiteterna. Också forskningen vid Uppsala universitet kom att få en viss betydelse trots att den egentligen började blomstra först under 1600-talets andra tredjedel. Redan dess förinnan hade man i Uppsala obestriddligen varit medveten om de teorier om statsmakten som rörde sig på kontinenten och försökt utveckla egna åskådningar.

VI

Slutligen är det på sin plats att säga några ord om överhetsproblematiken i de finländska skribenternas arbeten. Med hänsyn till de förhållanden som rådde i Finland är det naturligt att största delen av dessa var skrivna

Lansius De jure regio in impunitate delicti consistente. Respondente Steno Bielke, de Krakerum, Sueco. Ibidem, 1790, 1802–1803.

¹ Nam Princeps sive Magistratus supremus est Ecclesiae nutricius: ... imo est utriusque tabulae Decalogi custos. *Thomas Lansius Disputatio de cura religionis. Respondente Stenone Bielke de Krakerum, Sueca. Ibidem, 1985, 1989–2000.*

² Lex Divina est mensura summave ratio in Divina mente ab aeterno concepta ... Hanc vocant Theologi Legem Aeternam; ... Humana Lex autem, cujus Moralis Lex portio est multo maxima, vel est Naturalis, quae nobiscum nata, & Naturae insita: vel Positiva sive Civilis, quae usu atque necessitate ita exigente ab hominibus introducta est. *Thomas Lansius Disputatio de legibus, respondente Steno Bielke de Krakerum. Ibidem, 1879, 1880, 1882, 1886.*

av teologer. Eftersom de inte har skrivits för att läsas av stasmän eller härskare utan för präster, ämbetsmän i lokalförvaltningen och allmogen, är det förstäeligt, att de innehåller rätt litet av det högravande akademiska teoretiserande, som präglade mycket av det kontinentala författarskapet.

Medan Sveriges reformator Olavus Petri, ofta därtill tvingad av yttre omständigheter, i sina skrifter med jämna mellanrum nödgades befatta sig med frågor rörande statsmakten, nöjde sig hans finländske kollega Mikael Agricola med att i sin relativt omfattande produktion tangera ämnesområdet med betydligt mindre omnämmanden. På basen av dessa kan man emellertid dra slutsatsen att Agricola, som hade studerat i Wittenberg, nära ansluter sig till Luther. Så upptäder hos honom t.ex. den av Luther odlade bilden av överhetens hierarkiska uppbyggnad.¹ Hans tänkesätt illustreras av att han som källor använder rätt många verk, vilka domineras av medeltida katolska synsätt. Dessa försäker kan sedan tillämpa på de i Finland rådande kyrkliga och politiska förhållandena.²

I den finska biskopskrönikan, skriven av Paul Juusten, vilken valdes till biskop i Åbo år 1563, drygt ett halvt decennium efter Agricolas död, framträder bilden av en kyrkoman som bedyrar den lagliga överheten sin trohet. Han fördömer strängt såväl kung Kristians, "tyrannes och blod-sugarens", olagligeter, ärkebiskop Gustav Trolles trolöshet, greve Johans av Hoya intriger med lybeckarna som Dackes uppror.³

Även skolmästare Jakob Finno i Åbo behandlade överheten i flera skrifter. I sin psalmbok prisade han David och Salomo, vilka som konungar diktade hymner till Guds ära.⁴ Finnos skrifter är intressanta

¹ .../Kuningasten ja Pämiesten/ja erinomajsesta meiden Maaherrat/Esimiehet/Päruchtinaat/ja Kuningan. N. päälle/ia henen Neuuonandajians/Foudhins/ja Kesky-leisens/caiken temen Caupungin haltijadhen/ja muijdhen caiken sätyhden Esiwaltain/pälle ... *Mikael Agricola* Teokset I, Porvoo 1931, 690–691.

² *Jaakko Gummerus* Mikael Agricolan rukouskirja ja sen lähteet. Finska Kyrkohistoriska Samfundets skrifter XLIV, Helsingfors 1956.

³ *M. Pauli Juusten* Chronicon episcoporum Finlandensium, *Henrici Gabrielis Porthan* Opera selecta II. Helsingfors 1862, 595, 679, 704, 707. Om krönikan se närmare *Wolfgang Schmidt* Paul Juusten och Finlands gamla biskopskrönika, Rauma 1943.

⁴ *Jacobus Petri Finno* Yxi Wähä Suomenkielinen Wirsikirja, Stockholm 1583, 2a, 2b.

särskilt när det gäller utbredningen av läran om de tre stånden. I sin katekes framhåller han, i nära anslutning till Luther, att Gud har inordnat människorna i den andliga, den politiska och den ekonomiska ordningen. Då man betänker, hur man i de klagomål som vid katekesens tillkomsttid framfördes i Finland ständigt påtalade olagligheter som lokalförvaltningens tjänstemän, fogdar och skrivare efter soldaterna gjort sig skyldiga till, är det inte underligt, att man även hos honom återfinner ett särskilt moment om skatteindrivare och soldater i samband med det avsnitt i hans katekes som rör överheten.¹

Den viktigaste källan för en analys av Finnos uppfattningar om statsmakten är dock hans bönbok. Redan i förklaringen till bönen *Fader vår* i början av boken definierar han det politiska ståndets inbördes rättigheter och skyldigheter. I ett senare sammanhang uppmärksammar han rättskipningen och framför allt kriget, en levnadsfär som bokens tillkomsttidpunkt var tämligen aktuell.²

Mest betydelsefull med tanke på det politiska tänkandets utveckling är dock Finnos uppfattning om treståndsläran. Medan Mikael Agricola i detta avseende ännu väsentligen stod på medeltida grund, kan man hos Finno tydligt urskilja den från Luther övertagna synen på stånden inte som sociologiska, från varandra separata kaster, utan som storheter, av vilka var och en i sig innesluter hela samhället. Av denna orsak har man velat ge honom ställningen som ett slags föregångare i hela Sverige-Finlands kyrka.³

Den för tidens tänkesätt karakteristiska uppfattningen om relationen mellan orsak och verkan enligt vilken det onda inte är ett neutralt ont utan ett rättmätigt straff för människans synder, kommer väl till synes i

¹ Mailmalinen sääty ... Hengelinen sääty ... Huonelinen sääty ... *Jacobus Petri Finno* Catechismus Eli Sen Christilisen opin pää cappalet, Stockholm ca 1583, Diiij–Dvij.

² *Jacobus Petri Finno* Yxi wähä Rucous Kiria, Stockholm 1583, Aviiij, Kiiij–Kiiijv, Nv–Nvj, Oiiij–Oiiijv.

³ *Mikko Juva* Jaakko Finno rukouskirjansa valossa. Ramus virens, Finska Kyrkohistoriska Samfundets skrifter 52, Helsingfors 1952, 96–105. *Pentti Lempiäinen* Jaakko Finnon katekismus. Virittäjä 1973, 363–364.

Hemmings av Masku år 1605 tryckta psalmbok. I denna betonas att även kriget bara är en följd av människans synder.¹ I samma verk försöker herr Hemming med hjälp av exempel tagna ur Bibeln och från antikens historia påvisa, att särskilt härskarna bör överväga sina gärningar. Han varnar dem speciellt för dryckenskap, emedan denna i allmänhet har tämligen svåra följder. För samma sak varnar också Olof Elimaeus i sin år 1621 utgivna psalmbok.²

Ett eget kapitel i det finländska statsmaktstänkandets utveckling utgörs av Ericus Erics Sorolainen, som hade studerat i Rostock under David Chytraeus' ledning och som verkade som biskop i Åbo 1583–1625. Sorolainen ansluter sig i sina bägge katekeser noga till Luther i de avsnitt som behandlar överheten.³ Den viktigaste källan för en analys av hans överhetsuppfattning är dock hans åren 1621 och 1625 tryckta, vidlyftiga *Postilla* i två delar, för vilken han har använt tyska predikoböcker som förlagor. Teologiskt representerar Sorolainen den konservativa melanchtonska ortodoxin. Mot slutet av sitt liv tycks han likväl ha mottagit intryck även från den tidiga ortodoxin.⁴ Trots att han t.ex. i fråga om förhållandet mellan härskare och undersåtar betonar den av Gud tillsatta härskarens auktoritet och rättigheter och undersåtarnas hörsamhetsplikt, underlåter ingalunda heller att definiera överhetens skyldigheter. Till dessa räknar han upprätthållandet av kyrkor och skolor, omsorgen om den rätta läran och dess förkunnare, rättsskipningen samt ett rätt förhållande till undersåtarna.⁵ I fråga om *Clausula Petri* befäller han, i en-

¹ Sentähden vidzod meit Jumall ... Sodhall julmall, ... *Hemmingus Henrici* Wirsikiria, Stockholm 1605, 117v.

² Ibidem, 184–185. Jfr. Soomenkielinen Wirsikiria/ ... *M. Olouin Elimaeuxen* tiedhost ... präntätty, Stockholm 1621, 119–120.

³ *Ericus Erics* Catechismus eli Christilisen opin pääcappalet, Stockholm 1614, 110–115, och *Wähä* Catechismus, Stockholm 1629, Aviiijv, Diiij–Diiij. Jfr. WA 30:1, 152–154, 204–205, 244, 304.

⁴ Se närmare *Erkki Kouri* Biskop Ericus Erics Sorolainen och problemet överheten. Otryckt licentiatarbete. Teologiska fakulteten vid Helsingfors universitet.

⁵ Esiwalda ia ne cuin Esiwallan siasa owat/pitä Kircoja ia Schouluia ylöspitämän ia sijhen heidän wircans puolesta auttaman/että Jumalan sana puhtast ia selkiäst opetetaisin/nijn mös saarnawirca holhoman ja auttaman ja oikiutta ylöspitämän/ pahoin tekiöitä rangaiseman/hywäin edestä wastaman/hänen alamaisians racastaman/

lighet med den gamla kristliga traditionen, att man skall lyda Gud mer än människor. Han förnekar dock rätten att resa sig till aktivt motstånd ens mot en tyrann.¹ Å andra sidan måste konstateras, att Sorolainen i de avgöranden han fattade i sitt praktiska liv, då de politiska konjunkturena fluktuerade snabbt, inte alltid förmådde förbli de uppfattningar trogen som han framförde i teorin, utan gjorde sig skyldig till opportunism.

På tal om den finländska insatsen förtjänar det till slut nämnas, att det inte heller i Finland saknades män, som var rätt väl insatta i vad som rörde sig inom det allmänneuropeiska statsvetenskapliga tänkandet. T.ex. Franciscus Ragueaus tidigare nämnda verk *Lex politica Dei* översattes av Henrik Jönsson Careel från Viborg. Tämligen grundlig var också den år 1599 skrivna *Oratio de optima republica* av Nicolaus Magni Carelius, som senare blev biskop i Viborg. Carelius diskuterar i denna bok *respublicas* väsen, huvudsakligen genom en analys av Aristoteles, Platons och Ciceros skrifter. Som dess stöttepelare nämner han religionen, plikt känslan, vänskapen, sanningen, friheten och mildheten. Hos honom återfinner man också en direkt hänvisning till *pro lege & pro grege* -tänkandet, vilket han sätter upp som rättesnöre för en god härskare.²

eij swrella pälllepanolla heitä waiwaman. *Ericus Erici* Postilla Eli Ulgoitoimitus I, Stockholm 1621, 407.

¹ *Ericus Erici* Catechismus, 110–111, Postilla I, 1140–1141.

² *Iam vero columnae ... sex sunt, Religio, Pietas, Amicitia, Veritas, Libertas & Mansuetudo.* *Nicolaus Magni Carelius* Oratio de optima repvblica, Rostock 1599, B2–C1.

FÖRKORTNINGAR

ASV	Archivio Segreto Vaticano, Città del Vaticano
CR	Corpus Reformatorum
GStA	Geheimes Staatsarchiv, München
HHStA	Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien
HSH	Handlingar rörande Skandinaviens Historia
KB	Kungliga biblioteket, Stockholm
PRO	Public Record Office, London
RA	Riksarkivet, Stockholm
SRA	Svenska riksdagsakter
SS	Olavus Petri, Samlade skrifter
UUB	Uppsala universitetsbibliotek, Uppsala
WA	Martin Luthers Werke, Kritische Gesamtausgabe

13. POLITICAL THOUGHT IN THE EARLY MODERN PERIOD

This article analyzes the general picture of the political thought of the time shown in the writings of political scientists, lawyers, philosophers and theologians who lived in the early modern period. We begin by examining the European background and then the situation in Sweden-Finland.

At the beginning of the early modern period Italy played an important part in the development of political theory. Especially influential was Niccolo Machiavelli's *Il principe*. The University of Paris, on the other hand, was the starting point for the Thomism, a revival of great importance for the development of the modern natural-law theory of the state. In this the Spanish-born Francisco de Vitoria played a significant role.

Luther's, Melanchthon's and Calvin's theological ideas carried with them political implications of major importance. Luther, for example,

committed himself to a radical defence of the secular authorities against the Church's abuses of power. He also treated the New Testament as the final authority on all fundamental questions about the proper conduct of social and political life.

Not least as the result of the Huguenot wars, questions concerned with political thought were debated actively in France. François Hotman adopted his methodology in *Francogallia* (1573) from the other radical constitutionalists, telling his countrymen that the ancient constitution was normative for the present. For this reason the Crown also had to act within the terms of existing laws. Jean Bodin for his part was an unyielding defender of absolutism. He launched attacks on all theories of resistance and maintained that a strong monarchy was the only means of achieving peace and political unity.

Departing on many points even from the ideas put forward by the Huguenots, the Scot George Buchanan stated in *De jure regni apud Scotos dialogus* (1579) among other things that when people institute a ruler they do so by means of a straightforward contract in which one signatory is the prospective ruler and the other the people. Buchanan's kindred spirit Johannes Althusius, on the other hand, presented in his work *Politica methodice digesta* (1603) the most systematic statement of revolutionary Calvinist political thought.

From a consideration of the situation which existed in Sweden-Finland at the beginning of the early modern period it is clear that a large proportion of the writings about political theory was produced by theologians, philosophers and lawyers. Since the main circle of readers consisted of the clergy, public officials and ordinary people, they contained relatively little of the academic theorizing which often characterized continental literature on the subject. Generally speaking, developments in Scandinavia followed those in Germany – because students from the Nordic countries studied in large numbers at foreign universities, at which they became acquainted with new trends in the field. The Swedish reformer Olaus Petri allied himself closely with Luther and in

Laurentius Petri's coronation speech (1561) Melanchthonist elements were dominant.

Gustav Vasa and his sons had been influenced by theories emphasizing the power of the monarch. The reaction came during the time of John III and its chief advocates were nobles sitting in the Council of the Realm, who defended the privileges of the Estates. In the crisis of loyalty which followed John's death the Councillors, in contrast, supported the lawful ruler Sigismund against Duke Charles. Both sides also attempted to justify their view in theory.

Sweden did not witness the same disputes, frequent on the continent between representatives of different schools of political thinking. But the changes which took place in the political development of the country were reflected in the literature on the subject. Thus, for example, the neo-Aristotelian Johannes Rudbeckius made an attack on Machiavelli during the 1610s and considered *monarchia mixta* the best form of government. During the Thirty Years' War particular attention was paid to theoretical questions concerning war.

The Finnish reformer Mikael Agricola, who had studied under Luther at Wittenberg, adopted his teacher's notion of authority. His successors also studied in Germany and on return usually advocated the ideas dominant there at the time. But in the northern periphery there was also some awareness how theories of authority were put into practice generally in Europe. For example, Henrik Jönsson Careel, a native of Viborg, translated Franciscus Ragueaus' work and Nicolaus Magni Carelius, who worked in the same city, composed the *Oratio de optima republica* (1599), in which there was a direct reference also to *pro lege* and *pro grege* thinking. Among the numerous foreign essays concerned with political theories which were translated in Sweden-Finland was the *Regium donum* of James I of England (1606).

14. SIX UNPRINTED LETTERS FROM ELIZABETH I OF ENGLAND TO GERMAN AND SCANDINAVIAN PRINCES

Introduction

One of the greatest of all English sovereigns, regarded with admiration and pride by English people not only in her own time but in later ages, was Queen Elizabeth I (1558–1603). Recent research has shown that she also played an important part in the international affairs of Counter-Reformation Europe. Apart from Scotland, there were three main areas of interest in Elizabethan foreign policy: relations with the Spanish Empire, with France, and with the German states and Scandinavia. As soon as the religious wars began on the Continent, England's diplomacy became more active. From the accession of Elizabeth I there has been lively communications – political, commercial and financial as well as religious – between England and the German princes. During the struggle for *dominium maris Baltici* that led to the prolonged fighting on the Northern Seven Years' War (1563–70), the northern powers, particularly Denmark, began to feature in European affairs. All this can easily be seen in the rapidly increasing number of relevant State Papers and especially in letters.

The letters of Elizabeth I here published cover twelve years (1577–89) in the middle of her reign. They belong to the numerous out-letters sent by her to various German princes and to the Danish kings. They are pre-

served in the archives of the Federal Republic of Germany, German Democratic Republic and Denmark. They have been selected to show some aspects of the nature of English policy towards Protestant powers in Counter-Reformation Europe.

The letters discussed here are State Papers rather than letters of any personal meaning. Letter no. 4 was probably dictated by Queen Elizabeth. But the other are drafted or dictated on her behalf by her ministers, mostly by her great Principal Secretary Sir Francis Walsingham, and possibly in a few cases corrected by her. She knew and approved their contents before signing them but was not responsible for their form or phraseology. In the office of the Secretary of State in England, as well as in similar administrative offices all over Europe, there were secretaries for translating and drafting foreign correspondence in the appropriate languages. Latin, French and Italian were the official languages for England's diplomatic communications, but in the Elizabethan period there were secretaries only for the first two.¹ Queen Elizabeth had no difficulty in discoursing with foreign diplomats in Latin, Italian, French, Spanish, Flemish, or even in Greek, if need be. Yet at some courts even Latin was no longer a reliable medium of communication, especially for personal discussions with the rulers.²

The letters below, which with the exception of no. 5 are all transcribed from the originals, are *en clair* and written in a variety of handsome, relatively large, italic hands. There seems to be no reason to doubt that at least three of them were written by Elizabeth's Latin Secretary Sir John Wolley.³ He was appointed to his office in succession to Roger

¹ *Florence M. G. Evans*: *The principal Secretary of the State: A Survey of the Office from 1558 to 1680* (Manchester, 1923), 169. Italian letters were written by the Secretaries of Latin and French Tongues as well. The first German Secretary was not appointed until James I's reign: *Ibid.*, 168, and *G. E. Aylmer*: *The King's Servants: The Civil Service of Charles I, 1625-1642*, 2nd ed. (London, 1974), 14, 93, 205.

² Remarks relating to the German princes' knowledge of foreign languages made by English diplomats are hardly flattering: see, for example, *Account of Germany*, 21 June-30 Oct. 1569, LPL Shrewsbury Papers 703, Copy.

³ Cf. Sir John Wolley's handwriting as in his Letter-Book: CUL, Dd.3.20.

Ascham, who died in December 1568, and retained it until his death in 1596.¹ Evans thinks that Wolley had probably the entire charge of all the business that "went in Latin."² It seems, however, that the first of the letters discussed here is written by Lawrence Tomson, Sir Francis Walsingham's chief private secretary.³ As for no. 5, it was obviously copied at the Secretarial Office of electoral Brandenburg and sent as an enclosure to Dresden.

In Counter-Reformation Europe as a whole *les deux protectorats* were widely recognized: that of England over that continental Protestants and that of Spain over all Catholics. Queen Elizabeth's policy towards the Protestant powers was, it is true, characterized by protestant ideology and religious terminology – she was for ever saying that the Protestant powers should look to their common defence – but she was primarily interested in national security and defence. In her calculations the significance of the German states and the northern countries was largely determined by the balance of power in Europe and they, like the Huguenots and the Dutch Protestants, were used to diminish the pressure directed against England by the great Catholic powers. From the following letters nos. 1–4 and 6 are related to the pan-Protestant discussions. They use religious phraseology, but were written for political ends – in fact they were occasioned by threatening developments in France and the Low Countries.

After the closure of the ports in the Netherlands and of the Antwerp money market, England was dependent on the markets in the North Sea and the Baltic and on German financial centres. English commercial ambitions, however, soon became unwelcome to many Germans and controversies in trade led to serious disputes. Letter no. 5 below is connected to the prolonged commercial quarrels of the late 1580s.

¹ A. E. B. Owen: "Sir John Wolley's Letter-Book as Latin Secretary to Elizabeth I", Archives 1973/74, 16–7.

² Evans, 169.

³ For the handwriting cf. the copies in BLO Add. MS 29063 which are mostly in the hand of Lawrence Tomson.

Like the Habsburg and Valois, the Tudor monarchs were well aware of the rhythm of the diplomatic *pas-de-trois*. Regular communications were of the greatest importance and the nature of policy-making can partly be explained by their efficiency. Although the royal postal organizations were established in the first half of the sixteenth century, they were still inadequate in the Elizabethan period. Diplomatic mail was carried not only by ordinary couriers but often by diplomats of various ranks or even merchants and bankers travelling back and forth.¹ Letter no. 3 below is a good example to show the mechanics of diplomatic communications. It was given 27 April 1585 to the German courier-*cum*-merchant Georg Zolcher, who had carried the Queen's dispatches since 1568.² He took it to Hamburg, where on the 7th of May he gave it to Sir Thomas Bodley, an English *ad hoc* envoy on his mission to Germany and Denmark.³ Bodley travelled via Wolfenbüttel to meet the English pensioner Duke Otto the Younger of Brunswick-Harburg, who was supposed to forward the Queen's letter to Marburg. Although Otto received it in mid-May, he did not send it on until the very end of the month.⁴ The letter arrived at the Secretarial Office of Hesse-Kassel on the 3rd of June, where its receipt was marked with *ps. (praesentatum)* and the date of arrival was added.⁵

In the preparation of the text of the letters the *Richtlinien für die äußere Textgestaltung bei Herausgabe von Quellen zur neueren deutschen Geschichte* have been followed. In keeping with these guide-

¹ For the mechanics of diplomatic communication see *E. John B. Allen: Post and Courier Service in the Diplomacy of Early Modern Europe. International Archives of the History of Ideas 3 (The Hague, 1972).*

² In recognition of his good services Zolcher was given on 27 August 1574 a five years' monopoly for a certain heating device: Calendar of the Patent Rolls, Elizabeth I, 1572-5, ed. *N. J. Williams* (London, 1973), 229.

³ Sir Thomas Bodley to Sir Francis Walsingham, Hamburg 7 May 1585, PRO SP 82/3/69, Original, CSPF 1584-5, 466.

⁴ Bodley to Walsingham, Lübeck 31 May 1585, BL Cotton Galba D IX fo.47, Original. Otto the Younger of Brunswick-Harburg had received an English pension of 2,000 crowns since 28 Feb. 1560: PRO E 30/1710.

⁵ For the use of the notice of receipt cf. *Heinrich Otto Meisner: Archivalienkunde vom 16. Jahrhundert bis 1918, 2. Aufl. (Göttingen, 1967), 274.*

lines, the spelling, the division into paragraphs, the punctuation and the use of capitals have been modernized.¹ In addition, all the names of persons and places in the text have been standardized and modernized.² Abbreviations whose meaning is clear have been expanded without notice. In expanding those whose meaning is in the least uncertain square brackets [] have been used. In addition, all the editorial additions to the text appear in square brackets. Brackets () which appear in the text itself have been preserved. Lacunae, due to mutilation or illegibility, have been noted with dots ... and their approximate length has been indicated. Figures and numerals – with the exception of the ordinals of the regents – have been given in their Arabic form. The letters have been arranged in chronological order and all the dates are rendered in the new style.

There are short notes on the principal explicanda; these are contained in the footnotes on the first occasion of mention. In the headings and footnotes the names of the ruling princes have been given in their English forms. In other cases the style employed by the man himself has been preserved. Where there is a recognized English version of a foreign place-name it has been used. Otherwise the style used in the place itself has been preferred. The critical apparatus has been omitted in this connection.

¹ *Johannes Schultze*: "Richtlinien für die äußere Textgestaltung bei Herausgabe von Quellen zur neueren deutschen Geschichte", *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 102 (1966), 1–10.

² Cf. "Report on Editing Historical Documents", *Bulletin of the Institute of Historical Research* 1 (1923), 12 note 1.

List of Letters

Letter no.	Date	Addressee
1.	21 August 1577	Lewis of Württemberg
2.	6 October 1583	Frederick II of Denmark
3.	27 April 1585	William of Hesse-Kassel
4.	23 August 1587	Frederick II of Denmark
5.	30 April 1589	John George of Brandenburg
6.	10 December 1589	Christian I of Saxony

1. *Elizabeth to Lewis of Württemberg, Richmond 21 August 1577. HaStA Stuttgart, Beziehungen Württembergs zu Auswärtigen, 114 England 9/2, Original. Copies in DZA, Historische Abteilung II, Repertorium, 13 Nr. 15 cd Fasc. 4. fos. 19–19v and SLHA. Geheimes Archiv. Loc. 7278. fos. 341–342.*

Elizabetha, Dei gratia Angliae, Franciae et Hiberniae regina, fidei defensor, illustrissimo principi ac domino Ludovico,¹ duci Wurtembergae et Teck, comiti Mompelgardensi et cetera, consanguineo et amico nostro carissimo salutem et rerum prosperarum successus optatos.²

Illustrissime princeps et consanguinee noster carissime, excellentiae tuae patrem³ accepimus et exploratum habemus optimum vixisse et decessisse principem, pacis imperii fautorem et ecclesiae Dei nutricem, et patronum celebrem, cuius virtutis et pietatis heredem te esse, uti et reliquarum quae mundi sunt, et mundo commendavit moriens, possessionum non dissidemus, eoque alacrius excellentiae tuae fidem et digni-

¹ Lewis, Duke of Württemberg (1554–1593).

² In addressing princes certain stereotyped formulae were used: see Roger Ascham's Letter-Book, BL Add. MS 35840; Precedent Book (1575), BL Add. MS 48018; and Formulary Book for the clerk of the Council in Beale's hand, BL Add. MS 48150. For the German practice see, for example, Das Titularbuch des Markgrafen Philibert von Baden-Baden, GLA Handschriften 1759; Das Titularbuch von Württemberg 1576, HaStA Stuttgart A 236 (Oberrat; Kanzlei 1509–1816)/466.

³ Christopher, Duke of Württemberg (1515–68). In the 1560s Christopher had played an important role as a mediator in the Anglo-Austrian match; for his activities see especially the numerous documents in HaStA Stuttgart 114 England/5, and HHStA Vienna Staatenabteilung b, England, Dipl. Korr. 16.

tatem, quod apud tuos polles, in re non minimi momenti interpellamus. Est ad nos allatum, decretum esse, ab illustrissimis imperii electoribus et aliis principibus synodum in civitate Magdeburgensi ad mensem Octobris,¹ hoc nimirum instituto (ut fama refert) ut quaedam statuatur contra eos, qui ab Augustana Confessione videntur alieni: qui autem afflictas Christianorum res tam in Galliis quam in Belgio intuentur, non possunt ignorare, quam periculosum sit futurum iis, qui evangelium profitentur, suis inter se dissensionibus consensesci, cum aequius esse providere, ne, cum ipsorum proximi ardent, scintillarum obiectu suas aedes conflagrare patiantur.

Ita vero edoctus es a Deo, ut pro Christianis et patribus eos nihilominus habeas, si qui sunt, qui secus atque vos in re, quae maxime controversa est inter nos, sentiunt: fidei enim substantia et rei veritate non differimus, utcumque docendi ratione paululum discrepemus; hoc autem ut non est magnum, ita tempore componi potest; in rerum autem civilium usu et causis ad reipublicae administrationem pertinentibus non est ita parum versatus et exercitatus, quin intelligas ex scintilla una ingentem ignem accendi posse, sed eundem iam accensum, profundis etiam fluminibus et aquarum numerosa mole non posse restringui. Possumus nos Christiani principes, qui veritatem evangelii profiteamur contra errores et haereses pontificias, uno momento magnum nobis ipsis et Christo vulnus infligere, possumus nos invicem caedendo causam et partes pontificiorum superiores facere, at vulneribus nostris mederi fractas nostras vires, idque nostro vitio restaurare hoc opus, hic labor est, haec meditata sunt et altius in amicis nostris perpendenda, antequam ad tam severa et vehementia decreta veniamus, alia dabuntur tempore magis comoda componendis nostris qualibuscumque opinionum non animorum dissensionibus, hic dies iungendis firmiter se animis nostris et foedere aliquo sancto potius feriendo pro bono ecclesiae universae contra pontificios, quorum nimium crescit potentia et insanit rabies, totus dicetur, ut,

¹ John Casimir of the Palatinate had informed the Queen of an assembly and asked her to send her representative to it: John Casimir to Elizabeth, Kaiserslautern 15 July 1577, PRO SP 81/1/1, Copy. CSPF 1577-8, 17.

si in posterum ad comitia veniendum sit, nos non excludamur, quae membrum etiam sumus ecclesiae Dei et in animo habemus ad idem institutum promovendum nostros deputatos mittere.

De quo quidem negotio universo quid apud te decreveris, si excellentia tua dignabitur ad nos perscribere, id quod etiam ut facias, et quamprimum vehementer rogamus, habemus quendam nostrum famulum Robertum Belum¹ in sanctiore et secretiore consilio nostro secretariorum nostrorum alterum Francofurti hoc solo nomine commorantem, quem ad te mittere statueramus, sed tempore excludemur, qui responsum tuum ad nos transmittendum curabit, ut pro re nata consilium accipiamus, quod erit ecclesiae Dei rebus et nostris maxime opportunum, et tuam excellentiam magnum apud nos beneficium deposuisse existimabimus. Bene et feliciter valeas.

Datum ex regia nostra Richmondia 21. die Augusti anno Domini 1577, regni vero nostri 19.

Vestra amantissima cognata
Elizabetha Regina

2. *Elizabeth to Frederick II of Denmark, Oatlands 6 October 1583. RA, Tyske Kancellis Udenrigske Afdeling. England A I 1. Original.*

Elizabetha, Dei gratia Angliae, Franciae et Hiberniae regina, fidei defensor et cetera, serenissimo principi ac domino Friderico,² Daniae, Norvegiae, Gothorum Vandalorumque regi, duci Slesvici, Holsatiae, Stormariae ac Dietmartiae, comiti in Oldenburg et Delmenhorst, fratri et consanguineo nostro carissimo, salutem et rerum prosperarum felicissimum incrementum.

¹ Robert Beale (1541–1601), clerk of the Privy Council. Instructions to him for a mission to Germany, 21 August 1577, PRO SP/81/1/4, Draft; BLO Add. MS 29063, Copy. CSPF 1577–8, 89–90.

² Frederick II, King of Denmark (1534–88).

Serenissime princeps, frater et consanguinee carissime. Eum qui has perfert, dominum Securi de Pardillan,¹ praestantem virum, princeps multis nominibus nobis coniunctissimus Navarrae rex,² frater noster carissimus, ad nos cum mandatis misit, ut de re maximi momenti et ad sinceræ religionis summam pertinenti accurate nobiscum ageret. In quo negotio obeundo ita operam collocavit, ut de regis hoc suscepto consilio et rerum communium tam sollicita cura optime sane cogitemus. Cum vero ipsum hunc etiam legatum idem Navarrae rex ad serenitatem vestram hoc tempore de rebus summi ponderis statuumque nostrorum securitatem propter religionis coniunctionem continentibus mittat, hortamur summopere, ut eum non solum diligenter et benigne audias, sed serio etiam de re tota cogites, ut pro re nata et oblata occasione in commune consulamus. Speramus enim fore, et ea in medium proferat, quæ serenitati vestrae non minus grata quam publicae religionis causae accomodata reperientur.

Unum restat, in quo serenitatem vestram elaborare vehementer cupimus: quod erit inter ecclesias vinculum vel maximum concordiae, ne illa de cena Dominica³ infelix quaestio diutius promiscue agitetur, quæ schismatis prope occasionem nuper praebuit, sed vestra auctoritate, quantum fieri potest, ista contentio tam alieno perturbandorum rerum tempore molliter consopiat. Ita fiet, ut ecclesiarum pace constituta regnorum et provinciarum tranquillitas tanto facilius consequatur. Deus Optimus Maximus serenitatem vestram diutissime incolumem et florentem servet.

¹ Jacques de Ségur-Pardailan, Superintendent of Household and Finances to the King of Navarre.

² Henry, King of Navarre – later King of France (1563–1610).

³ Jacques de Ségur-Pardailan, who served as a Huguenot envoy in several missions to Protestant powers was instructed to persuade the Protestants to call a common Synod in order to achieve unity in doctrinal questions and especially in that of the Lord's Supper; cf. Instructions to J. S.-P., Nérac 15 July 1583, AE Correspondance Politique, Allemagne 2, Copy. Copies also in PRO SP 78/10/2; DZA Historische Abteilung II, Repertorium 11, No. 82, Fasc. 5, and No. 89, Fasc. 3; GStA Ks 16693; StaA Frankfurt am Main, Reichssachen III, Mb A I.

Datum Otelandiae 6. Octobris anno Domini 1583, regni vero nostri
25.

Vestrae serenitatis bona soror et consanguinea
Elizabetha Regina

3. *Elizabeth to William IV of Hesse-Kassel, Greenwich 27 April 1585.*
HStA Marburg, Abteilung 4f Frankreich 620, Original.

Elizabetha, Dei gratia Angliae, Franciae et Hiberniae regina, fidei defensatrix et cetera, illustrissimo principi ac domino Gulielmo,¹ lantgravio Hassiae, comiti in Catzenelbogen, Dietz, Zigenhein et Nidda, consanguineo et amico nostro carissimo salutem.

Illustrissime princeps, consanguinee et amice carissime. Novos illos nuper in Francia pontificis Romani ac confoederatorum impulsu a Guisianis² inscio et invito rege excitatos motus ad Navarraei optimi principis ius in illo regno haereditarium exstirpandum, eo plane spectare, nec aliud revera quicquam agi, quam ut quod ante annos aliquot contra rempublicam Christianam in consilio Tridentino designatum fuerit, hac arrepta occasione perficiatur, omnibus perspicuum esse arbitramur. Adeoque specie quidem unius Navarraei principis speratam, re autem ipsa reliquorum omnium, qui in eadem causa sunt, iam adeptam dignitatem oppugnari, tum similes pontificorum adversus Coloniensem Episcopum³ anno praeterito conatus rem declarant, ut id pluribus verbis excellentiae vestrae probandum esse non existimemus. Ex eo vero intellegi posse speramus, quantopere evangeliorum principum contra intersit (siquidem religionis tuendae retinendaeque cura hactenus ad eorum

¹ William IV, Landgrave of Hesse-Kassel (1532–92).

² In January 1585 the Treaty of Joinville (for the Catholic League) was concluded between Spain and the Guise; cf. *Joseph de Croze: Les Guise, les Valois et Philippe II*, 1 (Paris, 1866), 48.

³ Gebhard II. Truchseß von Waldburg (1547–1601), deposed Archbishop Elector of Cologne.

animos erigendos minus valuerit) iusto saltem nunc metu dicionumque suarum amittendarum certo periculo tanquam e diuturno somno expergefieri et circumspicere diligentius: suaque in publicum conferentes consilia nunc demum statuere, quomodo communi tandem incendio sit occurrendum. Nihil enim aequius esse potest, quam quod pietatis praetextu ambitiosi homines sibi licere fingunt, ut iustum principem a sperato dignitatis gradu deiciant, id ipsum nos religionis causa ad eundem in debito dignitatis gradu retinendum fidenter suscipiamus.

De nobis sane et plerisque aliis exteris principibus vestrorum hominum in illo Coloniensi negotio nimiam patientiam intuentibus, mirum iam pridem videtur Germanorum gentem externi iugi olim impatientissimam tantum pontifici permisisse, ut eadem per universum imperium moliatur et agat, quibus sinceram religionem labefactari et avitam Germaniae libertatem everti omnes vident, pro qua maiores vestri toties vitam profundere non dubitarunt. Nos quidem tempestatem hanc ingruentem longe praevidentes cum antehac saepe per litteras saepe per nuntios vobiscum cumque reliquis Germaniae proceribus ageremus, parum profecisse videbamur: quod nimirum eorum aliis ipsum malum (quia occulte tectum erat) haud credibile, aliis remedium a nobis propositum de foedere sanciendo aut nimis difficile iudicaretur aut minime necessarium. Quos tamen ipsos (erumpente iam flamma), quoniam de periculi magnitudine constat, aliter hoc tempore de remedii necessitate putamus sensuros. Ideoque excellentiam vestram imprimis rursus admonendam compellendamque censuimus (cuius fidei propter veram euangelii professionem una nobiscum ecclesia honorificentissima tutela commissa est) cuiusque auctoritatem merito plurimum tribuere cives vestros probe scimus, ut huic negotio perficiendo omnes animi atque ingenii nervos velit intendere. Etiam atque etiam rogantes ut quod frustra in Germaniae populis iamdiu desideravimus ratio aliqua virium nostrarum coniungendarum, ut Romani pontificis odio resistamus, ineatur. Quae certe ut universae reipublicae Christianae salutaris et vobis gloriosa, ita valde expedita et facilis nobis videtur futura.

Hoc vero ita demum nostro iudicio fiet, si in unam aliquam urbe principum et civitatum deputati pii et prudentes viri auctoritate ad id rite muniti conveniant, qui de his rebus provide et sapienter deliberent. A vobis autem loco et tempore conventus et colloqui designato,¹ nos quidem de vestra voluntate ac propensione certiores factae in deputatis etiam nostris illuc mittendis nulli officio, quod cum dignitate nostra et reipublicae Christianae utilitate coniunctum videbitur, defuturæ sumus. Nec vero quicquam videmus profecto, quod a tam pio proposito quemquam Germaniae principem remorari debeat, si quidem quae religioso, iusto ac forti principe digna sunt cogitare, velimus. Accepimus quidem nonnullos quorundam in auctoritate summa positorum offensionem verentes antehac visos esse tardiores. Iisdem vero iudicandum relinquimus, pontifice iam in Galliis, in ipso Germaniae gremio tam funesta moliente, sic denique principum animis, qui pontifici aures prae-buerunt ut patet adversus fideles, exulceratis: an non haec tempora a sapientibus requirant, ut nimis cavendo potius metus omnino causae tollantur, quam efficere, ut vani fortasse terrores in veros conventantur. Ac de aliorum voluntate statuere nihil possumus. De nobis ipsis ita statuimus nihil esse, quod nobis praecipue timere debeamus, cum Dei beneficio videamur adversus quorumcumque molitiones vel maxime nefarias satis esse munitae. Vestrae aliorumque bonorum principum salutis curam gerimus. Vos atque illi ne singuli concidatis, potius quam una nobiscum iuncti firmiter resistatis, laboramus.

Denique cum et hisce de rebus ad alios etiam imperii proceres scripserimus, excellentiam vestram imprimis (ut quem optamus litterae nostrae fructum assequantur), ne quae ab ea praestari vel exspectari queant officia ecclesiae denegentur movendo, hortando, praecipue vero, ne miles ab evangelii hostibus intra fines vestros aut cogatur aut aliunde per vestros districtus ditionesque transire permittatur, impediendo iterum

¹ Sir Thomas Bodley, who brought the letter to Germany, was instructed to try to arrange a meeting in Erfurt in July 1585; see Instructions to Bodley for a mission to Denmark and Germany, s.1. 27 April 1585, PRO SP 81/3/64, Copy. CSPF 1584–5, 433.

atque iterum rogamus. Interea vero responsum a vobis vestra summa pietate dignum et nostrae petitioni consentaneum avide exspectamus. Deum Optimum Maximum precamur, ut excellentiae vestrae multos felicesque annos velit tribuere.

Datum Grenovici die mensis Aprilis 27. anno Domini 1585, regni vero nostri 27.

Excellentiae vestrae consanguinea amicissima
Elizabetha Regina

4. *Elizabeth to Frederick II of Denmark, Oatlands 23 August 1587. RA, Tyske Kancellis Udenrigske Afdeling, England A I 1, Original.*

Elizabetha, Dei gratia Angliae, Franciae et Hiberniae regina, fidei defensoratrix et cetera, serenissimo principi ac domino Friderico, eadem gratia Daniae, Norvegiae, Gothorum, Vandalorumque regi, duci Slesvici, Holsatiae, Stormariae ac Dietmartiae, comiti in Oldenburg et Delmenhorst, fratri, consanguineo et amico nostro carissimo salutem et omnium rerum prosperarum felicissimum incrementum.

Serenissime princeps, consanguinee et frater carissime. Quod antea saepe perspeximus serenitatem vestram serio laborare et fraterno animi affectu in id perseveranter incumbere, ut omnes inter nos ac regem Hispaniae unitasque inferioris Germaniae¹ provincias controversiae quietis rationibus componantur, id ipsum ex verstris 18. Iulii litteris² perspicue denuo sentimus, quae non ante 17. Augusti diem ad manus nostras pervenerunt. Vere igitur profiteamur, cum perpetua haec de rebus nostris cura non nisi ab intimo in nos amore proficisci potuerit. Quod

¹ "Germania inferior" usually meant the Low Countries. In contrast, "Germania superior", which the English called "High Almayne," meant the country further up the Rhine.

² Letter not extant. During the summer it usually took a couple of weeks to send a letter from Copenhagen to London; during the winter it could easily take twice that time.

vero serenitas vestra certior fieri cupit, an in priore nostro proposito persistemus, ut haec pacis tractatio vestrae¹ auctoritatis interveni suscipiatur, plane testamur nos id non dissimulanter, sed sincere ac vehementer expetere. Nulla enim nos vel ambitionis ratio vel vindictae cupiditas ad hoc impulit, ut Hispaniae regem laederemus, sed solummodo istorum populorum vicinorum et ab antiquo nobis et progenitoribus nostris foederatorum iniustae aerumnae et calamitates, quae vel feros animos ad aliquem misericordiae sensum promovere potuerunt. Pacem itaque vere ac toto pectore exspectamus, modo illa certa et non fucata sit futura quaeque afflictarum provinciarum securitatem et privilegiorum ac immunitatum veterum continuationem secum afferat.² Qua in re eam fore serenitatis vestrae curam non dubitamus, ut et certa pax et non nobis solum atque unitis provinciis utilis, sed toti huic Europae parti, per antiqui commercii restitutionem, fructuosa constituatur.

Quod ad locum attinet, plane miramur ducem Parmensem³ nihil ad serenitatem vestram scripsisse se eius rei optionem ad nos antea detulisse, uti prioribus nostris significavimus: post quas deinde ad serenitatem vestram scriptas inter nos ac ducem Parmensem conventum est, locum aliquem neutralem huic tractatui maxime fore opportunum, isque in Brabantia prope oppidum Bergen-op-Zoom illius ac nostro consensu

¹ In August 1585, with the Treaty of Nonsuch, Queen Elizabeth had entered into formal alliance with the Dutch and offered substantial permanent military aid. This had provoked Philip II of Spain to plan the invasion of England. Cf. *Charles Wilson: Queen Elizabeth and the Revolt of the Netherlands* (Berkeley, 1970), 86; *Geoffrey Parker: "The Dutch Revolt and the Polarization of International Politics," Tijdschrift voor Geschiedenis* 88 (1976), 429–34. Alarmed by the Spanish hostilities, Elizabeth was eager to come to terms with Spain. Frederick II of Denmark (who was anxious to offer his mediation) played an interesting part at the peace negotiations – a fact neither *Wilson* nor *Parker* noticed.

² At the peace negotiations concerning the Low Countries the twin demands for ancient privileges and liberty and for religious toleration were usually mentioned together; cf. *E. H. Kossmann and A. F. Mellink: Texts concerning the Revolt of the Netherlands*. Cambridge Studies in the History and Theory of Politics (Cambridge, 1975), 124–26.

³ Alessandro Farnese, Prince of Parma, Governor-General of the Spanish Netherlands (1546–92).

constitutus est, cuius oppidi gubernator est baro de Willoughby,¹ vir serenitati vestrae cognitus multumque devinctus adeoque rebus vestris addictissimus. Itaque quoniam serenitas vestra dubitare videtur, ne legati vestri non satis tuto illuc accedere possint, cum superiore anno in illis locis minister vester ad ducem Parmensem missus indigne habitus ac violatus sit, summa a nobis cautio habebitur, ne tale quippiam deinceps in illis provinciis potestati nostrae subditis accidat, cum Hollandia tota atque Zelandia maritimaeque occidentalis Phrisiae partes et demum traieci territoria comitis Leicestriae,² gubernatoris nostri in illis regionibus, parcant imperio. In quem finem certum hominem ad Embdae civitatem, cum nostris et comitis Leicestriae, generalis provinciarum illarum gubernatoris, atque statuum etiam generalium salvi conductus litteris mittemus, quas (Deo volente) ante vicesimum proximi Septembris³ diem in illa urbe paratas habebit. Et quo nihil ad summam cautionem desit, a duce Parmensi itidem postulabimus, ut ex suis etiam aliquem cum similibus salvi conductus litteris Embdam mittat, ut omnis vestris legatis securitas praestetur, ne deinceps ulla iniuria afficiantur.

De tempore vero huius agendi conventus sic statuimus, cum tanta inter nos locorum et maris distantia sit, tantaque commeandi et remeandi propter ventorum diversitatem incertitudo, tempus quo nostri cum ducis Parmensis deputatis convenient, ad Sancti prope Michaelis festum⁴ de industria proferemus: quamvis dux ille statim sine mora hunc a nostris cum suis tractatum iniri prompte offerat. Ita futurum speramus, ut vestri cum nostris coniuncti non dubiam pacem (divino favente nomine) dextre conficiant, quae turbidis his rebus tranquillitatem et afflictae huic Europae parti malorum non leve solamen afferet. Deus Optimus Maximus serenitatem vestram quam diutissime incolumem et florentem servet.

¹ Peregrine Bertie, Lord Willoughby de Eresby (1555–1601).

² Robert Dudley, Early of Leicester, Lord General of the Army in the Netherlands (1533–88).

³ October deleted; September written above.

⁴ The 29th of September.

Datum Otelandiae die mensis Augusti 23. Anno Domini 1587, regni vero nostri 29.

Vestra bona soror et consanguinea
Elizabetha Regina

5. *Elizabeth to John George of Brandenburg, Westminster 30 April 1589. SLHA, Geheimes Archiv, Loc. 8484, fos. 356–356v, Copy.*

Elizabetha, Dei gratia Angliae, Franciae et Hiberniae regina, fidei defensatrix et cetera, illustrissimo principi ac domino, domino Ioanni Georgio,¹ marchioni Brandenburgensi, Sacri Romani imperii archicamerario et electori Prussiae, Stetinae, Pomeraniae, Cassubiorum ac Sclavorum nec non in Silesia, Carnoviae et cetera duci, burgravio Norimbergensi Rugiaeque principi, consanguineo et amico nostro carissimo salutem et rerum omnium prosperarum affluentiam.

Illustrissime princeps, consanguinee et amice carissime. Est ad nos allatum Hansiaticas quasdam civitates novi nescimus quid moliri contra Adventurarios² subditos nostros eo proposito et instituto, ut eos ciciant ex universo imperio quominus ibidem uti assolent mercium suarum negotiationes liberas exercent, praetexentes privilegiorum quorundam apud nos abrogationem et odiosos ac invisos monopolii contractus a nostris exercitatos. De quibus quidem controversiae capitibus meminimus nos cum excellentia vestra universis imperii ordinibus saepius egisse eoque cum fructu, ut ex eo tempore hic illa universa ext[incta] nobis videretur, utpote nullis aut perinfirmis fulcitis fundamentis. Esse autem nunc denuo resuscitata non possumus non mirari praesertim tam incommodis temporibus, nisi forte aliqui sint qui ex incompositis Christiani orbis rebus commodum suum captent. Quod in hac causa faci-

¹ John George, Elector of Brandenburg (1525–98).

² Merchant Adventurers. Early in 1589 the Emperor had ordered the Dean and Chapter of Bremen to command Stade to expel the Merchant Adventurers because – according to him – the agreement between the town and the English was contrary to the constitutions of the Empire and threatened to ruin Hanse Towns: Rudolph II to the Dean and Chapter of Bremen, s.l. 31 Jan. 1583, PRO SP 82/3/48, Copy.

amus, non habemus aliud quam ut excellentiam vestram rogamus pro eo quo nos prosequitur amore, velit suam fidem et auctoritatem apud Caesarem maiestatem interponere diligentissimisque verbis praecipere suis in camera imperiali assessoribus, nihil ut decernatur contra gentem nostram non audita prius ipsorum causa in plenis imperii comitiis¹ quando habebuntur: atque ut interea mercium suarum negotiatione licita et consueta per universum imperium liberi sine impedimento uti possent.²

Quo autem plenius intellegat vestra excellentia motae iamdiu controversiae statum, petimus ut velit pro suo otio legere compendium, quod in eam rem perscribi mandavimus et una cum hisce nostris litteris ad excellentiam vestram perferri ne essemus longiores. Quod super est, etiam atque etiam rogamus, ut excellentia vestra [meritum] istud velit apud nos deponere, quod nos omni qua possumus ratione compensare studebimus. Ita excellentiam vestram bene ac feliciter valere ex animo precamur.

Datum e palatio nostro Westmonasteriensi die mensis Aprilis 30. anno Domini 1589, regni vero nostri 21.

Vestra bona consanguinea
Elizabetha Regina

¹ After consulting the Electors, Rudolph II preferred to postpone the execution of the decree against the Merchant Adventurers until a general assembly of the Empire; see William Milward to Sir Francis Walsingham, Stade 19 June 1589, PRO SP 82/3/93, Original.

² For Anglo-German commercial relations in the late Elizabethan period see *George Unwin*: "The Merchant Adventurers' Company in the Reign of Elizabeth. Studies in Economic History", *The Collected Papers of George Unwin*, ed. R. H. Tawney (London, 1927), 160-71; *Erich Weise*: "Hanse, England und die Merchant Adventurers", *Jahrbuch des Kölnischen Geschichtsvereins* 31/32 (1957), 152-60; *Jürgen Wiegandt*: *Die Merchant Adventurers' Company auf dem Kontinent zur Zeit der Tudors und Stuarts. Beiträge zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 7 (Kiel, 1972), 80-5; *Henryk Zins*: *England and the Baltic in the Elizabethan Era* (Manchester, 1972), 198-204, 316. For English commercial relations with Hamburg the best study is still: *Richard Ehrenberg*: *Hamburg und England im Zeitalter der Königin Elizabeth* (Jena, 1896).

6. *Elizabeth to Christian I of Saxony, Richmond 10 December 1589. SLHA, Geheimes Archiv, Loc. 7280, fos. 162–162v, Original.*

Elizabetha, Dei gratia Angliae, Franciae et Hiberniae regina, fidei defensoratrix et cetera, illustrissimo principi ac domino Christiano,¹ eadem gratia Saxoniae duci, Sacri Romani imperii archimarisallo et electori, marchioni Misniae, lantgravio Thuringiae, burgravio Magdeburgensi et cetera, consanguineo et amico nostro carissimo salutem et omnium rerum prosperarum felicissimum incrementum.

Illustrissime princeps, consanguinee et amice carissime. Quam iniquo bello rex Christianissimus,² a subditis suis rebellibus,³ Romano pontifice⁴ instigante et rege Hispano⁵ palam copias et stipendia administrante, petatur, excellentiae vestrae satis cognitum esse arbitramur. Quorsum vero haec tanta vis et dominandi libido eruptura sit, et, ne id omnes, qui euangelium profiteremur, nostro damno, reipsa, propediem sentiamus, ni mature crescenti malo occurramus, summopere etiam verendum est. Nihil enim habet in se proprium iustissima haec causa Christianissimi regis, quod tam superbae et immani violantiae occasionem praebere potuerit: verae religionis studium, quod nobis universis cum ipso commune est, tantos et tam potentes in eum motus concitavit. Cum ergo una ipsius et nostra omnium, qui reformatam religionem colimus, causa sit, quin eadem etiam omnes fortuna sequatur, si hostis communis praedominari coeperit, non est dubitandum. Qualis vero illa tandem futura sit, si hostes victores fore contingeret, facile perspicere potest, cum regium eius diadema, regnum, opes, facultates, vitam denique peti videamus, ni pro his conservandis malit fidei et religionis suae iacturam

¹ Christian I, Elector of Saxony (1560–91).

² Henry IV (Henry of Navarre), King of France (1553–1610).

³ After the assassination of Henry II, in July 1589, Cardinal Charles de Bourbon was declared legitimate king as Charles X by the League: cf. *Ernst Hinrichs: Fürstenlehre und politisches Handeln im Frankreich Heinrichs IV.* (Göttingen, 1969), 16.

⁴ Sixtus V, Felix Peretti, Pope (1521–90).

⁵ Philip II, King of Spain, Portugal etc. (1527–98).

facere. Quae cum per se gravia aut potius intolerabilia sint, ineunda via est, qua et illum et nosmet ipsos a tanta hostium rabie liberamus. Ad hoc autem consilium promovendum nihil aequè conducit atque in conficiendo celeritas: mali enim praesentia nullam patitur temporis dilationem.

Duo igitur sunt, quae ab excellentia vestra fieri exspectamus: unum, ut ad communia mala declinanda mutuamque statuum nostrorum conservationem communia consilia conferamus; alterum, ut dies et locus comitiorum ad hanc rem parandam ab excellentia vestra et aliis Sacri imperii principibus constituatur. Cuius nos admonitae aliquem ex nostris eo mandabimus cum potestate decernendi, quae ex parte nostra videbuntur opportuna. Id quo rectius fiat, rogavimus illustrissimum principem ac dominum Ioannem Casimirum¹ electoratus Palatini administratorem, ut apud excellentiam vestram aliosque Sacri imperii principes hanc causam digneretur sollicite agere, eiusque quod constitueretur, nos certiores facere, ut quod nostrarum erit partium, in tempore praestari possit. Cupimus vero ea comitia infra unum aut alterum mensem, si fieri potest, celebrari idque Francofurti propter loci commoditatem neque ultra proximas eius loci nundinas differri. Interea excellentiam vestram acriter et serio rogamus, ut sibi ac piis omnibus pariter consulendo velit pro auctoritate sua omnibus viis ac modis hoc tam sacrum et necessarium negotium promoveri. Quam bene ac feliciter semper valere ex animo optamus.

Datum e regia nostra Richmondiae die mensis Decembris 10. anno Domini 1589, regni vero nostri 32.

Vestra bona consanguinea
Elizabetha Regina

¹ John Casimir, Count Palatine and Administrator of Rhenish Palatinate (1543–90). There is a note that Queen Elizabeth should also have sent a letter to him at the same time: PRO SP 81/5/245. The letter is no longer extant.

15. ELIZABETHAN ENGLAND AND EUROPE: FORTY UNPRINTED LETTERS FROM ELIZABETH I TO PROTESTANT POWERS

The era of Elizabeth I (1558–1603) has been much studied, but until recently her foreign policy has received insufficient attention. Elizabethan diplomacy was dominated by the need to maintain a balance of power in Europe, particularly between the Habsburgs and the Valois. Although there was a shift in policy during Elizabeth's reign towards insularity based on sea power, English diplomacy was of great importance when the religious wars broke out in the mid-sixteenth century. England's relations with France and the Spanish empire are perhaps well enough known, but a third area of interest – the Protestant states of Germany and Scandinavia – has been unduly neglected by historians. It is hoped that the present collection of documents will help to reserve the common judgement that these powers were insignificant in Elizabethan foreign affairs. Indeed, the evidence assembled here shows that they were of considerable importance in English commerce and politics in the time of Elizabeth I.

The forty letters in this volume appear in print for the first time. They range in date from 1559 to 1599 and belong to the numerous out-letters Queen Elizabeth sent to German princes and cities as well as to Danish and Swedish kings. They have been selected from documents preserved in the archives of the Federal Republic of Germany, the German Democratic Republic, Poland, Spain, Denmark and Sweden – where a great deal of the crucial evidence concerning English foreign affairs has

remained in manuscript, much of it little used and some of it hitherto unseen. The letters have been chosen principally to illustrate Elizabethan policy towards Protestant powers in Counter-Reformation Europe.

Traditionally, England and the Catholic powers, particularly France, had looked upon the strength of the German Protestant states and cities as an essential factor in European diplomacy. The French had seen it as a counterweight to the Austrian and Spanish Habsburgs, the English as an insurance against isolation. Queen Elizabeth and her government recognized the necessity of being on good terms with the German Protestants as a prophylactic measure against encroachments by Spain, France and even the emperor. The political decentralization of the empire, however, made any straightforward German policy, let alone action, virtually impossible. The majority of the Lutheran princes, led by the conservative elector of Saxony, usually preferred to put their trust in the moderate and interconfessional policy of the Austrian Habsburgs, in the solidarity of the Catholic Estates and in the imperial agreements – notably in the Peace of Augsburg. Further, they did not think the threat from the Catholic powers great enough to make financial sacrifices and thought it unwise to provoke them. Only the Calvinist Palatinate, which distinguished itself by its militant and aggressive anti-Catholic and anti-Habsburg policy, was prepared to maintain an active pan-Protestant policy on a European level, and it thus soon became England's most important ally in the empire.

After the closure of the ports in the Netherlands and of the Antwerp money market, England was dependent on the markets in the North Sea and on the Baltic and German financial centres. Alongside England's official foreign policy were the unofficial activities of various groups that had their effect on the country's relations with foreign powers. The Merchant Adventurers' Company was one of the most important of these interest-groups and the queen was fully conscious that she depended for much of her revenue upon the trade of the Adventurers with the Germans. Besides acting as the government's financial agents, English merchants were helpful in arranging loans and even in enlisting *Reiter* and

Landsknechte. New evidence for the role of the English trading companies in the country's foreign affairs can be found in the letters published here, especially information about the prolonged battle over the privileges of the Merchant Adventurers and the Eastland Company on the Continent and the corresponding Hanse privileges in England. All this had an impact upon Anglo-imperial and, to a lesser extent, to Anglo-Polish diplomacy. The letters also tell us about the tedious negotiations to settle the claims related to the numerous arrests and reprisals against ships and goods, negotiations that often took on a threatening political aspect. It is clear from letters nos. 6, 12, 13, 15, 16, 24, 28, 32, 35, 36 and 39, which concern the commercial quarrels between the English and the Hanse, that the English commercial ambitions soon became unwelcome to the Germans and that controversies led to serious disputes. The open rivalry between states of the same religion greatly helped to remove ideology from its position of influence on foreign affairs.

During the struggle for *dominium maris Baltici* that led to the prolonged fighting of the Northern Seven Years' War (1563–70), the northern powers, particularly Denmark, began to feature in European affairs. For England they were potentially important allies and they shared a common hostility towards the Hanse. The economic significance of the region was considerable. Denmark had also a strategic interest: she guarded the access from the North Sea to the Baltic. The possibility of co-operation between France and Denmark, and of French and Spanish expansion in to the Baltic areas, continued to be two of the greatest problems in English policy in northern Europe. In Scandinavia, however, the English were consistently outwitted by the superior French understanding of Scandinavian politics: the French had even established a resident embassy in Copenhagen. Realizing her lack of influence there, England increased her diplomatic effort in Scandinavia, particularly in Denmark. Various aspects of the Anglo-Scandinavian relations are illustrated by nos. 5, 17, 19, 21, 25, 27 and 29 below.

In Counter-Reformation Europe as a whole, *les deux protectorats* were widely recognized: that of England over the continental Protestants

and that of Spain over the Catholics. Queen Elizabeth's policy towards the Protestant powers was, it is true, characterized by Protestant ideology and religious terminology, but she was primarily interested in commerce and national security. In her political calculations, the significance of the German states and the northern countries was largely determined by the balance of power in Europe, and they, like the Huguenots and the Dutch Protestants, were used to diminish the pressure directed against England by the great Catholic powers. The majority of the letters reproduced here deal with the pan-Protestant negotiations. They use religious phraseology, but were written for political ends – in fact they were mainly occasioned by threatening developments in France and the Low Countries. Nevertheless, they also throw new light on the *rabies theologorum* among the Lutherans and on the ideological differences between the Protestants as a whole.

The dispatches published here shed light on other aspects of English diplomacy, such as England's relations with the great Catholic powers as seen in the Huguenot wars and in the rebellion in the Low Countries, the role of the English ambassador at the Sublime Porte in the prolonged quarrels between the Ottoman empire and the Austrian Habsburgs, and again the principles and assumptions related to *ius gentium* in the naval warfare of the period.

The documents below also illuminate the nature of the procedures and techniques used by the English in drafting diplomatic dispatches. It can be seen what changes there were in the business and correspondence of the office of the principal secretary, in the conduct of the routine work of the secretaries for foreign tongues and in the clerical staff of the office during the Elizabethan period. At the same time one learns about matters like the language, forms, handwriting and Latinity of diplomatic documents.

Finally, the letters show Queen Elizabeth's selection of diplomatic agents and her way of handling her representatives. They reveal, too, something of the mechanics of diplomatic communications and the difficulties that made the conduct of international affairs such a slow busi-

ness. New information can be gleaned on the role played by the post and courier service in Elizabethan diplomacy, on the selection of couriers, on routes and conditions of travel, on regularity of service – all matters of some interest, not least since the casual English system of *ad hoc* privileges for aliens was different from the regulated systems of the main European powers.

Elizabeth I's Letters

1. Manuscript Sources

A considerable portion of Queen Elizabeth's official correspondence is predictably to be found in the State Papers Foreign and Domestic at the Public Record Office. From 1547 to June 1577 the general correspondence in the foreign series is arranged chronologically, but from July 1577 under the countries to which it relates. The correspondence in the domestic series consists of documents relating to a great variety of subjects, including diplomatic, ecclesiastical and military matters, parliament and so on. These collections are, however, far from complete. This is largely due to the fact that from the reign of Henry VIII to the accession of James I there was no usable State Paper Office and the State Papers were kept in the custody of the principal secretaries and were cared for by their clerks, some of whom, like Thomas Wilson in the mid-Elizabethan reign, later filled the secretary's office themselves. Not even the first efforts to establish a State Paper Office during the reign of James I were very successful. It was still more unfortunate that many of the state documents were regarded as the secretary's private property, and it often happened that on the secretary's resignation he took the papers away with him. In addition, he sometimes carried on a private or semi-private diplomatic correspondence. Therefore only a part of the State Papers is to be found in the Public Record Office and there are great collections in the British Library, Lambeth Palace Library, the library of

Hatfield House, the university libraries of Cambridge and Oxford and in collections in other public repositories or in private hands.¹

The worst deficiency of Tudor State Papers in English collections lies in the paucity of out-letters: the secretaries of state normally preserved only incoming correspondence and therefore these State Papers consist overwhelmingly of in-letters. Out-letters do exist, but only in small numbers, often by accident. Furthermore, the collection of in-letters is not complete.² In the Elizabethan period the State Papers found in English repositories and relating to the northern powers, to Sweden in particular, are relatively few.³ As for Germany, especially in the last quarter of the reign, the situation is even more unfortunate. The State Papers contain very few drafts of out-going letters, and there are no Entry-Books of out-letters for this time.⁴

Foreign Entry-Books comprise a series of official Letter-Books and registers containing copies or extracts of out-going letters kept by the staff of the secretary of the state. It is, however, by no means complete. The Public Record Office holds Walsingham's and Lisle Cave's Letter-Books. The former covers the years 1577–9 and contains dispatches and instructions in Latin, French and English. Many entries are in Lawrence Tomson's small and neat running secretary hand but some are copied by Cave.⁵ The latter contains sixty-nine letters in Latin, French and English. They cover the years 1571–89 and are written by Cave for the queen, Walsingham and Leicester.⁶ In these Letter-Books are documents related to Flanders, France, German states and Holland. Cave's Letter-Book,

¹ *F. G. Davenport*, 'Materials for English diplomatic history 1509–1783 calendared in the reports of the Historical Manuscripts Commission, with references to similar materials in the British Museum', *Historical Manuscripts Commission, Report*, 18 Appendix 2 (1917), 357–402. The article is a good résumé of materials on English diplomatic history in private collections and in the British Library.

² *G. R. Elton*, *England 1200–1600, The Sources of History: Studies in the Use of Historical Evidence* (1969), 73–4.

³ For Denmark see PRO, SP 75/1–3, and for Sweden SP 95/1. Manuscripts below cited without location are from the Public Record Office, London.

⁴ See SP 80/1; SP 81/7–8; and SP 82/4–5.

⁵ Walsingham's Letter-Book, SP 104/163.

⁶ Lisle Cave's Letter-Book, SP 104/162.

which is partly calendared in the *State Papers, Domestic*, also includes documents related to Morocco, Poland, Scotland, Spain and Sweden. Walsingham probably kept a Day-Book during all his years as secretary of state, although only the volume covering the period from late 1582 to early 1584 survives.¹ For the years 1570–83 his diary, in which he recorded the letters he had sent and received, is also extant.²

There are no other Letter-Books containing Elizabeth's letters in the Public Record Office, but Cambridge University Library holds Sir John Wolley's Letter-Book, which from our point of view is the most interesting. It contains fair copies of out-letters and cognate documents composed by him. Of the 306 letters, two are in Italian and the rest in Latin. They cover the years 1569–86 and are addressed by the queen mainly to continental and Scandinavian sovereigns. For the most part they are entered in chronological order, though the date is incorrectly stated on several occasions.³

Despite all these sources only a part of the State Papers can be found in the English manuscript collections. Many of Elizabeth's letters missing as out-letters in English repositories are to be found in foreign archives. It is scarcely an exaggeration to say that any European archive of size and prestige yields additional material. In the nineteenth century efforts were made to search some leading continental repositories, especially the records of the Spanish Habsburgs, of the Papacy, of Venice, and of some other Italian states. Yet even in various Italian archives and also in the Archivo General de Simancas, Archivo Nacional de Madrid, Archives Générales du Royaume in Brussels and similar archives can important documents related to English affairs be found which are not included in printed works. For the Elizabethan specialist it is unfortunate

¹ Sir Francis Walsingham's Day-Book, BL, Harleian MS. 6035.

² Journal of Sir Francis Walsingham, from December 1570 to April 1583, ed. *C. T. Martin*, Camden Miscellany, 6 (1871).

³ Sir John Wolley's Letter-Book, CUL, Dd. 3.20. See also A. E. B. Owen, 'Sir John Wolley's letter-book as Latin secretary to Elizabeth I', *Archives*, 11 (1973/4), 16–18. Miscellaneous Entry-Book (SP 70/129A) contains mostly in-letters in French, covering the years 1573–7.

that even French archives as well as those of Germany and Scandinavia have remained almost untouched.¹

2. Published Sources

Over the years many of Queen Elizabeth's letters have been printed in various collections of historical manuscripts. The relevant published documents are varied in both nature and archival origin. Among the printed English sources, the most important are the various *Calendars of State Papers*, which form a series of collection of sixteenth-century documents notable for its size and convenient arrangement, but which cannot be uniformly trusted.² But some of the queen's letters were published earlier. This is due to the fact that it was from roughly the mid-seventeenth to mid-eighteenth centuries – and not in the nineteenth as is the case with most other European countries – that one finds England's great age of publication of State Papers. The first large-scale work was *Cabala, sive scrinia sacra* published in 1654. In the following year came *The Complete Ambassador* which included documents related to Walsingham's missions to France in 1570–3 and 1581.³ This publishing activity flourished through the second half of the seventeenth century and reached its maximum in the first half of the eighteenth century. Best known of these efforts was Thomas Rymer's multivolume *Foedera, conventiones, litterae, et cujuscunque generis acta publica* of which the

¹ A general survey of archive material concerning Elizabethan foreign policy preserved in foreign repositories will be published elsewhere. I have been working on a book of Elizabethan foreign policy and diplomatic institutions for some years and to this end have consulted and copied documents at about sixty archives in various countries.

² For the relevant *Calendars* see British National Archives, Government Publications, Sectional List, 24 (1980).

³ *Cabala, sive scrinia sacra*, mysteries of state and government in letters of illustrious persons and great ministers of state (1654); *The Complete Ambassador: or two treaties of the intended marriage of Qu: Elizabeth of glorious memory: comprised in letters*, ed. *Dudley Digges* (1655).

sixth and seventh volume were related to the Elizabethan period.¹ But Elizabeth's letters were included also in such works as *Annals of the Reformation* (1709–31), *Memorials of Affairs of State in the Reigns of Queen Elizabeth and King James I* (1725), *Desiderata Curiosa: or, a collection of divers scarce and curious pieces* (1732–5), *A Full View of the Public Transactions in the Reign of Elizabeth* (1740–1), and *A Collection of State Papers* (1740–59).² Oddly enough, in *Miscellaneous State Papers* (1778) there were numerous letters from great Elizabethan statesmen like Cecil, Leicester and Walsingham but not one from the queen herself.³ In the latter part of the eighteenth century, however, her letters were included in other printed collections such as *Nugae Antiquae: Being a miscellaneous collection of original papers* (1779) and *Illustrations of British History* (1791).⁴

Compared to the leading continental countries, England has printed relatively few historical documents in the nineteenth and twentieth centuries. But letters from Elizabeth's vast correspondence were included in works like *Original Letters, Illustrative of English History* (1827), *Queen Elizabeth and Her Times* (1838), *Lives of the Queens of England*

¹ Foedera, conventiones, litterae, et cujuscunque generis acta publica inter reges Angliae et alios quosvis imperatores, reges, pontifices, principes vel communitates, ed. *Thomas Rymer*, 3rd edn. (10 vols., The Hague, 1735–45), VI–VII.

² *Annals of the Reformation and Establishment of Religion, and Other Various Occurrences in the Church of England, during Queen Elizabeth's happy Reign*, ed. *John Strype* (4 vols., 1709–31); *Memorials of Affairs of State in the Reigns of Queen Elizabeth and King James I, Collected (chiefly) from the Original Papers of Sir R. Winwood*, ed. *Edmund Sawyer* (3 vols., 1725), I; *Desiderata Curiosa; or, a collection of divers scarce and curious pieces, relating chiefly to matters of English history*, ed. *Francis Peck* (2 vols., 1732–5); *A Full View of the Public Transactions in the Reign of Elizabeth, Or a particular account of all the memorable affairs of that Queen*, ed. *Patrick Forbes* (2 vols., 1740–1); *A Collection of State Papers, From Letters and Memorials left by William Cecil, Lord Burghley*, ed. *Samuel Haynes* and *William Murdin* (2 vols., 1740–59).

³ *Miscellaneous State Papers. From 1501 to 1726*, ed. *Philip Yorke*, 2nd earl of Hardwicke (2 vols., 1778), I.

⁴ *Nugae Antiquae: Being a miscellaneous collection of original papers in prose and verse written in the reigns of Henry VIII, Queen Mary, Elizabeth, King James, etc.*, ed. *John Harington* and *Henry Harington*, 2nd edn. (3 vols., 1779), II; *Illustrations of British History, Biography, and Manners in the Reigns of Henry VIII, Edward VI, Mary, Elizabeth and James I*, ed. *Edmund Lodge* (3 vols., 1791), II.

(1840–8), *Letters of Royal and Illustrious Ladies of Great Britain* (1846), and *Lives and Letters of the Devereux, Earls of Essex* (1853) – to mention but a few.¹

England did participate in the nineteenth-century flowering of learned societies that issued their own regular series of publications. In particular, the Camden Society was concerned with international affairs and among its publications was *Letters of Queen Elizabeth and King James VI of Scotland* (1849), which contained their correspondence in the years 1582–1603.² In *The Egerton Papers* (1840) there were documents concerning the queen's marriage, and *Correspondence of Leicester* (1844) contained documents related to his first visit to the Low Countries in the years 1585–6.³ The series of the Parker Society included *The Zürich Letters* (1842–5), and in the series of the Surtees Society the *Correspondence of Robert Bowes of Aske* (1842) was published. Bowes was the resident English ambassador to the court of Scotland in the years 1577–83.⁴ Above all, however, the publications of the nineteenth century, have to be mentioned. The most remarkable production of the Commission's labours, the *Calendar of the Manuscripts of the Most*

¹ Original Letters, Illustrative of English History including numerous Royal Letters, ed. *Henry Ellis*, 2nd Series (3 vols., 1827), II–III; Queen Elizabeth and Her Times, a Series of Original Letters selected from the edited Private Correspondence of the Lord Treasurer Burghley, the Earl of Leicester ..., ed. *Thomas Wright* (2 vols., 1838); Lives of the Queens of England from the Norman Conquest, ed. *Agnes Strickland* (12 vols., 1840–8), VI–VII; Letters of Royal and Illustrious Ladies of Great Britain, from the Commencement of the 12th Century to the Close of the Reign of Queen Mary, ed. *Mary Anne Everett Wood* (3 vols., 1846); Lives and Letters of the Devereux, Earls of Essex, in the Reigns of Elizabeth, James I, and Charles I, 1540–1646, ed. *Walter Bouchier Devereux* (2 vols., 1853), I.

² Letters of Queen Elizabeth and King James VI of Scotland, ed. *John Bruce*, Camden Society, 46 (1849).

³ The Egerton Papers, a Collection of Public and Private Documents ... of the Times of Elizabeth and James I, from the Original Manuscripts, ed. *J. P. Collier*, Camden Society, 12 (1840); Correspondence of Leicester, ed. *John Bruce*, Camden Society, 27 (1844).

⁴ The Zürich Letters, comprising the correspondence of several English bishops and others during the early part of the reign of Queen Elizabeth, ed. *Hastings Robinson*, Parker Society, 50–1 (2 vols., Cambridge, 1842–5); The Correspondence of Robert Bowes of Aske, Esq., the Ambassador of Queen Elizabeth to the Court of Scotland, ed. *Joseph Stevenson*, Surtees Society, 14 (1842).

Hon. the Marquis of Salisbury (1883–1930), which are the archives of the Cecil family, contains in its first fifteen volumes a number of Elizabeth's letters.¹ Some of her letters can be found also in the *Report on the Pepys Manuscripts* (1911) and in the *Calendar of the Manuscripts of the Most Hon. the Marquis of Bath* (1980).² In addition, various letters were included in other collections of source material, like the *Acts of the Privy Council of England* (1893–1907).³

During the present century Queen Elizabeth's letters have been published in England mainly in various *Calendars*. Of other works only a few are worth mentioning. *The Girlhood of Queen Elizabeth* (1909) includes palpable forgeries besides letters that are by no means always accurately transcribed.⁴ *The Letters of Queen Elizabeth* (1935) contains documents and extracts taken from previously printed works, but the English translation is often inaccurate.⁵

Since England was diplomatically involved with several other countries in the period discussed here, there are scattered documents in printed foreign collections of source material. In Spain, administration reached a relatively high level earlier than in other western states, and thus left a correspondingly larger amount of early archival material convenient for publications. Queen Elizabeth's letters can be found above all in the monumental *Colección de documentos inéditos para la historia de España* which runs to no less than 113 volumes (1842–95).⁶

¹ *Calendar of the Manuscripts of the Most. Hon. the Marquis of Salisbury ...* Preserved at Hatfield House, Hertfordshire, Historical Manuscripts Commission, 9 (15 vols., 1883–1930).

² *Report on the Pepys Manuscripts preserved at Magdalene College, Cambridge, Historical Manuscripts Commission, 70* (1911); *Calendar of the Manuscripts of the Most Hon. the Marquis of Bath preserved at Longleat, Wiltshire, Historical Manuscripts Commission, 58* (5 vols., 1904–80), V.

³ *Acts of the Privy Council of England*, ed. *J. R. Dasent et al.*, New Series (46 vols., 1890–1964), VII–XXXII.

⁴ *The Girlhood of Queen Elizabeth. A narrative in contemporary letters*, ed. *Frank Arthur Mumby* (1909).

⁵ *The Letters of Queen Elizabeth*, ed. *G. B. Harrison* (1935; new edn. 1968).

⁶ *Colección de documentos inéditos para la historia de España*, por *Marqueses de Pidal y de Miraflores y D. Miguel Salva et al.* (113 vols., Madrid, 1842–95), LXXXVII, LXXXIX–XCII.

In France a great deal of work has been devoted to the publication of diplomatic documents. The largest systematic general collection of printed sources is the *Collection de documents inédits relatifs à l'histoire de France* (began 1835). Nothing else in western Europe compares with it in scope. Among the collected documents of France the most valuable from our point of view is the classic *Papiers d'État du Cardinal de Granvelle* (1841–52).¹ Belgian publication has been very extensive and of good quality in both selection and editorial handling. Several letters of Queen Elizabeth are included in the well-known *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas* (1848–79; 1940–53) and *Correspondance du Cardinal de Granvelle* (1877–96).² The highly-regarded *Relations politiques des Pays-Bas et de l'Angleterre* (1882–1900) and the very good middle-sized collections related to the Dutch and Belgian area, *Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau* (1835–1917) and *Correspondance de Guillaume le Taciturne, Prince d'Orange* (1847–57) contain some of the queen's letters.³ Furthermore, there are scattered letters in separate publications of source material – for example, in collections of dispatches of some distinguished foreign diplomats, as in *Correspondance diplomatique de Bertrand de Salignac de la Mothe Fénélon* (1838–40).⁴

¹ *Papiers d'État du Cardinal de Granvelle*, d'après les manuscrits de la bibliothèque de Besançon, ed. *Charles Weiss*, *Collection de documents inédits sur l'histoire de France* (9 vols., Paris, 1841–52).

² *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas*, ed. *L. P. Gachard*, *Chroniques belges inédites* (5 vols., Brussels, 1848–79); 4 vols., supplement, Brussels, 1940–53, ed. *Joseph Lefèvre*; *Correspondance du Cardinal de Granvelle*, 1565–86, ed. *Edmond Pouillet* and *Charles Piot* (12 vols., Brussels, 1877–96).

³ *Relations politiques de Pays-Bas et de l'Angleterre sous le règne de Philippe II*, ed. *Kervyn Lettenhove*, *Chroniques belges inédites* (11 vols., Brussels, 1882–1900); *Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau*, ed. *G. Groen van Prinsterer et al.* (26 vols., Leiden and Utrecht, 1835–1917). 1st series (vols. I–X) and 2nd series (vols. I–II) deal with the Elizabethan period. *Correspondance de Guillaume le Taciturne, Prince d'Orange*, ed. *L. P. Gachard* (6 vols., Brussels, 1847–57).

⁴ *Correspondance diplomatique de Bertrand de Salignac de la Mothe Fénélon*, ed. *Charles Purton Cooper* (7 vols., Paris and London, 1838–40).

The above-mentioned works indicate the great effort put into the publication of diplomatic documents in western Europe. Further letters by Queen Elizabeth are to be found in the printed collections of sources published in Central Europe. In order to buy for England a major European ally, the queen conducted prolonged negotiations during the first decade of her reign with the Austrian Habsburgs for a marriage between herself and Archduke Charles. A number of documents from Viennese archives related to the Austrian match have been carelessly edited in *Queen Elizabeth and some foreigners* (1928).¹ In the Elizabethan period the role of the German Protestant territorial states, particularly the Calvinist Palatinate, in English foreign affairs seem to have been far greater than has been believed up till now. In *Briefe Friedrichs des Frommen, Kurfürsten von der Pfalz* (1867–72) and *Briefe des Pfalzgrafen Johann Casimir* (1882–1903) appear some of Elizabeth's letters – mainly in the form of extracts – which throw light on Anglo-Palatine dealings on behalf of the French and Dutch Protestants.²

Unfortunately, some of the English trading companies, like the Russia Company or the Levant Company, seem to have left no archives behind. Even the records of the Merchant Adventurers are for the most part no longer extant.³ New evidence related to England's overseas trade can, however, be found in foreign repositories. Hanseatic sources, for example, are better preserved and many of the major collections of sixteenth-century economic documents printed in *Kölner Inventar* (1896–1903) and *Danziger Inventar* (1913) there are letters from Queen Eliza-

¹ *Queen Elizabeth and some foreigners*. Being a series of hitherto unpublished letters from the archives of the Habsburg Family, ed. *Victor von Klarwill* (1928).

² *Briefe Friedrichs des Frommen, Kurfürsten von der Pfalz, mit verwandten Schriftstücken*, ed. *August Kluckhohn* (2 vols., Braunschweig, 1867–72); *Briefe des Pfalzgrafen Johann Casimir mit verwandten Schriftstücken*, ed. *Friedrich von Bezold* (3 vols., Munich, 1882–1903).

³ *Laetitia Lyell*, 'The problem of the records of the Merchant Adventurers', *Economic History Review*, 5 (1935), 96–8.

beth, often in the form of abstracts or extracts, related to Anglo-Hanse relations.¹

As for Anglo-Russia relations, Inna Lubimenko has published three of Elizabeth I's letters to the czar and written articles containing valuable references to Russian sources.² Talbot has edited, *in extenso*, sources from the State Papers, Poland, in the Public Record Office under the title *Res Polonicae Elisabetha I Angliae regnante conscriptae* (1961).³ In the latter part of Elizabeth's reign the Ottoman empire became increasingly important in England's commercial aspirations, and a few of the queen's letters to the sultan are to be found in S. A. Skilliter's *William Harborne and the trade with Turkey, 1578–82* (1977).⁴ Finally the critical edition of six of Elizabeth's letters published recently in the *Archiv für Reformationsgeschichte* should be mentioned.⁵ Yet, so far, neither a collection of the known letters of the queen has been attempted, nor has any critical edition of importance appeared, although the historical value of her letters is generally highly regarded. This is easy to understand, since the letters are numerous and widely scattered, and it seems that in various European archives there can still be found a great number of her letters not previously catalogued or published.

¹ Kölner Inventar, ed. *Karl Höhlbaum*, Inventare Hansischer Archive des sechzehnten Jahrhunderts, 1–2 (2 vols., Leipzig, 1896–1903); Danziger Inventar, 1531–91, ed. *Paul Simson*, Inventare Hansischer Archive des sechzehnten Jahrhunderts, 3 (Munich and Leipzig, 1913). For the manuscripts in London concerning the relations between England and the Hanse see *Karl Höhlbaum*, 'Londoner Urkunden über den Stalhof, 1549–1622', *Hansische Geschichtsblätter*, 8 (1895), 152–64.

² 'Trois lettres inédites d'Elizabeth d'Angleterre à la cour de Russie', ed. *Inna Lubimenko*, *Mélanges d'histoire offerts à M. Charles Bémont* (Paris, 1913), 549–57. See also *eadem*, 'The correspondence of Queen Elizabeth with the Russian czars', *American Historical Review*, 19 (1913–14), 525–42; *eadem*, 'A suggestion for the publication of the correspondence of Queen Elizabeth with the Russian czars', *Transactions of the Royal Historical Society*, 3rd ser., 9 (1915), 111–22.

³ *Res Polonicae Elisabetha I Angliae regnante conscriptae*, ed. *C. H. Talbot*, *Elementa ad fontium editiones*, 4 (Rome, 1961).

⁴ *S. A. Skilliter*, *William Harborne and the trade with Turkey, 1578–82. A documentary study of the first Anglo-Ottoman relations*, *The British Academy* (Oxford, 1977).

⁵ 'Six Unprinted Letters from Elizabeth I of England to German and Scandinavian Princes', ed. *E. I. Kouri*, *Archiv für Reformationsgeschichte*, 73 (1982), 237–54.

3. Techniques of Diplomacy

Considerable advance towards an organized Foreign Office was made by the major European powers in the middle of the sixteenth century through the increasing activities of the royal secretaries. Essentially only confidential clerks in charge of the ruler's correspondence, these officials became the principal channels of royal communication with councils and with foreign governments. The routine conduct of foreign affairs fell, therefore, largely under their charge.¹ The state machinery of England was less developed than those of the Valois or the Spanish and Austrian Habsburgs. But Professor Elton has argued that Thomas Cromwell's administrative reforms had already helped to establish there the machinery of a bureaucratic state and with it the idea of national sovereignty.² Although his interpretation has been considered controversial by some other scholars, who do not see the Tudor government in terms of modern states and their bureaucracies but underline the informal means of governing through personal contact and influence,³ it seems that, thanks to the administrative genius of Cromwell and the long-term service of the

¹ See, for example, *Roger Doucet*, *Les institutions de la France au XVIe siècle* (2 vols., Paris, 1948); *I. Gaston Zeller*, *Les institutions de la France au 16e siècle* (Paris, 1948); *N. M. Sutherland*, *The French Secretaries of State in the Age of Catherine de Medici* (1962); *Roland Mousnier*, *Les Institutions de la France sous la Monarchie absolue, 1598-1789*, T.I. Société et État (Paris, 1974); *A. W. Lovett*, *Philip II and Mateo Vázquez de Leca: the Government of Spain (1572-92)*. *Travaux d'humanisme et renaissance*, 155 (Geneva, 1977); *Fritz Hartung*, *Deutsche Verfassungsgeschichte vom 15. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, 9. Aufl. (Stuttgart, 1969); *J. V. Vives*, 'The administrative structure of the state in the 16th and 17th century', *Government in Reformation Europe, 1520-60* (1971), 58-90. As for the German territorial states, in English there is the pioneering study by *F. L. Carsten*, *Princes and Parliaments in Germany from the 15th to the 18th Century* (Oxford, 1959). See also *Dietmar Willoweit*, *Rechtsgrundlagen der Territorialgewalt. Landesobrigkeit, Herrschaftsrecht und Territorium in der Rechtswissenschaft der Neuzeit, Forschungen zur deutschen Rechtsgeschichte*, 11 (Cologne and Vienna, 1975).

² *G. R. Elton*, *The Tudor Revolution in Government: Administrative Changes in the Reign of Henry VIII* (Cambridge, 1953). For the Eltonian interpretation see also *idem*, 'Presidential Address: Tudor Government: the Points of Contact: II. The Council', *Transactions of the Royal Historical Society*, 5th ser., 25 (1975); and 'Presidential Address: Tudor Government: The Points of Contact: III. The Court', *ibid.*, 5th ser., 26 (1976).

³ Most recently *Penry Williams*, *The Tudor Regime* (Oxford, 1979), 457-8.

Cecils and Walsingham, there had developed by the end of the Elizabethan period an efficient and influential Secretarial Office.

In England, as in other major European countries, the principal secretaries made themselves in practice the chief executive ministers of the Crown in domestic and foreign affairs, with particular responsibility for the security of the realm and the conduct of foreign affairs. In close touch with the queen, they were the best informed and most constantly attendant councillors and acted as the principal links between her, Council and parliament. They controlled the various threads of diplomatic intercourse, increasing their power in the Privy Council by their knowledge of foreign negotiations. They drafted letters to foreign courts and drew up ambassadors' instructions. They held the ciphers and kept register of diplomatic papers.¹

The business and correspondence of the office of the principal secretary had so increased that after the fall of Thomas Cromwell two secretaries were appointed, though the office itself was left undivided. Both domestic and foreign affairs were their joint responsibility. Technically, they were equal, with equal duties, and both received the same fee of £100 and shared the profits of the signet. This fiction of equality was maintained until the appointment of John Herbert as 'second secretary' in May 1600. It was common for the two secretaries to act together. Yet the queen's first principal secretary, William Cecil, exercised full power as sole secretary from 1558 to 1572. Francis Walsingham became secretary as early as 1573 and his lonely tenure from 1587 to 1590 was due to the fact that William Davidson, though disgraced, still received the emolument of the office. From 1590 to the appointment of Robert Cecil in 1596 there was no principal secretary.²

But the role played by the various secretaries was far from equal. Cecil and Walsingham gained an unrivalled knowledge of foreign affairs

¹ *Elton*, *The Tudor Revolution*, 300.

² For a good summary see *G. R. Elton*, *The Tudor Constitution: Documents and Commentary* (Cambridge, 1960), 116–19. For Davidson see *R. B. Wernham*, 'The disgrace of William Davison', *English Historical Review*, 46 (1931), 632–6.

and could effectively operate the central machinery for making foreign policy, and their personal contribution can be seen in the contents of some letters below. But not even they were always able to exert control over foreign policy. The others, like Cecil's immediate successor Thomas Smith, had continual trouble in persuading the queen to sign letters, and Thomas Wilson, for example, was secretary for only four years, 1577–81.¹

To help the principal secretaries in their work, they had the formal support of the Signet Office, which was mainly concerned with the authentication of documents on their way to the Chancery, Exchequer or Privy Seal. In addition, in the office of the secretary of state in England, as well as in similar administrative offices all over Europe, there were secretaries for translating and drafting correspondence in the appropriate languages. Latin, French and Italian were the official languages for England's diplomatic communications, but in the Elizabethan period there were secretaries only for the first two.² For correspondence with foreign powers, the secretaries had the help not only of its secretaries for foreign tongues, but the staffs of two offices – and also their own personal clerical staff – to write, receive, endorse, classify and file away the correspondence.

When an ambassador was sent abroad, he was not given letters patent under the Great Seal; nor was the commission enrolled in Chancery. Rather, his instructions were warranted for the Privy Seal by letters close under the signet. Although the instructions were clearly official letters emanating from the Crown, the drafts were often corrected by the principal secretary and endorsed by his personal clerical staff, and not until

¹ *Michael Barraclough Pulman*, *The Elizabethan Privy Council in the 1570s* (Berkeley, 1971), 151–2.

² *Florence M. G. Evans*, *The Principal Secretary of the State: A Survey of the Office from 1558 to 1680* (Manchester, 1923), 169. Italian letters were written by the secretaries of Latin and French tongues as well. The first German secretary was not appointed until James I's reign: *ibid.*, 168, 172; and *G. E. Aylmer*, *The King's Servants: The civil Service of Charles I, 1625–42*, 2nd edn. (1974), 14, 93, 205.

then submitted to the queen for approval and signature.¹ Letters given under the signet were in English, but those belonging to the queen's diplomatic correspondence with foreign powers, most of them being in Latin or French, were not sealed with the signet. These were not written in the Signet Office. The signet was not mentioned in their dating clause, nor was it affixed *en placard* by way of authentication. The royal signature written at the foot sufficed as proof of genuineness. Roger Ascham, however, when Latin secretary, countersigned them.²

The letters to foreign powers, despite the variety of their contents, were to a great extent standardized in their opening and closing. In addressing princes certain stereotyped formulae were used. To find out in what form letters should be drafted, the writer usually turned to one of the Formulary-, Letter- or Precedent-Books, in which he could find a prototype for a very wide variety of letters.³ When the letter had been written, a space was often left for the date to be filled in later on. This suggests that it was not until a day or so after it had been authorized that a letter was ready for signature. It also seems probable that the queen never saw a number of them until they were submitted ready for the signature. When the matter at hand was important enough, the secretary himself wrote and sealed the queen's letters without permitting anyone else to see their contents.⁴

The letters discussed here are State Papers rather than personal letters. They are drafted or dictated on Elizabeth's behalf by her ministers,

¹ *E. I. Kouri*, *England and the Attempts to Form a Protestant Alliance in the Late 1560s: A Case Study in European Diplomacy*, *Annales Academiae Scientiarum Fennicae*, Ser. B, 210 (Helsinki, 1981), 79.

² See the letters nos. 1–5 below. For a comparison with the practice under Henry VIII see *Elton*, *The Tudor Revolution*, 283–4.

³ Ascham's Letter-Book, BL, Add. MS. 35840; Precedent-Book (1575), BL, Add. MS. 48018; and Formulary-Book for the clerk of the Council in Beale's hand, BL, Add. MS. 48150. For the German practice see, for example, *Das Titularbuch des Markgrafen Philibert von Baden-Baden*, GLA, Handschriften 1759; *Das Titularbuch von Württemberg 1576*, HaStA Stuttgart, Rep. A 236, Bü 466; *Das Formularbuch von Württemberg*, in Franz Kurtz's hand, c. 1570, HaStA Stuttgart, Rep. A 17, Bü 35.

⁴ See, for example, *Walsingham's Letter Book*, SP 104/163.

mostly by Cecil, Lord Burghley, and Walsingham. In a few cases they are corrected by her. She knew and approved their contents before signing them but was not responsible for their form or phraseology. They are *en clair* and provide examples of formal court hands of the time: they are written in a variety of handsome, relatively large italic hands, and are, with the exception of nos. 8, 11, 23, 24, all transcribed from the originals.

The first five letters below are written in a carefully cultivated italic script by Elizabeth's first Latin secretary Roger Ascham, humanist and scholar, and countersigned by him below the queen's elaborate signature, which was to become still more elaborate when she grew older. There seems to be no reason to doubt that at least letters nos. 14, 17, 18, 22, 28, 29, 30 and 31 – and probably the originals of the letters nos. 8, 23, and 24, which are transcribed from copies – were written by Elizabeth's Latin secretary Sir John Wolley.¹ He was appointed to his office in succession to Ascham, who died in December 1568, and retained it until his death in 1596. Ten years earlier he had been sworn in as a privy councillor. He was largely responsible for the conduct of the routine work of the office, in particular in the years 1587–90, when ill-health frequently incapacitated Walsingham.² Letter no. 36 below was obviously drafted by Dr. Christopher Parkins who was responsible for its contents.³ Parkins had acted as Latin secretary since Wolley's death, but was not officially appointed to his office until August 1601.⁴

But besides the Latin secretaries a number of other persons were employed to write letters to foreign powers. Their handwritings are familiar, though, as they are clerical hands, they seldom have any distinctive features: often, where we know a name we cannot assign a hand and

¹ See Sir John Wolley's handwriting as in his Letter-Book; CUL, Dd. 3.20.

² *Conyers Read*, Mr. Secretary Walsingham and the policy of Queen Elizabeth (3 vols., Oxford, 1925), 446–8; *Evans*, 54–5; *Owen*, 16–18. Thomas Edmondes was the only French secretary of importance in the Elizabethan reign: *Evans*, 170.

³ The letter is related to Parkins's own diplomatic activities. See letters nos. 32 and 34 below.

⁴ APC 16014, 179.

vice versa. Cecil had only two or three personal clerks, but Walsingham's Letter-Book is crowded with names of clerks and servants: Bayley, Cave, Cyprian, Faunt, and so on, altogether no less than twenty-eight; but with the exception of Cave and Faunt they are little more than names.¹ To make matters even more complicated, apart from the clerks in the Signet Office, the assistants of the principal secretary were his personal servants who left office with him. Yet besides the writers mentioned above we can try to identify a couple of other scribes.

Evans thought that Wolley probably had the entire charge of all the business that 'went in Latin'.² It seems, however, that letter no. 10, for example – and probably also the original of the letter no. 11 – were written by Lawrence Tomson, Walsingham's chief private secretary.³ Letter no. 15 was possibly drafted by Robert Beale when he acted as secretary in Walsingham's absence from England in 1583.⁴ Letters nos. 37 and 38 were probably dictated by Essex who was in charge of diplomatic correspondence during Robert Cecil's absence on an embassy to France in 1598, and they were possibly written by Francis Windebank.⁵

Of the letters transcribed below from copies, no. 8 was sent in June 1569 by Elector Frederick of the Palatinate as an enclosure to Joachim of Brandenburg. It was copied at the Secretarial Office of Heidelberg, as was also the letter no. 11.⁶ Letter no. 24, transcribed from a

¹ See Walsingham's Day-Book, BL, Harleian MS. 6035. Cave was especially engaged upon letters to French princes. For Faunt see 'Nicholas Faunt's Discourse touching the Office of Principal Secretary of Estate & c, 1592', ed. *Charles Hughes*. *English Historical Review*, 20 (1905), 499–508. For Cecil see *Alan G. R. Smith*, *Servant of the Cecils: The Life of Sir Michael Hicckes, 1543–1612* (1977), 28–31.

² *Evans*, 169.

³ For the handwriting see the copies in Sir Amyas Paulet's Letter-Book (BLO, Add. MS. 29063), which are mostly in the hand of Lawrence Tomson.

⁴ For the handwriting see the Formulary-Book for the clerk of the council in Beale's hand: BL, Add. MS. 48150.

⁵ For Essex see *Evans*, 56. For Cecil's embassy in France, Feb.–Apr. 1598, see *Calendar of the Manuscripts of the Most Hon. the Marquis of Salisbury*, 23 (1973), 10–74.

⁶ Frederick of the Palatinate to Joachim of Brandenburg, 25 June 1569, DZA, Hist. Abt. II, Rep. 14 Nr. 8a, Fasc. 1, Orig. Letter no. 11 was sent as an enclosure to Dresden.

Spanish copy, was possibly stolen or confiscated in transmission – a good example of the danger which beset diplomatic correspondence, especially in wartime.

As for the Latin used in the letters, a number of the 'mistakes' in the text are due to the fact that the writer has not always mastered the 'correct' spelling of the language and some of them are undoubtedly caused by a careless copyist. A prominent feature of the text is the relatively great amount of post-classical Latin words like *defensatrix*, *residencia* and so on.¹ Also, to several classical Latin words a new meaning has been given: *amando*, for example does not mean to exile (as in classical Latin) but to accredit.² Declension of comparatives often differs from the classical one. But this is not the place to discuss the philological aspect of the text. Finally, it is worth noting that in the Latin used in the German and Spanish copies nothing exceptional is to be seen.

One of the more striking developments during the sixteenth century was the growth of a permanent diplomatic service. By the end of the Elizabethan period, England had followed the continental practice of keeping permanent ambassadors or agents in foreign countries and there was also a resident agent – roughly equivalent to the modern *chargé d'affaires* – accredited to the German states. Besides these official representatives, both Walsingham and Robert Cecil had unofficial sources of information at various German cities as well as in Denmark and Sweden.³ The advanced Protestant diplomats, who filled many important posts in the Elizabethan foreign service, were usually used to conduct diplomacy in Scotland, France, the Low Countries, Germany and Scandinavia. For special missions the queen often delighted to send out second-rate chamber gentlemen who, compared with the representatives of the Spanish, French and imperial Crowns or the papal and Venetian

¹ For 'defensatrix' see letters nos. 14, 18, 20–34, 38 and 40 below. For 'residencia' see, for example, letter no. 29 below.

² For 'amando' see letter no. 31 below.

³ For Walsingham's sources of intelligence, c. 1580–90, see SP 12/232, fo. 12. For Cecil's intelligence service in 1598 see SP 12/265, fo. 133.

courts, all of which had a number of first-rate diplomats, were inadequately equipped with languages and social graces. Though during the years discussed here diplomatic practices were developing rapidly, England was not the first to benefit from the new methods. The failings of Elizabethan foreign policy can, therefore, be partly explained by inadequate personnel and technicalities of diplomacy.¹

Some of the envoys sent by the French Crown to the empire or to Scandinavia, like the resident ambassadors Guillaume Ancel at the imperial court and Charles Danzay at the Danish court or Gaspard de Schomberg, often sent on diplomatic missions in Germany, found it useful to learn the language spoken by the natives.² But the English envoys, who in those days did not expect foreigners to speak or understand English, made shift with whatever continental languages they happened to know. The *ad hoc legati* sent to the German princes and cities or to the northern kings usually relied on Latin, or sometimes – at courts heavily influenced by French customs and manners, like those in the Palatinate, Zweibrücken, Nassau and Hesse – on French. However, sometimes even Latin could not be used as a medium of communication, especially in personal negotiations with ruling princes – for instance Elector Augustus of Saxony, the political leader of the German Lu-

¹ *Kouri*, England and the Attempts to Form a Protestant Alliance, 80–1, 198–9.

² *G. Labouchere*, 'Guillaume Ancel envoyé résident en Allemagne (1576–1613) d'après sa correspondance', *Revue d'histoire diplomatique*, 37 (1923), 160–88. The documents relating to Gaspard de Schomberg's missions are widely scattered through many archives. For his activities, for example, in 1571/2 see BN, MS. fr. 17830; DZA, Hist. Abt. II, Rep. 11, Fascv. 89; GStA, Kb 90/12; GStA, Ks 16686; and SLHA, Geh. Arch., Loc. 8086. Concerning French diplomacy in the Baltic see *H. F. Rördam*, 'Résidents français près de la cour de Danemark', *Bulletin de l'Académie royale des sciences et des lettres de Danemark*, 13 (1898), 619–69; *Alfred Richard*, Charles Danzay, ambassadeur de France en Danemark (Poitiers, 1910), 10–78; and *G. Baguenault de Puchesse*, 'Un ambassadeur de France en Danemark au seizième siècle', *Revue d'histoire diplomatique*, 25 (1911), 185–94. Since the mid-16th century the northern powers had used mainly native diplomats. For Sweden see KA, Kammaren före 1630, Diplomaträkenskaper 1542–1719, 3–6.

therans in the latter half of the sixteenth century – due to their poor knowledge of the language.¹

Like the Habsburgs and Valois, the Tudor monarchs were well aware of the rhythm of the diplomatic *pas-de-trois*. Regular communications were of the greatest importance and the nature of policy-making can partly be explained by their efficiency. Although the royal postal organizations were established in the first half of the sixteenth century, they were still inadequate in the Elizabethan period. The queen's master of the posts, Thomas Randolph, was appointed in 1566 and served until 1590. His fee was £66 13s 4d a year. The courier was the main link between the princes, and the queen had a small number of men in whom she placed great trust to carry her dispatches abroad. The courier carried not only letters but also other documents like bills of credit, letters of exchange and even warrants for large sums, all of which he placed in a *bougette*, a leather or cloth sack.²

¹ For hardly flattering remarks relating to Elector Augustus's knowledge of foreign languages made by an English diplomat see Account of Germany, 21 June–30 Oct. 1569, LPL, Shrewsbury Papers 703, Copy. Augustus was not the only prince who had an inadequate grasp of Latin. Landgrave Philip of Hesse once asked his chancellor to present foreign documents to him in German, 'dann wir verstehen das Latin nit': Philip of Hesse to Johann Feige, 15 Dec. 1540, HStA Marburg, Pol. Arch. Philipps 556, Draft. Philip's son William of Hesse-Kassel knew Latin well and his knowledge of French was so good that Philip sometimes used to have letters to French princes translated by him: Philip of Hesse to William of Hesse, 3 Sept. 1559, HStA Marburg, Pol. Arch. Philipps 42, Orig. Albert V of Bavaria, the political leader of the German Catholics, wrote in 1588: 'Nota, lateinische, welsche vnd franzesische expedition, darzue sollen ain oder mer secretarius nach gelegenheit geordnet werden', GHA, Korrespondenzakten, 1712 E IV 7. This remark is in Albert's own hand.

² For Thomas Randolph's fee in 1569 see E 405/131. The German states too had a special courier master, ranking between the secretaries and clerks of the Secretarial Office, with a staff of couriers under him. For the various regulations related to the German courier practice see the Palatine Secretarial Office Ordinance of 1557, GLA, Abt. 77/1062; the Secretarial Office Ordinance of Saxony (1577), SLHA, Geh. Arch., Loc. 30558; for Brandenburg see the memorandum of Feb. 1598, DZA, Hist. Abt. II, Rep. IX, J 7; the Secretarial Office Ordinance of Württemberg (1553), HaStA Stuttgart, Rep. G 4, XLVII Bü 20; the Secretarial Office Ordinance of Hesse-Kassel (1581), HStA, OWS H 95; the Secretarial Office Ordinance of Saxony-Weimar (1573), TLHA, Ernest. Gesamtarch., Reg. B 1079; and the Secretarial Office Ordinance of Sachsen-Lauenburg, Schleswig-Holsteinisches Landesarchiv, Schleswig, 210/1312.

When the English couriers carried dispatches to or via France they landed at Boulogne, Calais or Dieppe. Couriers to the Low Countries and Germany usually left from Dover or Harwich. When the *Pas de Calais* ports were closed, the couriers went via Antwerp. A commonly used route to Germany was via Hamburg, especially after the late fifties. Couriers sent to Scandinavia went either direct by boat through the Sounds or often visited some German states or cities on their way. These normal routes for diplomatic communication were, however, often disturbed by hostilities or unfavourable weather.¹

Diplomatic mail was carried not only by ordinary couriers but often by diplomats of various ranks or even merchants and bankers travelling back and forth. Letters nos. 7, 22, and 23 below show the mechanics of diplomatic communications very well. As for no. 7, on 25 January 1569 Queen Elizabeth had formulated a brief answer to the Palatine alliance proposals and, once signed and sealed, it was given to Henry Killigrew, an envoy extra-ordinary, whom it had been decided to send to Germany. Due to the unfavourable weather and the critical political situation in England, Killigrew, accompanied by the Dutchman Johannes Junius de Jonghe of Brabant, who had been negotiating on the Palatinate's behalf with the English government, did not sail from Harwich until 20 February 1569. Two weeks later, having travelled via Heligoland, they arrived at Hamburg where they negotiated with the magistrates of the Hanse Town and the representatives of the Merchant Adventurers. On 12 March the travellers left via Kassel for Heidelberg.² Finally, on 29

¹ See *E. John B. Allen*, *Post and Courier Service in the Diplomacy of Early Modern Europe*, *International Archives of the History of Ideas*, 3 (The Hague, 1972), *passim*. For the development of the post service see *Martin Dallmeier*, *Quellen zur Geschichte des europäischen Postwesens, 1501–1806*, *Thurn und Taxis-Studien*, 9/1–2 (Kallmünz, 1977).

² See Henry Killigrew to Cecil, 6 Apr. 1569, SP 70/106, Orig.; CSPF 1569–71, 56–7; Killigrew to Cecil, 10 March 1569, BL, Cotton MS. Nero XI, Orig.; and Killigrew to Leicester, 11 March 1569, Magdalene College, Cambridge, Pepys MS. 2, Orig.

March, the letter arrived at the Secretarial Office of the Palatinate where a *ps. (praesentatum)* mark was written on it.¹

Letters nos. 22. and 23 below, as well as the letters the queen sent *mutatis mutandis* to the king of Denmark, electors of Brandenburg and Saxony, duke of Brunswick-Lüneburg, landgrave of Hesse-Kassel, and count Palatine, were given on 27 April 1585 to the German courier-*cum*-merchant Georg Zolcher, who had carried the queen's dispatches since 1568.² He took them to Hamburg, where on 7 May he gave them – except the letter to Württemberg, which he took himself to Stuttgart – to Sir Thomas Bodley, an English *ad hoc* envoy on his mission to Germany and Denmark.³ Bodley travelled via Wolfenbüttel to meet the English pensioner Duke Otto the Younger of Brunswick-Harburg, who was supposed to forward the queen's letters to the princes. Although Otto received them in mid-May, he did not send them on until the very end of the month.⁴ The letter to Landgrave William arrived at the Secretarial Office of Hesse-Kassel on 3 June, the letter to Duke Lewis reached Stuttgart on 11 June, and the letter to King Frederick II did not arrive at the Secretarial Office of Denmark until 13 June.⁵

¹ For the use of the notice of receipt see *Heinrich Otto Meisner*, *Archivalienkunde vom 16. Jahrhundert bis 1918*, 2nd edn. (Göttingen, 1967), 274.

² See the memorandum to Zolcher, 26 Apr. 1585, SP 81/3, Copy; CSPF 1584–5, 429. In recognition of his good services Zolcher was given on 27 Aug. 1574 a five years' monopoly for a certain heating device: *Calendar of the Patent Rolls, Elizabeth I, 1572–5*, ed. *N.J. Williams* (1973), 229.

³ Thomas Bodley to Walsingham, 7 May 1585, SP 81/3, Orig.; CSPF 1584–5, 466.

⁴ Bodley to Walsingham, 31 May 1585, BL, Cotton MS. Galba D IX, fo. 47, Orig. Otto the Younger of Brunswick-Harburg had received an English pension of 2,000 crowns since 28 Feb. 1560: E 30/1710.

⁵ Elizabeth I to William of Hesse-Kassel, 27 Apr. 1585, HStA Marburg, 4f Frankreich 620, Orig; the same to Lewis of Württemberg, HStA Stuttgart, Rep. A 63, Bü 64 no. 2, Orig.; and to Frederick II of Denmark, RA, TKUA, England A I 1, Orig. See the *praesentatum* marks.

ABBREVIATIONS

AE	Archives des Affaires Étrangères, Paris
AGS	Archivo General de Simancas, Simancas
APC	Acts of the Privy Council of England
ASV	Archivio Segreto Vaticano, The Vatican
BL	British Library, London
BLO	Bodleian Library, Oxford
CSPD	Calendar of State Papers, Domestic
CSPF	Calendar of State Papers, Foreign
CSPS	Calendar of State Papers, Spanish
CUL	Cambridge University Library, Cambridge
DZA	Deutsches Zentralarchiv, Merseburg
GHA	Geheimes Hausarchiv, Munich
GLA	Badisches Generallandesarchiv, Karlsruhe
GStA	Geheimes Staatsarchiv, Munich
HaStA	Hauptstaatsarchiv
HHStA	Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Vienna
HStA	Hessisches Staatsarchiv, Marburg
KA	Kammararkivet, Stockholm
LPL	Lambeth Palace Library, London
MLHA	Mecklenburgisches Landeshauptarchiv, Schwerin
PRO	Public Record Office, London
RA	Rigsarkivet, Copenhagen
SAL	Staatliches Archivlager, Göttingen
SLHA	Sächsisches Landeshauptarchiv, Dresden
SRA	Riksarkivet, Stockholm
StA	Staatsarchiv
StaA	Stadtarchiv
TLHA	Thüringisches Landeshauptarchiv, Weimar
WAPS	Wojewódzkie Archiwum Panstwowe w Szczecinie, Stettin

16. FOR TRUE FAITH OR NATIONAL INTEREST? QUEEN ELIZABETH I AND THE PROTESTANT POWERS

Both possibilities mentioned in the title imply that Queen Elizabeth had a foreign policy. But even this may be doubted. For we may ask how far her decisions to cope with new situations were consistent and prompted by traditionally accepted notions and how far by short-term reactions to events. Historical research today is still far from reaching a consensus in this matter. Using a rough oversimplification, we can state that there are two main conflicting strands of interpretation. One of them assumes that she was in her policy making more or less rational and constant. In its clearest form this interpretation has been maintained by the doyen among historians of Elizabethan foreign policy, R. B. Wernham.¹ In contrast, Charles Wilson, especially in his controversial study on Queen Elizabeth's Dutch policy, has little to say to her credit in this respect: he sees her policy as both inconsistent and incompetent, and her reign as a story not so much of policy as of its absence.² Less extreme than Wernham, but still seeing consistency in her policy, are Conyers Read and A. L. Rowse. Recent studies by Wallace T. MacCaffrey and George Ramsay

¹ *R. B. Wernham*, 'English Policy and the Revolt in the Netherlands', in *Britain and the Netherlands*, vol. I (London, 1959), pp. 29–40; *idem*, 'Elizabethan War Aims and Strategy', in *Elizabethan Government and Society: Essays Presented to Sir John Neale* (London, 1961), pp. 340–68; *idem*, *Before the Armada: The Growth of English Foreign Policy, 1485–1588* (London, 1980); *idem*, *After the Armada: Elizabethan England and the Struggle for Western Europe, 1588–1595* (Oxford, 1984).

² *Charles Wilson*, *Queen Elizabeth and the Revolt of the Netherlands* (London, 1970).

have tended to dwell on the *ad hoc* -nature of the queen's policies, though not so exclusively as Wilson.¹

In Counter-Reformation Europe as a whole, *les deux protectorats* were widely recognized, that of England over the continental Protestants and that of Spain over the Catholics. Queen Elizabeth's policy towards the Protestant powers was accordingly characterized by Protestant ideology and religious terminology. But in her political calculations the significance of these states was inevitably determined to a large extent by matters nearer England's shores. Further, any policy – confessional or otherwise – that she may have been trying to follow was necessarily shaped by the constraints of the time; by the various pressure groups representing conflicting strategic, ideological or commercial interests and by her limited finances. If indeed a policy with the Protestant powers is discernible, we may ask to what extent it was guided by 'True Faith', i.e. the idealistic defence of Protestantism as such, and to what extent by 'National Interest', or England's supposed political advantage.

In this paper the queen's relations with the German states, and to a lesser extent with the Scandinavian powers, are treated as the main point of interest. For the German Protestant principalities and the northern Lutheran monarchies were traditionally the senior representatives of the New Religion, whereas the Protestants in France, Holland and Scotland were, for most of the time discussed here, rebels fighting the lawful authority and the political role of those in Switzerland and Eastern Europe was still relatively small in international affairs. Moreover, research in the archives of sixteen countries suggests that Germany and

¹ For the earlier interpretation see *Conyers Read*, *Mr Secretary Walsingham and the Policy of Queen Elizabeth* (3 vols, Oxford, 1925); *idem*, *Mr Secretary Cecil and Queen Elizabeth* (London, 1955); *idem*, *Lord Burghley and Queen Elizabeth* (London, 1950). For the newer interpretation see *Wallace T. MacCaffrey*, *The Shaping of the Elizabethan Regime: Elizabethan Politics, 1558–72* (London, 1969); *idem*, *Queen Elizabeth and the Making of Policy, 1572–1588* (Princeton, NJ, 1981); *G. D. Ramsay*, *The City of London in International Politics at the Accession of Elizabeth Tudor* (Manchester, 1975); *idem*, 'The Foreign Policy of Elizabeth I', in C. Haigh (ed.), *The Reign of Elizabeth* (London, 1984), pp. 147–68.

Scandinavia were not, as has so often been assumed, of negligible significance in the story of Elizabethan foreign affairs.

I

At the European settlement of Cateau-Cambrésis of 1559 England lost Calais, her last continental possession. This alteration in the country's strategic situation forced her to abandon, albeit reluctantly, her former continentalist policy and move towards an insular defensive policy based upon sea power. But she could never entirely keep to the passive policy of maintaining a balance among the continental powers and trying to exploit the Habsburg – Valois struggle for hegemony. Thus near the beginning of Elizabeth's reign English foreign policy made the radical change from traditional rivalry with France to hostility against Spain and a nervous stance towards the Catholic powers in general. From now on the long-term Spanish threat dominated English foreign policy; moves in other sections of the international front usually produced a change in England's short-term aims only. In the queen's diplomacy there were two main rhythms: one dictated by the wars in France, and the other by the events in the Low Countries. She tried to hold Spain back from the domination of western Europe until the recovery of the French monarchy could provide an effective continental counterweight to Spanish power. The queen's dealings with her co-religionists form part of the complex changes in European politics that led to the formation of large-scale Protestant and Catholic alliances, and finally to the Thirty Years War. At that time, however, England was no longer the champion of the Protestant cause.¹

In any assessment of Elizabethan foreign policy, we must ask to what extent the queen could control and did control the necessary day-to-day

¹ *E. I. Kouri*, *England and the Attempts to Form a Protestant Alliance in the late 1560s: A Case Study in European Diplomacy*, (*Annales Academiae Scientiarum Fennicae*, Ser. B. CCX) (Helsinki, 1981), pp. 193, 197.

decisions. Yet it is a commonplace that it was she who played the decisive part in shaping policy. Usually she discussed its outlines with a few of her most influential ministers, but she made up her mind alone. On most issues of domestic policy there was a consensus at the centre of the policy-making scene, the earlier factional concept of Elizabethan politics can be dismissed, at least as far as the middle years of her reign are concerned. The faction struggle in her early reign, mainly between Cecil and Leicester, gave way after the crisis of the late 1560s to relative stability, and not until the bitter factionalism of the 1590s was the uneasy balance at council and court gravely disturbed by the rivalry between Essex and Cecil and their respective followers.¹

The Elizabethan régime was Protestant from the very outset, but in confessional aspects of foreign policy the councillors did not always agree. The interventionist party led by Leicester and Walsingham, and later by Essex, was supported by a number of the queen's other councillors and diplomats of a Puritan outlook. They thought that England should not remain indifferent to the conflict of Catholic and Protestant powers reaching from Scandinavia to the shores of the Mediterranean. According to them, the best solution was the identification of English interest with the Protestant interest and the pursuit of a firm Protestant alliance policy, to which the German states and Scandinavian powers were the key. Other strands of this policy involved the provision of sufficient aid to those fighting the Catholic monarchs in the Netherlands and France, keeping power in Scotland in Protestant hands and the attempt to convert and reduce all Ireland to obedience.² The wisdom of this straightforward commitment to a common cause of Protestantism was questioned by the anti-interventionists – even those, like Burghley, who in principle were sympathetic to Protestant policies. The queen, in contrast to many of her councillors and advisors, clearly followed a cautious

¹ See esp. *MacCaffrey*, *Queen Elizabeth*; and *Simon Adams*, 'Eliza Enthroned? The Court and Its Politics', in *Haigh*, *Reign of Elizabeth*, pp. 55–77.

² *Kouri*, pp. 14–15.

non-involvement strategy. Her reluctance to subsidise her co-religionists in Scotland or on the continent, however, sometimes arose from lack of money, and not just stinginess, as is sometimes maintained. She often thought it unwise to commit herself whole-heartedly to defence of continental Protestantism, although it fitted well with her strategic plans in general, since it would have hindered her attaining her political objectives elsewhere. Her dealings with her fellow-Protestants show something of the nature of her policy making in general. Asked to give his opinion on it, Sir Walter Raleigh said: 'her Majesty did all by halves.'¹ For her policy towards the Protestant powers, this criticism seems to be fair enough. Undoubtedly, however, the same criticism could be levelled against Philip II of Spain, Frederick II of Denmark, many of the German princes, or even against the Sultans. All of them were careful not to put everything on one card.

Although traditional dynastic rivalries had lost much of their former importance, after Cateau-Cambrésis there was to be no slackening of international tension. Religious differences cut across frontiers and disrupted national communities to such an extent that the political character of Europe was soon permanently changed by the polarisation of religious allegiances. Militant Calvinism started to take the lead in Protestant politics and to score successes in France, the Netherlands, Scotland, Germany, Switzerland, Poland and Hungary. This inevitably led to confrontation with Tridentine Catholicism. Statesmen often had to ask at this time whether foreign policy should be guided by consideration of national interest or religious allegiance. The question was most pressing in France, where the country remained under a Catholic monarch, but there was a breakdown of order as the Huguenots were trying to establish a right to their religion. Later, however, the French Crown had to decide whether to support the Huguenots in their anti-Spanish policy or to make common cause with France's traditional rival, Spain, against the

¹ *Edward Edwards*, *The life of Sir Walter Raleigh ... together with His Letters* (2 vols, London, 1868), vol. I, p. 245. Sir Francis Walsingham said of England's policy towards the Dutch: 'So our half-doing doth breed dishonour', *Wilson*, p. 105.

heretics. In England the Catholics found themselves trapped in a conflict of loyalties: whether to take part in the various plots supported by Spain and the pope against the heretic queen or to maintain their loyalty to her as their sovereign.¹

Among the Huguenots and the Dutch rebels, as Professor Koenigsberger has pointed out, religion was the binding force that held together the divergent interests of the different classes and provided them with an organisation and propaganda machine that created the first parties, in the modern sense, in European history.² Even some ruling princes thought it right and sometimes meritorious that political leagues should be joined, or arms taken up, with religion as *ultima ratio*. There were a few among Elizabeth's internationalist councillors who were ready to go to war for Protestantism, though the queen herself was far more cautious. There is little doubt that both Philip II of Spain or Elector Frederick of the Palatinate pursued ideologically motivated foreign policies. Needless to say, they seldom forgot their temporal ambitions.³

Since the days of Cateau-Cambrésis and the Council of Trent there had been ever stronger rumours about a Catholic League, headed by the pope and leading Catholic monarchs, to extirpate the New Religion and its adherents. The Franco-Spanish meeting in Bayonne in 1565 was seen among the Protestants as a confirmation of their fears. During the pon-

¹ *Arnold Pritchard*, *Catholic Loyalism in Elizabethan England*, (London, 1979). See also *Adrian Morey*, *The Catholic Subjects of Elizabeth I* (London, 1978).

² *H. G. Koenigsberger*, 'The Organisation of Revolutionary Parties in France and in the Netherlands during the Sixteenth Century', *Journal of Modern History*, XXVII (1955), p. 350.

³ For confessional policy see esp. *Ernst Walter Zeeden*, *Die Entstehung der Konfessionen. Grundlagen und Formen der Konfessionsbildung im Zeitalter der Glaubenskämpfe* (Münster, 1965), pp. 40, 123; *idem*, *Das Zeitalter der Gegenreformation* (Freiburg im Breisgau, 1967), pp. 106–7, 112–15, 189–91, 210–16, 265–7; *idem*, 'Grundlagen und Wege der Konfessionsbildung in Deutschland im Zeitalter der Glaubenskämpfe', in *Gegenreformation (Wege der Forschung, CCCXI)* (Darmstadt, 1973), pp. 96–101; *idem*, *Hegemonialkriege und Glaubenskämpfe 1556–1648 (Propyläen Geschichte Europas, vol. II)* (Frankfurt am Main/Berlin/Vienna, 1977), pp. 11–12, 16, 81–2, 151–3, 160, 225; *idem*, *Konfessionsbildung. Studien zur Reformation, Gegenreformation und katholischen Reform (Spätmittelalter und Frühe Neuzeit. Tübinger Beiträge zur Geschichtsforschung, XV)* (Stuttgart, 1985), pp. 278–83.

tificate of the new Medici pope, Pius IV (1560–65), the Counter-Reformation was successfully launched to regain lost territories.¹

The stepping up of Catholic activities, both ecclesiastical and temporal, gave the Protestant powers reason to believe that the Catholics had already concluded a secret alliance. A strong Protestant league would therefore not only be necessary in case of war but also effective in forestalling it: *'ein schwert das andere in der scheid behielte'* was the policy in Calvinist Heidelberg. This figure of speech about preventing war was echoed by minor Lutheran princes.² Although Queen Elizabeth, at least in the early days of her reign, was not so sure about the existence of such a league as some of her interventionist ministers, she wholly understood from the very beginning its propaganda value. Later the threatening developments, especially in France and the Netherlands, made her speak much more seriously about the Tridentine plan to annihilate the heretics and about the necessity of a powerful Protestant counter-league.³ In fact there was no offensive Catholic league, as numerous

¹ *Hubert Jedin*, *Geschichte des Konzils von Trient*, vol. IV (Freiburg im Breisgau, 1975). For the treaty of Cateau-Cambrésis see still: *Alphonse de Ruble*, *Le traité de Cateau-Cambrésis* (Paris, 1889).

² See, for example, the Palatine memorial, *s. d.* (late April 1569), SLHA, Geh. Arch., Loc. 7278, Copy; GStA, Ks 16682, Draft. Frederick of the Palatinate to Christoph Ehem, 6 June 1569, GHA, Korrespondenzakten 982/II, Copy. Report of the Brandenburg-Ansbach delegation, 10 September 1569, StA Nuremberg, Ansb. Rel. Akt. 31, Orig.

³ See, for example, Elizabeth I's instructions to Sir Thomas Bodley of 27 April 1585, SP 81/3, Copy; and Bodley to Sir Francis Walsingham, 31 May 1585, BL, Cotton MS. Galba, D IX, fo. 47r, Orig. See also the letters Queen Elizabeth sent on 27 April 1585 *mutatis mutandis* to Frederick II of Denmark, RA, TKUA, England A I 1, Orig.; William of Hesse-Kassel, HStA Marburg, 4f Frankreich 620, Orig.; Augustus of Saxony, SLHA, Geh. Arch., Loc. 7280, fos. 18r–19r, Orig.; and John George of Brandenburg, *ibid.*, fos. 2r–4r, Copy; Louis of Württemberg, HaStA Stuttgart, Rep. A 63, Bü 64, Orig. Copies of Elizabeth's letters to the electors of Saxony and Brandenburg, dukes of Brunswick-Lüneburg, Holstein and Württemberg, landgrave of Hesse-Kassel, Count Palatine John Casimir and Thomas Bodley (mostly in the form of extracts) in SAL, StA Schwerin, Aw 103, fos. 296r–299r, 304v–305r; and in CUL, Dd. 3.20, fos 224r–230r. Elizabeth's letters to Württemberg and Holstein, printed in *E. I. Kouri* (ed.), *Elizabethan England and Europe* (Bulletin of the Institute of Historical Research, Special Supplement, XII) (London 1982), pp. 45–9. The letter to Hesse is printed in *E. I. Kouri* (ed.), 'Six Unprinted Letters from Elizabeth of England to German and Scandinavia Princes', *Archiv für Reformationsgeschichte*, LXXIII (1982), pp. 246–8.

Protestants were inclined to think, and the attempts at a united Protestant front were counter-productive, causing increased papal and Spanish diplomatic activity. The energetic Cardinal Alessandrino, for example, did his best to persuade the Catholic states to give generous aid to the French Crown against the Huguenots. The argument used by him was strikingly similar to that used by the foremost champions of the Protestant League: if one of the fellow believers is attacked because of his religious beliefs, the others should hurry to help the one in real trouble instead of worrying about their own defence; should his house fall, it must per *ragione di stato* sooner or later bury the others beneath its ruins.¹

One of the factors spreading disunity among the German Protestants was that the Peace of Augsburg of 1555 had included only those who subscribed to the creed of the *Confessio Augustana*. Only they were granted a civil and political status equal to that of the Catholics, but the Calvinists, Zwinglians and Anabaptists were not included in the settlement. When Elector Frederick of the Palatinate, surnamed the Pious, as the first prince in the empire adopted Calvinism in 1563, there was a sudden polarisation of political and religious opinion. The Calvinist Palatinate soon distinguished itself by a militant anti-Catholic and anti-Habsburg policy. Frederick favoured a pan-Protestant alliance and thus soon became England's most important ally in the empire.² The Palatine statesmen were well aware that, ever since the principality embraced Calvinism, the German Lutherans had been suspicious not only of their theological but also increasingly of their political views: '*last baldt auf*

¹ Michele Bonelli to Giovanni Antonio Fachinetti, 9 February 1569, ASV, Segr. di Stato, Nunz. Ven. 8, Copy. The extract printed in C[alendar of] S[tate] P[apers] R[ome] 1558–71, p. 298, is taken from fo. 84, not fo. 80.

² For a short introduction to Palatine history see *Claus-Peter Clasen*, *The Palatinate in European History 1555–1618* (Oxford, 1966); and for the Upper Palatinate *Volker Press*, 'Die Grundlagen der Kurpfälzischen Herrschaft in der Oberpfalz 1499–1621', *Verhandlungen des Historischen Vereins für Oberpfalz und Regensburg*, CXVII (1977), esp. pp. 43–61; *idem*, *Calvinismus und Territorialstaat: Regierung und Zentralbehörden der Kurpfalz 1559–1619* (Kieler Historische Studien, VII) (Stuttgart, 1970).

P[falz] gelegt werden möcht, als wen sie eine neue conspiracy suchen wolt, dan was P[falz] tut ist übel getan', remarked Elector Frederick sourly.¹ They also knew that despite the abundant use of religious phraseology, there was a prevailing suspicion among the Lutherans that Queen Elizabeth was eager to ally with her fellow-Protestants only as a means of obtaining support against the great Catholic powers. In the Palatine propaganda for her this was promptly rebutted: militarily strong, geographically and politically secure, England would be able to solve her own problems without any help from outside. It would also be much easier for her than for the Germans to follow a policy of insular isolation. Elizabeth's proposals for a common Protestant front must therefore come from idealistic motives. The Lutherans should observe that the hostile measures adopted by the Catholics were ultimately directed *contra omnes ultramontanes*. The Spaniards, for example, were not only intent on making the Netherlands a *colonia Hispaniorum*, but were also forcing Westphalia and the duchy of Jülich to live under the same kind of constant fear as was the lot of the principalities facing the Turks, the arch-enemies of the empire.²

Despite the obvious difficulties Queen Elizabeth treated the German Protestants as a single group. Even in the latter part of her reign, English diplomacy was practised on the assumption that foreign policy could be conducted in isolation from recent doctrinal developments. Although she had closest links with the Calvinist Palatinate, she also tried to get a foothold in the Lutheran territories. But there were political quarrels and doctrinal differences between the various groupings among the Lutherans themselves. So it is no surprise that the English had no success here. In fact, such was the *furor theologicus* and the intolerance of

¹ The minutes of the Palatine Council meeting, 14 July 1568, GStA, Kb 89/3a, Draft.

² The Palatine memorial, s. d. (May 1569), SLHA, Geh. Arch., Loc. 7278, Copy; GStA, Ks 16682, Draft. Among the English MSS. there is an undated Latin summary of the Palatinate embassy to Saxony (May 1569), BL, Lansd. MS. 100/23.

the principalities, that even the political position of the Protestant Estates was weakened.¹

Most of the conservative, compromising and peace-loving Lutheran princes could not see Queen Elizabeth's proposals as a desirable alternative to the policy of the Austrian Habsburgs. Although the establishment of militant Calvinism in the Palatinate and of Tridentine Catholicism in Bavaria might mean that confessional conflicts would not only spread through the rest of Germany but also draw in foreign powers, the German Lutherans evidently did not regard the situation as serious enough to warrant commitment to anything that might be construed as a violation of the Peace of Augsburg or as a challenge to the emperor and the Catholic Estates. Of course, the permanency of this federative and inter-confessional policy depended on the parity of the two religious groups and on the emperor's capacity to keep the peace between them.²

¹ *Ernst Koch*, 'Striving for the union of Lutheran churches: the church-historical background of the work done on the Formula of Concord at Magdeburg', *Sixteenth Century Journal*, VIII (1977), pp. 108–15; and *Gerhard Müller*, 'Alliance and confession: the theological-historical development and ecclesiastical significance of Reformation confessions', *ibid.*, pp. 136–40. See also *Bernhard Lohse*, 'Das Konkordienwerk von 1580', in *Kirche und Bekenntnis. Historische und theologische Aspekte zur Frage der lutherischen und der katholischen Kirche auf der Grundlage der Confessio Augustana* (Wiesbaden, 1980), pp. 106–22; *Jörg Baur*, 'Abendmahlslehre und Christologie der Konkordienformel als Bekenntnis zum menschlichen Gott', in *Bekenntnis und Einheit der Kirche. Studien zum Konkordienbuch im Auftrag der Sektion Kirchengeschichte der Wissenschaftlichen Gesellschaft für Theologie* (Stuttgart 1980), pp. 195–218; and *Gottfried Adam*, 'Erwählung im Horizont der Christologie', *ibid.*, pp. 219–33.

² *Der Augsburger Religionsfriede vom 25. September 1555. Kritische Ausgabe des Textes mit den Entwürfen und der Königlichen Deklaration*, ed. *Karl Brandt*, 2nd edn (Göttingen, 1927). See also *Fritz Dickmann*, 'Das Problem der Gleichberechtigung der Konfessionen im Reich im 16. und 17. Jahrhundert', in *Zur Geschichte der Toleranz und Religionsfreiheit* (Darmstadt, 1977), pp. 203–51; *Otto Dann*, *Gleichheit und Gleichberechtigung. Das Gleichheitspostulat in der alteuropäischen Tradition und Deutschland bis zum ausgehenden 19. Jahrhundert* (Historische Forschungen, XIV) (Berlin, 1980), pp. 114–16; *Heinz Duchhardt*, *Protestantisches Kaisertum und Altes Reich. Die Diskussion über die Konfession des Kaisers in Politik, Publizistik und Staatsrecht* (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, LXXXVII) (Wiesbaden, 1977); *Martin Heckel*, *Deutschland im konfessionellen Zeitalter* (Deutsche Geschichte, vol. V) (Göttingen, 1983), pp. 33–66.

During the emergence of the nation states cynical power politics aimed at new territories and wealth often overshadowed more idealistic aims. Protestant and Catholic ideologies, with their religious terminologies and concepts, were used by both camps for political ends. In the history of German Protestantism there are plenty of examples that show how little weight the confession sometimes had beside political consideration. In 1551 the members of the Schmalkaldic League formed an alliance with Henry II of France, the persecutor of the French Protestants. In the following year, in return for generous subsidies for use against the emperor, they handed over to the king the bishoprics of Metz, Toul and Verdun.¹ There had been many other occasions when Lutheran princes, pursuing ruthless foreign policies to increase their individual power, had placed political expediency before confession. A good example was Maurice of Saxony, who subordinated his confession to his political advantage by his alliance in 1546 with Charles V against his fellow-Protestants, receiving as a reward the electoral dignity and the electoral lands confiscated from his relative John Frederick of Saxony-Weimar. Only a few years later, Maurice sought the alliance of other German states rebelling against the emperor and defeated him.² As another example one may also quote the prolonged negotiations between the French Crown and a number of Protestant princes in 1567.³ But the negotiating with, and seeking ties with, powers across the religious line was only one side

¹ *Gaston Zeller, La réunion de la Metz à la France 1552–1648* (Publications de la faculté des lettres de l'université de Strasbourg, XXXV) (Paris, 1926).

² *S. Issleib, 'Moritz von Sachsen und die Ernestiner 1547–1553'*, *Neues Archiv für sächsische Geschichte und Altertumskunde*, XXIV (1903), pp. 248–306. For the German territorial princes and their policies in general see *Ernst Walter Zeeden, 'Das Zeitalter der Glaubenskämpfe (1555–1648)'*, *Handbuch der deutschen Geschichte*, vol. II, 9th edn (Stuttgart, 1970), pp. 192–5. In English there are two studies by *F. L. Carsten, The Origins of Prussia* (Oxford, 1954) and *Princes and Parliaments in Germany from the Fifteenth to the Eighteenth Century* (Oxford, 1959). The last chapter of the latter is published also in German: *idem, 'Die deutschen Landstände und der Aufstieg der Fürsten'*, *Die Welt als Geschichte. Zeitschrift für Universalgeschichtliche Forschung*, XX (1960), pp. 16–29. See also *Henry J. Cohn, The Government of the Rhine Palatinate in the Fifteenth Century* (Oxford, 1965).

³ See esp. The Resolution of the Maulbronn convention, 17 July 1567, GStA, Ks, 16680, Orig.

of the matter. There was intense rivalry, sometimes open warfare, between states of the same religion.

II

Traditionally, England and the Catholic powers, especially France, had looked upon the strength of the German Protestant states and cities, and to a lesser extent the Scandinavian powers, as an essential factor in European diplomacy. The French had seen them as a counterweight to the Austrian and Spanish Habsburgs, the English as an insurance against isolation. Queen Elizabeth and her government recognised the necessity of being on good terms with the German Protestants as a prophylactic measure against Spain, France and even the emperor. When she thought the balance of power in Europe might change radically against the interests of her country, she mounted intensive diplomatic campaigns in Germany and in Scandinavia to gain allies.

Queen Elizabeth conducted prolonged negotiations with a number of suitors, some of them major political figures and some of them German princelings who had little to offer but themselves. These negotiations were not only matrimonial but political in nature. One of the suitors of royal blood was Eric XIV of Sweden, who, for his part, was desperately seeking an ally outside the Baltic area. The queen's dealings with Eric form a striking example of the fluctuation of the religious tone in her Protestant diplomacy. Early in the correspondence she wrote that he '*propter religionis erga Deum rectissimum cultum ... merito nobis carissimus esse debeat*', but in her game to buy England a major European ally he was nothing but a plaything '*donec Deus mentem nostram alio converterit*.'¹ Although the Privy Council, fearing a triangular alliance between Denmark, France and Scotland, had urged the queen to accept

¹ Elizabeth I to Eric XIV, 22 June 1561, SRA, Anglica 514, Orig. In my forthcoming Politics, Commerce and Religion in the Elizabethan Period a number of documents related to the Anglo-Swedish match will be printed *in extenso*.

the Swedish matrimonial proposal, her mind was never changed and the ardent Nordic suitor was forgotten.

Soon, however, the queen would be stressing more seriously the common 'True Faith' with this remote and obscure kingdom. The closing of the Antwerp market to the English in the 1560s drastically changed the pattern of the country's overseas trade: from now on it had to shift the bulk of its trade to the German and Baltic area. Here Sweden, thanks to its expansionist policy, especially in the areas which had earlier belonged to the Teutonic Order, exercised considerable control over the profitable Russian trade.¹ The pro-Catholic policies of Eric's successor, John III, well suited the plans of the Roman Church, which in trying to win back the *heretici ultramontani* paid special attention to North Europe.² John (whom Queen Elizabeth knew personally) was not only busy courting the pope, but was also making sympathetic gestures towards Philip II of Spain.³ Had the Catholic powers, and Spain in particular, gained enough influence in Scandinavia, there would have been a serious threat to English trade in the Baltic area.

The growing importance of the *Balticum* in the commercial calculations at the same time increased the political activity of the major powers in the region. In the course of the sixteenth century the northern kingdoms, particularly Denmark, began to feature in European affairs. The French had even maintained a resident ambassador at the Danish court since the early 1540s.⁴ The English, for their part, had a resident agent

¹ For a comprehensive survey on Swedish foreign policy in the period see *Wilhelm Tham*, *Den svenska utrikespolitikens historia* (2 vols, Stockholm, 1960). See also *Henryk Zins*, *England and the Baltic in the Elizabethan Period* (Manchester, 1972); *Artur Attman*, *The Struggle for Baltic Markets: Powers in Conflict, 1558–1618* (*Acta Regiae Societatis Scientiarum et Litterarum Gothoburgensis*, Ser. Humaniora, XIV) (Gothenburg, 1979).

² *Oscar Garstein*, *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia until the Establishment of the S. Congregatio de Propaganda Fide in 1622* (2 vols, Oslo, 1963–80); *Vello Helk*, *Laurentius Nicolai Norvegus* (*Kirkehistoriske studier*, II, 2) (Copenhagen, 1966).

³ See esp. the numerous documents preserved in AGS, Secr. de Estado, 687.

⁴ *Gaston Zeller*, *Les temps modernes. Histoire de relations internationales* (2 vols, Paris, 1953), vol. I, pp. 82–4. Concerning French diplomacy in the Baltic see *H. F. Rördam*, 'Résidents français près de la cour de Danemark', *Bulletin de l'Académie*

in Germany, but only unofficial sources of information in Denmark and Sweden.¹ The possibility of co-operation between France and Denmark, and of French and Spanish expansion into the Baltic area were the greatest problems in English security policy in northern Europe. The increased English diplomatic activity was a precautionary measure adopted in case the Catholics decided to take advantage of the weakening of the Protestant front or even attempted to use the northern powers to threaten England's political and commercial interests. A strong and friendly Baltic was vital for the queen's foreign policy.

For England the relatively strong Lutheran states in Scandinavia – with their close political, economic, dynastic and religious ties with the Protestant ruling houses of Germany – were potential allies, but the English were outwitted there by the French with their superior understanding of the area. Sweden as well as Denmark sometimes followed a policy of *rapprochement* towards France and against the Habsburgs, as it had done earlier, even in the form of a political treaty.² Now Denmark controlled the Sound and the Great and Little Belts; and although the English discovered in 1553 the northern route through the White Sea to Russia, the great bulk of their trade went through the Sound. The queen was well aware that her finances were largely dependent on the trade in the North Sea and the Baltic conducted by English companies. These played an interesting part in mercantile diplomacy as well as in her policy

royale des sciences et des lettres de Danemark, XIII (1898), pp. 619–96; *Alfred Richard*, Charles Danzay, ambassadeur de France en Danemark (Poitiers, 1910), pp. 10–78; and G. Bagnenault de Puchesse, 'Un ambassadeur de France en Danemark au seizième siècle', *Revue d'histoire diplomatique*, XXV (1911), pp. 185–94. Since the mid-sixteenth century the northern powers had used mainly native diplomats. For Sweden see KA, *Kammaren före 1630, Diplomaträkenskaper, 1542–1719*, 3–6.

¹ For Sir Francis Walsingham's sources of intelligence, c. 1580–90, see SP 12/232, fo. 12. For Robert Cecil's intelligence service in 1598, see SP 12/265, fo. 133.

² For Swedish foreign policy in the mid-sixteenth century, see esp. the balanced and well-documented study by *Sven Lundkvist*, *Gustav Vasa och Europa. Svensk handels- och utrikespolitik 1534–1557* (*Studia historica Upsaliensia*, II) (Uppsala, 1960).

of financing German mercenary armies fighting for 'True Faith' in the Netherlands and France.¹

Essential to Elizabeth's plans for the Baltic had been the prevention of Catholic expansion to the East and securing her own access to the markets there. The English penetration of the area was greeted by increasing suspicion from the great Catholic powers and engendered a sour reaction besides from the Hanseatic League. The maritime cities gradually came to fear English commerce almost as much as Spanish political aggression; and such powers as the duchies of Prussia, Pomerania and even Mecklenburg regarded English intentions with uneasiness. To avoid increasing hostility, Elizabeth hesitated for a long time before interfering, for example, with the flourishing Hansa trade of war-material with Spain and Portugal. When she at last acted, she tried to play down the ill feelings of her fellow-Protestants by referring to the same principles and assumptions of the *ius gentium* in naval warfare that the German arms suppliers had cited in protest. At this time these principles were common to all the main powers.² But despite all pre-

¹ So, for example, of the £20,000 paid to the Huguenots in the summer of 1569 £7469 was delivered at Hamburg through the Merchants Adventurers and the remaining £12,531 in London: The instructions to Sir Thomas Gresham, 28 July 1569, BL, Lansd. MS. 102, Draft. Payment of the loans started on 30 July 1569; see E 351/31. The loan was advanced against the security of jewels sent to England by the Huguenots: see Coligny to Cecil, 6 June 1569, and the inventory of the jewels sent to England, 12 June 1569, BL, Cotton MS. Caligula, E VI, Orig.; Copy in BN, Moreau 718.

² In early 1589, after accusing the Hansa of having supported the Spaniards, some 60 Hanseatic vessels in Lisbon were seized on the order of the Privy Council: A[cts of the] P[rivy] C[ouncil], 1588–89, p. 192; see the declaration of the Privy Council on 27 July 1589, Kölner Inventar, ed. K. Höhlbaum and H. Keussen (Inventare hansischer Archive des sechzehnten Jahrhunderts, I/II) (2 vols, Leipzig, 1896–1903), pp. 937–9. See also A declaration of the causes which moved the chief commander to take and arrest in the mouth of the river of Lisbon certain ships (1589). It was written by Robert Beale: BL, Add. MS. 48023, fos. 220–29, Draft. Elizabeth I to John Frederick of Pomerania-Stettin, 15 December 1597, WAPS, Rep. 4, P I Tit. 14, Nr. 8, Orig. Printed in *Kouri*, Elizabethan England, pp. 66–71. For international practices see Antonio Maria Salviati to Ptolemaio Galli, 2 October 1577, ASV, Segr. di Stato, Nunz. Francia 10, orig.; Rudolph II to Elizabeth I, 12 August 1582, HHStA, SAAS England, Hofkorrespondenz 2, Copy; Frederick II of Denmark to the Hansa Towns, 15 December 1585, BL, Add. MS. 48009, fos. 757–60, 763–64, Copies.

cautions the English confiscation policy was seen almost as piracy by both Germans and Scandinavians.¹ Here too, therefore, Elizabeth's real prospects of advancing her commercial and other secular ambitions under the pretext of common religion were less hopeful than she appears to have thought. The prolonged battle over the privileges of the Merchants Adventurers and the Eastland Company on the continent, which were held in exchange for corresponding Hansa privileges in England, was a good example of the nagging disputes which weakened the solidarity of the Protestant camp. At the same time these commercial conflicts between the powers of the same religion illustrate the limits which temporal interests imposed upon religion as a guide in international affairs.

There was continual diplomatic communication between Queen Elizabeth and the representatives of the other Protestant powers. The treatment accorded to foreign diplomats varied with the gravity of international situation, and perhaps with the queen's moods. In the accounts of Danish and Swedish envoys there are complaints about her treating them high-handedly. On several occasions she did not hesitate to show her contempt for Dutch emissaries (who were not high enough rank for her liking), though she saw even more clear than they did all the strategic advantages that helping the Dutch and French would bring – such as preserving the continental coast of the English Channel from domination by her enemies. Occasionally she was sharp, and even rude, to the Huguenots, and to a lesser extent with the representatives of various German princes, who by using biblical language tried to remind her of

¹ According to *Camden*, the Germans' attitude amounted to 'hatred': Princesse Elizabeth (London, 1630), p. 413. Even when the ships of neutral or friendly states were victims of the English confiscation policy, the queen usually refused all the claims for restitution or redress: see, for example, Elizabeth I to Christian IV of Denmark, 7.6.1592 and 30.11.1594, RA, TKUA, England A I 1, Orig. Elizabeth I to George Frederick of Brandenburg, 20.7.1594 and 12.5.1595, SAL, StA Königsberg, HBA, G 747 and G 748, Orig. See also Albert Frederick of Prussia to Elizabeth, 25 September 1569, SAL, StA Königsberg, HBA, Konzepte G, 1263, Draft. The German princes tried also to obtain safe-conducts from the queen for their ships: John Albert of Mecklenburg-Schwerin to Elizabeth, 8 April 1569, BL, Cotton MS. Galba, B XI, Orig.

her responsibilities as a patron of the oppressed brethren in faith. Johann Wolf from Zweibrücken, for example, was warned by her that the Germans would be gravely mistaken if they thought of her as a simple and foolish woman who gave money so that Elector Frederick and John Casimir could conduct a war in France as they pleased. As the diplomat tried to defend his pious countrymen, who were fighting for the Huguenots and spending a considerable amount of their yearly income for this purpose, she rounded on the unfortunate man and accused the Germans of being selfish, fickle, evasive and tight-fisted. She requested that these observations be passed on to the German princes. Finally she denounced the French Protestants who acted as changeably as an illogical woman (her words). The audience lasted an hour and a half.¹

III

Early in Elizabeth's reign, when her country's place in international affairs was still somewhat uncertain and she badly needed allies, not least because of the growing French influence in Scotland, she stressed theology and confessional unity in her dealings with her fellow-Protestants, and especially with those of Germany, much more than she did in her last years: *'pura illa Christi religio, quae in scriptis prophetis, apostolicis et symbolis tradita est, in omnibus nostri regni ecclesiis reponatur'*, she wrote to Augustus of Saxony, the political leader of the German Lutherans.²

¹ Johann Wolf's account, October 1569, HStA Marburg, 4f Pfalz 798, Copy. In June 1568 the Huguenots owed 50,00 livres and 27,000 gulden to the Palatinate: see John Casimir to Frederick of the Palatinate, 3 June 1568, GStA, Ks 16681. I have found no evidence that the Huguenots paid the money back at all. In 1577 the Palatinate's ordinary revenue was given as 122,940 gulden: GLA 77/6135 [1 gulden = 3s. 9d ; 1 livre (sol-denier) = 2s.].

² Elizabeth I to Augustus of Saxony, 3 December 1559, SLHA, Geh. Arch. Loc. 8019, Orig.

Even when the queen's religious words appear most sincere, they often had as background the hard politics of national survival. It must be remembered that the use of certain stereotyped religious formulae in the diplomatic correspondence was part of the *commune bonum* of the time, and Elizabeth followed this practice. The letters of condolence, for example, were usually packed with them. Sometimes, perhaps, the sentiments were genuine, as in the case when Elizabeth wrote, on 8 June 1588, to the Danish government because of the sudden death of Frederick II, stating that his death was not only a sad bereavement to her but also a grave loss for Christianity, which the king had protected and furthered during his lifetime. The '*respublica Christiana vera*' could not mourn enough for the '*religionis munitissimum columen*'.¹ The Scandinavian powers had usually tried to stay neutral in the various European wars of the time, but Frederick II, anxious to offer his mediation, had during the last years of his life played an important part in Anglo-Spanish peace negotiations. Two days after the queen signed the letter, her fleet was driven back to Plymouth after struggling in vain against adverse winds at the mouth of the Channel – she had sent it to destroy the Armada at the Spanish coast. There was also no doubt that there would be a decisive battle in which also the fate of the 'True Faith' would be at stake. Frederick's death was a blow not only for the English but also for the West European Protestants fighting the Spanish *tercios*.²

¹ Nec vero nobis solum hoc tam acerbo casu incredibile detrimentum accidit sed religioni etiam Christianae (cuius dum vixit unicus fautor erat quamque studiose semper auxerat) grave vulnus inflictum est. Non satis igitur dolenter nec sui clementissimum et optimum principem nec nos fidissimum fratrem et amicum coniunctissimum nec respublica Christiana vera religionis munitissimum columen deflere possumus. Elizabeth I to the Danish Chancellor and Councillors, 8 June 1588, RA, TKUA, England A I 1, Orig.

² In the summer of 1586 a Danish ambassador negotiated with Queen Elizabeth: C[alendar of] S[tate] P[apers] S[panish] 1580–86, pp. 584–5; and in the following spring Frederick II sent an ambassador to Philip II: CSPS 1587–1603, p. 235. Later, Frederick II proposed to despatch commissioners to Emden in August and asked the English and the Spanish to do the same: Walsingham to Buckhurst, 13 June 1587, SP 84/15; Burghley and Sir James Croft to Andrea de Loot, 14 June 1587, SP 77/1. In August 1587 the queen suggested to Frederick II that the Anglo-Spanish peace negotiations should be held in late September at Bergen-op-Zoom: Elizabeth I to Frederick II, 23 August 1587, RA, TKUA, England A I 1, Orig. In

The fact that the Danish King was accepted as a honest broker by His Most Catholic King as well as by Queen Elizabeth reflects the growing friendliness between Copenhagen and Madrid, which persuaded her to take new political initiatives in order to ensure at least the benevolent neutrality of the Baltic states.

Again, when the queen was informed of an assembly to be held at Magdeburg in 1577 to discuss the ideological differences between the Protestants as a whole and the *rabies theologorum* among the German Lutherans in particular, she forthwith sent the German-born Daniel Rogers as *ad hoc* envoy via Heidelberg to the meeting. The main reason for Rogers' mission, however, was to negotiate in the Palatinate the terms for a loan to a mercenary army and to induce the Count Palatine John Casimir, who was usually willing to oblige if suitably rewarded for his pains, to fight the Spaniards in the Netherlands.¹ This ambitious adventurer, a wild and hard-drinking Calvinist *condottiere*, was on several occasions persuaded by the queen to fight for 'the cause of common faith', especially when there was the prospect of Spanish or Guise warships in the English Channel. When the threat seemed to be imminent, she even promptly paid the promised subsidies to him and his *Reiter* and *Landsknechte*. Maintaining her credibility by such means, she was able, should the need arise, to raise a mercenary army in Germany thus avoiding the loss of English lives. Although John Casimirs expedition into the Netherlands ended in disaster – as had happened before and would happen again – the queen did not let her protégé down. When he visited

September she decided to send Daniel Rogers to Denmark: Burghley to Walsingham, 11 September 1587, SP 12/203; Instructions for Rogers, 20 September 1587, SP 75/1.

¹ *Kervyn Lettenhove* (ed.), *Relations politiques des Pays-Bas et l'Angleterre sous le règne de Philippe II (Chroniques belges inédites, X)* (11 vols, Brussels, 1882–1900), p. 281. See also Elizabeth I to Louis VI of the Palatinate, 21 August 1577, SLHA, Geh. Arch., Loc 7278, fo. 232r, Copy. Copies in HaStA Stuttgart, A 114, Bü 9, Nr. 2; DZA, Hist. Abt. II, Rep. 13, Nr. 15cd, Fasc. 4, fo. 19r–v; SP 104/163, fo. 29v; BL, Add. MS. 48128, fo. 151r. Printed in *Kouri*, *Elizabethan England and Europe*, pp. 32–3. There are numerous documents relating to the convention of Magdeburg in BL, Add. MS. 48485.

England in 1578, he was given a hero's welcome and was invested with the Order of the Garter.¹

In her diplomatic dealings with her co-religionists Queen Elizabeth posed as a sincere Protestant, but she was usually averse to spending money, not to mention sending regular troops, for the common cause. So, for example, when in the summer of 1583 Navarre had sent Jacques de Ségur-Pardaillan, who had served as a Huguenot envoy in several missions to England, to the queen to ask for help, she refused to give any. In order to get rid of him as soon as possible, she recommended him warmly to a number of European Protestant potentates, including Frederick II of Denmark, and the leading German princes.² Although she was well aware that the main purpose of the Huguenot mission was to organise a pan-Protestant political alliance, including England and the German states (which were supposed to provide most of the necessary finance) as well as Navarre and Denmark, in her letter she mentioned only the theological bait of the Huguenot missions: she spoke of a common synod of the Protestants in order to achieve unity in doctrinal matters, particularly those concerning the Eucharist.³

¹ In *Friedrich von Bezold* (ed.), *Briefe des Pfalzgrafen Johann Casimir mit verwandten Schriftstücken* (3 vols, Munich, 1882–1903) appear a number of Queen Elizabeth's letters which throw light on Anglo-Palatine dealings on behalf of the Dutch rebels and the Huguenots.

² Instructions to Jacques de Ségur-Pardaillan, 15 July 1583, AE, Correspondance Politique, Allemagne 2, Copy. Copies also in SP 78/10, fo. 2; BL, Add. MS. 48126; DZA, Hist. Abt. II, Rep. 11 Nr. 82, Fasc. 5, and Nr. 89, Fasc. 3; GStA, Ks 16693; StaA Frankfurt am Main, Reichssachen III, Mb A 1. On 6 October 1583 Queen Elizabeth sent *mutatis mutandis* letters to Frederick II of Denmark, RA, TKUA, England A I 1, Orig.; Augustus of Saxony, SLHA, Geh. Arch., Loc. 9304, fo. 73r; John George of Brandenburg, DZA, Hist. Abt. II, Rep. 11, Nr. 89, Fasc. 3, fo. 13r–v, and SLHA, Geh. Arch., Loc. 9304, fo. 20r–v, Copies. Copies of the queen's letters to Augustus of Saxony, John George of Brandenburg, Jacques de Ségur-Pardaillan, Julius of Brunswick-Wolfenbüttel, Louis of Württemberg, John Casimir and Louis of the Palatinate as well as William of Hesse-Kassel in CUL, Dd. 3.20, fos. 198v–203r.

³ The internal theological development in Germany in the early 1580s was determined first by the question about the doctrines of the Lord's Supper and Christology, and secondly by the arguments concerning original sin and justification by faith. In the East German archives, particularly, there is still a great amount of material – little used or unseen – relating to the various meetings held by the quarrelling theologians: see esp. DZA, Hist. Abt. II, Rep. 13:6/3–6, 9; 7–8a; 13a; 14cd/1–2;

Queen Elizabeth's 'theological' arguments were always of a homely sort. It is difficult to find covenant theology, for example, mentioned *expressis verbis* as a proper justification for Protestant alliances. We may note in passing that the Palatine statesmen were less scrupulous in using such terminology to advance their secular aims.¹ In her propaganda in Germany Elizabeth referred frequently to the long-term Catholic programme for destroying the Protestant religion, but she was not astute enough to appeal to German pride of independence by suggesting that a close Protestant co-operation would defend the *fürstliche Libertät* or even the *Freiheit der deutschen Nation*. This argument was freely used by the Palatinate.²

Needless to say, the majority of the Lutheran princes suspected the real motives of Elizabeth's diplomacy, despite its conspicuous use of Protestant ideology and religious phraseology, to be primarily secular, i.e. political and national. The English policy of confiscation and narrow pursuit of trading interests had increased antipathy towards England, especially in the Baltic area, and when the queen, frightened by the serious Anglo-Spanish crisis in the late 1560s, started a propaganda campaign in Germany to achieve a wide-based Protestant defensive alliance, the majority of the Lutheran princes thought simply that '*die Königin*

14c(2); 14ef; 15ab/1–12; 15e; 15g–o; 15s–u; 16/1, 5; 17/2–9; Rep. 14: 7/1–5; 8b/1–4; 8c/2–7; 9a/4. SLHA, Geh. Arch., Loc. 9310, 10303, 10306, 10309–10, 10316–17, 10321–26.

¹ The Palatine memorial, *s. d.* (May 1569), SLHA, Geh. Arch., Loc. 7278, Copy; GStA, Ks 16682, Draft. See also the minutes of a secret session of the Palatine Oberrat at Heidelberg, 7 December 1569, GStA, Ks 16683, Copy. For the role of covenant theology in policy making in general see *Gerhard Oestreich*, 'Die Idee des religiösen Bundes und die Lehre vom Staatsvertrag', in *Zur Geschichte und Problematik der Demokratie: Festgabe für Hans Herzfeld* (Berlin, 1958), esp. pp. 19–20.

² John Casimir of the Palatinate to John of Brandenburg-Küstrin, 25 July 1569, DZA, Hist, Abt. II, Rep. 14, Nr. 8a Fasc. 1, Orig; *idem* to Julius of Brunswick-Wolfenbüttel, 25 July and 6 August 1569, GStA, Ks 16682, Copies.

wollte durch dieses verbundnuss Ihre eigene prophan sache mit Frankreich und Hispanien ausrichten'.¹

The English envoys sent to the Lutheran states of Germany and Scandinavia were often instructed to tell their hosts that Queen Elizabeth accepted the doctrines formulated in the *Confessio Augustana* – but usually without convincing them. So the minor princes like Brunswick-Wolfenbüttel or Mecklenburg-Güstrow said on one occasion that they did not know what her religious beliefs were – Calvinist, Zwinglian or even Catholic – but they assumed they were not Lutheran and were anyway a cover for cynical nationalism. They accused her of having involved herself in the French Civil War under the pretence of religious motives, but in reality to advance her own political aims abroad.² Even the two Lutheran Electors attacked her religious stance: Augustus of Saxony gave notice that he would enter into an alliance with the queen only if she were willing to adopt religious beliefs which conformed to the *Confessio Augustana*.³ Joachim of Brandenburg, for his part, would never ally with Calvinists and Zwinglians. If the Germans were willing to enter into some special agreement with the extremist English, he maintained, they ought to make a still closer alliance with Lutheran Denmark and Sweden. The apparently dominant role of religion in politics among the Germans, in contrast to the English, is well illustrated by the treatment of a French king, desirous to become a member of the Schmalkaldic League: *‘wenn er auch zu irer religion trete, so wollten sie in einnemen*.’⁴

¹ Report of the Mecklenburg delegation at the Convention of Erfurt, 10 September 1569, MLHA, Reichstagsakten, III 037, Draft.

² Report of Brandenburg-Küstrin delegation, 10 September 1569, DZA, Hist. Abt. II, Rep. 14 Nr. 8a, Fasc. 1, Orig.; Report of the Mecklenburg delegation, 10 September 1569, MLHA, Reichstagsakten, III 037, Draft.

³ Christoph Ehem's report, 19 September 1569, GStA, Ks 16682, Copy.

⁴ Report of the Saxony-Weimar delegation, 10 September 1569, TLHA, Ernestinisches Gesamtarchiv, Reg. 344, Orig.; Report of the Mecklenburg delegation, 10 September 1569, MLHA, Reichstagsakten, III 037, Draft; Report of the Brandenburg-Ansbach delegation, 10 September 1569, StA Nuremberg, Ansb. Rel. Akt. 31, Orig.

Elizabeth's religious beliefs were time and again cited by the Germans as the obstacle to co-operation. But were doctrinal matters really at the centre of German rejection of the queen's proposals? Certainly there were principalities which dismissed them mainly because of theological objections. The strict Gnesio-Lutherans (who thought themselves to be the only genuine Lutherans), especially those of Saxony-Weimar, condemned the English as Zwinglians, and as such little better than Calvinists or Huguenots, whom they thought worse than even the Catholics.¹

In the course of time confessional-ideological conflicts developed among the Protestants as a whole, theological differences being endemic among the German Lutherans. All this weakened their position as a political group, while the Catholics were gathering strength. A good example of the diminishing solidarity is to be seen as early as during the Second War of Religion in France. The influential Duke Christopher of Württemberg, who knew his way around both at the imperial court and in diplomacy with France, and who had played in the mid-1560s an important role as a mediator in the Anglo-Austrian match, wrote that Prince Condé's cause was '*mer ein privat affect aus hass vnd neid so er zu etlichen hatt dann ein iusta causa belli*' and that the Palatinate tried to help the Huguenots '*zur erhaltung des Zwinglianismi vnd Calvinismi welches aber gegen gott noch sonst pollicite nit verthedigt kan werden*'.² In doing so he no doubt expressed the feelings of the majority of his fellow princes, who considered the wars in France not so much wars of religion as the struggle of ambitious noblemen.

Because of the traditionally close relations between the Netherlands and the empire the German Lutherans were more favourable towards the Dutch rebels than towards the Huguenots. But even there Augustus of

¹ Nicolaus Schenk von Schmiedberg to John Casimir, 25 September 1569, GStA, Ks 16682, Draft.

² Christopher of Württemberg's memorandum, *s. d.*, HaStA Stuttgart, G 2-8 XLIX, Bü. 2/1a, Draft. For his part in trying to arrange a match between Queen Elizabeth and Archduke Charles of Austria see esp. HaStA Stuttgart, A 114 England 5, and HHStA, SAAS England, Dipl. Korr. 16.

Saxony, citing biblical passages, forthrightly condemned, a least in writing to the Duke of Alba, the political doctrine justifying active resistance against lawful authority.¹ This disapproval of rebellion against a legitimate ruler was even more strongly expressed by Queen Elizabeth, who also deeply distrusted the religious enthusiasm of the French and Dutch Calvinists.

Generally speaking, the Lutheran rulers of Germany, with the exception of princes like Adolph of Holstein or Joachim of Brandenburg, paid more attention to religion in their policy making than did Queen Elizabeth. In the Cologne War 1583–85/89 the point at issue, at least in her eyes, was not so much the *reine Lehre*, as many of the Germans preferred to see it, but the strategically situated lands of the Cologne Electorate.² The Lutherans, however, had little in common with their fellow princes (like those of the Electoral Palatinate or Nassau-Dillenburg) who, mainly for confessional reasons, saw it as their duty to help other Protestants within the boundaries of the empire or elsewhere even if that meant violating the valid constitutional laws.

Of course, the Lutheran princes themselves sometimes used religious talk as a cover for political manoeuvrings. When it suited them, they reacted favourably to Queen Elizabeth's policy for *defensio religionis* against the papal, Spanish and French intrigues, particularly when they thought they would soon be needing her help against a possible spreading of an international conflict into the empire.³ On the other hand,

¹ Augustus of Saxony to the Duke of Alba, 6 December 1567, AGR, Secr. Allem. 175, Orig.

² Gebhard's most active ally at the time, the Count Palatine John Casimir, was supported by English and Dutch money, while Spanish and Bavarian troops reinforced his rival, Ernest von Wittelsbach. For the Cologne War see *Max Lossen, Der Kölnische Krieg* (2 vols, Munich/Leipzig, 1882–97); *Günther von Lojewski, Bayerns Weg nach Köln. Geschichte der bayerischen Bistumspolitik in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts* (Bonner historische Forschungen, XXI) (Bonn, 1962); *Franziska Jäger-von Hoesslin* (ed.), *Die Korrespondenzen der Kurfürsten von Köln aus dem Hause Wittelsbach (1583–1761) mit ihren bayerischen Verwandten* (Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde, LXI) (Düsseldorf, 1978).

³ Augustus of Saxony to George Frederick of Brandenburg (and *mutatis mutandis*) Ulrich of Mecklenburg-Güstrow, Joachim Ernest and Bernard of Anhalt, 26 June

Augustus of Saxony answered the Huguenot diplomats' desperate plea for help for their cause in France with hypocritical words of comfort: the church built upon the true Gospel would gain victory at the end in spite of temporary reverses.¹ During the Second War of Religion his total help for the Count Palatine John Casimir's army sent to France to fight the Catholics had been one horse! John Casimir's Gnesio-Lutheran brother-in-law, the restless Duke John William of Saxony-Weimar, a pensioner of the French Crown, had at the same time led an army into France to fight the Huguenots.² John William – who had earlier made efforts to meddle in European affairs, even at one stage proposing to Queen Elizabeth³ – and John Casimir both used religious arguments to justify their actions.

Other Protestant rulers also exploited their co-religionists by the political use of theological arguments. For example, Henry, King of Navarre, knowing that without England's firm political, financial and possibly military support the Huguenot cause would soon be lost went on reminding the queen of her responsibilities as the leading champion of Protestantism to defend the New Religion and its adherents. Although such requests for overt military help were consistently backed by the internationalists and interventionists at the English policy-making centre,

1569, SLHA, Geh. Arch. Loc. 7278, Drafts. There are three copies of this letter at GStA, Ks 16682, fos. 341–2, 370–71, and Ks 16683, fos. 52–53; and *idem* to Frederick II of Denmark, 24 June and 17 July 1569, RA, TKUA, Sachsen A I 8, Orig. Joachim of Brandenburg to Christoph Ehem, 28 May 1569, DZA, Hist. Abt. II, Rep 11, Nr. 1, Fasc. 1, Copy, and Rep. 14, Nr. 1 Fasc. 4, Draft; *idem* to John of Brandenburg-Küstrin, 13 June 1569, DZA, Hist. Abt. II, Rep. 14, Nr. 8a Fasc. 1, Orig.

¹ Augustus of Saxony to de Vézines, 4 August 1569, SLHA, Geh. Arch., Loc. 7278; GStA, Ks 16682; HStA Marburg, 4f England 1, 4f England 4, Copies. See also Vézines to Augustus of Saxony, 3 August 1569, SLHA, Geh. Arch., Loc. 7278, Orig.

² In a list of the German pensioners of the French Crown about 1565, John William's pension is 23,160 livres and that of John Frederick, John William's brother, 15,000 livres. The total sum paid to the German pensioners was 117,340 livres: BN, 500 Colbert 397, Copy.

³ At the TLHA there are numerous documents relating to the Anglo-Saxon match: Ernestinisches Gesamtarchiv, Reg. D 371 and 420; see also Reg. J 190 and Reg. K 1.

Elizabeth, especially after the unlucky intervention of the early 1560s, preferred to pursue a policy of officially correct neutrality. Not until the end of her reign did she send English regular troops.¹

Elizabeth was well aware of the dangers to her continental strategy that might be caused by those princes among her co-religionists who (like herself) were often guided by national interest and not by confessional considerations. A good example was Adolph of Holstein, one of her former suitors and member of the Order of the Garter. Not only was his prosperous duchy situated strategically between the North Sea and the Baltic, but he also shared with her a general hostility towards the Hansa. Yet this Lutheran *condottiere* was a Spanish pensioner as well and did not have any qualms about putting his well-trained mercenaries at the disposal of the Spaniards in the Netherlands.² Special attention was paid to him in English instructions; and even in the technical documents, such as codes and ciphers, his name was mentioned after the electors.³ At one time the Danish king was persuaded to restrain his uncle from fighting the Dutch (and the English).⁴

It has been suggested recently that Queen Elizabeth was not unmoved by religious considerations in the making of her policy. According to this interpretation, she sincerely supported freedom from religious persecution and liberty of conscience. On the other hand, because of her attitudes towards inherited sovereignty, she was reluctant to support

¹ See esp. *H. A. Lloyd*, *The Rouen Campaign 1590–1592* (Oxford, 1973); and *Wernham*, *After the Armada*.

² Duke Adolph drew yearly 6000 florins from Spain, the highest sum it paid to a German prince: *Charles Weiss* (ed.), *Papiers d'État du Cardinal de Granvelle, d'après les manuscrits de la bibliothèque de Besançon* (Collection de documents inédits sur l'histoire de France), 9 vols (Paris, 1841–52), vol. VIII, p. 183.

³ See, for example, code and cipher for Henry Killigrew's mission, 28 January 1569, SP 106/1, Copy. Warrant for Killigrew's mission, 26 January 1569, PRO 2/15, Orig. Instructions for Killigrew's mission, 26 January 1569, BL, Cotton MS. Galba B XI, Draft; Cotton MS. Julius, F VI and Add. MS. 48018, Copies.

⁴ Elizabeth I to Frederick II of Denmark, 27 April 1586. RA, TKUA, England A I 1, Orig.

Protestant rebellions in Scotland, France and the Netherlands.¹ But we may ask which oppressed Protestants in all Europe she was willing to help. Within the Catholic territories of the empire there was a growing tendency to persecute all Protestants; and within the Lutheran territories not only were Catholics and Anabaptists harassed, but also Calvinists, Zwinglians and even Lutherans of a different doctrinal persuasion from that of the current ruler. There was little the queen could do for any of them. Even worse was the situation in the Spanish mainland or in Italy. Those who needed help most desperately were the Huguenots and the Dutch Protestants, who were both rebels and inflexible Calvinists, for whom the queen had little sympathy. Of the world's oppressed Protestants perhaps the Scots received some help from idealistic motives.

One should not, however, conclude that she was personally not religious. Compared with some of the German princes, such as William of Hesse and Frederick of the Palatinate, or northern monarchs, such as John III of Sweden, she was certainly less familiar with the finesses of doctrinal questions and more impatient with the *rabies theologorum* in general. No doubt she accepted the basic doctrines of the Protestant faith and as a relatively liberal and tolerant ruler was conspicuously uneasy with the demands of her more rigorously Puritan subjects, not to mention the numerous exhortations made by her foreign co-religionists.²

¹ *Simon Adams*, 'The Queen Embattled', in *Queen Elizabeth I: Most Politick Princess* (London, 1984), p. 41.

² For the numerous studies on Elizabethan Protestantism see esp. *Patrick Collinson*, *The Elizabethan Puritan Movement* (London, 1967); *idem*, *Archbishop Grindal 1519–1583. The Struggle for a Reformed Church* (London, 1980); *idem*, *The Religion of Protestants. The Church in English Society 1559–1625* (Oxford, 1982); *idem*, *Godly People. Essays on English Protestantism and Puritanism* (London, 1983). See also *P. G. Lake*, *Moderate Puritans and the Elizabethan Church* (Cambridge, 1982).

IV

The provocative question asked in the title of this paper *For True Faith or National Interest?* implies the existence of an either-or situation. The task of measuring the impact of ideology on the day-to-day policy making of a ruler is not simple. It is in principle hard to tell if Elizabeth's diplomacy was motivated by 'True Faith', i.e. from idealistic defence of Protestantism, or from secular motives, which might be characterised as in the 'National Interest'. For England, like many other Protestant states, was threatened by the Catholic powers whose aggression was partly occasioned by confessional zeal: a Protestant state in the latter half of the sixteenth century could not keep national security and the maintenance of Protestantism completely apart. Needless to say, national security merges into military and commercial strength, and for the English to lose an important market to the Catholics, for example, would appear to all parties as a weakening of Protestantism. In Counter-Reformation Europe not only would an idealist and a practitioner of *Realpolitik* make the same decisions, but they would often give the same reasons for them, even if they interpreted their reasons differently.

It must not be forgotten that many of the decision makers, even the queen, had money invested in the commercial enterprises of the day, and thereby had an interest in the policies that supported them. If we keep in mind this personal interest and also some of the pressures she had to take cognisance of at council and court, and if we remember her vagueness about doctrine and impatience with nice theological distinctions, we may conclude that she would identify as her political ideals national interest and the national confessional allegiance. If the pragmatically-minded queen had been asked if her policy was motivated by 'True Faith' or 'National Interest', she might well have answered 'yes'.

In this Queen Elizabeth would thus be ranged with a number of other rulers of her time. But it will be admitted that she was successful. If she had no policy, but just drifted with events, this lack of policy was what was required to achieve the aims she might have had. Perhaps she was

guided by Higher Powers – as her Advanced Protestant subjects and some earlier historians thought. While she was alive, the Catholic threat was contained, Protestantism as a whole was maintained and her country not only found the strength to meet various internal crises, but had parried the external threats as well. England rose from being a second-rate power in Europe to being one of the main influences in international affairs, in short: ‘a new an greater England emerged from the day-to-day turmoil of life.’¹

ARCHIVES AND LIBRARIES ARE CITED BY THE
FOLLOWING ABBREVIATIONS

AE	Archives des Affaires Étrangères, Paris
AGR	Archives Générales du Royaume, Brussels
AGS	Archivo General de Simancas, Simancas
ASV	Archivio Segreto Vaticano, The Vatican
BL	British Library, London
BN	Bibliothèque Nationale, Paris
CUL	Cambridge University Library, Cambridge
DZA	Deutsches Zentralarchiv, Merseburg
GHA	Geheimes Hausarchiv, Munich
GLA	Badisches Generallandesarchiv, Karlsruhe
GStA	Geheimes Staatsarchiv, Munich
HaStA	Württembergisches Hauptstaatsarchiv, Stuttgart
HHStA	Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Vienna
HStA	Hessisches Staatsarchiv, Marburg
KA	Kammararkivet, Stockholm
MLHA	Mecklenburgisches Landeshauptarchiv, Schwerin
RA	Rigsarkivet, Copenhagen

¹ *G. R. Elton, England under the Tudors, 2nd edn (London, 1974), p. 475.*

SAL	Staatliches Archivlager, Berlin
SLHA	Sächsisches Landeshauptarchiv, Dresden
SRA	Riksarkivet, Stockholm
StA	Staatsarchiv
StaA	Stadtarchiv
TLHA	Thüringisches Landeshauptarchiv, Weimar
WAPS	Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Szczecinie, Stettin

17. MACHTPOLITIK UND MITTEL- LAGE. EIN BEITRAG ZUR ÖSTER- REICHISCHEN AUSSENPOLITIK IN DER ÄRA KAUNITZ 1742–1793

"Die geschichtliche Bedeutung von Kaunitz wurzelt in der Tatsache, daß er der auswärtigen Politik jenen Vorrang in dem gesamten politischen Leben Österreichs verschaffte, den bisher, solange wir Menschen-
geschichte kennen, noch keine Zeit ungestraft vernachlässigte."¹ So urteilte 1923 der Kaunitz-Biograph Georg Künzel über den österreichischen Staatskanzler, der einem halben Jahrhundert österreichischer Außenpolitik in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts seinen Stempel aufdrückte. Wenzel Anton Graf von Kaunitz war vier Jahre vor dem Tod Ludwigs XIV. geboren; als er in die politische Verantwortung eintrat, sah er sich einer machtpolitischen Konstellation in Europa gegenüber, die aus den einander ablösenden Erbfolgekriegen resultierte und in einer gleichsam überdauernden Erbschaft eng mit der dynastisch-territorialen Dynamik aus der Zeit des Sonnenkönigs verflochten war, aber bereits durch Faktoren geformt wurde, die auf neuartige Konflikte hinwiesen, nämlich den Kampf der Seemächte Frankreich und England um die koloniale Vorherrschaft in Amerika und den Aufstieg Preußens zu einer Großmacht außerhalb des überkommenen Systems der "großen Mächte". War das Jahrhundert nach dem Westfälischen Frieden durch ein labiles Gleichgewicht gekennzeichnet, dessen Gefüge nicht strukturell aus den Angeln gehoben wurde, wohl aber zu unablässigen Korrekturbemü-

¹ *Georg Künzel*, Fürst Kaunitz-Rietberg als Staatsmann. Frankfurt/M. 1923.

hungen einzuladen schien, so wirkte die überseeische, schließlich zu Lasten Frankreichs entschiedene Rivalität einschneidend auf die kontinentaleuropäische Politik zurück, kompensierte der preußische Aufstieg nicht nur die Abdrängung Schwedens, sondern veränderte er grundlegend die Gewichtsverteilung im Reich und damit die politische Druckverteilung im machtpolitisch sensiblen Mitteleuropa, das ohne natürliche Grenzen auf allen Seiten von benachbarten Einflußsphären überlagert wurde. Kaunitz starb zu einem Zeitpunkt, als die *grande terreur* der Französischen Revolution ihren Höhepunkt erlebte, zum Zeitpunkt seines Ausscheidens im Vorjahr hatte die Jakobinerherrschaft eingesetzt, wurde mit der *levée en masse*, der allgemeinen Wehrpflicht und Volksbewaffnung, eine nicht minder revolutionäre Abkehr von jener auf Söldnerheere gestützten Militärpolitik vollzogen, die im Zeitalter dynastisch-absolutistischer Kabinettspolitik eine durchwegs kalkulierbare Kombination von diplomatischen und militärischen Offensiven erlaubte.

Innerhalb dieses extremen Spannungsrahmens konstruierte der österreichische Staatskanzler Bündniskonstellationen und diplomatische Rankünen; vor diesem Hintergrund ist sein politisches Wirken zu beurteilen und zu würdigen. Der gleichfalls zeitgenössisch gebundene Bezugsrahmen von Küntzels Resümee ist nicht zu übersehen. Wenige Jahre nach dem endgültigen Zerfall des habsburgischen Reiches und geformt durch eine am Axiom vom "Primat der Außenpolitik" orientierte historisch-methodische Schulung, könnte das Urteil mehr über den Biographen als über seinen Helden aussagen. Zum anderen läßt aufhorchen, daß nur die Tatsache, nicht aber Erfolg oder Scheitern des überragenden Stellenwerts außenpolitischer Konstellationen bei Kaunitz angeführt wurde. Wir hatten beides zu prüfen. Erinnern wir uns an die einleitend mitgeteilte Problemstellung, die Kaunitz selbst zugrundelegte.¹ Dann treten beherrschend die Fragen nach dem Charakter der jeweils beschaffenen Grenzen einer Großmacht und dem Gewicht seiner

¹ Vgl. oben S. 173.

politischen Nachbarn in den Vordergrund. Es besteht kein Grund, diese Lagebeurteilung nicht ernst zu nehmen. Die geographische Lage sowohl der habsburgischen Kernlande als auch seiner niederländischen und italienischen Territorien wies Gefährdungen auf, denen es zu begegnen galt. Die österreichische Mittellage erforderte eine sorgsam ausbalancierende Sicherheitspolitik, die dem Verständnis der Zeit entsprechend auf taktischen und strategischen Allianzen und Bündnissen gründen mußte, die die jeweiligen Interessen – und das hieß in einer Ära, deren internationale Beziehungen entscheidend durch höfisch-dynastische Aspekte bestimmt wurden, die erb- und machtpolitischen Interessen – dem eigenen Kalkül zugrundelegen hatte. Damit werden keineswegs gegenläufige und autonome Kräfte im Zeitalter der Aufklärung, der Ausformung wirkungsmächtiger politischer Ideen und Emanzipationsbestrebungen, eines rapide beschleunigten protoindustriell-manufaktorellen Wirtschaftens, gestützt auf bürgerliche Produktionsträger, des Entstehens einer bürgerlichen Vereinskultur und einer liberal-elitärer öffentlichen Meinung ignoriert, ebensowenig die Bedingungen der organisierten Administrationen, fürstlicher Finanzverwaltung, Kriegsfinanzierung und Wertschöpfung. All dies konstituiert unerläßliche Bedingungen außenpolitischen Handelns im 18. Jahrhundert, kann aber hier nicht zur Diskussion stehen. Die internationalen Beziehungen in der uns beschäftigenden Ära wurden durchweg in Kontinentaleuropa durch die Kabinette, durch sehr exklusive Minderheiten bestimmt. Diese Tatsache gilt es mit Nachdruck zu betonen, so sehr die zuvor angedeuteten ergänzenden und vielfältig weiterführenden Forschungsfelder dankbar begrüßt werden; doch die Motive und Intentionen des handelnden und verantwortlichen Personals wurzelten in dynastisch-machtpolitischen Erwägungen. Jede Studie über internationale Beziehung im 18. Jahrhundert muß daher diese prüfen, sich ihre Perspektiven verdeutlichen, um zu einer angemessenen, aus den zeitgenössischen Voraussetzungen abgeleiteten Beurteilung zu gelangen.

Für den österreichischen Staatsmann gilt dies ebenso wie für seinen großen Gegenspieler Friedrich von Preußen. Theodor Schieders aus-

gewogene Friedrich-Biographie spürt der "eigentümlichen Größe Friedrichs in der Spannung zwischen Macht und Geist"¹ nach, einer Spannung, die sich bei Kaunitz, dem nüchtern-rationalen Außenpolitiker nicht wiederfindet. Aber rechtfertigt dies seine gravierende Vernachlässigung in der Forschung, die dazu beigetragen hat, unter einseitiger Konzentration auf die fürstliche Gegenspielerin Maria Theresia den entscheidenden Anteil von Kaunitz an der österreichisch-preußischen Politik in der frederizianischen Zeit zu unterschätzen? So sehr Schieder jene Spannung von Geist und Macht bei Friedrich betont, so eindeutig lautet doch das abschließende Urteil: "Seine unbestreitbare Lebensleitung war die Erhebung Preußens zur Großmacht, ein Machtziel, das er von seinen Anfängen an ohne Unterbrechung, aber immer in den Grenzen unbedingter Rationalität verfolgt hat."² An eben diesem Maßstab hat eine Würdigung der Kaunitzchen Politik abzusetzen, seine Lebensleistung bestand darin, angesichts der hochgefährdeten österreichischen Mittellage, des französischen, englischen, spanischen und sardinischen Drucks in Italien, der ungeschützt exponierten Niederlande, der unklaren Verhältnisse auf dem Balkan und des außerordentlich schwer abschätzbaren Gewichts des Osmanischen Reiches bzw. der dort penetrierenden Großmächte, des polnischen Machtvakuum, der insgesamt guten, aber wechselhaftem und rationalem Kalkül schwer zugänglichen Beziehungen zu Rußland sowie der drückenden Bedrohung durch den jahrhundertelangen französischen Gegner den preußischen Aufstieg als grundlegende Veränderung des politischen Mächtesystems, als existentielle Herausforderung für Österreich und den Verlust Schlesiens 1740 als ausschlaggebenden Angelpunkt habsburgischer Politik begriffen und darauf sein gesamtes politisches System ausgerichtet zu haben.

Daß dieses System letztlich vollständig scheiterte, trotz der eindrucksvollen Allianz von 1756 schon im Siebenjährigen Krieg gescheitert war,

¹ *Theodor Schieder*, Friedrich der Grosse. Ein Königtum der Widersprüche. Frankfurt/M., Berlin, Wien 1983, S. 491.

² Ebd., S. 489.

kann die herausragende Bedeutung dieses Staatsmannes daher nicht mindern, wenn nicht das historische Gewicht einer Persönlichkeit ausschließlich am Kriterium des Erfolgs gemessen werden soll. Vielmehr ist nach den Ursachen seines Scheiterns zu fragen. Von dem brilliant-genialen Phantasiereichtum seines preußischen Gegners war er weit entfernt, auch wenn wir uns nur auf das machtpolitische Koordinatensystem beschränken. Friedrich selbst hat, sicher nicht frei von ironisch-überheblicher Animosität, das historische Urteil vorgeformt, wenn er in einem Brief aus Mährisch-Ostrau den Staatskanzler als einen Mann charakterisierte, der sich für ein Orakel in der Politik halte und alle anderen für seine Schüler, die er belehren wolle. "Ich kann nicht leugnen, daß ich mich darüber etwas amüsiert habe." In seinen späteren "Denkwürdigkeiten" spann Friedrich diesen Faden fort: "Ihn unterbrechen, wenn er sprach, hieß ihn beleidigen. Anstatt sich zu unterhalten, trug er vor und hörte sich lieber selbst reden, als daß er auf das hörte, was andere ihm antworteten."¹ Friedrich traf die Atmosphäre ihrer Begegnungen recht genau, doch was bezweckte das herandrückende Raisonement? Ihm, dem außenpolitischen Autokraten, der seine Umgebung zu Ausführungsorganen degradierte, war an einer Aufwertung des beamteten Politikers wenig gelegen, dem die "diplomatische Revolution" des *renversement des alliances* als Voraussetzung für die Allianz von 1756 allein zu danken war, die Friedrich in so schwere Bedrängnis brachte. Kaunitz selbst hat mit abfälligen Bemerkungen über Friedrich gleichfalls nicht zurückgehalten, wenn er von dessen Vorträgen als "recht kleinlich gedacht und recht inkonsequent" sprach.

Beide Staatsmänner trennten Welten, Friedrichs sprunghaft-genialer Luzidität blieb die pedantisch-schulmeisterliche, aber eben auch beharrlich-konsequente Einfädelung und Durchführung diplomatisch-politischer Initiativen, wie sie Kaunitz betrieb, fremd. Kaunitz an Friedrich zu messen, heißt, ihm die angemessengerechte Beurteilung zu versagen. So souverän Friedrich die an Machtinteressen orientierte Kabinettpolitik

¹ Schieder, S. 403.

beherrschte, so war er doch nicht ihr typischer Repräsentant. Dies gilt weit mehr für Kaunitz, der sich als Phänotyp absolutistisch-dynastischer Kabinettpolitik im Aufklärungszeitalter charakterisieren läßt, einem Zeitalter des pragmatischen Rationalismus. Gehörte es doch zum politisch-diplomatischen Stil der Zeit, die Zukunft nach Graden größerer oder minderer Wahrscheinlichkeit zu prognostizieren. Dieses Kalkül hatte die Voraussetzung, daß die Zahl der politisch frei agierenden Mächte – personifiziert in den souverän regierenden Fürsten – überschaubar blieb. Hinter jedem dieser Souveräne stand ein an Truppen und Einwohnerzahl, an Wirtschaftskraft und Rücklagen kameralistisch berechenbares Potential, so daß man die Beziehungen der Mächte untereinander, ihre tatsächlichen oder möglichen Gegensätze und Bündnisse, nach gewissen mechanischen Gesetzmäßigkeiten – einer 'arithmetischen Methode', wie Kaunitz sich ausdrückte – glaubte einordnen zu können. Innerhalb dieses zeittypischen Systems bewegte sich Kaunitz meisterhaft, aus dem Durchschnitt der europäischen Diplomatie und Politik herausragend, er verkörperte einzigartig dieses System und wurde in Perspektiven und Spielraum eben dadurch begrenzt.

In der Geschichte der europäischen Politik der mittleren und späteren 18. Jahrhunderts gebührt Kaunitz eine herausragende Stellung, die von der Forschung noch keineswegs hinreichend rezipiert wurde – auf die Gründe wurde in der Einleitung hingewiesen. Zugleich blieb er dem rationalistisch-pragmatischen Denken der Epoche, der Ausrichtung auf das "vernünftige und verständige", wie sie sich etwa in der kameralistischen Wissenschaft, zunächst 1727 in der preußischen Reformuniversität Halle, verkörperte und in dem österreichischen Kameralisten von Sonnenfels einen systematischen Höhepunkt erfuhr, so stark verpflichtet, daß ihm das Prädikat der historischen Größe nicht zugesprochen werden kann. Grenzüberschreitungen, die jenes Prädikat rechtfertigten, lassen sich bei Kaunitz nicht finden. Gleichwohl kommt ihm im historischen Urteil die Leistung zu, die aus der österreichischen Mittellage sich ergebenden Handlungsspielraum und Bewegungsgesetze richtig eingeschätzt zu haben, auch wenn die Mittel zur Sicherung der

Dynastie sich als zunehmend untauglich erwiesen. Sein größter politischer Erfolg ebenso wie das vollständige Scheitern seines Systems in den letzten Jahren seiner Tätigkeit entspringen den gleichen Wurzeln.

Mit emotionsfreier Kühle analysierte Kaunitz die zentralen außenpolitischen Hemmnisse und Prioritäten Habsburgs, seinen Aktionsradius, der an den je gesonderten Interessen der in Frage kommenden großen Mächte zu messen war. So war er imstande, zur Sicherung der Kernlande alte österreichische Territorien in Italien und am Niederrhein preiszugeben, wenn dadurch eine Allianz zur Pazifizierung des entscheidenden Gegners Preußen erreicht werden konnte, verband er sich gegen den Widerstand seiner Kaiserin mit dem "Erbfeind" Frankreich, da er die kontinentalen Interessen Englands richtig einschätzte und erkannte, daß allein eine dauerhafte Verbindung mit den Flügelmächten Frankreich und Rußland zur Eindämmung der preußischen Großmachtpolitik taugte. Verlor Österreich die Suprematie im Reich, dann war das europäische Gleichgewicht empfindlich geschwächt, Österreich den Pressionen seiner westlichen, nördlichen, östlichen und südlichen Nachbarn ausgeliefert. Von hier aus kam der schlesischen Frage, die über Suprematie oder Dualismus innerhalb des Reiches entschied, in der Tat ausschlaggebende Bedeutung zu, und es war nur folgerichtig, daß Kaunitz seine arithmetischen Konstruktionen bis zu seiner Entlassung auf dieses Problem ausrichtete. Mit der den Siebenjährigen Krieg tragenden antipreußischen Koalition hatte Kaunitz geglaubt, dieses Ziel realisieren zu können. Daß sie schließlich scheiterte, wird man nicht dem politischen Kalkül anlasten können. Johannes Kunisch hat überzeugend nachgewiesen, daß strukturelle Hindernisse der alliierten Heeresleitungen an die Grenzen absolutistischer Kriegskunst stießen¹ und so "das Mirakel zurückgeführt werden kann, die eine

¹ *Johannes Kunisch*, Das Mirakel des Hauses Brandenburg. Studien zum Verhältnis von Kabinettpolitik und Kriegsführung im Zeitalter des Siebenjährigen Krieges. München, Wien 1978, S. 93–94.

wirksame Durchführung des Kaunitzchen "großen Plans"¹ verhindern, ohne die innere Logik seiner Politik zu falsifizieren.

Die gefestigte preußische Großmachtstellung nach 1763 engte dann den österreichischen Handlungsspielraum entscheidend ein, da eine durch die Kaiserposition Habsburgs verankerte Suprematie im Reich, auf die Joseph II. nachdrücklich hinsteuerte, nicht mehr Voraussetzung, sondern unerreichbares Ziel der österreichischen Politik war. Wenn Küntzel für die Zeit nach dem Hubertusburger Frieden einen Staatsmann für erforderlich hielt, der nicht "von heroischem Zuge, von der unergründlichen seelischen Tiefe und naturhaften Urwüchsigkeit des Genies" beschaffen sein müsse, sondern als "Meister vorsichtig angelegter, gewandt geleiteter Koalitionspolitik"² das empfindlich geschwächte habsburgische Reich durch die bedrohlichen Gefährnisse zu leiten hatte, dann wird man Kaunitz sicher als diesen Meister ansehen können, ohne sich an dem farbigen Pathos des österreichischen Historikers in der geschrumpften Alpenrepublik zu stoßen; doch die europäische Mächtekonstellation beließ nur noch geringen Spielraum, zudem häuften sich in den letzten Jahren seiner Kanzlerschaft Fehleinschätzungen, trat ein starrer Immobilismus zutage, der in Polen und auf dem Balkan die veränderten Konstellationen und Mächteinteressen nicht mehr in der gewohnten Schärfe zur Kenntnis nahm. Für die revolutionäre Dynamik der französischen Revolution fehlte ihm jegliches Verständnis.

Den Ausgang der Epoche Kaunitz überschattet nicht nur ein zunehmender Immobilismus, seine mangelnde Sensibilität für die diplomatischer Arithmetik sich entziehenden Potenzen, er wurde ebenso geprägt durch einen Generationenkonflikt, den Gegensatz zwischen seinem revisionistisch-konservierenden System und der Elastizität des jungen Kaisers. Parallelen zur Entlassung Bismarcks, zum Scheitern der restaurativen Gleichgewichtspolitik Metternichs drängen sich auf. Sie sind nicht weiter zu verfolgen, vermögen aber Rang und Begrenzung der

¹ Schieder, S. 223.

² Küntzel, S. 116.

Kaunitzschens Politik zu beleuchten, seine europäische Bedeutung und seinen Stellenwert in der Geschichte der machtpolitischen Mittellage Österreichs zu unterstreichen. Kaunitz wie Metternich haben Österreich als gesättigten Staat im Gleichmaß der europäischen Machtentwicklung wie in den geschichtlich gewordenen Grenzen zu erhalten gesucht und damit Österreich den Stempel einer deutsch-katholischen konservativen Macht aufgeprägt, die Ruhe oder Stabilität als oberstes Ziel verfolgte.

Kaunitz' Gleichgewichtspolitik war mit einer österreichischen Sicherheitspolitik verknüpft, die aber gerade so das Gleichgewicht erschwerte. Auch hier wird ein analoger Blick angebracht sein, gilt für Metternich wie für Kaunitz die zugespitzte, im Kern indes berechnete These Kissingers: "Paradoxe Weise ist aber gerade die Tatsache der allgemeinen Unzufriedenheit eine Bedingung der Stabilität, denn wenn eine Macht völlig befriedigt wäre, wären alle anderen völlig unzufrieden mit dem Ergebnis, und eine revolutionäre Lage entstünde."¹

¹ *Henry A. Kissinger, Grossmacht-Diplomatie. Düsseldorf, Wien 1962, S. 169.*

III

USKONTO

RELIGION

18. PUBLIKIN LAKKAUTTAMINEN – VAIHE SAKSAN KATOLISUUDEN UUSIMMASSA HISTORIASSA

I. Publikin lakkauttamiseen johtanut kehitys

Königsteinissä marraskuun 15. päivänä 1971 pitämässään kokouksessa Saksan liittotasavallan katoliset piispat lakkauttivat maan johtavan katolisen viikkolehden *Publikin*, jonka palstoilla eivät vain Saksan merkittävimmät teologit vaan myös lähes kaikkien yhteiskunnallisten ja poliittisten ryhmien edustajat olivat kolmen viime vuoden aikana voineet vapaasti esittää mielipiteitään. Piispojen päätös lakkauttaa Vatikaanin toisen kirkolliskokouksen *aggiornamento* -hengessä syntynyt avoimeen dialogiin pyrkivä lehti nostatti Saksan katolisessa kirkossa myrskyn, joka rajuu-
dessaan pystyy hyvin kilpailemaan paavin vuoden 1968 ensyklikan *Humanae vitae* aiheuttaman kohun kanssa. Itse Saksan huomattavin katolinen teologi Karl Rahner luonnehti marraskuun 15. päivää Saksan katolisuuden onnettomuuden päiväksi ja korjaamattomaksi käännteeksi takaisin kirkolliseen ghettoon.

Piispainkokouksen sihteeristön antamassa *Publikin* lopettamista koskevassa julkilausumassa, jota pidetään kokouksen sihteerin prelaatti Karl Forsterin laatimana, annetaan ymmärtää, että taloudelliset syyt olivat sanelleet ratkaisun. Piispat olivat syyskuussa 1968 pitämässään kokouksessa myöntäneet *Publikille* alkupääomaksi 15 miljoonaa DM:aa, jonka katsottiin riittävän siihen, että lehti viiden vuoden kuluessa saavuttaa tilan, jossa se itse pystyy kannattamaan itsensä. Kuitenkin jo seuraavan

vuoden lokakuussa lehden taloudellinen tila oli niin heikko, että sen hengissä pitämiseksi oli yhdentoista Liittotasavallan 21:stä hiippakunnasta osaksi kirkollisveroista osaksi kolehdeista saaduista varoista myönnettävä sille vielä 13 miljoonaa. Lehden saamien 28 miljoonan DM:n eli runsaan 35 miljoonan Smk:n turvin laskettiin sen vuodesta 1973 lähtien tulevan toimeen ilman avustuksia. Kuitenkin jo lokakuun lopussa 1971 lehden hallintoneuvoston oli ilmoitettava Saksan piispainkonferenssin puheenjohtajalle Münchenin kardinaali Julius Döpfnerille, että myönnetty rahat riittävät vain vuoden 1972 keskiväliin. Sen jälkeen voidaan toimintaa jatkaa vain mikäli lehti saa vuosittain 6 miljoonaa. Tähän kierteeseen oli jouduttu, koska lehden tilaajamäärä oli noussut vain 40 000:een eli vajaaseen puoleen siitä, mitä alunperin oli laskettu. Kun vuositilaaaja maksoi lehden numerosta yhden markan, oli tultu tilanteeseen, jossa muut katolilaiset joutuivat vero- ja kolehtirahoistaan maksamaan puuttuvat kolme markkaa, jotta todelliset kustannukset tulisivat peitetyiksi.¹

Piispainkokouksen taholta annetusta selonteosta käy ilmi, että lehden lakkauttaminen johtui yksinomaan taloudellisista tekijöistä. Niin vakuuttavalta kuin tämä selitys numerotietojen valossa tuntuukin, joutuu kysymään, onko se sittenkään koko totuus. Tunnettuahan on, että aina lehden syntyvaiheista lähtien se on ollut Saksan liittotasavallan katolisessa kirkossa vaikuttavien voimaryhmittymien välinen kiistakapula. Konservatiivisimmat ainekset kölniläisen ylivikaari *Teutschin* johdolla pyrkivät muodostamaan siitä valtakunnallisen *Wahrheit* -nimisen taistelulehden. *Publikin* ensimmäisen päätoimittajan, sittemmin onnettomuudessa henkensä menettäneen Hans Suttnerin tarmokas toiminta johti kuitenkin siihen, että kirkon johto hylkäsi ajatuksen katolisesta Pravdasta. Sen sijaan päätettiin perustaa lehti, jonka palstoilla eri mielipidesuunnat saisivat yhtäläisesti äänensä kuuluville. Kaksi vuotta kestäneen suunnitteluvaiheen jälkeen maailman kanssa dialogiin pyrkivän lehden ensimmäinen numero ilmestyi syksyllä 1968.

¹ Tiedot Saksan piispainkonferenssin sihteeristön lakkauttamista koskevasta julkilausumasta Publik 19. 11. 1971; Rheinischer Merkur 26. 11. 1971; Münchener Katholische Kirchenzeitung 28. 11. 1971.

Liberaalien periaatteiden pohjalle perustetun lehden vastaista reaktiota ei tarvinnut kauan odottaa. Jo ennen *Publikin* ensimmäisen numeron ilmestymistä puhjennut *Humanae vitae* -ensyklikan nostattama myrsky sekä sitten Essenin katolisten kirkkopäivien aikaiset kirkon demokratisoimista koskevat vaatimukset vahvistivat konservatiivisten piispojen uskoa liberalismiin vaarallisuuteen. Kun sitten syksyllä 1969 käydyt vaalit johtivat vahdinvaihtoon Bonnissa ja kauan vallassa ollut CDU/CSU -hallitus joutui luovuttamaan paikkansa SDP:lle sekä sen kanssa liittoutuneelle FDP:lle, yhä useammat kirkonmiehet alkoivat hermostua. Katolisen kirkon sisällä vahvistui reaktionaarinen suuntaus, jonka mielestä vapaa teologinen keskustelu sekä maallikoiden itsenäistyminen johtaa hierarkkisesti johdetun kirkon arvovallan laskuun. Tämän teologisesti vanhoillisen ja poliittisesti oikeistolaisen suunnan pyrkimykset yhtyivät läheisesti CDU:n ja CSU:n ajamaan linjaan: kristillistä tunnusta nimessään kantavat puolueet on saatava jälleen kansakunnan johtoon. Näitä päämääriä ajatellen *Publikin* kaltaisesta ja lisäksi paljon rahaa nielevästä lehdestä olisi enemmän haittaa kuin hyötyä.

Tätä taustaa vasten käy ymmärrettävämmäksi kiivaus, jolla lehden edustaman linjan vastustajat – heidän joukossaan paderbornilainen kardinaali Lorenz Jaeger ja Saksan konservatiivisimmaksi kardinaaliksi leimattu kölniläinen Joseph Höffner – hyökkäsivät jo syksyllä 1969 taloudellisiin vaikeuksiin joutuneen *Publikin* kimppuun. Lehdellä oli kuitenkin vielä tällöin piispojen enemmistön tuki, ja vastustajat joutuivat odottamaan suotuisampaa tilaisuutta.

Odotusaika jäi varsin lyhyeksi, sillä jo vuoden 1971 lokakuussa *Publikin* hallintoneuvoston oli pakko ilmoittaa lehden joutuneen ylitsepääsemättömiin taloudellisiin vaikeuksiin. Tällöin lehden kohtalo joutui vaakalaudalle. *Publikin* ympärille nousseet rintamat alkoivat nyt entistä selvemmin näyttäytyä julkisuudessa. Lehteä nousi puolustamaan sekä teologeja että maallikoita. Karl Rahnerin laatiman teräväsanaisen manifestin allekirjoitti 85 teologia, heidän joukossaan useita Saksan huomatuimpia. Tämän ohella mm. Saksan katolisen nuorison liitto, kristillisdemokraattisten ylioppilaiden järjestö ja katolinen työväenliike antoivat tukensa leh-

delle. Myös useat merkittävät CDU:hun lukeutuvat poliitikot – heidän joukossaan mm. Rheinland-Pfalzin presidentti Helmut Kohl ja kulttuuri-ministeri Bernhard Vogel sekä puolueen sosiaalisesti valveutuneen siiven kärkimiehet Hans Katzer ja Heinrich Köppler – ilmoittivat lehden mahdollisella lakkauttamisella olevan kohtalokkaita seurauksia.

Myös *Publikin* vastustajat keräsivät voimansa. Heidän tukialueensa oli Münsteriä lukuun ottamatta koko Nordrhein-Westfalen sekä osia Baijerista. Maantieteellinen jako on ymmärrettävissä: asuivathan Nordrhein-Westfalenin alueella *Publikin* vanhat vihamiehet kardinaalit Höffner ja Jaeger sekä prelaatti Teutsch. Lisäksi entinen *Publikin* puolestapuhuja mutta myöhemmin kelkkansa kääntänyt vaikutusvaltainen esseniläinen kenttäpiispa Franz Hengsbach, Saksan piispainkokouksen harmaa eminenssi Karl Forster ja Regensburgin piispa Rudolf Graber punoivat juonia *Publikin* pään menoksi.

Sen jälkeen kun *Publikin* toimitus oli torjunut lehtensä ja oikeistokonservatiivisen *Rheinischer Merkurin* fuusioitumista koskevan tarjouksen sekä vastapuoli torpedoinut *Publikin* ja evankelisen *Deutsches Allgemeines Sonntagsblattin* yhtymiseen tähdänneet neuvottelut, voitiin odottaa, että marraskuun puolessavälissä Königsteinissa kokoontuvassa piispainkokouksessa tultaisiin käymään kiivas taistelu *Publikin* kohtalosta.

Piispainkokouksesta julkisuuteen vuotaneet tiedot todistivat oikeiksi nämä arvelut. Nordrhein-westfalenilaisen ryhmän johtomiehistä erityisesti Höffner, Hengsbach ja Teutsch yhdessä kokouksen sihteerin Forsterin kanssa olivat päättäneet päästä eroon *Publikista*. Heidän ryhmänsä junttasi tarmokkaasti maaperää. Ratkaisevassa, runsaat viisi tuntia kestäneessä istunnossa Münsterin, Limburgin, Mainzin, Osnabrückin, Rothenburgin, Speyerin ja Trierin piispat puolustivat voimakkaasti lehteä. Merkillepantavaa on, että myös Saksan katolisten johtaja kardinaali Döpfner kallistui heidän kannalleen. Vastustus oli kuitenkin liian kova. Pelastaakseen mitä pelastettavissa oli Limburgin piispa Wilhelm Kempf ehdotti, että *Publikille* annettaisiin puoli vuotta armonaikaa; tänä aikana perusteellisesti harkittaisiin, miten asia voitaisiin parhaiten ratkaista. Kempfin tekemä ehdotus saikin puolelleen

yksinkertaisen enemmistön. Sen sijaan vaadittuun 2/3 enemmistöön se ei yltänyt. Näin asia oli ratkaistu.¹

II. Lakkauttamisen synnyttämät reaktiot

1. Lehdistön kannanotot

Tieto *Publikin* lakkauttamisesta herätti suurta huomiota lehdistössä. Frankfurtissa 750 vuotta vanhassa Saksalaisen Ritarikunnan talossa sijaitsevassa *Publikin* toimituksessa, jonne lähes satapäinen lehden julkaisemiseen osallistunut joukko oli kokoontunut odottamaan uutisia Königsteinin kokouksesta, se otettiin tyrmistyneenä vastaan. Mielialaa nosti hiukan se, että lehden viimeiset numerot painoi Jesús Lizarra niminen henkilö; voitiinhan näet sanoa: "Jeesus painaa, mutta piispat eivät anna rahaa!"² Myös *Publikin* päätoimittajan Alois Schardtin kirjoittamasta viimeisestä pääkirjoituksesta kuvastui pettymys. Schardt ilmoitti toistamiseen lehden pyrkineen dialogiin yhteiskunnan eri ryhmien kanssa. Lehti olikin hänen käsityksensä mukaan pystynyt herättämään vastakaikua myös niiden keskuudessa, jotka olivat vieraantuneet katolisesta kirkosta. Syyn lehden kuolemasta Schardt vieritti "katolisen miljöön" harteille; piispojen enemmistö oli valinnut suljetun, sisäänpäin lämpiävän, konflikteja karttavan, paikoilleenjäähmettymiseen ja eristäytymiseen johtavan tien.³

Schardt piti "katolista miljöötä" syynä lehtensä kohtaloon. Tämän paljon kohua ja väittelyä herättäneen ilmaisun oli julkiseen keskusteluun tuonut müncheniläinen kirjastonjohtaja Christian Mayer keväällä 1963

¹ Kokouksen kulusta ks. Geld fürs Getto, Der Spiegel 22. 11. 1971, ja Josef Blank, Korruptes Milieu? Zum Pyrrhus-Sieg über Publik. Deutsche Zeitung/Christ und Welt 26. 11. 1971.

² Knut Barrey, Für die Bischöfe unrentabel. Frankfurter Allgemeine Zeitung 18. 11. 1971.

³ Alois Schardt, Publik ist tot. Publik 19. 11. 1971.

pseudonymillä Carl Amery julkaisemassaan kirjassa *Die Kapitulation oder deutscher Katholizismus heute*. Hän tarkoitti katolisella miljööllä pikkuporvarillis-talonpoikaisen ideologian herruutta länsisaksalaisessa katolisuudessa. Tämän tyypillisiä tunnusmerkkejä ovat vanhoillisuus, säädyllisyys, järjestys, ehdoton kuuliaisuus, täsmällisyys, siisteys, yksityisomaisuuden kunnioitus ja muut perinteellisesti saksalaiseen elämänmuotoon kuuluvat piirteet. Poliittisesti tämän katolisuuden kristillisiksi itseään mainostavien puolueiden kanssa solmima liitto on vähintään yhtä tiivis kuin se, minkä aikoinaan katolisuus ja *Ancien Régime* keskenään muodostivat.¹

Publikin toimitusta ei piispainkokouksen antama selitys tyydyttänyt. Myös Münchenissä ilmestyvässä laajalevikkisessä *Süddeutsche Zeitungissa* 16. 11. julkaistun uutisen mukaan lakkauttamisessa ei ollut varsinaisesti kysymys taloudellisesta konkurssista vaan harkitusta likvidoinnista.² Seuraavana päivänä lehdessä julkaistiin sen toimittajan Hannes Bürgerin kärkevä artikkeli *Dritte Klasse zurück ins kirchliche Getto?*, jonka alaotsikkona olivat paljon puhuvat sanat: *Das Ende des katholischen Renommierblattes Publik erleichtert den Abschied vom Dialog mit der Welt/Bischöfliche Milchmädchenrechnung*.³ Bürger piti vanhoillisia piispoja vastuussa tapahtuneesta. Hänen mielestään päätöksen olivat sanelleet puhtaasti poliittiset ja teologiset tekijät eivätkä suinkaan taloudelliset kuten piispainkokouksen taholta oli ilmoitettu. Samantapaisia ajatuksia esitti myös saman lehden Frankfurtin kirjeenvaihtaja Olaf Ihlau artikkelissaan *Wacht auf, Prälaten dieser Erde ...*⁴

¹ Carl Amery, *Die Kapitulation oder Deutscher Katholizismus heute*, Reinbek bei Hamburg, 1963 s. 5–27. Paljon puhuva on kirjan toisen luvun motto: Das Christentum ist in den Untergang des Bürgertums hineingezogen, und es ist sicher, dass aus dieser Schicht keine Rettung mehr kommen kann. (Prälat Dr. Robert Grosche). Vähintään yhtä edustava ja provosoiva on myös kolmannen luvun motto: Meine Schuld liegt in meinem Gehorsam. Gehorsam wird als Tugend gepriesen, und ich möchte daher darum bitten, dass nur die Tatsache meines Gehorsams in Betracht gezogen wird. (Adolf Eichmann), mt. s. 12 ja 20.

² "Publik" wird eingestellt. *Süddeutsche Zeitung* 16. 11. 1971.

³ Hannes Burger, *Dritte Klasse zurück ins kirchliche Getto*. *Süddeutsche Zeitung* 17. 11. 1971.

⁴ Olaf Ihlau, *Wacht auf, Prälaten dieser Erde*, *Süddeutsche Zeitung* 17. 11. 1971.

Arvovaltaisessa liberaalissa *Die Zeit*issa kommentoi itse Th. Sommer lakkauttamispäätöstä. Hän totesi piispojen yrityksen luoda avoin ja dialogiin valmis viikkolehti epäonnistuneen ja pahoitteli vilpittömästi korkeatasoisen lehden kohtalosta koko saksalaiselle lehdistölle koituvaa tappiota. Vaikka hän myönsikin *Publikin* toimituksen itselleen ottamien vapauksien jatkuvasti ärsyttäneen eräitä kirkkoruhtinaita, hän ei kuitenkaan pyrkinyt vierittämään syytä pelkästään näiden hartioille. Kokeneena lehtimiehenä hän totesi nykyisissä oloissa jokaisen viikkolehden perustamisen olevan taloudellinen uhkayritys, jossa täytyy olla varautunut miljoonatappioihin.¹

Sen sijaan selvästi vasemmistolaisessa ja sumeilematta antiklerikaalissa hengessä – ainakin mikäli katolilaiset ovat kysymyksessä – toimitetussa *Der Spiegel* -lehdessä hyökättiin ankarasti piispoja vastaan. Piispainkokouksen antamaa selitystä taloudellisista syistä pidettiin naiivina ja valheellisena. Lähes 1,5 miljardia vuosittaisina verotuloina kukkaroonsa keräävän katolisen kirkon taloudessa eivät ne 6 miljoonaa, mitkä *Publik* olisi tarvinnut hengissäpysymiseen, merkitse mitään, olletikin kun odotettavissa oleva valtiollinen verouudistus parhaassa tapauksessa lisäisi kirkon verotuloja runsaalla puolella miljardilla. Lehti ei myöskään malttanut olla ilmoittamatta, että kardinaali Höffnerin johtamassa Kölnin arkkihiippakunnassa käytetään vuosittain viisi miljoonaa DM:aa yksinomaan seurakunta- ja nuorisokoteihin.²

Samassa lehdessä vieritti sen toimitukseen kuuluva Otto Köhler yksipuolisessa artikkelissaan *Wieder beten lernen* syyn katolisen miljöön niskoille. Hänen mielestään *Publikin* likvidoinnin jälkeen jäivät Saksan katolisille jäljelle vain heikkotasoiset "miljöölehdet" *Rheinischer Merkur*, *Neue Bildpost*, *Deutsche Tagespost-Katholische Zeitung für Deutschland* sekä kerran viikossa ilmestyvä äärioikeistolainen *Deutschland-Magazin*. Poimittuaan niiden sisällöstä useita katolisia enemmän tai vähemmän herjaavia, etupäässä Willy Brandtin ja jesuiittain kasvatin Rai-

¹ Th. Sommer, Ende eines Experiments. Die Zeit 19. 11. 1971.

² Geld fürs Getto. Der Spiegel 22. 11. 1971.

ner Barzelin väliseen Saksa idänpolitiikkaa koskevaan kiistaan liittyviä kohtia Köhler siteerasi Chilessä toimivaa katolista lähetysseuraajaa, joka iloitsi siitä, että tuhoisat maanjäristykset olivat opettaneet monia rukoilemaan. Köhlerin mielestä ehkä myös saksalaiset piispat oppivat rukoilemaan, kun he eräänä päivänä huomaavat mitä tekivät likvidoidessaan *Publikin*.¹

Jos vasemmistolaisissa ja liberaaleissa lehdissä arvosteltiin lakkauttamispäätöstä, tunnettiin poliittisessa keskustassa tai hieman oikealla olevissa lehdissä enemmän sympatiaa piispojen päätöstä kohtaan. Kuitenkin jopa Hampurissa ilmestyvässä konservatiivissävyisessä *Die Welt* -lehdessä totesi Bernd Nellesen, ettei *Publikin* lakkauttaminen ollut yksinomaan taloudellinen kysymys. Tehty päätös oli hänen mielestään valitettava, sillä Saksan katolisuus menetti *Publikissa* hyvin toimitetun lehden, jonka palstoilla on usein ilmeisen terävästi pohdittu kirkkoon ja yhteiskuntaan liittyviä kysymyksiä. Hän ei katsonut olevan mitään ihmettelmistä siinä, että nykypäivän Saksassa tavallista korkeammat vaatimukset täyttävän katolisen viikkolehden lukijakunta pysyy lehden harjoittamasta taitavasta mainonnasta huolimatta suhteellisen suppeana.²

Die Welt julkaisi Nellesenin artikkelin yhteydessä myös kirjoituksen *Der Versuch scheiterte: Requiem für Publik*, jossa myönnettiin *Publikin* poliittisen linjan olleen hieman vasemmalla. Samalla kuitenkin torjuttiin käsitys, että lehden olisi pitänyt pysytellä enemmän oikealla voittaakseen uusia lukijoita. Kirjoittajan mielestä lehden varsinainen tehtävä oli ollut etsiä niitä, joiden suhde katoliseen kirkkoon oli heikko tai kokonaan katkenut. Tässä tehtävässä se olikin onnistunut, sillä sitä lukivat monet, jotka ymmärrettävistä syistä eivät ottaneet käteensä huonepostillan tyyliin laadittuja tavallisia katolisia viikkolehtiä.³

Salomonin tuomion langetti Ulrich Frank-Planitz ekumeenisessa *Deutsche Zeitung/Christ und Welt* -lehdessä. Hänen mielestään saattoi

¹ Otto Köhler, Wieder beten lernen. Der Spiegel 22. 11. 1971.

² Bernd Nellesen, Unausgetragene Konflikte? Die Welt 18. 11. 1971.

³ Der Versuch scheiterte: Requiem für Publik. Die Welt 18. 11. 1971.

piispojen päätöksen, mikäli haluaa vain tuijottaa heidän kristillisdemokraattista oppositiota kohtaan tuntemaansa sympatiaan, laskea johtuneen poliittisista syistä. Mikäli kuitenkin tämän ohella muistaa lehden tukemiseen sijoitetut summat, jotka olisi voitu käyttää vanhainkoteihin ja lastentarhoihin, ei Frank-Planitzin mielestä voitu väittää yksinomaan poliittisten näkökohtien sanelleen päätöstä.¹

Liittotasavallan nykyisiä oppositiopuolueita maltillisesti tukeva *Frankfurter Allgemeine Zeitung* tyytyi talousosastossaan julkaisemassaan kirjoituksessa selvittämään yleisesti saksalaisten viikkolehtien taloudellista asemaa. Lehden mukaan varman taloudellisen aseman on saavuttanut vain kaksi lehteä: *Die Zeit* sekä *Deutsche Zeitung/Christ und Welt*. Edellisen painos on 276 000 ja jälkimmäisen runsaat 150 000. Franz Josef Straussin *Bayern Kurier* on noussut peräti 123 000:een kappaleeseen. *Publikin* pahin katolinen kilpailija, taantumukselliseksi luonnehdittu *Rheinischer Merkur* on sen sijaan menettänyt hieman kannatustaan sen painoksen ollessa tällä hetkellä 51 000. Evankelisella taholla *Publikia* vastaava *Deutsches Allgemeines Sonntagsblatt* kulkee jatkuvasti alamäkeä. Vaikka sen painos onkin 105 580, se yritti v. 1971 fuusiota *Deutsche Zeitung/Christ und Weltin* kanssa. Asiasta ei kuitenkaan tullut mitään, ja nyt EKD on korottanut sen saaman vuosittaisen avustuksen kahteen miljoonaan DM:aan.²

Eräissä *Publikin* lakkauttamista koskevissa kirjoituksissa oli syyllistetty asiattomuuksiin. Jopa päätöstä kannattavissakaan lehdissä ei aina jaksettu pysyä asiallisina. Edustava näyte oli *Rheinischer Merkurin* jo ennen *Publikin* viimeisen numeron ilmestymistä julkaisema kirjoitus, jossa todettiin, ettei Saksan lehdistössä todellisuudessa ollut mitään aukkoa, jonka *Publik* olisi kyennyt täyttämään. Nämä kuolevasta lausutut kauniit sanat ymmärtää paremmin kun muistaa, että koko 2,8 miljoonaa katolilaista käsittävän Kölnin arkkihiippakunnan alueella oli vain viitisen

¹ Ulrich Frank-Planitz, Abschied von Publik. *Deutsche Zeitung/Christ und Welt* 19. 11. 1971.

² *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 19. 11. 1971.

tuhatta lehden tilaajaa, kun taas hiippakunta joutui maksamaan lehdelle niin paljon avustusta, että jokainen sen alueelle tilattu *Publik* tuli maksamaan hiippakunnan katolilaisille 200 DM vuodessa.

Vielä järeämmin ampui *Münchener Katholische Kirchenzeitung*. Siinä pyrittiin kumoamaan Alois Schardtin ajatus *Publikista* pyöreänä pöytänä, jonka ympärillä eri mielipidesuuntien edustajat saivat vapaasti esittää ajatuksiaan. Lehden mielestä voitaisiin paremmin puhua vihreällä veralla päällystetyn pöydän ympärillä istumisesta. Lehti ei kaihtanut kutsua eräitä istujia tappajiksi, jotka pöydän yli keskustellessaan päästävätkin pöydän alla pistoolistaan varmistimen voidakseen tilaisuuden tullen murhata keskustelukumppaninsa.¹

Huomattavasti asiallisemmin kuin hiippakuntalehdissä ja muissa katolisen kirkon valvonnassa olevissa painotuotteissa käsiteltiin *Publikin* lakkauttamista korkeatasoisessa katolisessa *Herder Korrespondenz* -kuukausijulkaisussa. Siinä myönnettiin lehden olleen ainoan katolisen julkaisun, jota luettiin kaikissa yhteiskuntapiireissä ja jossa esitettyihin kannanottoihin suhtauduttiin vakavasti. Se oli myös niin hyvin toimitettu, että sen kuolinsyytä on haettava muualta kuin sen tasosta. Kirjoittajan mielestä kuitenkin verraten tiheästi toistuneet päätoimittajan vaihdokset sekä lukuisten toimittajien palkkaukseen ja lehden mainontaan käytetyt varat olivat heikentäneet lehden taloudellista pohjaa. Lisäksi perustamiskäytännössä tehdyt markkina-analyysit olivat olleet liian optimistiset. Rahallisesti lehti olisi kirjoittajan mielestä ollut pelastettavissa, eri asia sitten, olisiko ollut mielekäästä pitää vuodesta toiseen hengissä taloudellisesti kannattamatonta yritystä.²

¹ *Publik und die anderen*. *Münchener Katholische Kirchenzeitung* 28. 11. 1971.

² *Publik und der deutsche Katholizismus. Zum Ende eines gelungenen und dennoch missglückten Versuchs*. *Herder Korrespondenz* 12/1971, s. 563–566.

2. Lehden lukijoiden kannanotot

A. Lakkauttamispäätöksen vastustajat

Monet Saksan johtavat katoliset teologit olivat asettuneet vastustamaan *Publikin* lakkauttamista. Kun se sitten tapahtui, heille jäi jäljelle vain mahdollisuus kritisoida päätöstä, arvioida sen vaikutuksia ja pyrkiä täyttämään syntynyt aukko. Merkittävin heistä oli Karl Rahner. Hän oli muutama vuosi sitten eräiden vanhoillisiksi luonnehdittujen teologianprofessorien – Michael Schmaus etunenässä – painostuksen vuoksi joutunut jättämään müncheniläisen oppituolinsa ja lähtemään Münsteriin. Päästyään hiljattain eläkkeelle hän palasi takaisin Baijerin pääkaupunkiin, josta käsin hän on vastustusta kaihtamatta ottanut kantaa päivänpoliittisiin kysymyksiin. Erityisesti *Publik* oli lähellä hänen sydäntään. Heti lakkauttamispäätöksen jälkeen hän antoi *Süddeutsche Zeitungille* lausunnon, jossa hän syytti kirkon johtoa halusta johtaa laumansa takaisin ghettoon. Muistokirjoituksensa *Publikille* hän aloitti sanoilla: "Saksan katolisuus on hävinnyt taistelun." Hän ei kaihtanut jatkaa, että lehden sortuminen jälleen kerran osoitti hengen ja toisaalta rahan ja vallan olevan harvoin samoissa käsissä.

Publikin lakkauttaminen oli Rahnerin mielestä vakava oire siitä, että pelottavan suuri osa Saksan katolisista haluaa jatkuvasti eristäytyä moniarvoisesta yhteiskunnasta ja paeta muurin suojaan nauttimaan turvatusta elämänmenosta. Nämä kirkkotarhan rauhaa kaipaavat toivovat vielä kerran voivansa saada takaisin Pius IX:stä Pius XII:een kestäneen ajan, jolloin kirkon johdolla oli otsaa jättää sivistyneistö ja työväestö oman onnensa nojaan: tulihan muista piireistä vielä tarpeeksi kansaa kirkon tilaisuuksiin. Rahnerin mielestä Saksan piispojen valitsema tie johtaa lopulta siihen, että katolinen julkaisutoiminta vajoaa katujen kulmissa myytävän *Vartiotornin* tasolle. Kuvittelevatko piispat todella katolisten intellektuellin tyytyvän tähän?

Rahnerin mukaan Saksan katolisella kirkolla olisi *Publikissa* ollut harvinainen tilaisuus osoittaa koko yhteiskunnalle, ettei systeeminsisäi-

nen ja systeeminmukainen ole sama asia. Katoliset olisivat voineet todistaa, että heillä on rohkeutta ylläpitää orgaania huolimatta siitä, että se kriittisyydessään ja totuudellisuudessaan saattaakin joskus olla systeemin kannalta epämiellyttävä: olisihan perin kristillistä, ettei instituutio kylväisi rahaa vain sille miellyttäviin tarkoituksiin vaan myös rohkenisi ottaa vastaan terveellistä kritiikkiä. Ghettoon joutuminen olisi sitäkin valitettavampaa, koska jopa valistuksen ja Ranskan vallankumouksen aikana onnistuttiin tämä vaara jossain määrin torjumaan. Tyrmistyttävimpänä Rahner kuitenkin piti sitä, että tietyt piirit pyrkivät pseudoteologisin perustein tulkitsmaan tämän paon tosikristittyjen marssiksi ajallisen autiomaan läpi taivaalliseen paratiisiin. Näin huolimatta siitä, että Vatikaanin konsiilissa puhallettiin aivan toisenlainen marssi.¹

Jos Rahnerin ohella *Publikin* tunnetuimmat teologiset neuvonantajat Johann Baptist Metz sekä monen kercttiläiseksi leimaama tübingeniläinen professori Hans Küng eivät julkisuudessa osallistuneetkaan keskusteluun, hän sai aseveljekseen Saarbrückenissä toimivan Saarlandin yliopiston katolisen teologian instituutin johtajan professori Josef Blankin. Tämä totesi lokakuun 24. päivänä *Frankfurter Allgemeinessa* julkaistussa kirjoituksessaan, ettei *Publikin* lakkauttamisesta katoliselle kirkolle koituvaa vahinkoa pystytä korjaamaan nykyisen piispopolven aikana. Piispopojen toimintaa hän piti näyttävänä esimerkkinä Saksan katolisessa kirkossa yhä enemmän sijaa voittavasta reaktionarisesta virtauksesta, joka ei kaihda evankeliumin vastaisesti tukahduttaa omantunnon- ja ajatuksenvapautta. Vaientaessaan epämieluisan teologisen ja yhteiskunnallisen kritiikin piispat syyllistyivät Blankin mielestä samaan mihin natsit v. 1933. Tässä yhteydessä hän rohkeni siteerata natsien toimesta v. 1945 teloitettun Albrecht Haushoferin sanoja: "Aikoina, jolloin hulluus saa vallan, parhaat päät joutuvat ensiksi hirteen."²

¹ *Karl Rahner*, So christlich sind die Christen nicht. Der Spiegel 22. 11. 1971.

² *Josef Blank*, Die Liquiditation. Frankfurter Allgemeine Zeitung 24. 11. 1971. Sama kirjoitus julkaistiin Süddeutsche Zeitungissa 27/28. 11. 1971.

Kaksi päivää myöhemmin ilmestyi *Deutsche Zeitung/Christ und Welt* -lehdessä Blankin laaja artikkeli *Korruptes Milieu? Zum Pyrrhus-Sieg über Publik*. Siinä hän lähti liikkeelle Schardtin teesistä, jonka mukaan katolinen miljöö olisi tuhonnut *Publikin*. Koska Schardt käytti käsitettä miljöö samassa merkityksessä kuin sen ensimmäinen käyttäjä Carl Amery, Blank piti sanontaa tässä yhteydessä epätarkkana; Ameryn mukaanhan miljöö on identtinen kuolinkamppailussa olevan länsisaksalaisen katolisuuden kanssa, joka ei homogeenisena sisällä antagonistisia tekijöitä. Blankin mielestä länsisaksalainen katolisuus ei suinkaan ole puristetavissa yhteen muottiin. Yksistään katolisen älymystön olemassaolo tekee siitä pluralistisen. Miljöö on tosin hallitseva, mutta kehityksen mukana sen herruus käy päivä päivältä yhä kyseenalaisemmaksi.

Blank piti *Publikin* teloittajina älymystöön kuuluvia piispoja, jotka olivat pettäneet varsinaisen olemuksensa ja esiintyneet miljöökatolisuuden tyypillisinä edustajina. Hänen mielestään lehden lakkauttamisen syyt olivat teologiset ja ennen muuta poliittiset. Koska lehti tuki Brandtin idänpolitiikkaa ja kannatti edistyksellistä kulttuuri- ja sosiaalipolitiikkaa, oli luonnollista, etteivät oikeistolaisesti ajattelevat kirkon johtajat voineet odottaa saavansa lehdestä mitään sanottavaa tukea vuoden 1973 vaaleja silmälläpitäen. Blank oli niin ikään sitä mieltä, että kirkon tulisi käyttää rahojaan ihmisten kasvattamiseksi vapaiksi ja itsenäisiksi. Mikäli se tyytyy vain harjoittamaan alkukantaista mahtipolitiikkaa, se on tulkinut väärin tehtävänsä eikä sen tule ihmetellä, jos se käsitetään tietyn poliittisen ja yhteiskunnallisen systeemin kätyriksi. Blankin mielestä *Publik* ei suinkaan ollut kriisi katolisessa kirkossa. Se vain teki julkiseksi jo olemassa olevan kriisin. Lehden kohtalo kuitenkin osoitti, että pian on odotettavissa entistä voimakkaampaa painostusta uudistusmielisiä teologeja ja maallikoita kohtaan.¹

Professori Blankin ohella tarttui kynään Münchenin yliopiston eku-meenisen laitoksen esimies professori Heinrich Fries, jonka nimen eteen

¹ *Josef Blank, Korruptes Milieu? Zum Pyrrhus-Sieg über Publik. Deutsche Zeitung/Christ und Welt* 26. 11. 1971.

mielellään liitetään laatusanat sympaattinen ja edistysellinen. Hän piti, niin kuin myös hänen alaisensa, valitettavana, että piispat virkateitse tukahduttavat edistyselliset ilmiöt. Näin tehdessään he vain vahvistavat kirkon näivettymistä omaan mitäänsanomattomuuteensa.¹

Yliopistoteologiien ohella myös useat muut *Publikin* ystävät lähtivät liikkelle. Viime aikoina oppineet jesuiitat ovat useissa maissa esiintyneet vanhoillisen kirkon johdon arvostelijoina.² Tähän kuvaan sopii hyvin myös se, että yhdeksi innokkaimmista *Publikin* puolestapuhujista tuli Zürichissä ilmestyvän *Orientierung* -nimisen katolisen kulttuurilehden päätoimittaja Mario von Galli, joka Rahnerin tavoin on tämän vaikutusvaltaisen järjestön jäsen. Mario von Gallin mielestä *Publik* oli ainoa katolinen lehti, joka otettiin vakavasti sivistyneistön piirissä. Perustaessaan sen Saksan katoliset ottivat askeleen pois eristyisyydestä, johon he olivat ajautuneet kulttuuritaistelun aikana ja josta heidän oli ollut vaikea myöhemmin irtaantua. Lehden kuolema oli von Gallin mielestä osoitus siitä, etteivät tarpeeksi monet Saksan katolisista olleet vieläkään kyllin kehittyneitä voidakseen sietää *Publikin* kaltaista lehteä, jonka linja eräistä vasemmalle tehdyistä horjahduksista huolimatta oli täysin katolinen.³

Baijerin radion kommentaattori Josef Othmar Zöllner esitti puolestaan artikkelissaan *Panne oder Symptom? Versuch einer Analyse des Debakels von Publik*, ettei katolisella kirkolla ole – teologista aluetta lukuun ottamatta – tarpeeksi korkeatasoista julkaisutoimintaa koulutettua väkeä silmälläpitäen. Tämä puute ilmeni myös *Publikin* yhteydessä. Kohtalok-

¹ Heinrich Fries, Wir sind betroffen. Süddeutsche Zeitung 27/28. 11. 1971.

² Jesuiittain asenne on luonnollisesti herättänyt ankaraa kritiikkiä. Viimeisimmän heihin kohdistetun hyökkäyksen teki müncheniläinen professori Reinhard Lauth Einsicht -lehden tammikuun numerossa kirjoittamassaan laajassa artikkelissa Die Katholische Kirche, jossa hän analysoi kirkossa tällä hetkellä vaikuttavia radikaaleja virtauksia. Vallankumoukselliseksi utopisteiksi nimittämästään ryhmästä hän sanoo: "Ihr Hauptquartier dürfte sich im Jesuitenorden befinden. Dessen Patres schauen ja schon in den letzten drei Jahrhunderten mit grossem Missvergnügen auf konkurrierende geistige Bewegungen wie die Freimauerei, den Liberalismus und den Sozialismus, die es bei weitem besser verstanden, die Massen für sich zu gewinnen, als die Kirche."

³ Mario von Galli, Gewissenserforschung am Grab von Publik. Orientierung 30. 11. 1971 s. 241–243.

kaammaksi lehdelle kuitenkin tuli se, että jo olemassa olevat lehdet tyydyttivät perinteellisesti ajattelevien katolisten tarpeet, eikä se näin ollen pystynyt saamaan itselleen siltä taholta vastakaikua. Mahdollisuuksia vähensi vielä lehden omaksuma hieman vasemmistolainen linja. *Publikin* lakkauttamiseen vaikuttaneena uutena tekijänä Zöller esitti Vatikaanin liittotasavallassa olevan nuntiuksen. Hän ilmoitti saaneensa tietää, että tämä oli välittänyt lehden artikkeleita Roomaan ja että itse Pyhä Isä oli kiinnittänyt huomiota niiden luonteeseen. Toisaalta Zöller painotti enemmän kuin kukaan toinen lehden pastoraaliteologista funktiota, jonka merkittävyys ei ollut piispoille tarpeeksi selvinnyt. Suurelle osalle katolista älymystöä ja nuorisoa lehti oli hänen käsityksensä mukaan ainoa kanava, jossa he saivat kosketuksen kirkkoon. Zöller näki *Publikin* kohtalon elimellisenä osana lisääntyvästä reaktionarisesta virtauksesta, jota hänen mielestään myös äskeinen Roomassa pidetty piispainsynodi vain vahvisti.¹

Pettymyksen mielialat heijastuivat myös Willi Gerhardyn artikkelissa *Die progressiven Priester sind müde*, jonka johtavana ajatuksena olivat sanat: nyt ovat sankarit väsyneet.² Lause kuvasi sattuvasti kesällä 1969 miltei jokaisessa Liittotasavallan hiippakunnassa syntyneiden uudistusmielisten pappisryhmien tämänhetkisiä tunnelmia. Heille *Publik* oli ollut henkireikä painostavalta tuntuvassa kirkossa. Mahdollisesti myös lehdesä esitetyt ajatukset olivat osaltaan vaikuttaneet siihen, että ylioppilaiden tavoin useat nuoret papit olivat nousseet barrikadeille. Vapauden innoittamina he uskalsivat syyttää kirkon johtajia siitä, että nämä yhä selvemmin olivat omaksuneet "suuren rahan ja pienen lauman" ideologian, ts. he koovat jokaiselta katoliseen kirkkoon kuuluvalta verot, mutta kirkollisessa työssään keskittyvät yhä selvemmin vain hurskaiden ja heille uskollisten sielujen hoitamiseen. Silloiset äänekkäät arvostelut ovat kuitenkin tulleet yhä hiljaisemmiksi. Tähän on suuresti vaikuttanut kirkon johdon

¹ *Josef Othmar Zöller*, Panne oder Symptom? Versuch einer Analyse des Debakels von Publik. *Deutsche Zeitung/Christ und Welt* 10. 12. 1971.

² *Willi Gerhardt*, Die progressiven Priester sind müde. *Deutsche Zeitung/Christ und Welt* 26. 11. 1971.

ottama jyrkän kielteinen kanta, josta eräänä osoituksena on se, että jopa muutamilta yliopistoteologeilta on virkateitse tukittu suu.

Paitsi laajahkoja kirjoituksia lehtien toimituksiin tulvi myös lukijoiden lähettämiä kirjeitä, joissa kritiikin kärki kohdistui etupäässä Saksan katolisuuden yleiseen luonteeseen, jonka katsottiin myös heijastuvan piispojen suvaitsemattomassa ja taantumuksellisessa toiminnassa. Pyrittiin osoittamaan, että useimmille katolisille dialogi maailman kanssa, edistykseellinen teologia ja ekumeeninen ajattelu ovat pahalaisen työtä ja merkittävät katolisen kirkon lopun alkua.¹ Kritiikkiä tuli myös taholta, josta sitä harvoin kuulee. Niinpä Mainzin hiippakuntaneuvoston jäsen tohtori Bernhard Sutor ei kaihtanut ilmoittaa pitävänsä *Publikin* lopettamista Saksan katolisen kirkon suurimpana konsiilinjälkeisenä tyhmyytenä. Piispat olivat lehteä perustaessaan panneet ehdoksi, että siitä on tultava korkeat mitat täyttävä, dialogiin valmis viikkolehti; näin kirjoittajan mielestä olikin tapahtunut. Siitä huolimatta piispat olivat syöneet sanansa ja lakkauttaneet sen.²

Eräs krefeldiläinen seurakuntaneuvoston jäsen ja neljän opiskelevan lapsen äiti kirjoitti yleisönosastoon asian johdosta elämänsä ensimmäisen kirjeen, jossa hän ilmoitti lastensa lukeneen kuudesta hänen kotiinsa tilatusta katolisesta viikkolehdestä vain *Publikin*. Nyt he eivät lue enää mitään. Murheellisena hän vertasi katolista kirkkoa totalitaariseen valtioon, joka seurauksista piittaamatta vaientaa sille epämieluisat äänet.³ Joidenkin mielestä miljardeja käsittelevä kirkko olisi voinut ilman muuta antaa tarvittavat kuusi miljoonaa ainoan sodanjälkeisenä aikana perustetun hyvän katolisen lehden hengissäpitämiseen, koskapa evankelisetkin uhrasivat pari miljoonaa huomattavasti heikkotasoisemman *Deutsches Allgemeines Sonntagsblattin* tukemiseen. Myös ikäpolvien välinen jännitys heijastui ihmisten reaktioissa: nuoret katsoivat vanhemman polven kato-

¹ Ks. esim. *Michael Wanke*, Die Steuergroschen der "Linkskatholiken". Frankfurter Allgemeine Zeitung 24. 11. 1971.

² *Bernhard Sutor*, Überhastet eine Chance aufgeben. Frankfurter Allgemeine Zeitung 25. 11. 1971.

³ *Elisabeth Paulitscheck*, Will die Kirche mündige Christen? Frankfurter Allgemeine Zeitung 2. 12. 1971.

listen hyväksyvän vastaansanomatta sen, että paavi rakennuttaa 50 miljoonaa maksavan vastaanottohallin mutta kirkon ja maailman välisen dialogin jatkuminen on heidän mielestään yhdentekevää.¹

Varsinkin opiskelevan nuorison keskuudessa *Publikin* lopettaminen herätti terävää arvostelua. Jopa niinkin kristilliseltä pohjalta nousevan ylioppilasjärjestön kuin RCDS (*Ring Christlich Demokratischer Studenten*) julkaisemassa *Demokratische Blätter* -lehdessä katsottiin piispojen pyrkimysten tukahduttaa kriittisen katolisuuden äänet johtavan siihen, että yhä useammat ihmiset vieraantuvat ensin sisäisesti kirkosta ja sen jälkeen eroavat myös ulkonaisesti sen yhteydestä.² Koska kirkosta eronneiden luku on viime vuosina osoittanut Saksan liittotasavallassa jyrkkää nousua, kirkon johdolle täytyi olla kiusallista, että siihen viitattiin nimenomaan RCDS:n taholta, ylioppilasjärjestön, joka tarmokkaalla ja taitavalla toiminnallaan on merkittävästi vaikuttanut siihen, että v. 1969 ylioppilasmaailmassa tapahtunut heilahdus vasemmalle on jo monessa yliopistossa yhtä jyrkästi kääntynyt vastakkaiseen suuntaan.³

Publikin lakkauttamisen nostattama myrsky alkoi vuoden 1971 lähes työssä loppuaan vähitellen hiljetä. Kuitenkaan se ei kokonaan poistunut päiväjärjestyksestä. Seuraavan vuoden alussa esitettiin vielä muutama lehden lakkauttamista arvosteleva puheenvuoro. Merkittävin oli jo aikaisemminkin lehden puolesta peistä taittaneen Karl Rahnerin tunnetun katolisen kuukausijulkaisun *Stimmen der Zeit* tammikuun numerossa julkaistu kirjoitus *Marsch ins Getto*. Hänen mielestään pelottavan monet katoliset pyrkivät saamaan takaisin vanhan hyvän ajan, jolloin lukuisista koulukunnista ja suunnista huolimatta katolinen teologia oli pääpiirteisään varsin yhtenäinen ja jolloin talonpoikais-pikkuporvarillisten ele-

¹ Hartwin Harderin ja Ingrid Böhmin kirjeet. Deutsche Zeitung/Christ und Welt 10. 12. 1971.

² Lothar Theodor Lemper, Publik tot. Demokratische Blätter, Wintersemester 71/72 Nr. 1.

³ Esimerkkinä mainittakoon, että Saksan liittotasavallan suurimmassa korkeakoulussa Münchenin Ludwig-Maximilianin yliopistossa vuoden 1971 lopulla suoritetuissa vaaleissa tähän asti yksinvaltiaana hallinnut vasemmistolainen ylioppilasjärjestö Rote Zellen kärsi tappion ja RCDS nousi johtoon.

menttien hallitsema katolisuus myös poliittisessa mielessä muodosti yhden kokonaisuuden. Pseudoteologisista perusteista yhteiskunnalle ja kulttuurille selkämäisesti kääntänyttä ja kaikkea pluralismia kammoksuvaan miljöökatolisuutta vastaan hän painotti evankeliumin ja kirkon universaalisuutta. Nykyaikana kristittyjen on oltava rohkeita ja maailmalle avoimia; heidän tulee myös uskaltaa kokeilla uutta.¹

Rahnerin puheenvuoron ohella kannattaa mainita vielä professori F. X. Kaufmannin sveitsiläisessä *Orientierung* -lehdessä sekä kulttuuriministeri Bernhard Vogelien *Herder Korrespondenz* -julkaisun tammikuun numerossa ilmestyneet kirjoitukset. Kaufmann sanoi useimpien murhattun *Publikin* haudalla pidettyjen puheiden olleen tyhjänpäiväisiä, koska niissä ei oltu uskallettu mainita murhaajien nimiä. Niinpä hän sen sijaan, että olisi viitannut epämääräiseen katoliseen miljööseen, nimesi lehden tappajiksi piispat Höffner, Jaeger ja Hengsbach.² Ministeri Vogel puolestaan katsoi *Publikin* lakkauttamisen johtuneen sekä taloudellisista seikoista että katolisen miljöön taholta tulleesta paineesta. Lehden olisi hänen käsityksensä mukaan pelastanut fuusioituminen evankelisen *Deutsches Allgemeines Sonntagsblattin* kanssa. Hän ei kuitenkaan katsonut ajan olevan vielä kypsä näin pitkälle menevään ekumeeniseen toimintaan.³

B. Lakkauttamispäätöksen kannattajat

Jos *Publikin* lakkauttaminen herätti terävää arvostelua ei myöskään puuttunut henkilöitä, jotka ilmaisivat ilonsa tapahtuneesta. Lehden kohtaloon merkittävästi vaikuttanut Karl Forster esitti artikkelissaan *Progressives Tabu? Zur Entmythologisierung von Publik-Legenden*, että lehden puolustajat ovat pyrkineet julkisuudessa osoittamaan Saksassa olevan

¹ Karl Rahner, Marsch ins Getto. Stimmen der Zeit 1/1972.

² F. X. Kaufmann, Die verantwortlichen beim Namen nennen. Orientierung 1/1972 s. 12.

³ Publik, ein Fall für Toleranz, Herder Korrespondenz 1/1972 s. 22–25.

liian vähän katolilaisia, jotka pystyvät irrottautumaan talonpoikais-pikkuporvarillisesta vallasta: *Publik* kuoli, koska piispatkaan eivät rohjenneet irrottautua tästä tosin jo kuolinkamppailussa olevasta katolisesta miljööstä. Forster esitti näitä mielestään propagandistisista syistä sosiologista terminologiaa käyttäviä ja kirkon johtoa vastaan epäluuloja kylväviä *Publikin* puolustajia vastaan oman versionsa. Sen mukaan vapaa lehti vapaassa yhteiskunnassa on ennen muuta taloudellinen kysymys. Mikäli se ei kykene elämään ilman jatkuvaa tukea, se ei ole elämisen arvoinen. Vaikka *Publikia* on tuettu ruhtinaallisesti – yksistään mainontaan käytettiin v. 1971 2,5 miljoonaa DM:aa – se ei pystynyt selviämään kilpailussa. Tämä Forsterin mielestä selvästi osoittaa, ettei lehti pystynyt täyttämään sille asetettuja vaatimuksia, minkä hän taas katsoi johtuvan siitä, että lehteä toimitettiin pienen ryhmän toiveiden mukaisesti. Jos piispat olisivat suostuneet jatkuvasti tukemaan sitä, he olisivat joutuneet asettamaan muutamat ihmiset erikoisasemaan ja samalla laiminlyömään suurten joukkojen tarpeet. Vaikka *Publik* olikin epäonnistunut tehtävässään, se ei Forsterin mielestä kuitenkaan saanut merkitä katolisten keskinäisen eikä kirkon ja maailman välisen dialogin loppumista. Tätä tehtävää varten on vain löydettävä uusi, *Publikia* paremmin tehtävään sopiva foorumi.¹

Kärkevimmän *Publikin* vastaisen hyökkäyksen esitti Ludolf Hermann artikkelissaan *Nicht im Tross der Heilsgeschichte*. *Publik* oli hänen mielestään hyväksynyt sen, että nuoriso piti Jeesusta Marxin, Maon, Guevaran ja Torresin kaltaisena vallankumouksellisena tai hippien epärealistisena superstarina. Samaa yksisilmäisyyttä hän näki myös lehden poliittisissa kommenteissa. Samalla kun APO:a (*Ausserparlamentarische Opposition*) kohtaan tunnettiin ymmärtämystä oli NP:n (*Nationaldemokratische Partei Deutschlands*) suorittamat mellakoinnit leimattu fasisistiksi. Samoin vasemmistodiktatuurit sivuutettiin vähin äänin, mutta Kreikan, Espanjan ja Etelä-Amerikan oikeistodiktatuurit tuomittiin ankarasti. Hermannin mukaan *Publik* oli pyrkinyt myös järjestelmällisesti osoittamaan,

¹ *Karl Forster*, *Progressives Tabu? Zur Entmythologisierung von Publik-Legenden*. *Deutsche Zeitung/Christ und Welt* 3. 12. 1971.

ettei modernin maailman ja modernin uskon välillä ole ristiriitaa. Hyvänä apuna sillä oli tässä ollut nykyinen spekulatiivisissa korkeuksissa liikkuva teologia, johon oli ajautettu muiden tieteenalojen edustajien seurassa alemmuuskomplekseja kärsivien yliopistoteologien yrittäessä kai-kin tavoin todistaa tieteellisyyttään. Hermann katsoi nyt tulleen tilanteen, jossa kirkolla on käytettävänä entistä enemmän oppineita herroja mutta entistä vähemmän kirkkokansaa. Kirjoittajan mukaan *Publikin* edustamalle kirkolliselle ja teologiselle suunnalle oli lisäksi ominaista, että sen palstoilla belgialainen kardinaali Suenens oli korkeammassa kurssissa kuin Döpfner, hollantilaista teologia Schillebeeckxiä kohtaan tunnettiin enemmän sympatiaa kuin kardinaali Jaegeriä kohtaan ja Camara asetettiin jopa Paavali VI:n edelle.

Osoituksen siitä viiteryhmästä, jonka suulla Hermann puhui, antaa se, että hän otti *Publikin* lopettamista koskevassa kysymyksessä auktoriteetukseen kardinaali Höffnerin, joka oli *Kölner Kirchenzeitungissa* ilmoittanut *Publikin* ajautuneen taloudelliseen umpikujaan sekä viitannut lehden keskustasta vasemmalla olevaan linjaan.¹

Myös professori Walter Hoeres kiisti väitteen, että *Publik* olisi ollut puolueeton keskustelufoorumi. Hänen mielestään siitä oli tullut yksinomaan poliittisesti vasemmistolaisten ja teologisesti ultraedistyksellisten puhetorvi. Kantansa tueksi hän viittasi Limburgin vihkipiispa Walther Kampen eräälle CDU:iin lukeutuvalle poliitikolle lähettämään kirjeeseen, jossa tämä oli pitänyt jopa suotavana, että *Publik* on keskustasta vasemmalla. Kuinka läheisesti politiikka liittyi *Publikista* käytyyn keskusteluun osoittaa myös se, että hän viittasi lehteä vastaan kiivaasti hyökänneen CDU:iin kuuluvan Norbert Blümin esittämään teesiin, jonka mukaan on erittäin epädemokraattista pakottaa katolisia kirkollisveroillaan tukemaan poliittisesti vasemmistolaista lehteä.²

¹ *Ludolf Hermann*, Nicht im Tross der Heilsgeschichte. Deutsche Zeitung /Christ und Welt 17. 12. 1971.

² *Walter Hoeres*, Publik und Kirchensteuer. Frankfurter Allgemeine Zeitung 24. 11. 1971.

Hoeresin esittämiin syytöksiin yhtyi myös tohtori Karl Wortner. Vaikka hän myönsikin edistyksellisten virtausten kuuluvan kirkkoon, hän toisaalta muistutti, etteivät ne ole yksinään samaa kuin koko kirkko.¹ Mainzilainen professori Otto Saame huomautti puolestaan ironisesti, että puheet piispoista *Publikin* teloittajina ja kapitalistisen systeemin käytyreinä osoittavat vain puhujien ottaneen oppia kommunardien Langhansin ja Teufelin kirjassa *Klau Mich* viljelystä kielenkäytöstä. Kirjaahan oli *Publikissa* ylistetty vuoden parhaaksi poliittiseksi julkaisuksi.²

Tohtori Richard Suchenwirth piti pyrkimyksiä osoittaa *Publikin* kuolleen inkvisitio-oikeudenkäynnin uhrina harhaanjohtavana. Hän katsoi katolisen kirkon tarvitsevan rahansa muuhunkin kuin elämään kykenemättömän lehden hengissäpitämiseen.³ Eräs tuotunut esseniläinen naishenkilö puolestaan katsoi *Publikia* koskevien puolustuspuheenvuorojen osoittavan, että radikalisoitumisalta on saavuttanut jo korkeastioppineet teologitkin. Heille ja muille lehden puolustajille hän antoi sentään vielä olemassaolonoikeuden viittaamalla Goethen Faustin sanoihin: "Es muss auch solche Käuze geben!"⁴

Taistelun tuoksinassa eivät vain naiset vaan myös muutamat miehetkin menettivät malttinsa. Niinpä eräs söllingeniläinen seurakunnan luottamusmies kehotti herroja Rahner, Blank ja kumppanit, jotka hänen saamiensa tietojen mukaan eivät suinkaan olleet köyhiä, itse perustamaan ja kustantamaan mieleisensä *Publikin*. Todellista maallikkojen täysi-ikäisyyttä hänen mielestään taas kuvaa se, etteivät he olleet suostuneet lukemaan päätoimittaja Schardtin kirjallisia töherryksiä.⁵

Publikista käydyille keskusteluille oli luonteenomaista, etteivät piispat muutamaa poikkeusta lukuun ottamatta ottaneet siihen osaa. Poikkeuksen teki Limburgin vihkipiispa Walther Kampe. Hän oikaisi professori Hoe-

¹ *Karl Wortner*, Publik und die Kirche. Frankfurter Allgemeine Zeitung 23. 11. 1971.

² *Otto Saamen* kirje Deutsche Zeitung/Christ und Welt 10. 12. 1971.

³ *Richard Suchenwirthin* kirje Deutsche Zeitung/Christ und Welt 10. 12. 1971.

⁴ *Hedwig Kloepfer*, ... auch solche Käuze. Frankfurter Allgemeine Zeitung 1. 12. 1971.

⁵ *Gerhard Jacobin* kirje Deutsche Zeitung/Christ und Welt 24. 12. 1971.

resin väitteen, jonka mukaan hän olisi pitänyt suotavana *Publikin* kallistumista vasemmalle. Piispat eivät olleet perustaneet lehteä jotakin määrättyä poliittista tai teologista suuntaa varten. Päämääränä oli Kampen mukaan ollut luoda konsiilin hengessä foorumi sekä katolisten keskinäistä että heidän ja yhteiskunnan muiden ryhmien välistä keskustelua varten. Koska tässä pyrkimyksessä ei onnistuttu, piispat olivat pakotettuja lakkauttamaan koko lehti, mitä toimenpidettä Kampe kuitenkin pahoitteli ja toivoi, että syntynyt tyhjiö voitaisiin täyttää.¹

Kardinaali Höffner taas turvautui silmänkääntötemppuun ja selitti, etteivät piispat olleet syyllisiä vaan Saksan hiippakuntien liitto, joka oli kieltäytynyt jatkamasta *Publikin* rahallista tukemista. Hän jätti kuitenkin mainitsematta, että juuri piispoilla on mainitussa elimessä päätäntävalta. Schwaabilainen piispa Stimpfle puolestaan ilmoitti katolisessa hovipostillassa *Deutsche Tagespost –Katholische Zeitung für Deutschland*, etteivät piispat olleet halunneet lakkauttaa lehteä. Kehitys oli kuitenkin johtanut siihen, että se itse oli poikennut alkuperäisestä suunnitelmasta ja näin pettänyt siihen asetetut toiveet.²

3. Radion ja television kannanotot

Ottaen huomioon *Publikin* lakkauttamisen aiheuttaman kohun lehdistössä ei ole ihme, että myös Saksan liittotasavallan radio- ja televisioasemat lähettivät sitä koskevia uutisia, kommentteja ja keskusteluja. Jo viikkoa ennen kuin piispat ottivat ratkaisevan askeleen ja lakkauttivat lehden, piti *Südwestfunkin* maltillisuudestaan tunnettu kommentaattori Jürgen Tern lehden puolesta perusteellisen puolustuspuheen. Hänestä oli kirkon kannalta korvaamaton vahinko, jos sen ainoa myös intellektuellien ja nuorison keskuudessa vastakaikua saanut lehti likvidoitaisiin. Myös

¹ *Walther Kampe*, Publik is ein Opfer der Desintergration. Frankfurter Allgemeine Zeitung 1. 12. 1971.

² Otteita Höffnerin ja Stimpflen kirjoituksista on painettu Demokratische Blätter 1/1971/72.

CSU:n valvonnassa oleva *Bayerischer Rundfunk* salli Christian Mayerin pitää vuoden 1971 lopulla useita esitelmiä, joissa analysoitiin – ainakin kuulijoiden mielestä – ilman silmiinpistävää pieteettiä Saksan katolisuuden tämänhetkistä tilaa. Tässä yhteydessä myös *Publikin* kohtalo sai osakseen ymmärtämystä. Vielä kovempia panoksia kuin hän käytti toinen saman aseman kommentaattori, joka sanoi Saksan katolisuuden hävinneen ei vain taistelua vaan koko sodan.

Luonnollista on, että radio- ja televisiouutisissa sekä lyhyissä kommenteissa useaan otteeseen palattiin *Publikiin*. Sen lakkauttamisen ohella sai erityistä huomiota päätös luovuttaa Theodor Heuss -palkinto lehden toimitukselle sen suuriksi katsotuista ansioista kirkon ja maailman välisten suhteiden parantamisessa. Tapauksen merkittävyyttä lisäsi se, että aikaisemmin oli liittopresidentti Gustav Heinemann saanut saman palkinnon.

Televisiossa nähdystä *Publikia* koskevista lähetyksistä mielenkiintoisin oli lokakuun lopulla Münchenissä järjestetty keskustelu. Tohtori Hans Heugertin johdolla käytyyn keskusteluun ottivat *Publikin* lakkauttajista osaa prelaatti Karl Forster ja Münchenin yliopiston lehdistötieteen professorin ja samalla Forsterin hengenheimolaisen Otto Roegelen assistentti Hans Wagner, jonka mukaantulon Forster oli pannut oman osallistumisensa ehdoksi. Vastapuolta edustivat kolme jesuiittaa Karl Rahner, Mario von Galli sekä *Publikin* teologinen toimittaja Franz-Josef Trost. Muina keskustelijoina olivat Josef Othmar Zöllner Baijerin radiosta sekä päätoimittaja Ferdinand Oertel. Yleisöä tässä lähes kolmetuntiseksi venyneessä keskustelussa oli parisen tuhatta henkeä.

Kuten olettaa sopii, joutui Forster keskustelun aikana ankarien hyökkäysten kohteeksi. Tämän kylmänasiallisia argumentteja käyttävän prelaatin pääväite oli, ettei *Publik* ollut kyennyt täyttämään tehtävää, jota varten piispat olivat sen perustaneet, ts. tulla lehdeksi, jonka kaikki Saksan katoliset olisivat tunteneet omakseen. Lehdistöteoreetikko Wagner säesti Forsteria väittäen lehdestä kehittyneen yhden radikaalin ryhmän äänitorvi. Vastoin Forsterin ja Wagnerin kantaa Karl Rahner, joka loistavana väittelijänä keräsi parituhantiselta yleisöltä mahtavat suosiosoi-

tukset, puolestaan painotti, että Saksan katolisuudessa on tällä hetkellä niin monia erilaisia ryhmittymiä, että puhe koko kentän kattavasta yleis-organista on asiatonta. Hänen mielestään on turhaa pyrkiä luomaan lehteä, joka ei innosta ketään. Hän ilmoitti saaneensa kirjeen, jossa sanottiin *Publikin* olleen ainoan katolisen lehden, jonka saattoi punastumatta näyttää sivistyneistön edustajille.

Keskusteluun osaa ottaneista maallikoista Zöller arveli, ettei *Publikin* lakkauttamisessa ollut niinkään kysymys rahasta vaan se on pikemminkin merkki kirkon johdon pyrkimyksistä palata esikonsiliaarisena aikana vallinneeseen tilanteeseen. Oertel puolestaan huomautti, että jopa katoliset hiippakuntalehdetkin tarvitsevat nykyään huomattavia avustuksia pysyäkseen hengissä. Yleensäkin keskustelu oli paikoitellen hyvinkin kiivasta, ollettiin kun se käytiin baijerilaiseen tapaan valtavassa oluttuvassa. Itse keskustelijat säilyttivät kuitenkin malttinsa loppuun asti.

III. Publikin seuraaja

Publik oli kuollut. Yllättävän pian saatettiin kuitenkin huudahtaa: eläköön uusi *Publik!* Aloite uuden lehden perustamisesta tehtiin kahdelta taholta. Joulukuun alussa 87 Saksan liittotasavallan katolisen synodin jäsentä anoi synodin kokoonkutsumista sekä lehden lakkauttamisen synnyttämän myrskyn että sen seuraajan perustamisen vuoksi. Joulukuun 21. päivänä Frankfurtissa pidetyssä synodin keskuskomission erityisistunnossa tehty aloite ei kuitenkaan saanut tarvittavaa kannatusta. Sen sijaan päätettiin, että *Publikia* ja yleensä katolista julkaisutoimintaa koskevat asiat otetaan esille synodin toukokuussa 1972 pidettävässä yleiskokouksessa. Asiaa valmistelemaan päätettiin perustaa useita komissioita.¹

Kuitenkin jo paljon ennen kuin kirkon virallisissa portaissa edes alettiin vakavasti harkita *Publikin* seuraajan perustamista oli toisella taholla

¹ Publik als Synodenthema. Münchener Kirchenanzeiger 9. 1. 1972.

asiassa edistytty varsin pitkälle. Välittömästi *Publikin* lakkauttamisen jälkeen oli ympäri Saksan liittotasavaltaa spontaanisti syntynyt *Publik-Freunde* -piirejä ja jo viisi päivää lehden lakkauttamisen jälkeen oli lehden ystäviä kokoontunut aina Konstanzia myöten Frankfurt am Mainissa sijaitsevaan Alfred-Delp-Hausiin keskustelemaan mahdollisuuksista perustaa uusi *Publikin* kaltainen lehti. Yleisen innostuksen vallassa päätettiinkin näin tehdä. Muutaman päivän ja valvotun yön jälkeen saatiin lehden toimisto kuntoon ja voitiin lähettää ensimmäiset asiaa koskevat kiertokirjeet. Viikon kuluttua tulivat ensimmäiset tilaukset ja nopeassa tahdissa tilaajien luku nousi 16 000:een. Tammikuun 3. päivänä suojattiin uutta lehteä varten yksitoista nimeä, joista myöhemmin katsottiin parhaimmaksi *Publik-Forum*.¹

Koska *Publikin* kuolemassa olivat taloudelliset tekijät – vaikkei sitä lehden toimituksen taholta haluttu myöntääkään – näytelleet merkittävää osaa, kiinnitettiin uuden lehden perustamisessa erityistä huomiota tähän puoleen. Lehden ensimmäistä numeroa painettiin yhteensä 20 000 kappaletta, joista 16 000 meni tilaajille. Lehti päätettiin aluksi julkaista viikottain vain 8-sivuisena sen kuukausihinnan ollessa 5 DM. Tämä järjestely tulisi kuitenkin olemaan vain ensimmäinen vaihe kunnianhimoisessa suunnitelmassa, joka on määrä toteuttaa asteittain. Sen jälkeen kun *Publik-Forum* on saanut 50 000 tilaajaa, on tarkoitus siirtyä seuraavaan vaiheeseen. Viimeiseen vaiheeseen, jolloin lehdellä on 24 vakinaista toimittajaa, siirryttäisiin vasta sitten, kun sitä varten alkupääomaksi laskeut, tilauksista ja ilmoituksista tulevat 10 miljoonaa DM olisivat koossa. Tämän ohella otettiin ohjelmaan vielä 52-sivuisen aikakauslehden julkaiseminen, johon voitaisiin ryhtyä yrityksen taloudellisen aseman parantua.²

Helmikuun 6. päivänä luovutettiin *Publikin* entiselle toimitukselle *Theodor-Heuss* -palkinto. Samana päivänä kokoontuivat Frankfurtissa

¹ *Publik-Forum* nimen ohella olivat ehdolla *Re-Publik*, *Publik-Echo*, *Forum Publik*, *Neues Publik*, *Neu-Publik*, *Publik 2*, *Mini-Publik*, *Kleine Publik*, *Publik-Woche* ja *Publik-Report*. *Titelschutz für Publik-Titel*. *Publik-Forum* 28. 1. 1972.

² *Entwicklungsprojekt*. *Publik-Forum* 28. 1. 1972.

Saksan liittotasavallan alueella olevien *Publikin* ystävien edustajat pohtimaan vielä kerran lehden julkaisutoimintaan liittyviä kysymyksiä. Muutama päivä sitä ennen olivat lehden tilaajat jo saaneet käsiinsä *Publik-Forum*in ensimmäisen numeron, jonka vastaavina päätoimittajina olivat Heinz-Wilhelm Brockmann ja Werner Schwaderlapp.

*Publik-Forum*in ensimmäisessä pääkirjoituksessa viitattiin Rahneria lainaten sen edeltäjän onnettomaan ja häpeälliseen kuolemaan. Ohjelmakseen lehti ilmoitti pyrkimyksen Vatikaanin toisen kirkolliskokouksen hengessä tarjota foorumi katolisen kirkon sisäiselle sekä kirkon ja yhteiskunnan väliselle vapaalle dialogille. Se ei suuntaudu ketään vastaan, eikä likvidoijiaan sen paremmin kuin katolisessa kirkossa olevia oikeisto- ja vasemmistovirtauksia vastaan. Se haluaa olla, niin kuin jo *Publik* ennen sitä, pyöreä pöytä, jonka ympärillä jokaisella on mahdollisuus saada äänensä kuuluville.¹

Helmikuun 12. päivänä antamassaan televisiohaastattelussa *Publik-Forum*in edustajat ilmoittivat saaneensa toimittajikseen monia entisen *Publikin* toimittajia. Samoin useat huomattavat teologit olivat lupautuneet avustamaan lehteä. Lisäksi he ilmoittivat, että lehti pyrki tulevaisuudessa jakamaan palstatilansa siten, että teologia ja kirkko sekä toisaalta yhteiskunta ja politiikka saavat siitä yhtä suuren osan.

Jos *Publik-Forum*in ensimmäisessä pääkirjoituksessa oli otettu auktoriteetiksi Karl Rahner hänen panoksensa uuden lehden syntymiseen käy vielä selvemäksi hänen ensimmäiseen numeroon kirjoittamastaan artikkelista *Das Milieu verändern*. Siinä Rahner pitää Alois Schardtin *Publikin* kuolinsyyn määrittelyä oikeaan osuneena; myös hän näki syyn olleen saksalaisten katolisten keskivertamentaliteetissa ja heidän heikosti kehittyneessä yhteiskuntatietoisuudessaan. *Publikista* käydyn keskustelun oli tehnyt vaikeaksi se, että arvoarvostelmien kategoriassa liikkuvassa mielipiteidenvaihdossa keskustelijoiden oli vaikea löytää samaa aaltopituutta. Tämä oli Rahnerin käsityksen mukaan vaikuttanut siihen, että *Publikia*

¹ Das Startsignal sekä Heinz-Wilhelm Brockmann ja Werner Schwaderlapp, *Liebe Freunde von Publik. Publik-Forum* 28. 1. 1972.

koskevassa miistassa oli molemmin puolin kristillinen toleranssi joutunut kovalle koetukselle, minkä hän sanoi selvästi näkyvän myös asian johdosta saamissaan lukuisissa, mitä törkeimpiä henkilökohtaisia herjauksia sisältäneissä kirjeissä. Kirjoituksensa lopussa Rahner antoi selvästi ymmärtää, miksi hän niin innokkaasti oli puolustanut liberaalia lehteä: hänen mielestään Saksan katolinen miljöö ei ole mikään muuttumattomaksi predestinoitu suure, se voidaan muuttaa ja se täytyy muuttaa, se on saata-va avoimemmaksi, missionaariseemmaksi, ennakkoluulottomammaksi ja elävämmäksi. Juuri tätä tehtävää varten hän katsoo tarvittavan uutta *Publikia*, jonka edustamia uudistavia aatteita on kärsivällisesti ja vastuksia kaihtamatta pyrittävä levittämään miljöön kahleissa eläville ihmisille.¹

Publikin seuraajan taholta oli kyllin selvästi annettu ymmärtää suuntaviivat ja päämäärät, joihin se työssään tulee tähtäämään. Sen tähden on mielenkiintoista nähdä, miten piispat tulevat suhtautumaan alhaalta päin oma-aloitteisesti syntyneeseen, monessa mielessä vallankumoukselliseen lehteen. Viitteen heidän asennoitumisestaan antoi liittotasavallan katolisten päämies kardinaali Julius Döpfner helmikuun 13. päivänä lähetetyssä televisio-ohjelmassa, jossa hän lähes tunnin ajan vastasi kirkkooan koskeviin, toisinaan hyvinkin kärkeviin kysymyksiin. Döpfner on tullut tunnetuksi korkean luokan diplomaattina. Lieneekö siitä johtunut, että hänen vastauksensa olivat usein varsin pyöreitä. Kuitenkin hän antoi selvästi ymmärtää, että Vatikaanin toisen kirkolliskokouksen jälkeinen kehitys on päässyt ryöstäytymään liian pitkälle. Tämä koskee sekä katolista kirkkoa että teologiaa. Kirkon sisäinen liberalisoituminen ja siihen olennaisesti liittyvä radikalisoituminen onkin kardinaalin mielestä ehtinyt jo siihen vaiheeseen, että nyt on pistettävä jarrut päälle. Hän antoi lisäksi ymmärtää, että myös ulkoapäin kirkkoon kohdistuva paine on kasvanut samalla kun sen vaikutusvalta julkisessa elämässä on vähentynyt. Tämä on luonnollisesti yhteydessä syksyn 1969 vaalien mukanaan tuomaan vahdinvaihtoon Bonnissa. Tunnettuahan on, ettei vallan kahvassa olevien

¹ *Karl Rahner*, Das Milieu verändern. *Publik-Forum* 28. 1. 1972.

SDP:n ja FDP:n piirissä tunneta kovinkaan paljon sympatiaa poliittiseksi vastustajaksi koettua katolista kirkkoa kohtaan.

Kirkon johdon asennoituminen *Publikin* seuraajaan onkin nähtävissä näissä laajemmissa puitteissa. Todennäköistä on, etteivät useimmat piispat anna tukeaan teologisesti liberaalille ja poliittisesti vasemmalle kallistuvalla lehdelle, huolimatta siitä, että he tällä kertaa eivät ole joutuneet uhraamaan yritykseen markkaakaan. Kukapa ehdoin tahdoin sahausi poikki oksaa, jolla itse istuu.

18. THE SUPPRESSION OF THE PUBLIK – A PHASE IN THE RECENT HISTORY OF GERMAN CATHOLICISM

On November 15, 1971 the Catholic bishops of the Federal Republic of Germany decided to close down the country's leading Catholic weekly, the *Publik*, in the columns of which not just Germany's most important theologians but also the representatives of almost all social and political groups had been able to express their opinions freely since 1968. The bishops' decision created an unprecedented stir in the German Catholic Church.

The bishops insisted that the newspaper had been closed down for purely financial reasons. As convincing as their explanation sounded in the light of the facts and figures offered, there were still those who questioned whether that was the whole truth. From the very beginning the newspaper had been a bone of contention for power groups within the Catholic church in the Federal Republic of Germany. The paper's liberal line was opposed by the most conservative elements, who enjoyed support in Nordrhein-Westfalen and parts of Bavaria and were led by Cardinals Lorenz Jaeger and Joseph Höffner as well as Prelate Teutsch.

The suppression of the *Publik* aroused considerable attention in the press. The *Süddeutsche Zeitung* spoke of deliberate liquidation, while *Die Zeit* expressed regret. In its reaction to the closure, voiced by Th. Sommer, *Der Spiegel* launched a scathing attack on the bishops in cus-

tomary style. Many of Germany's Catholic theologians also voiced their opposition to the closure. The best known of these was Karl Rahner, who stated that the fate of the paper demonstrated once again that spirit is rarely to be found in the same hands as money and power. Josef Blank considered that theological and political factors had precipitated the newspaper's suppression. Since the paper supported Willy Brandt's *Ostpolitik* and stood behind progressive cultural and social policies, it was natural that those church leaders who were right-wing in their thinking could not have expected any support from the paper with regard to the 1973 elections.

There were also many of those who expressed their satisfaction at the suppression of the *Publik*. According to Karl Forster, secretary of the episcopal conference, the paper had been royally subsidized. That the paper was not able to live up to the expectations placed on it was due, in his opinion, to the fact that it was edited according to the wishes of a small radical group. In the view of Walter Hoeres, the paper had simply been a mouthpiece for those who were politically left-wing and theologically ultra-progressive. Richard Suchenwirth, on the other hand, expressed the opinion that the Church needed its money for other things than keeping a moribund paper going.

Radio and television stations in the Federal Republic of Germany broadcast a considerable amount of news, comments and discussions about the suppression of the *Publik*, of which the most interesting was the debate led in Munich by Hans Heigert. The participants included Karl Forster and Karl Rahner. As the leadership of the church could not be persuaded to reverse its decision, a successor to the *Publik* was founded in 1973 by private individuals, which was given the name *Publik Forum*.

19. ANGLIKAANISEN KIRKON JOHTAJA VAIHTUU

Vuoden 1974 aikana anglikaanisten kirkkojen piirissä tapahtuu ennätysmäärä johtajanvaihdoksia, kun kuuden autonomisen kirkon arkkipiispat siirtyvät eläkkeelle. Englannin kirkon ja samalla maailman kaikkien anglikaanien johtajan Arthur Michael Ramseyn ohella heihin kuuluvat Amerikan John E. Hines, Skotlannin Francis H. Moncrieff, Jerusalemin George Appleton, Etelä-Afrikan Robert S. Taylor ja Ugandan, Ruandan, Burundin ja Boga-Zairen Eric Sabiti.

Merkittävin eroajista on arkkipiispa Ramsey. Maaliskuun puolessa välissä annettu tieto hänen vetäytymisestään eläkkeelle marraskuun 15. päivänä eli heti hänen täytettyään 70 vuotta herätti laajaa huomiota Isossa Britanniassa. Tämä on ymmärrettävää, sillä toimiessaan anglikaanisen kirkon päänä ja Kirkkojen Maailmanneuvoston presidenttinä hän hengellisten asioiden ohella on varsin aktiivisesti puuttunut myös maailmanlaajuisiin poliittisiin, taloudellisiin, yhteiskunnallisiin ja kulttuuria koskeviin kysymyksiin.

Ilmoitus Ramseyn erosta oli tuskin ehtinyt julkisuuteen, kun jo alkoi vilkas keskustelu hänen seuraajastaan. Sen kantavuutta on huomattavasti lisännyt se, että kun kaikissa muissa anglikaanisissa kirkoissa seuraavat arkkipiispat valitaan kirkkojen omien elinten toimesta, Englannin kirkossa noudatetaan käytäntöä, jossa kuningatar kirkon *Supreme Governor*-ominaisuudessaan nimittää pääministerin ehdottaman henkilön. Tämän johdosta kirkon ja valtion suhteet ovat joutuneet varsin kriittisen huomion kohteeksi.

1. Nykyinen johtaja

Mikäli Canterburyn arkkipiispojen sarja aloitetaan Augustinuksesta, jonka Gregorius I 590-luvun lopulla lähetti Roomasta järjestelemään Englannin kirkollisia oloja, vuonna 1961 virkaansa astunut Ramsey on istuimen 101. haltija. Ramseyen kolmeoista vuotta kestänyt johtajuus on ollut tavallista merkittävämpi. Näin ollen ei ole ihme, että hänen eroilmoituksensa jälkeen lehdistön ohella myös radiossa ja televisiossa on toistuvasti kommentoitu hänen elämäntyötään. Yleissävy on ollut varsin myönteinen. Ramseyssa on tahdottu nähdä gentlemani-ihanteen ruumiillistuma. Kasvatukseltaan ja käytökseltään hän epäilemättä hyvin täyttääkin brittiläisessä kulttuuripiirissä herrasmiehelle asetetut vaatimukset. Cambridgen Magdalene Collegen presidentin poikana syntynyt Ramsey aloitti opintiansa reformaatioaikana perustetussa Reptonissa sekä jatkoi sitä Magdalenessa. Osoituksena hänen varhaisesta yhteiskunnallisesta aktiivisuudestaan on hänen valintansa vasta 22-vuotiaana Cambridge Union nimisen ylioppilasjärjestön puheenjohtajaksi. Valmistuttuaan papiksi hän toimi seurakuntatehtävissä. Vuonna 1940 hänet nimitettiin Durhamin yliopiston professoriksi. Kymmenen vuotta myöhemmin hänestä tuli *Regius Professor of Divinity* Cambridgeen, mistä arvostetusta virasta hänet kuitenkin jo kahden vuoden kuluttua valittiin Durhamin piispaksi. Ennen v. 1961 tapahtunutta nimitystään anglikaanisen kirkon johtajaksi hän ehti vielä toimia Yorkin arkkipiispana vuosina 1956–61.

Ramsey on aikamme johtava ekumeenikkoja. Hänen panoksensa Kirkkojen Maailmanneuvoston presidenttinä vuosina 1961–68 merkitsi nousukautta kirkkojen välisen yhteistyön kehityksessä. Hän oli ensimmäinen *Cantuar* kuuteen sataan vuoteen, joka teki virallisen vierailun paavin luo. Hän näytteli tärkeää osaa myös katolisten ja anglikaanien yhteisesti laatimissa pappetta ja ehtoollista koskevista selvityksissä.

Ramseyen anglikaanien ja metodistien yhtymistä ajavat toimenpiteet olivat vielä rohkeampia. Niissä hänellä kuitenkin oli vastoinkäymisiä, jotka huipentuivat siihen, että hänen oman synodinsa keskuudessa nousut oppositio aiheutti hänelle kirvelevän tappion v. 1973 suoritetussa rat-

kaisevassa äänestyksessä. Koska metodistit lähitulevaisuudessa aikovat suorittaa ensimmäiset naispappien vihkimiset, hyvällä alulla olleet yhdistymispyrkimykset saivat uuden takaiskun.

Vaikka Ramseyn kirkkojen välistä yhteistyötä koskevat pyrkimykset ovatkin olleet pitkälle meneviä, niitä on edeltänyt tarkka harkinta ja huolelliset valmistelut. Uhkarohkeiden kokeilujen sijasta hän on valinnut rauhallisen rakentamisen koetululle pohjalle, minkä hän on katsonut parhaiten takaavan pysyvät tulokset.

Ramsey on kirkonjohtajana tarmokkaasti pyrkinyt siihen, ettei kirkon vaikutusta rajoitettaisi vain johonkin määrättyyn piiriin. Anglikaanisesta kirkosta hän on pyrkinyt tekemään kriittisen ja itsenäisen, yhteiskunnan voimaryhmistä mahdollisimman riippumattoman universaalin totuuden julistajan. Tämä periaate on pakottanut hänet aktiivisemmin kuin kukaan hänen edeltäjistään ottamaan kantaa moniin kansainvälisiin poliittisiin, yhteiskunnallisiin ja moraalisiin kysymyksiin. Hän on tullut tunnetuksi niin Vietnamin sodan, Etelä-Afrikan ja Rhodesian *apartheid* -politiikan kuin monikansallisten yhtiöiden Etelä-Amerikassa harjoittaman riiston vastustajana. Brittein saarilla hän on puoltanut sorrettujen vähemmistöjen kuten värillisten siirtolaisten ja homoseksuaalien asiaa. Samoin hän on pyrkinyt saamaan aikaan eri osapuolia tyydyttävän ratkaisun Pohjois-Irlannin verenvuodatuksen lopettamiseksi.

Ramsey on kuitenkin ollut tarpeeksi viisas tietääkseen, ettei kirkko tuomitessaan ihmisten arvoa ja oikeuksia polkevia poliittisia järjestelmiä tai riistoa edistäviä taloudellisia ja yhteiskunnallisia rakenteita saa syyllistyä puolueellisuuteen. Niinpä hän tuomitessaan kapitalistisen järjestelmän piirissä esiintyvät epävanhurskaudet ei poliittisista tai kirkkopoliittisista tarkoituksenmukaisuussyistä ole vaiennut myöskään sosialististen maiden vastaavista ilmiöistä. Tässä hän ei kuitenkaan ole mennyt niin pitkälle kuin hänen katolinen kollegansa, avoimesti kommunismin vastainen Westminsterin kardinaaliarkkipiispa John Carmel Heenan. Yhtä vieraiksi hänelle ovat niin ikään jääneet lukuisten kirkkojen piirissä olevat opportunistit, jotka innokkaasti tuomitsevat lännessä esiintyvät vääryydet

mutta syystä tai toisesta vaikenivat idässä yhteisön vapauden varjolla riistettävästä yksilön vapaudesta.

Ramsey on pyrkinyt elämään silmät avoimina sekularisoituneessa maailmassa, missä nopea väkiluvun kasvu, uhkaava energiapula, eri yhteiskuntajärjestelmien ja -luokkien väliset ristiriidat, väkivalta ja sosiaaliset epäkohdat ovat asettaneet kirkon monet tutut ja turvalliset käsitykset ja toimintamuodot kyseenalaisiksi. Lukuisissa kirjoissaan – *God, Christ and the World* (1969), *The Future of the Christian Church* (1971), *The Christian Priest Today* (1972) – hän on ennakkoluulottomasti pyrkinyt soveltamaan evankeliumin sanomaa nykyhetkeen.

Koska Ramseyen johtoon ei kuulu vain Englannin kirkko vaan myös muut brittiläisen imperiumin mukana laajalle levinneet anglikaaniset kirkot, on selvää, että hän on joutunut kantamaan vastuuta varsin monista kysymyksistä. Samalla hänellä on ollut hyvät vaikutusmahdollisuudet. Luonteenomaista hänelle on ollut pyrkimys ymmärtää jäsenkirkkojen ongelmat ei Lontoon näkökulmasta vaan näiden omista lähtökohdista käsin. Hän on myös merkittävästi vaikuttanut ajatustavan läpimurtoon, jonka mukaan Canterburyn arkkipiispan tehtävä ja vastuu laajan anglikaanisen yhteyden johtajana ja vaalijana on huomattavasti tärkeämpi kuin hänen roolinsa Englannin kirkon päänä. Hän on myös antanut entistä keskeisemmän tehtävän tämän yhteyden näkyvimpänä merkinä vuodesta 1867 lähtien pidetyille Lambeth -konferenssien nimellä kulkeville Pan-Anglican synodeille.

Vaikka Ramsey itse teologisilta käsityksiltään on maltillisen anglokatolisuuden edustaja, hän on toiminnassaan pyrkinyt tasapuolisuuteen myös muita anglikaanisen kirkon suuntia kohtaan. Hänen tehtävänsä ei läheskään aina ole ollut helppo, sillä jo esim. Yhdistyneen Kuningaskunnan papiston keskuudessa, josta kolmasosa kuuluu anglokatolisiin, vajaa neljännes evankelisiin ja loput ovat keskitien kulkijoita, voi havaita selvää jännitystä. Siitä huolimatta että Ramseyen katsotaan olevan enemmän tiedemies kuin hallintomies hän on kyennyt kunnostautumaan myös viimeksimainittuna.

Jos kristinusko jatkuvasti onkin brittiläisessä kulttuuripiirissä varsin merkittävä tekijä, ei pidä unohtaa, että myös ateismilla ja ennen kaikkea agnostismilla on vanhastaan ollut siinä vankka jalansija. Ramsey on kuitenkin pystynyt hankkimaan itselleen arvostusta myös kirkosta vieraantu-
neiden keskuudessa. Tähän on suuresti vaikuttanut hänen luonteva suhtautumisensa muihin ja hänen vilpittömyytensä. Ihmeteltävän paljon häntä kuunnellaan myös nuorison piirissä. Entisenä ylioppilasjohtajana hän on pyrkinyt säilyttämään erityisen läheiset suhteet opiskelijoihin. Hän on ollut usein vastaajana eri yliopistoissa järjestetyissä kyselytilaisuuksissa sekä ottanut osaa paneeleihin, joissa hänen suuri tietomääränsä ja loistava väittelytaitonsa ovat päässeet oikeuksiinsa. Koska hän ei ole tyytynyt toistelemaan vanhoja selityksiä vaan on pyrkinyt alati etsimään uusia ja ajankohtaisia vastauksia, hän on tullut suosituksi myös puhujana.

Vaikka Ramseyen nimen yhteyteen on käydyssä keskustelussa mielellään liitetty määreet pyhä, nöyrä ja viisas ja hänen toiminnassaan on tahdottu nähdä vain myönteisiä puolia, ei totuuden nimessä voi kieltää, etteikö hänessä ja hänen toiminnassaan olisi löydettävissä myös arvostelun sijaa. Varsinkin vanhemmiten hänessä on alkanut ilmetä autokraattisia piirteitä, jotka toisinaan ovat aiheuttaneet jännitystä kirkon piirissä. Tämä ei kuitenkaan millään tavoin estä sitä, että hänet epäilemättä tullaan lukemaan huomattavimpiin Canterburyn arkkipiispan istuimen haltijoihin sen 1400-vuotisen historian aikana. Hän on hyvin myös ansainnut aatelistarvon, jonka kuningatar myöntää hänelle, kun hän siirtyy ensi marraskuussa eläkkeelle Cuddesdoniin kirjojensa pariin.

2. Kannunvalanta seuraajasta

Julkisuudessa ja yksityisissä keskusteluissa arkkipiispa Ramseyen seuraajasta on mainittu useita nimiä. Huolimatta siitä, että hajonta on ollut laaja, vahvimpana ehdokkaana näytetään pidettävän Yorkin arkkipiispaa Frederick Donald Coggania. St. John's Collegessa Cambridgessä opiskellut Coggan oli ennen v. 1956 tapahtunutta nimitystään Bradfordin

piispaksi Uuden testamentin professorina Kanadassa ja Englannissa. Vuodesta 1961 lähtien hän on hoitanut nykyistä virkaansa. Tähän mennessä hän on toimissaan pyrkinyt diplomaattisesti luovimaan eri kirkollisten ja poliittisten voimaryhmittymien välisessä kentässä. Huolimatta maltillisista evankelisista katsomuksistaan hänet nimitettiin anglikaanisen kirkon liturgisen komission puheenjohtajaksi. Tämä ei kuitenkaan ole vähentänyt anglokatolisissa piireissä häntä kohtaan tunnettua epäluuloa.

Eniten 65-vuotiaan Cogganin osakkeita katsotaan nostavan nykyisen nimitysjärjestelmän, jossa pääministerillä on ratkaiseva osuus. Asian ymmärtämiseksi on muistettava, että helmikuussa pidetyissä vaaleissa Labour nousi vastoin odotuksia Ison Britannian suurimmaksi puolueeksi. Parlamentaariseen vähemmistöön nojaavan Harold Wilsonin kabinetin asema on kuitenkin niin heikko, että pysyäkseen vallassa pääministerin on tarkoin varottava tekemästä mitään liian provosoivaa. Mitä pitemmälle uutta arkkipiispaa koskeva keskustelu on jatkunut sitä ilmeisemmäksi on käynyt, että Downing Street 10:ssä pidetään parhaimpana ratkaisuna vanhahkon ja mahdollisimman neutraalin kirkonmiehen nimittämistä, joka voisi toimia eräänlaisena virkaatekevänä piispana siihen asti kunnes poliittisen tilanteen vakiinnuttua hänet voitaisiin korvata toisella. Cogganin ohella tässä tapauksessa tulisi kysymykseen Leicesterin 68-vuotias piispa Ronald Ralph Williams. Tämä Cambridgen Conville ja Caius Collegen kasvatti, eräiden mielestä enemmän golfista kuin kirkollisista johtamistehtävistä kiinnostunut herrasmies, voisi hoitaa virkaa Wilsonin toimikauden, mikäli Wilson pystyy tasapainottelemaan virassaan niin kauan. Koska kuitenkin on pelättävissä, että sodanaikaisena tiedotusministeriön uskonnollisten asioiden osaston johtajana ja myöhemmin Birminghamin Queen's Collegen presidenttinä tarmokkaasti toiminut, vasemmistoa kohtaan vähäisiä sympatioita tunteva Williams saattaa vielä vanhoilla päivillään piristyä, on varsin epätodennäköistä, että Wilson päätyy häneen.

Cogganin valintaa puoltaa myös se, että auttamalla hänen siirtymistään Canterburyyn Wilsonille tarjoutuisi mahdollisuus saada haluamansa mies

myös Yorkin arkkipiispan istuimelle. Lisäksi on hyvinkin mahdollista, että pääministeri oman vapaakirkollisen taustansa takia tuntee jonkinlaista sympatiaa Cogganin evankelisia katsomuksia kohtaan.

Maaliskuun 22. päivänä pidetyn mielipidetutkimuksen mukaan Cogganin pahin kilpailija ei kuitenkaan ole Williams vaan häntä huomattavasti nuorempi Anglican Consultative Councilin pääsihteeri John Howe. Julkinen salaisuus on, että Howe on nykyisen arkkipiispan suosikki. Joskin hänen akateemiset ansionsa kalpenevat Cogganin opillisten meriittien rinnalla, hänellä on muita huomionarvoisia avuja. Hoidettuaan vuosina 1955–69 St Andrews, Dunkeldin ja Dunblanen piispanvirkaa hänet kutsuttiin Anglican Communionin palvelukseen, mistä hänet kolme vuotta myöhemmin nimitettiin nykyiseen virkaansa.

Muistona brittiläisestä imperiumista ovat eri puolilla maailmaa olevat anglikaaniset kirkot, joiden korkein johtaja Canterburyn arkkipiispa myös on. Tämän tehtävän katsotaankin nykyään olevan tärkeämpi kuin hänen roolinsa Yhdistyneen Kuningaskunnan ja Irlannin anglikaanisen kirkon päässä. Koska Howe on paremmin kuin kukaan ehdokkaista selvillä lähes maailmanlaajuisen anglikaanisen yhteyden problematiikasta, on selvää, että tämä on tehnyt hänet johtavien kirkollisten piirien ehdokkaaksi. Koska hän lisäksi teologisilta katsomuksiltaan on viisaasti pysytellyt keskittien kulkijana, myös anglokatoliset sulattanevat hänet paremmin kuin Cogganin. Howe on pyrkinyt tarmokkaasti etsimään vastauksia anglikaanisten kirkkojen teologisiin, sosiaalisiin, taloudellisiin ja poliittisiin kysymyksiin. Nykyisen poliittisen tilanteen huomioon ottaen on kuitenkin ilmeistä, että Wilson katsoo energisen ja ennakkoluulottoman Howen nimittämisestä koituvan hänelle ja puolueelle enemmän haittaa kuin hyötyä. Tämä riittäneekin ratkaisemaan Howen kohtalon.

Cogganin, Williamsin ja Howen ohella omaksi joukokseen on erottautunut neljän piispan muodostama ryhmä. Yhteistä heille ovat liberaalit käsitykset, jotka viime aikoina ovat parhaiten tulleet julkisuudessa näkyviin eronneiden kirkollista vihkimistä ja pornografiaa koskeissa kysymyksissä. He suosivat moderneja teologisia käsityksiä ja ovat yhteiskunnallisesti valveutuneita. He näyttävät myös kärsivän anglikaani-

sen kirkon virkakoneiston hidasliikkeisyydestä ja konservatiivisuudesta. Epäilemättä heidän asenteensa on jo ehtinyt herättää mielenkiintoa sekä työväenpuolueen että liberaalien keskuudessa.

Tämän ryhmän huomattavin jäsen on todelliseksi puuhamieheksi osoittautunut Oxfordin piispa Kenneth John Woollcombe. Huolimatta siitä, että hän oli ennen v. 1971 tapahtunutta piispaksi vihkimistään ehtinyt toimia professorina New Yorkissa ja Edinburgissa, hänen vastustajansa rohkenevat epäillä hänen hengenlahjoaan. Toinen on Manchesterin piispa Patrick Campbell Rodger, joka toimi vuosina 1961–66 Kirkkojen Maailmanneuvoston Faith and Order -jaoston sihteerinä. Kuitenkaan hän ei ole pystynyt tarpeeksi kunnostautumaan muissa kuin ekumeenisissa suhteissa.

Jäljellä nelivaljakosta ovat vielä St Albansin piispa Robert Alexander Runcie ja Durhamin esipaimen John Stapylton Habgood. Oxfordin Brasenose Collegen käynyt, Cambridgen Wescott Housessa opintojaan täydentänyt sekä Trinity Hallin *Fellowina* ja *Deaninä* toimineen Runcien painolastina on hänen saamansa akateemisen ja autoritatiivisen miehen maine. Paremmissa asemissa sen sijaan on Durhamin uusi piispa Habgood, joka edustaa anglikaanisessa kirkossa varsin usein esiintyvää luonnontieteilijä-teologi yhdistelmää. Eton, Cambridgen King's ja Oxfordin Cuddesdon College takaavat biologiaa opettaneesta yliopistomiehestä kirkon palvelukseen siirtyneelle Habgoodille hyvät lähtöasemat. Kuitenkin hän vielä tässä vaiheessa nuorimpana ehdokkaista (47) joutunee odottamaan iän ja kokemuksen karttumista.

Lopuksi on vielä mainittava kaksi totisiksi hengenmiehiksi luonnehdittua piispaa: Howen ohella kansainvälisen anglikaanisen yhteyden parhaiten käytännössä oppimaan tuntenut Stepneyn piispa Trevor Huddleston ja alunperin vakuutusosalalla toiminut Liverpoolin piispa Stuart Yarworth Blanch. Christ Churchissa Oxfordissa oppinsa saanut Huddleston oli viime sodan aikana ja sen jälkeen pappina Johannesburgissa. Vuosina 1960–68 hän toimi Masasin piispana. Häntä on luonnehdittu ihmisten tasa-arvon ja yhteiskunnallisen oikeudenmukaisuuden tinkimättömäksi puolustajaksi. Tästä syystä hän on saanut vallanpitäjien silmissä teologi-

sesti ja poliittisesti vaarallisen radikaalin maineen. Sitä on lisännyt hänen tarmokas toimintansa *Anti-Apartheid* liikkeen varapresidenttiä vuodesta 1969 lähtien. Hänen henkilökohtaista hurskauttaan ja jopa profeetallisia taipumuksiaan ei kukaan pyri kieltämään. Epäilyjä sen sijaan herättävät hänen hallinnolliset kykynsä. Vähäisillä teologisilla opinnoilla piispanhiippaan yltänyt Blanch on saanut syvällisen sielunhoitajan ja sympaattisen ihmisen maineen. Hänen sanotaan kuitenkin olevan liian pehmeä mies piispaksi saati sitten arkkipiispaksi.

Ramseyn seuraajaa koskevalle keskustelulle on ominaista, että niin valtion kuin kirkonkin ylimmät edustajat ovat varsin pidättyväisiä nimeämään ketään suosikkia. Epävirallisemmat tahot sen sijaan ovat pyrkinet laajasti kommentoimaan julkisuuteen vuotaneita tiedonsirusia. Lehtien palstoilla myös monet yksityiset ovat pyrkinet tekemään propagandaa omien ehokkaitensa puolesta. Lisäksi on esiintynyt etupäässä eri hiipakuntien edustavien seurakuntapappien vetoamuksia. Niissä on toistuvasti toivottu arkkipiispaksi hurskasta hengellistä johtajaa ja pelotonta todistajaa, joka pystyisi vaikuttamaan myös nuorisoon, eikä vain tehokasta toimitusjohtajaa tai taitavaa kirkkopoliitikkoa.

Käydyn keskustelun sävy on osoittanut, että yleismaailmallinen auktoriteettikriisi on saanut vahvan jalansijan myös perinteellisesti konservatiivisten anglikaanien keskuudessa. Vaikka onkin voinut huomata paitsi ikäpolvien välisten erojen myös eri poliittisten ja teologisten katsomusten vaikuttaneen esitettyihin mielipiteisiin, yhteistä on ollut suuremman huomion kiinnittäminen viranhoitajan henkilökohtaisiin ominaisuuksiin kuin viran perinteellisesti tuomaan arvevaltaan. Lieneekö eräiden journalistien tapa kirjoittaa vähemmän kunnioittavasti piispojen ominaisuuksista ja heidän mahdollisuuksistaan seuraajakilvassa vaikuttanut siihen, että Manchesterin piispa Rodger varsin kirpeästi arvosteli lehtimiehiä, jotka kuvittelevat voivansa *ex cathedra journalistica* kirjoittaa asiantuntevasti asioista, joista he tosiasiallisesti eivät tiedä mitään.

Mikäli Wilson aikoo nimittää lyhytaikaisen ja vaarattoman viransijaisen, hänen valintansa osuu Cogganiin. Jos hän taas etsii sulavaa maailmanmiestä ja joustavaa kirkkopoliitikkoa, hänen on katsottava neljän

nuorehkon liberaalin piispan muodostamaa ryhmää. Siinä tapauksessa, että hän panee painoa anglikaanien yhteyden ja brittiläisen imperiumin sukulaisuudelle, hänen valintansa osuu Hoween. Sosialistina hän sivuuttanee Huddlestonin ja Blanchin muodostaman hurskaan parivaljakon. Missä määrin kulissien takaiset intrigit ja brittiläiseen elämänmuotoon yhä kuuluva *old boys* -mentaliteetti pääsevät vaikuttamaan Wilsonin valintaan, on edeltäkäsinkin vaikea arvioida. Mielenkiintoinen kysymys on myös se, miten Edward Heathin pysyminen pääministerinä olisi heijastunut ehdokkaiden paremmuusjärjestykseen.

3. Kirkon vai valtion arkkipiispa?

Tudorien ajalta lähtien valtion ja kirkon väliset suhteet ovat Englannissa olleet varsin läheiset. Henrik VIII:n suuhun pannun sanonnan *church equals state, state equals church, and l'état, c'est moi* on katsottu kuvastavan hallitsijan ja kirkon suhdetta. Selvimpiä merkkejä valtiovallan mahdollisuudesta vaikuttaa kirkon asioihin ovat olleet piispojen nimitykset, joissa hallitsija kirkon Supreme Governor -ominaisuudessaan nimitää pääministerin suosittaman ehdokkaan. Tämä tapa on saattanut monen poliittisen vallanpitäjän kiusaukseen nimittää kirkolle johtaja, jota hän myöhemmin voisi tavalla tai toisella käyttää apuna omien valtapyrkimyksiensä toteuttamisessa. Tällä vuosisadalla etenkin työväenpuolueen ollessa vallassa – jolloin ulkoapäin kirkkoon kohdistuva paine on lähes säännöllisesti kasvanut samalla kun sen vaikutusvalta julkisessa elämässä on vähentynyt – on nykyinen nimitysjärjestelmä antanut monelle huolen aiheita.

Jo miespolvien ajan useat kirkon itsenäisyyttä ja oikeuksia puolustavat ovat nähneet valtiovallan osuuden kirkon asioista päätettäessä olevan vakava uhka ja este kirkon mahdollisuuksille hoitaa omat asiansa parhaalla mahdollisella tavalla. Ongelman ratkaisemiseksi on asetettu monta komiteaa. Viimeisin näistä oli cambridgeläisen, kirkkohistorioitsijasta historian Regius -professoriksi siirtyneen William Owen Chadwickin johdolla

vuosina 1966–70 istunut arkkipiisallinen kirkko-valtio -komitea, jonka työskentelylle oli ominaista erilaisten ratkaisumallien ja iskusanojen kriittinen erittely. Se pyrki löytämään rakennekokonaisuuksia, joiden avulla eri ryhmien ajamat linjat olisivat tulleet paremmin ymmärrettäviksi. Komitea pystyikin verraten hyvin kartoittamaan keskustelun pohjana olleet erilaiset kirkko- ja valtiokäsitykset, jotka sanelivat eri ryhmien perustavoitteet.

Ramseyn seuraajasta käytävän keskustelun aikana on saattanut huomata, että useat nykyistä nimitysjärjestelmää arvostelevat ovat saaneet vaikutteita komitean Chadwick B nimellä kulkevasta ratkaisumallista, jonka mukaan hallitsijan ja kirkon välillä pitäisi säilyttää läheinen yhteys; piispojen nimitys olisi kuitenkin siirrettävä kokonaan kirkolle. Chadwick B:ssä nähtävissä oleva pyrkimys työntää pääministeri sivuun ja saada hallitsija kuuntelemaan hänen sijastaan kirkkoon liittyvissä asioissa kirkon neuvoja synnyttää kuitenkin vaikean konstitutionaalisen ongelman. Voimassa olevien lakien mukaisestihan hallitsija konstitutionaalisenä monarkkina on velvoitettu kysymään valtioon ja kirkkoon liittyvissä kysymyksissä neuvoa juuri pääministeriltään.

Useilta rivimiehiltä on arkkipiispan nimitykseen liittyvä valtio-oikeudellinen problematiikka jäänyt huomaamatta. He ovat tyytyneet pitämään merkillisenä sitä, ettei Church of England kykene muiden kristillisten kirkkojen tapaan valitsemaan johtajaansa ilman pääministerin apua. Monessa kunnan anglikaanissa on herättänyt pahaa verta myös nykyisen pääministerin vapaakirkollinen tausta. Muuan parlamentin jäsen väläytti jopa mahdollisuutta, että nykyisen nimityssysteemin puitteissa voidaan pian joutua Malteeseen, jossa ateistinen pääministeri valitsee 65 miljoonalle anglikaanille korkeimman hengellisen johtajan. Maltillisuudestaan tunnetut britit eivät keskustelun tuoksinassa ole aina malttaneet pysyä asialinjalla. Niinpä eräs koiranleuka kehoitti Wilsonia ehdottamaan arkkipiispaksi pahinta poliittista vastustajaansa, konservatiivien puheenjohtaja Heathia.

Ramseyn seuraajasta julkisuudessa käydyssä mielipiteenvaihdossa ei ole vain tyydytty kritisoimaan vallalla olevia kirkon ja valtion suhteita

sekä niiden vaikutusta nimitysprosessiin vaan on myös pyritty etsimään parempia vaihtoehtoja. Omaperäisimpiä niistä on ilmeisen vahvalta anglokatoliselta taustalta nouseva ehdotus, jonka mukaan kaikkien anglikaanisten piispojen pitäisi kokoontua Rooman esimerkkiä noudattaen Lambeth-palatsiin salaiseen konklaaviin. Heidän olisi pysyttävä siellä, kunnes kuningattaren nimitettäväksi voitaisiin esittää ainakin näennäisesti kaikkien kannatuksen saanut ehdokas.

Uudistusten alalla ovat omat lukunsa muodostaneet itseään edistyksellisinä ja valveutuneina pitävät henkilöt, jotka sen sijaan, että olisivat esityksissään ottaneet huomioon historiallisen jatkuvuuden ja selkeän opillisen pohjan merkityksen ovat arvostelukyvyyttömyytensä innostamina etsineet vastausta tähän niin kuin muihinkin kysymyksiin tapetille hetkeksi nousseesta yhteiskuntafilosofiasta ja pinnalle pulpahtaneesta muotitieteestä. Vastapainoksi on kuitenkin esitetty huomattavasti terävämpää kritiikkiä sekä pyritty vakavasti löytämään jo Ramseyn seuraajan nimityksen yhteydessä käyttökelpoiseksi osoittautuvaa vaihtoehtoa.

Koska kirkon itsenäisyyttä ajava ryhmä on viime vuosina voittanut nopeasti alaa ja tullut varsin äänekkääksi, Downing Street 10:ssä ei ole enää katsottu voitavan sivuuttaa sitä liian yliolkaisesti. Merkittäväksi myönnytykseksi pääministerin taholta onkin katsottava, että hän on määrännyt kirkollisia nimityksiä hoitavan sihteerinsä Colin Petersenin aikaisempien nimitysten yhteydessä käytyjen suppeiden yksityisluontoisten tiedustelujen lisäksi ottamaan nyt virallisissa merkeissä yhteyttä kirkon johtaviin elimiin. Varsin merkittävä tässä suhteessa oli Petersenin maaliskuun 27. päivänä Standing Committee of General Synod of the Church of England nimisen kirkon toimeenpanevan elimen kanssa Ramseyn seuraajasta käymät neuvottelut. Tässä yhteydessä komitean jäsenillä oli oikeus tuoda esille omat näkemyksensä sekä nimetä sopivaksi katsomansa henkilöt. Kokouksen tuloksesta ei ole tullut julkisuuteen mitään tietoja. Petersen on lisäksi tietävästi ottanut yhteyden myös Canterburyn tuomiorovastiin ja kappalaiseen sekä kuulostellut joidenkin yksittäisten kirkonmiesten ääniä.

Hierarkian yläpäässä Petersenin yhteydenottoja on pidetty varsin epätyydyttävänä joskaan ei turhina. Alemmalla tasolla sen sijaan niitä on kritisoitu hyvinkin ankarasti. Tässä suhteessa on erityisesti kunnostautunut kirkon yleissynodin jäsen Christopher Wansey. Hänen mielestään Petersenin käymät neuvottelut ovat pelkkää silmänlumetta. Mikäli pääministeri olisi todella tahtonut vakavasti ottaa huomioon kirkon kannan, hänen olisi muita tehtäviä varten olemassa olevan Standing Committeeen sijasta pitänyt neuvotella heinäkuussa 1974 kokoontuneen yleissynodin kanssa. Wansey on lisäksi ehdottanut, että heinäkuun kokouksessa pitää järjestää erityinen Ramseyen seuraajaa koskeva väittely. Parasta hänen mielestään kuitenkin olisi, että pääministerin rooli nimityksessä lakkautettaisiin kokonaan. Sen sijaan kirkon 42 piispaa valitsisivat sopivaksi katsomansa henkilön, jonka kuningatar sitten nimittäisi. Nykyisen käytännön hän Petersenille lähettämässään avoimessa kirjeessä kiteytti sanoihin: *"a political appointment of a civil servant, by a civil servant, with archiepiscopal trimmings."*

Wansey'n ja muutamien muiden esittämien vaatimusten, joiden mukaan arkkipiispan nimitystä koskevassa kysymyksessä olisi odotettava heinäkuussa kokoontuneen yleissynodin suosituksia, uskotaan saavan pääministerin kiirehtimään asian siirtämiseksi pois päiväjärjestyksestä mahdollisimman pian.

Kirkon ja valtion roolin suhteen Ramseyen seuraajan nimitystä koskevassa keskustelussa piispat ovat olleet varsin pidättyväisiä. Vihdoin toistuvat vaatimukset, joissa on rohjettu jopa koskettaa kuningattaren kruunua, saivat Lichtfieldin piispan Arthur Stretton Reeven tarttumaan kynään. Hän tuomitsi jyrkästi radikaalit ja harkitsemattomat hyökkäykset. Reeven reaktion ymmärtää paremmin, kun muistaa hänen viime sodan jälkeen toimineen lähes vuosikymmenen ajan ensin Yrjö VI:n ja sitten Elisabet II:n hovikappalaisena.

Vaikka onkin ilmeistä, että piispojen enemmistön mielestä kirkon ja valtion suhteissa on tarkistamisen varaa, he ovat nyt käydyssä keskustelussa pyrkineet pysymään sivustakatsojina. Yleensäkin he näyttävät noudattavan linjaa, jossa yltiöpaisten kokeilujen sijasta pyritään rauhallisesti

rakentamaan koetulle pohjalle. He eivät katso voivansa nykyisessä tilanteessa ärsyttää poliittisia päätöksentekijöitä, joilla on monta vaikeaa ulko- ja sisäpoliittista ongelmaa ratkaistavanaan. Piispojen malttia lienee myös lisännyt se, että heidän ja kuningattaren välillä vallitsee mitä parhain yhteisymmärrys. Missä määrin se, että kirkon ja valtion suhteiden tarkistus mahdollisesti aiheuttaisi piispojen karkottamisen parlamentin ylähuoneesta sekä vähentäisi kirkon arvovaltaa julkisessa elämässä on saanut heidät pysymään viisaasti vaiti, on vaikea osoittaa. Vaikka heidän joukossaan sanotaankin olevan etummaisista sijoista synagoogassa halajavia, he todennäköisesti periaatteessa ovat valmiit luopumaan etuoikeuksistaan, jos he siten katsovat voivansa edistää evankeliumin asiaa.

Paavilaisimpia kuin itse paavi näyttävät sen sijaan olevan monet konservatiiviset ja traditioista kiinni pitävät kirkon jäsenet. Heidän mielestään ei vain Ramseyen seuraajan vaan myös hänen jälkeensäkin nimitettävien kohdalla voidaan hyvin noudattaa nykyistä valtion ja kirkon läheistä yhteyttä kuvastavaa käytäntöä. Heidän mukaansa se estää kirkon sisäisten voimaryhmittymien välisen valtataistelun sekä ottaa paremmin huomioon kansalliset intressit. Näin se palvelee sekä valtiota että kirkkoa. Etenkin piispojen karkottaminen ylähuoneesta on usealle merkki lopun alusta. Suositettu puolustus on historiallinen argumentaatio. Sen mukaan piispat näyttelivät tärkeää osaa jo keskiaikaisessa hallitsijan neuvostossa, josta ylähuone on saanut alkunsa. Vuosisadasta toiseen ylähuoneessa istuva hierarkia on näytellyt varsin keskeistä osaa paitsi kansakunnan uskonnollisessa myös sen poliittisessa elämässä. Tämän yhteyden katkaiseminen jouduttaisi poliittisen elämän rappiota ja ajaisi kirkon vähitellen eristyksissä eläväksi lahkoksi. Sen sijaan, että joudutettaisiin piispojen lähtöä ylähuoneesta olisi kaikin tavoin pyrittävä saamaan sinne myös kaikki Yhdistyneen Kuningaskunnan katoliset arkkipiispat, Skotlannin kirkon esimies sekä vapaakirkkojen johtajat.

Eräs syy siihen, miksi kirkon johtavat piirit ovat olleet pidättyväisiä puuttumaan Ramseyen seuraajan valinnan yhteydessä nousseisiin kirkon ja valtion suhteita koskeviin periaatteellisiin kysymyksiin lienee se, että kaikki harkitseemattomat liikkeet saattaisivat tavalla tai toisella huonontaa

kirkon entisestäänkin heikkoa taloudellista asemaa ja etenkin pappien palkkausta, johon valtiolla, tosin välillisesti, on huomattava sananvalta. Huolimatta siitä, että hiljattain julkisuuteen tulleen tutkimuksen mukaan Church of Englandin papisto yhdessä korkeimman virkamiehistön sekä kaupan ja teollisuuden johtoportaan kanssa kuuluu ryhmään, joka on saanut koulutuksensa valtakunnan parhaimmiksi arvioiduissa oppilaitoksissa, sen palkkaus on jo nyt erittäin alhainen.

Anglikaanisen kirkon johtajan vaihtuminen on herättänyt suurta huomiota Isossa Britanniassa. Yksimielisiä on oltu siitä, että marraskuussa 1974 eläkkeelle siirtyvä arkkipiispa Arthur Michael Ramsey on tehnyt mittava päivätyön ei vain anglikaanisen kirkon ja muiden kristillisten kirkkojen piirissä vaan että hän on myönteisesti vaikuttanut myös moniin maailmanlaajuisiin poliittisiin, yhteiskunnallisiin ja taloudellisiin ratkaisuihin. Hänen elämäntyönsä on ollut niin huomattava, että voi vain toivoa hänen seuraajansa pystyvän samanlaisiin suorituksiin.

Enemmän kuin Ramseyn seuraajan henkilöä julkisuudessa on kuitenkin kiinnitetty huomiota nimitysprosessin ulkonaiseen kulkuun, jonka johdosta kirkon ja valtion suhteet ovat joutuneet kriittisen tarkastelun kohteeksi. On katsottu, että nykyinen kirkon itsenäisyyttä ja oikeuksia rajoittava käytäntö on vakava este kirkon vapaudelle valita itse itselleen johtaja. Käyty keskustelu jouduttanee kehitystä kirkon ja valtion kiinteän yhteyden höllentymiseen. Varsin mahdollista on, että Ramsey seuraajan nimitys jää historiaan viimeisenä, jossa pääministeri näyttelee merkittävää osaa, ja Englannin kirkko alkaa seurata maailman muissa anglikaanisissa kirkoissa noudatettavaa nimitysprosessia säilyttäen kuitenkin kuningattaren roolin.

19. CHANGES IN THE LEADERSHIP OF THE ANGLICAN CHURCH

This article is about the change of Archbishop of Canterbury with the retirement of Michael Ramsey.

Ramsey is one of the leading ecumenicists of our time. His efforts as president of the World Council of Churches in 1961–68 meant a period of rapid advancement in cooperation between the churches. He was the first *Cantuar* for six hundred years to make an official visit to the Vatican. In his attempts to make Anglican church critical and independent he has also taken a stand on many international, social and moral issues. In terms of his theological ideas he represents moderate anglo-catholicism.

Numerous names have been put forward as Ramsey's successor. The person considered the strongest candidate is the Archbishop of York, Frederick Donald Coggan, who till now has sailed diplomatically in the middle ground between the different religious and political power groups. Coggan's closest rival would appear to be the general secretary of the Anglican Consultative Council, John Howe, who is also rumoured to be Ramsey's own favourite. Another important contender is the elderly Bishop of Leicester, Ronald Ralph Williams.

In addition to Coggan, Williams and Howe, four bishops forming their own group have detached themselves from the rest. What they share in common are relatively far-reaching liberal views. Of these the most important is the Bishop of Oxford, Kenneth John Woollcombe. The others are the Bishop of Manchester, Patrick Campbell Rodger, the Bishop of St. Albans, Robert Alexander Runcie, and the Bishop of Durham, John Stapylton Habgood. Mention must also be made of two candidates considered clerics of a very different sort: the Bishop of Stepney, Trevor Huddleston and the Bishop of Liverpool, Stuart Yarworth Blanch.

If prime minister Harold Wilson is intending to appoint a temporary and harmless "caretaker", Coggan will probably be his choice. If he is

looking for a flexible church politician, he will have to turn to the group of four young liberal bishops. If he puts emphasis on the kinship of the anglican connection and British empire, he could chose Howe. As a socialist he will probably pass over the pious duo Huddleston and Blanch.

Less attention has been paid in public to the identity of Ramsey's successor, however, than to the external progress of the appointment process, in consequence of which the relations between church and state have become the subject of critical examination. Since Tudor times the relations between church and state in England have in fact been relatively close. One of the clearest demonstrations of this is the appointment of bishops, in which the monarch in his or her capacity as Supreme Governor of the church appoints the candidate recommended by the prime minister.

The majority of bishops have been rather reticent in the debate. The bishops and the Queen have an excellent understanding with one another. Examination of the relations between church and state may result in the bishops' exclusion from the House of Lords. Simultaneously the poor financial position of the church could become even worse.

20. HEINRICH BULLINGER 1504–75

Syyskuun 17. päivänä 1975 tuli kuluneeksi neljä sataa vuotta sveitsiläisen reformaattorin Heinrich Bullingerin kuolemasta. Päinvastoin kuin luterilaisessa maailmassa asia sai osakseen laajaa huomiota reformoidun ja anglikaanisen kirkon sekä eräiden muiden Sveitsin uskonpuhdistajilta vaikutteita saaneiden yhteisöjen piirissä. Tämä on ymmärrettävää. Säteilihän Zwinglin jälkeen lähes puolisataa vuotta saksalaisen Sveitsin johtavana reformaattorina olleen Bullingerin vaikutus kauas Zürichin rajojen ulkopuolelle.

Reformaatiokautta koskevassa tutkimuksessa Bullinger on verrattuna toisiin nimekkäisiin reformaattoreihin jäänyt vähemmälle huomiolle. Bullingerin laatima *Confessio Helvetica posteriorin* 400-vuotisjuhla sekä hiljattain vietetty hänen syntymänsä muistopäivä yhdessä hänen tuotantonsa julkaisutyön alkamisen kanssa ovat kuitenkin saaneet tutkijat kiinnostumaan hänestä siinä määrin, että hyvällä syyllä voidaan pian odottaa Bullinger-tutkimuksen nousukautta.

Seuraavassa esityksessä tarkastellaan aluksi Bullingerin käytännön toimintaa ja hänen kirjallista tuotantoaan, etenkin hänen laajaa kirjeenvaihtoaan. Sen jälkeen selostetaan Bullinger-tutkimuksen uusinta kehitystä sekä esitellään *Heinrich Bullinger Werke* -projektia, joka toteutessaan määrällisesti hyvin kilpailee Lutherin teosten *Weimarer Ausgaben* kanssa. Lopuksi viitataan Bullingerin kuoleman 400-vuotismuiston johdosta järjestettyihin konferensseihin.

I

Heinrich Bullinger syntyi Aargaun kantoniin kuuluvassa Bremgartenissa heinäkuun 18. päivänä 1504 konkubinaatissa elävän katolisen papin poikana. Käytyään alkeiskoulun Bremgartenissa hän jatkoi v. 1516 koulunkäyntiään Yhteisen Elämän Veljien johdolla Reinin alajuoksulla sijaitsevassa Emmerichissä. Kolme vuotta myöhemmin hän kirjoittautui Kölnin yliopistoon.¹

Bullingerin kehityksen kannalta Kölnissä vietetyt vuodet olivat merkittäviä. Vielä opiskelunsa alkuvaiheessa hän vakavissaan suunnitteli munkkiveljestöön liittymistä. Pian kuitenkin perehtyminen kirkkoisien ja Erasmusken sekä myös Lutherin ja Melanchthonin kirjoituksiin johti siihen, että Bullinger vieraantui vähitellen katolisuudesta. Vuoden 1522 alussa hän alkoi peruuttamattomasti siirtyä evankelisten leiriin. Palatesaan saman vuoden huhtikuussa *magister artium* -arvon saavutettuaan takaisin Bremgarteniin hän oli hylännyt ajatukset munkkiudesta.²

Syksyllä 1523 Bullinger tapasi Ulrich Zwinglin sekä tämän hengenheimolaiset, joista Leo Jud oli tuolloin merkittävin. Syntynyt läheinen yhteys Zürichin reformaattoreihin heijastui pian paitsi hänen teologisissa kirjoituksissaan ja kirjeenvaihdossaan myös hänen käytännön toiminnassaan. Vuoden 1524 alussa hän otti vastaan luostarikoulun opettajan viran Kappelissa (am Albis) ehdolla, ettei hänen tarvinnut noudattaa munkkisääntöjä. Lopullisesti hän paljasti oikeat mielipiteensä rupeamalla pitämään yleisölle tarkoitettuja esitelmiä ja raamatunselityksiä sekä julkaisemalla useita teologisia tutkielmia ja kiistakirjoituksia. Hänen tarmokas toimintansa kantoi pian hedelmää. Vuonna 1525 luostarikirkossa lakattiin pitämästä katolista messua ja jo seuraavan vuoden kiiristorstaina nautittiin ehtoollista evankeliseen tapaan. Useat luostarin munkeista solmivat

¹ *Hans-Georg vom Berg*, Die "Brüder vom gemeinsamen Leben" und die Stiftschule von St. Martin zu Emmerich. Heinrich Bullinger, 1504–1575. Gesammelte Aufsätze zum 400. Todestag (Gesammelte Aufsätze), 1. Zürich 1975, 1–20.

² *Joachim Staedtke*, Die Theologie des jungen Bullinger. Studien zur Dogmengeschichte und systematischen Theologie 16. Zürich 1962, 16–49.

avioliiton. Myös Bullinger meni syksyllä 1527 kihloihin entisen zürichiläisen nunnan Anna Adlischwylerin kanssa. Tilanne huipentui siihen, että luostari kirkollisena instituutiona lakkautettiin ja siitä tuli Zürichin kaupungin valvonnassa oleva poikakoulu.¹

Bullinger oli virallisesti Kappelin koulun opettaja ja samalla läheisen seurakunnan saarnaaja siihen asti kunnes hän kesäkuussa 1529 siirtyi papiksi syntymäseudulleen Bremgarteniin. Välillä hän oli ehtinyt harjoittaa jatko-opintoja Zürichissä sekä kaupungin edustajana ottaa osaa Bernin väittelyyn.

Bullingerin toiminta Bremgartenissa kesti vajaat kaksi ja puoli vuotta. Sitä leimasi tiivis seurakuntatyö ja taistelu anabaptisteja vastaan. Vuoden 1531 alussa näiden kanssa käyty väittely sai hänet laatimaan tunnetuksi tulleen kirjoituksensa *Von dem unverschämten Frevel der Wiedertäufer*. Saman vuoden elokuussa Zwingli neuvotteli hänen pappilassaan berniläisten lähettiläiden kanssa. Se jäi Zwinglin viimeiseksi laajemmaksi väittelyksi, sillä kaksi kuukautta myöhemmin puhkesi toinen Kappelin sota, jonka alussa hän kaatui. Reformoidut, heidän joukossaan Bullinger perheineen, joutuivat pakenemaan Zürichiin.²

Bullingerin muutto Zürichiin aloitti uuden kauden hänen elämässään. Jo tuolloin hänen maineensa oli niin suuri, että hän sai kutsun sekä Baselista että Bernistä. Hän katsoi kuitenkin viisaimmaksi jäädä Zürichiin, missä kaupungin molemmat neuvostot valitsivat hänet joulukuun alussa 1531 Zürichin kirkon johtajaksi. Hän ryhtyi heti tarmokkaasti toimeen. Suurelta osalta hänen ansiotaan oli, ettei Zürich vain toipunut nopeasti sodassa kärsimästään tappiosta vaan myös kykeni menestyksellisesti puolustautumaan sekä katolista reaktiota että anabaptistien agitaatiota vastaan. Nopeassa tahdissa hän organisoi laatimiensa synodaali- ja koulujärjestysten pohjalta kaupungin kirkolliset olot ja koulut. Oleellista hänelle

¹ Susi Hausammann, Römerbriefauslegung zwischen Humanismus und Reformation. Eine Studie zu Heinrich Bullingers Römerbriefvorlesung von 1525. Studien zur Dogmengeschichte und systematischen Theologie 27. Zürich 1970, 11–26.

² Fritz Blanke, Der junge Bullinger 1504–1531. Zürich 1942, 117–34; Endre Zsindely, Heinrich Bullingers Berufungen im Jahre 1531. Zwingliana 12 (1968), 668–76.

oli pyrkimys erottaa valtion ja kirkon tehtävät toisistaan. Kuitenkin hän säilytti papeille oikeuden evankeliumista käsin sanoa mielipiteensä myös poliittisista kysymyksistä.¹

Paitsi hallintomiehenä Bullinger kunnostautui sekä sielunhoitajana että saarnaajana. Zürichistä tuli pakopaikka hugenoteille sekä Englannin ja Alankomaiden protestanteille. Laajan kirjeenvaihdonsa avulla Bullinger pyrki vaikuttamaan ei vain mannermaan vaan myös Englannin ja jopa Tanskan kirkollisiin ja poliittisiin oloihin. Niin kuin Calvin oli ranskalaisen Sveitsin reformaation johtaja niin myös Bullinger pian hankki itselleen saman aseman saksalaisessa Sveitsissä.

Bullinger laati suuren määrän dogmaattisia, eksegeettisiä, homileettisia ja poleemisia kirjoituksia. Merkittäväksi kalvinismin ja zwingliläisyyden kehityksen kannalta tuli se, että v. 1549 Calvin ja Bullinger hyväksyivät *Consensus Tigurinus* -tunnustuksessa olevan ehtoollisopin. Merkittävin Bullingerin töistä on *Confessio Helvetica posterior*, jonka hän laati henkilökohtaiseksi uskontunnustukseksi v. 1562 luullessaan kuoleman lähestyvän. Laajan merkityksen se kuitenkin sai vasta sen jälkeen kun v. 1563 kalvinismiin kääntynyt, agressiivista antikatalista ja habsburgilaista liittopolitiikkaa ajanut Pfalzin vaaliruhtinas Fredrik painatti sen vuonna 1566. Vaikka Basel epävirallisesti hyväksyi sen vasta vuonna 1642, muut Sveitsin reformoidut samoin kuin Ranskan, Unka-

¹ Uusimmat Bullingerin toimintaa Zürichissä käsittelevistä julkaisuista ovat *Gesamelte Aufsätze*ssä, 1–2, ilmestyneet artikkelit: *Helmut Meyer*, Stadt und Landschaft Zürich nach dem Zweiten Kappelerkrieg; *Hans Ulrich Bächtold*, Bullinger und die Krise, der Züricher Reformator im Jahre 1532; *Heinzpeter Stucki*, Bullinger, der Züricher Rat und die Auseinandersetzung um das Alumnat 1538–1542; *Wayne J. Baker*, In Defense of Magisterial Discipline: Bullinger's "Tractatus de Excommunicatione" of 1568. Bullingerin suhteesta vastuskonpuhdistukseen on samassa kokoomateoksessa *Conradin Bonorandin* artikkeli Die Reaktion Bullingers, Joachim Vadians und anderer evangelischer Schweizer auf die antireformatorische Tätigkeit des Johannes Cochläus. Bullingerin kiistoista anabaptistien kanssa ks. *Heinold Fast*, Heinrich Bullinger und die Täufer. Ein Beitrag zur Historiographie und Theologie im. 16. Jahrhundert. Schriftenreihe des Mennonitischen Geschichtsvereins 7. Weierhof 1959.

rin, Puolan ja Skotlannin protestantit ottivat sen käyttöön pian sen ilmes-
tymisen jälkeen.¹

Tunnustuksellisten kirjoitukset ohella Bullingerin tuotannosta epäile-
mättä tunnetuimmiksi tulivat hänen v. 1552 julkaisemansa *Sermonum
Decades quinque*, jotka lyhyessä ajassa käännettiin usealle kielelle. Bul-
lingerin opillisen kehityksen kannalta taas hänen kirjoittamansa *Diarium
(Annales vitae)* on erinomainen lähde. Bullinger kunnostautui myös his-
torioitsijana. Siltä alueelta merkittävimmiksi jäivät vuoteen 1519 asti
ulottuva Sveitsin historia sekä vuodet 1519–32 käsittävä uskonpuhdis-
tuksen historia. Enemmän aikakautta kuin Bullingeria itseään on syytettä-
vä siitä, että objektiivisuuteen pyrkivän tieteellisen selitysyrityksen sijasta
hänen historiateoksensa ovat verraten kritiikitöntä oman maan mennei-
syyden ja reformaation puolustusta.²

Teologina Bullinger oli Raamatun, kirkkoisien, *Devotio modernan* ja
humanistien ohella saanut vaikutteita Lutherilta, Melancthonilta ja jos-
sain määrin myös Zwingliltä. Poiketen useista kollegoistaan hän pyrki
sovittelemaan protestantismin keskuudessa syntyneitä oppikiistoja. Hän
otti osaa myös saksalaisten ja sveitsiläisten välisiin neuvotteluihin. Vaik-
ka hän esimerkiksi ehtoolliskysymyksessä oli lähempänä Lutheria kuin
Zwingli, ei hän allekirjoittanut Wittenbergin konkordiaa, mikä päätös
johti ristiriitoihin lopulta myös Bucerin ja Bezan kanssa. Bullinger ei
myöskään kokosydämisesti kannattanut *Confessio Helvetica prioria*.
Hän sanoi asettavansa totuuden rakkauden edelle. Kuitenkin hän tarpeen
tullen osasi joustaa sen verran, että hänessä on tahdottu nähdä eräs refor-
maatiokauden ekumeenikoista, mikä termi hänen kohdallaan on luonnol-
lisesti tulkittava aikakauden omista edellytyksistä käsin.³

¹ Walter Hildebrandt, Entstehung und Geltung des Zweiten Helvetischen Bekenntnis-
ses. Das Zweite Helvetische Bekenntnis. Zürich 1966, 139–66.

² Joachim Staedtke, Die Geschichtsauffassung des jungen Bullinger. Gesammelte
Aufsätze, 1, 105–20.

³ Hausammann, 192–235. Confessio Helvetica posteriorin teologiasta on perusteelli-
sin esitys Ernst Kochin Die Theologie der Confessio Helvetica posterior. Beiträge
zur Geschichte und Lehre der Reformierten Kirche 27. Neukirchen 1968. Bullinger-
ista ekumeenikkona ks. John Thomas McNeill, The Ecumenical Idea and Efforts to

II

Bullingerin merkitys saksalaisen Sveitsin johtavana reformaattorina ei rajoittunut Zürichiin. Huolimatta siitä, ettei hän itse vuosikymmeniin astunut kaupungin rajojen ulkopuolelle, hänen vaikutuksensa säteili varsin laajalle. Pääasiallisena kanavana hänellä oli kirjeenvaihto, joka laajudessaan ylittää kaikkien aikakauden reformaattoreiden ja humanistien vastavaan tuotannon.

Reformaatiokauden problematiikan ymmärtämisen kannalta reformaattoreiden kirjekokoelmat ovat arvokas lähde. Määrällisesti ne ovat varsin mittavia. Melancthonin kirjeitä on säilynyt 10 000 kappaletta, Lutherin ja Calvinin kohdalla vastaava luku on 4200. Zwingliltä on jäänyt 1300 kirjettä ja Erasmuselta 3100. Kaikista edellä mainituista Bullinger vie selvän voiton: tähän mennessä hänen kirjeitään on löydetty 12 000 kappaletta.¹

Bullingerin kirjeistä saa uutta tietoa sekä reformoidun ja luterilaisen että reformoidun ja katolisen kirkon välisistä oppikiistoista. Teologisten kysymysten ohella ne valottavat myös 1500-luvun poliittista historiaa. Aikakaudellehan olivat ominaisia laajat, Brittein saarilta ja Skandinaviasta Espanjaan ja Italiaan ulottuvat, yleensä tunnustuksellisten vastakohtien leimaamat ristiinriidat. Yleisprotestanttisen rintaman muodostamisesta kiinnostuneen Bullingerin kirjeenvaihto sulkeekin piiriinsä Sveitsin kantonien, Saksan ruhtinaskuntien sekä keisarillisten ja hansakaupunkien ohella Italian, Ranskan, Alankomaat, Englannin, Skotlannin, Itävallan, Unkarin, Puolan ja Siebenbürgenin. Useiden kuninkaiden, ruhtinaiden ja muiden valtiomiesten ohella reformaattorit ja teologit kuten Luther, Melancthon, Calvin, Zwingli, Beza, Farcl, Cranmer, Parker, Knox, Bucser, Vadian, Myconius, Capito, Thomas ja Ambrosius Blader, Vermigli

Realize It, 1517–1618. A History of The Ecumenical Movement 1517–1948. London 1954, 31, 34,

¹ *Heinrich Bullinger*, Briefwechsel, 1. Bearb. Ulrich Gäbler u. Endre Zsindely. Zürich 1973, 8–9.

ja Ägidius ovat olleet kirjeenvaihdossa Bullingerin kanssa. Kirjeenkirjoittajien ja -saajien joukossa on myös tavallisia ihmisiä kuten ylioppilaita, seurakuntapappeja ja luostareista lähteneitä nunnia.¹

Bullingerin kirjeenvaihto tukee myös hänestä saatua käsitystä maltillisena ja sovittelevana teologina ja kirkkopoliitikkona sekä samalla humanina ihmisenä ja syvällisensä sielunhoitajana. Kirjeillään hän pyrki paitsi tasoittamaan uskonnollisia vastakohtaisuuksia myös taitavasti lisäämään sekä Zürichin että omaa vaikutusvaltaansa. Siihen, ettei hän läheskään aina onnistunut ponnisteluissaan, vaikutti osaltaan 1500-luvun puolesta välistä lähtien – ei vähiten oppikiistojen vuoksi – maallikkojen keskuudessa puhjennut luottamus kriisi teologiaa ja teologeja kohtaan, mikä selvästi näkyi esim. Maximilian II:n, Elisabet I:n tai Ranskan *politiques* ryhmään kuuluneiden valtiomiesten politiikassa.²

Vaikka reformaattoreiden kirjeitä on pyritty julkaisemaan 1500-luvulta lähtien, Bullinger laajasta kirjeenvaihdostaan huolimatta on jäänyt vähälle huomiolle. Tosin jo ensimmäisessä Bullingerin kuolinvuonna ilmestyneessä biografiassa *Narratio de ortu vita et obitu reverendi viri, D. Henrici Bullingeri* mainitaan hänen kirjekokoelmansa. Samana vuonna ilmestyneessä *Joannis Calvini epistolae et responsa* onkin löydettävissä yhdeksän Bullingerin kirjettä.³ Muutamia yksittäisiä kirjeitä sisältyi myös

¹ Bullingerin kirjeiden julkaisemisesta huolehtivassa Institut für Schweizerische Reformationsgeschichte nimisessä laitoksessa on peruskortisto, jossa Bullingerin kirjeet on rekisteröity sekä kronologisesti että aakkosellisesti vastaanottajien ja lähettäjien mukaan. Kortisto on valmis vuoteen 1560 asti.

² Tyytymättömyys jumaluusoppineita kohtaan oli levinnyt laajalle. Vain kaksi vuotta sen jälkeen kun Pfalzin vaaliruhtinas Fredrik oli painattanut Bullingerin Confessio Helvetica posteriorin jopa hänen hurskaudestaan tunnettu kanslerinsa Christofer Ehem kirjoitti vaalisaksilaiselle virkaveljelleen tohtori Cracollean riidanhaluisista teologeista, jotka eivät tyydy vain kiistelemään keskenään vaan "vornehmlich aus neid vnd ehrgeist" pyrkivät sekaantumaan myös heille kuulumattomiin asioihin. Heidelberg 11. 7. 1568. Sächsisches Landeshauptarchiv Dresden, Geh. Arch. Loc. 9304, Orig. Teologeja ja teologiaa kohtaan tunnetusta luottamus pulasta yleensä ks. *Josef Engel, Von der spätmittelalterlichen republica christiana zum Mächte-Europa der Neuzeit. Handbuch der europäischen Geschichte*, 3. Stuttgart 1971, 143–6.

³ *Narratio de ortu, vita et obitu reverendi viri, D. Henrici Bullingeri, Tigurinae Ecclesiae pastori, ... auctore Iosia Simlero Tigurino*. 1575. *Joanis Calvini epistolae et responsa, quibus interiectae sunt insignium in Ecclesia Dei virorum aliquot epistolae*. 1575.

eräisiin muihin 1500-luvun lopulla ja seuraavan vuosisadan alussa julkaistuihin kokoelmiin. Ensimmäinen mittavampi yritys tehtiin kuitenkin vasta 1780, jolloin Johann Jacob Simlerin toimesta ilmestyi painettu prospekti kokoelmasta *De reformationis ecclesiae anglicanae annalibus e chartis diplomaticis anectotis edendis consilium*, jossa oli tarkoitus etupäässä julkaista Bullingerin kirjeitä. Yritys kuivui kuitenkin kokoon. Vasta kun imperiumin kustannuksella rikastuneet englantilaiset alkoivat 1800-luvun puolta väliä lähestyttäessä julkaista maansa historiaan liittyviä mittavia lähdekokoelmia, tulivat myös lukuiset Bullingerin kirjeet yleisön ulottuville. Vuosina 1842–5 ilmestyi Cambridgessä kaksiosainen *The Zurich Letters* ja seuraavina vuosina samoin kaksiosainen *Original Letters relative to the English Reformation*. Viimeksi mainitusta tuli vuonna 1848 vielä latinankielinen editio. Skotlannissa taas vuosisadan jälkipuoliskolla ilmestyneessä kuusiosaisessa *The Works of John Knox* oli lukuisia Bullingerin kirjeitä.¹

Brittein saarilla Bullingeria kohtaan tunnettu mielenkiinto on ymmärrettävää. Maria Verisen vainojen aikana useat englantilaiset kirkonjohtajat saivat turvapaikan Zürichissä. Skotlannin osalta sama toistui Maria Stuartin hallituskaudella. Jo ennen näitäkin tapahtumia englantilaisia jumaluusoppineita oli vierailut Sveitsissä. Julkaistujen kokoelmien perusteella näyttävät Edvard VI, Elisabet I, Suffolkin herttua, James Hatton, Jane Grey, arkipiispa Cranmer ja lukuisat muut piispat olleen Bullingerin kanssa kirjeenvaihdossa. Varsin tärkeitä olivat hänen yhteytensä Lontoon varakkaisiin pankkiiri- ja kauppiaspiireihin sekä Cambridgeen ja Oxfordiin. Hyvä yhdysmies Cambridgessä, Englannin protestantismin kehossa, oli hänen hengenheimolaisensa Edvard VI:n Strassburgista professoriksi houkuttelema Martin Bucer. Jos Bucer sai palvella teologi-

¹ The Zurich Letters comprising the correspondence of several English bishops and others, with some of Helvetian reformers, during the early part of the reign of Queen Elizabeth, 1–2. Ed. *Hastings Robinson*. Cambridge 1842–5. Original Letters relative to the English Reformation, written during the reigns of king Henry VIII., king Edward VI., and queen Mary, chiefly from the archives of Zurich, 1–2. Ed. *Hastings Robinson*. Cambridge 1846–7. The Works of John Knox, 1–6. Ed. *David Laing*. Edinburgh 1864–95.

sia päämääriä, Gloucesterin ja Worcesterin vaikutusvaltaista piispaa John Hooperia Bullinger yritti käyttää poliittisten ambitiottensa toteuttamiseen.

Kuvaavaa Bullingerin ja Englannin kuningashuoneen välisille suhteille oli, että Bullinger omisti kirjoituksiaan Edvard VI:lle ja toimi Elisabet I:n teologisena ja kirkkopoliittisena neuvonantajana. Niinpä hän laati Elisabetin puolesta vastauksen Pius V:n kuningatarta vastaan v. 1570 julkaisemaan *Regnans in excelsis* nimiseen bullaan. Hän jätti myös pysyviä merkkejä anglikaanisen kirkon opinkehitykseen.¹

Myös mannermaalla pääsi 1800-luvun jälkipuoliskolla Bullingerin kirjeiden julkaiseminen vauhtiin, mistä osoituksena ovat kokoelmat sarjoissa *Corpus Reformatorum* ja *Correspondance des Réformateurs dans les pays de langue française*. Varsinainen sysäys tuli v. 1897, jolloin Zürichissä perustettu *Zwingliverein* tunnetun reformaatioajan tutkijan Emil Eglin johdolla laati yksityiskohtaisen suunnitelman kirjeiden julkaisemiseksi. Vastuu työn käytännöllisestä toteuttamisesta jäi Traugot Schiessin harteille. Lähes kaksikymmentä vuotta kestäneen arkistotyön tuloksena, työn, joka lopulta sokeutti hänet, Schiess sai kortistoiduksi 11 380 kirjettä sekä transskriptoiduksi niistä suunnilleen puolet.²

Käyttäen hyväkseen Schiessin järjestelemää materiaalia André Bouverier julkaisi v. 1940 kokoelman nimeltä *Henri Bullinger, réformateur et conseiller oecuménique d'après sa correspondance avec les réformés et les humanistes de langue française*. Kuitenkin vasta 1960-luvulle tultaessa ja ennen muuta Fritz Blanken ponnistelujen ansiosta Bullingerin kirjeiden julkaiseminen alkoi edistyä. Tämän teki mahdolliseksi Sveitsin valtion myöntämä huomattava määräraha. Toimitustyö jäi juuri perustetun Institut für Schweizerische Reformationsgeschichte -laitoksen huoleksi. Sen jälkeen kun energinen Fritz Büsser v. 1965 tuli laitoksen johtajaksi,

¹ David J. Keep, Bullinger's Defence of Queen Elizabeth. Gesammelte Aufsätze, 1, 231–41.

² Schiess'sche Abschriften. Institut für Schweizerische Reformationsgeschichte, Zürich.

työ pääsi toden teolla vauhtiin, ja v. 1973 ilmestyi ensimmäinen osa Bullingerin kirjeenvaihdosta.

III

Bullinger ei ole innoittanut tutkijoita siinä määrin kuin muut johtavat reformaattorit. Vasta viime aikoina hänestä on alettu kiinnostua enemmän. Tähän on epäilemättä vaikuttanut sekä Bullingerin laatiman *Confessio Helvetica posteriorin* että hänen kuolemansa 400-vuotismuisto. Tässä yhteydessä rajoitutaankin vuoden 1960 jälkeen ilmestyneeseen tutkimukseen.

Bullingeria koskevista lähdejulkaisuista parhaiten laadittuja on vuonna 1967 ilmestynyt uusi saksankielinen painos *Confessio Helvetica posteriorista*. Samana vuonna julkaistiin Budapestissa *Heinrychi Bullingeri epistola ad ecclesias Hungaricas* sekä saksan- että latinankielisenä. Seuraavan vuosikymmenen alussa ilmestyi New Yorkissa faksimilena Bullingerin Lontoossa vuonna 1548 julkaistun painoksen mukainen *Antidotus against the Anabaptists* sekä Leipzigissa tekstijulkaisu Bullingerin ja Hans Sachs'n *Lucretia-Dramen* -teoksesta.¹

Vuoden 1966 juhlallisuuudet olivat syynä siihen, että myös Romaniasa ilmestyi Stephanus Tökésin toimesta kaksiosainen *Commentarium in Confessionem Helveticam posteriorem*. Kokoomajulkaisuista taas merkittävimmät olivat *400 Jahre Zweites Helvetisches Bekenntnis* sekä Zürichissä ilmestynyt *Glauben und Bekennen. Vierhundert Jahre Confessio*

¹ *Heinrich Bullinger*, Das Zweite Helvetische Bekenntnis. 4. Aufl. Zürich 1967; *Heinrychi Bullingeri epistola ad ecclesias Hungaricas earumque pastores scripta MDLI*. Ed. *Barnabas Nagy*. Budapest 1967; *Heinrich Bullinger*, *Antidotus against the Anabaptists*. New York 1973; *Heinrich Bullinger–Hans Sachs*, *Lucretia-Dramen*. Hrsg. Horst Hartmann. Leipzig 1973. Bullingeria koskevista, vuotta 1960 aikaisemmista julkaisuista ks. *Bibliographie zur deutschen Geschichte im Zeitalter der Glaubensspaltung 1517–1585*, Hrsg. *Karl Schottenloher* u. *Ulrich Thürauf*. Leipzig-Stuttgart 1933–66. 1, 2052–2123; 7, 25997–53032.

Helvetica posterior ja Bernissä painettu *Vierhundert Jahre Confessio Helvetica posterior*.¹

Bullingerin laatimaa tunnustusta koskevista monografioista merkittävimmät olivat Ernst Kochin *Die Theologie der Confessio Helvetica posterior* sekä kunniaakkaasti pohjoismaista tutkimusta edustava Kalevi Toiviaisen *Kirkko ja valtio Confessio Helvetica posteriorin mukaan*.²

Bullingerin kuoleman 400-vuotismuistoa taas kunnioitettiin julkaisemalla kaksiosainen *Heinrich Bullinger 1504–1574. Gesammelte Aufsätze zum 400. Todestag*, jossa 36 maailman johtavaa Bullingerin tutkijaa valottavat hänen elämäänsä, oppiaan sekä hänen ympäri Euroopan yltänyttä vaikutustaan.

Bullingerin teologista kehitystä koskevista monografioista ovat ehdottomasti mielenkiintoisimpia Joachim Staedtken 1960-luvun alussa ilmestynyt *Die Theologie des jungen Bullinger* sekä vajaa vuosikymmen myöhemmin julkaistu Susi Hausammannin *Römerbriefauslegung zwischen Humanismus und Reformation. Eine Studie zu Heinrich Bullingers Römerbriefvorlesung von 1525*.

Fritz Blanke oli vielä 1942 ilmestyneessä tutkimuksessaan *Der junge Bullinger 1504–1531* korostanut Zwinglin merkitystä Bullingerin vieraantumiselle katolisuudesta. Sen sijaan Staedtke ja myöhemmin myös Hausammann tulivat siihen tulokseen, että Luther on vaikuttanut huomattavasti enemmän Bullingerin teologiseen ajatteluun kuin Zwingli. Bullinger oli jo opiskeluajoistaan lähtien tarkoin perehtynyt Lutherin kirjoituksiin. Sen sijaan Staedtke ja Hausammann ovat eri mieltä siitä, missä määrin Lutherin voidaan katsoa vaikuttaneen Bullingerin reformatoriseen

¹ *Stephanus Tökés*, Commentarium in Confessionem Helveticam posteriorem. Interpretatio petita ex operibus Heinrichi Bullingeri. Editio Ecclesiae Reformatae in Romania, 1–2. Claudiopolis-Cluj 1968. 400 Jahre Zweites helvetisches Bekenntnis. Geschichte und oekumenische Bedeutung. Stuttgart 1966. Glauben und Bekennen. Vierhundert Jahre Confessio Helvetica posterior. Beiträge zur ihrer Geschichte und Theologie. Zürich 1966. Vierhundert Jahre Confessio Helvetica posterior. Akademische Feier. Berner Universitätschriften 16. Bern 1967.

² *Kalevi Toiviainen*, Kirkko ja valtio Confessio Helvetica posteriorin mukaan. Suomalaisen Teologisen Kirjallisuusseuran Julkaisuja 89. Helsinki 1973. *Kochin* tutkimuksesta ks. edellä.

kääntymykseen. Staedtken kanta ei ole täysin johdonmukainen. Toisaalla hän esittää, ettei ensisijaisesti Luther vaan kirkkoisien ja Raamatun todistus auttoi Bullingeria omaksumaan evankelisen uskon. Lutherin ansioksi on laskettava, että hän oli käsityksissään lähempänä vanhaa kirkkoa kuin katolinen skolastiikka. Bullingerin varhaiskauden kirjeiden perusteella on ilmeistä, että Hausammanniin tulkinta on lähempänä totuutta kuin Staedtken.¹ Fritz Büsser laatii parhaillaan perusteellista Bullinger -biografiaa. Ilmestyessään se epäilemättä tuo uutta valoa myös Bullingerin teologiseen kehitykseen. Tässä yhteydessä kannattaa mainita Walter Tappoletin vertaileva tutkimus *Das Marienlob der Reformatoren. Martin Luther, Johannes Calvin, Huldrych Zwingli, Heinrich Bullinger*.²

Osoitus mielenkiinnosta, jota englantia puhuvassa maailmassa tunnetaan Bullingeria kohtaan, on se, että hänet on yhä useammin valittu väitöskirjan kohteeksi. David J. Keep väitteli v. 1970 Sheffieldissä teemasta *Henry Bullinger and the Elizabethan Church*. Samana vuonna Wayne J. Baker väitteli Iowassa aiheesta *Covenant and Society: the Respublica Christiana in the Thought of Heinrich Bullinger* sekä hieman myöhemmin James D. Mohr Kent State Universityssä teemasta *Heinrich Bullinger's Opinions concerning Martin Luther*. Mannermaalla István Schlégl teki väitöskirjan aiheesta *Die Beziehungen Heinrich Bullingers zu Ungarn*.³ Bullingeria koskevien artikkelien kirjoittajista ahkerimpia ovat viimeaikoina olleet Fritz Büssel, David Keep, Ernst Koch, Gottfried W. Locher, Joachim Staedtke ja Endre Zsindely.

¹ *Blanke*, 167; *Staedtke*, 8, 46; *Hausammann*, 83–4; *Ulrich Gäbler*, *Der junge Bullinger und Luther*. *Lutherjahrbuch* 42 (1975), 135–8.

² *Walter Tappolet*, *Das Marienlob der Reformatoren. Martin Luther, Johannes Calvin, Huldrych Zwingli, Heinrich Bullinger*. Tübingen 1962.

³ *David J. Keep*, *Henry Bullinger and the Elizabethan Church. A Study of the publication of his 'Decades', his letter of the use of vestments and his reply to the bull which excommunicated Elizabeth*. Diss. phil. Sheffield 1970; *Wayne J. Baker*, *Covenant and Society: the Respublica Christiana in the Thought of Heinrich Bullinger*. Diss. phil. University of Iowa 1970; *James D. Mohr*, *Heinrich Bullinger's Opinions concerning Martin Luther*. Diss. phil. Kent. State University 1972; *István Schlégl*, *Die Beziehungen Heinrich Bullingers zu Ungarn*. Diss. phil. Zürich 1966.

Ajankohtaisia aiheita etsivien kannattaa tarkastella ajan merkkejä, joihin kuulunee odotettavissa oleva Bullingerin tutkimuksen nousukausi. Sille luo pohjan hänen teostensa parhaillaan käynnissä oleva julkaisutyö. Zwingliverein ja Institut für Schweizerische Reformationsgeschichte ovat yhdessä laatineet yksityiskohtaisen suunnitelman Bullingerin kirjoitusten ja kirjeenvaihdon julkaisemiseksi.¹ Häntä koskeva materiaali on jaettu neljään osaan. *Abteilung Bibliographie* käsittää kolme teosta. Jo vuonna 1972 ilmestyi Joachim Staedtken toimittama *Beschreibendes Verzeichnis der gedruckten Werke von Heinrich Bullinger*. Sarjan toinen osa *Beschreibendes Verzeichnis der gedruckten Werke über Heinrich Bullinger* tulee painosta v. 1976. Sen sijaan kolmannen ja ylivoimaisesti suuritöisimmän osan *Beschreibendes Verzeichnis der handschriftlichen Werke von Heinrich Bullinger* julkaisemista saadaan ilmeisesti odottaa vielä monta vuotta.

Bullingerin teologisten kirjoitusten toimitustyö on annettu Erlangeniin siirtyneen professori Staedtken johtaman Seminar für Reformierte Systematik -laitoksen huoleksi. Kaksitoistaosaiseksi suunniteltu sarja on tarkoitus aloittaa Bullingerin varhaisempia (1525–8) eksegeettisiä kirjoituksia sisältävällä osalla.

Bullingerin lukuisista historiallisista kirjoituksista on tähän mennessä julkaistu vain J. Hottingerin ja H. Voegelin vv. 1838–40 toimittama *Reformationsgeschichte*. Koska Bullingerin muiden tältä alalta laatimien esitysten julkaisemiseen liittyy vaikeita lähdekriittisiä ongelmia, on ilmeistä, että jo sarjan ensimmäiseksi suunnitellun kirjoituksen *Tigurinerchronik* toimittaminen vaatii vielä vuosia.

Ehdottomasti laajimman osaston tulee muodostamaan Bullingerin kirjeenvaihto. Ensimmäisenä tästä sarjasta ilmestyi jo syksyllä 1973 vuodet 1524–31 käsittävä osa. Toinen, vuoden 1532 kattava osa on jo painatusvalmiina. Nyt lukijan ulottuvilla olevan osan perusteella toimitustyö on suoritettu esimerkillisesti. Laajan, etupäässä tekstikriittisiä, teologisia ja henkilöhistoriallisia tietoja sisältävän noottiapparaatin takia vain 53 kir-

¹ Ankuendigungen des TVZ Verlags. Zürich 1975, 2–4.

jettä käsittävä teos on paisunut lähes kolmesataasivuiseksi. Bullingerin kirjeenvaihto käsittää noin 12 000 kirjettä. Mikäli myös seuraavien osien kohdalla noudatetaan samaa perusteellisuutta, sarjan toimitustyö tulee kestäämään todella kauan. Toisaalta toimittajien taholta on tehty suullisia lupauksia, että kirjeet pyritään mahduttamaan sataan osaan. Kuitenkin on otettava huomioon, ettei Bullingerin kirjeiden metsästäminen ole suinkaan vielä päättynyt. Sen ansiosta niiden lukumäärä jatkuvasti kasvaa. Euroopan arkistot kattava keräilytyö on varsin suuritöistä, ja sen tähden aikakauden arkistolähteiden tuntijoiden apua toivotaan. Mielenkiintoista on havaita, että sveitsiläisiltä on jäänyt huomaamatta eräitä Brittein saarilla samoin kuin Roomassa säilytettäviä kirjeitä. Viimeksi mainitut, *Codex Palatinus* -kokoelmaan sisältyvät näyttävä olevan 30-vuotisen sodan aikana Heidelbergistä sotasaalina Münchenin kautta Vatikaaniin kulkeutuneita.

IV

Yhdessä Lutherin, Melancthonin, Calvinin ja Zwinglin kanssa Bullinger kuuluu reformaattoreiden eturiviin. Näin ollen voitiin odottaa, että hänen kuolemansa 400-vuotispäivän johdosta järjestettäisiin kokouksia. Näin myös tapahtui. Ymmärrettävistä syistä juhlallisuudet rajoittuivat alueille, missä hänen vaikutuksensa on ollut voimakkain. Ranskassa, Unkarissa, Romaniassa ja Yhdysvalloissa tyydyttiin vaatimattomiin tilaisuuksiin. Sen sijaan Bristolissa syyskuun 16.–18. päivinä pidetty British Bullinger Colloquium keräsi puolisensataa ja Zürichissä syys-lokakuussa järjestetty Bullinger-Tagung lähes sata reformaatiokauden tutkijaa.

Bristolin kokouksen osanottajista valtaosa oli Brittein saarilta, muutama Pohjois-Amerikasta sekä puolikymmentä Sveitsistä. Esitelmissä Bullingerin vaikutus Englannissa oli luonnollisesti keskeisellä sijalla. Niinpä W. M. S. West käsitteli Bullingerin panosta Edvard VI:n aikana. D. J. Keep taas esitelmöi Bullingerista *Decades*-teoksen ja R. J. Bauckham Bullingerin apokalyptisten ajatusten vaikutuksesta Tudorien kauden Eng-

lannissa. J. M. Barkley puhui Bullingerin suhteesta patristiikkaan. Zürichistä tulleista tutkijoista Ulrich Gäbler selvitti Bullinger-tutkimuksen nykytilannetta, ja reformaattorin kuoleman 400-vuotispäivänä syyskuun 17:ntenä pidetyssä muistojumalanpalveluksessa saamasi Luther-tutkijana tunnetuksi tullut James Atkinson.

Bullingerin kuoleman varsinainen muistojuhla pidettiin Zürichissä 29. 9.–1. 10. Bristolin esitelmöitsijöistä vain puolet oli ollut ordinariuksia. Zürichissä sen sijaan ei juuri muita puhujakorokkeelle noussutkaan. Myös kokouksen mittasuhteet olivat toiset. Vaikka osanottajien joukossa oli samoja kuin Bristolissa, uusia oli tullut aina Australiaa, Yhdysvaltoja ja Japania myöten.

Kokouksen avasi sekä Zwinglivereinin että Institut für Schweizerische Reformationsgeschichte -laitoksen johtajuutta hallussaan pitävä Fritz Büsser selostamalla Bullinger-tutkimuksen ongelmia ja tehtäviä. Muista zürichiläisistä Hans-Dietrich Altendorf kosketteli Bullingerin ja tradition suhdetta sekä Kurt Meder Bullingeria ja zürichiläistä yhteisöä. Endre Zsindely puolestaan piti saman esitelmän kuin Bristolissa, tällä kertaa kuitenkin saksaksi.

Romanialaisista vieraista István Juháza puhui *Confessio Helvetica posteriorin* merkityksestä Siebenbürgenin reformoidulle kirkolle ja István Tökés Bullingerista käytännön teologina. Erlangenin Bullinger-koulukunnan miehistä Joachim Staedtke käsitteli vanhaa kiistakysymystä Zwinglin ja Bullingerin teologisen ajattelun suhteesta sekä Hans-Georg vom Berg myöhäiskeskiajan vaikutuksesta Bullingerin teologiaan. Leipzigin Helmer Junghans puolestaan analysoi humanismin perintöä reformoidussa kirkossa, ja Willy Rodford Neuchâtelista esitelmöi Lactantiuksesta Bullingerin esikuvana.

Molempien kokousten yhteyteen oli järjestetty kirjanäyttely, jossa esiteltiin Bullinger-tutkimukseen liittyvää materiaalia.

20. HEINRICH BULLINGER 1504–75

Born in 1504 in Bremgarten, part of the canton of Aargau, the son of a Catholic priest, Bullinger studied at the university of Köln and intended to become a monk. Exploration of the writings of Luther and Melancthon, among others, led him into estrangement from Catholicism. In 1523 he met Ulrich Zwingli. A close association began with the reformers of Zürich. Bullinger worked as a teacher in Kappel and later in his native Bremgarten, from where after the second war of Kappel he moved to Zürich.

Bullinger was appointed head of the Zürich church in 1531. On the basis of the synodical and school regulations drafted by him he quickly organized the city's schools and ecclesiastical circumstances. For him it was essential to separate the functions of church and state. The most important of Bullinger's works is *Confessio Helvetica posterior* (1562), which Frederick, Elector of the Palatinate, had published in 1566. The Swiss Reformed together with the Protestants of France, Hungary, Poland and Scotland brought it into use soon after its appearance. As an ecumenically orientated theologian Bullinger attempted to settle the doctrinal disputes which had arisen among Protestants.

Bullinger's correspondence is voluminous: to date 12,000 of his letters have been found. However, it was not until the English started to publish source collections relating to their own country's history in the mid-19th century that some of Bullinger's letters became available to the public. On the continent, too, attention was paid in the latter half of the 19th century to publishing his letters. In 1897 the Zwingliverein drew up a plan for their publication, but it was not until 1940 that André Bouvier published a collection of Bullinger's letters on the basis of material provided by Traugot Schiess. Later the Institut für Schweizerische Reformationsgeschichte took on the task of publishing Bullinger's letters.

Bullinger has not inspired researchers to the same degree as other reformers. *Confessio Helvetica posterior* and the 400th anniversary of his

death (1975) served, however, to stimulate interest in him. Of the research studies on his theological development the most interesting are those by Joachim Staedtke and Susi Hausammann. Both have come to the conclusion that Luther had considerably more influence on Bullinger's theological thinking than Zwingli.

21. ERICUS ERICI NUOREMMAN VAIHEET VASTAUSKONPUH- DISTUKSEN EUROOPASSA

Euroopassa 1500-luvun puolessa välissä alkanut kehitys oli vuosisadan loppuun mennessä johtanut siihen, että dynastisten valtataistelujen sijasta konfessionaaliset vastakohtaisuudet olivat nousseet hallitseviksi. Se, että poliittisessa protestantismissa oli militantti kalvinismi ottanut johdon, oli kärjistänyt tilannetta ja siinä määrin aiheuttanut ideologisia ja usein myös aseellisia yhteenottoja Trenton hengessä uudistuvan katolisuuden kanssa, että Euroopan luonne pysyvästi muuttui.

Gregorius XIII:n päivistä lähtien erityistä huomiota oli kiinnitetty Pohjois-Euroopan uudelleen katolistamiseen. Pyrkimyksissä voittoa takaisin *delli heretici oltramontani* Pyhä Istuin koetti käyttää hyväkseen Ruotsin ja Puolan välille syntynyttä dynastista yhteyttä. Kääntymystyössä pantiin erityistä painoa sekä kotimaassa että ulkomaiden yliopistoissa opiskeleviin nuorukaisiin. Sen seurauksena lukuisia ruotsalaisia ja suomalaisia tuli mannermaisiin jesuiittain oppilaitoksiin. Heidän joukkoonsa liittyi myös Turun luterilaisen piispan, Ericus Ericin (Sorolaisen) poika.

I

Ericus Erici nuorempi syntyi 1570/80-lukujen vaihteessa Gävlessä, missä hänen isänsä oli koulun rehtorina. Kun Juhana III vuonna 1583 nimitti Ericus Ericin Turun piispaksi ja Viipurin hiippakunnan administratoriksi, perhe siirtyi Turkuun, missä Ericus Erici nuorempi kävi katedraali-

koulun. Johannes Clementis Mentziuksen dedikaation mukaan hän oli hyveellinen ja kelpo kasvatuksen saanut nuorukainen. Dedikaatio on päivätty 22. syyskuuta 1598, jolloin parinkymmenen ikäinen Ericus oli lähdössä opintielle ulkomaille.¹

Dedikaation maininta Ericus Erici nuoremman saamasta hyvästä kasvatuksesta saattaa hyvinkin olla oikeaan osuva. Mitä taas tulee hänen hyveellisyyteensä, intiimi rakkaussuhde, jonka hän Västeråsiin saavuttuaan ensitöikseen solmi serkkunsa Klara Salomonsdotterin kanssa, sekä hänen ystävyysuhteensa Bååtin neitoihin Tidössä puhuvat voimakkaasta kiinnostuksesta naissukupuolta kohtaan. Hänen hakeutumisensa jo Ruotsissa piispallisiin ja aatelisiin perheisiin puolestaan kertoo viehtymyksestä ylellisyyteen.²

Ruotsissa vietetyn, pääasiassa seuraelämään ja sairasteluun kuluneen vuoden jälkeen Ericus siirtyi Saksaan, missä hän aloitti opintonsa samassa Rostockin yliopistossa, jossa hänen isänsä oli opiskellut neljännevuosisataa aikaisemmin. Tammikuussa 1600 kirjattiin yliopiston matrikeliin Ericus Erici Aboensis Suecus Finlandus.³ On mahdollista, että hän isänsä jälkiä seuraten tähtäsi tuolloin yhteiskunnallisesti arvostetulle ja taloudellisesti turvatulle jumaluusoppineen uralle. Keskiaikaisen yliopistotradition sanelema filosofian ja teologian *mariage de convenance* merkitsi kuitenkin sitä, että hänen oli ensin suoritettava maisterin tutkinto filosofi-

¹ Reverendi et clarissimi domini M. Ericus E. Episcopi Aboensis filio; eruditione et virtutem ornamentis claro adolescentio, Erico E. juniori, ad exteras nationes Musarum gratia profecturo, Salutem. *Johannes Clementis Mentzius*, Synopsis Rhetoricae a Talaei, et Dialecticae P. Rami... Witabergae M.DC., A1.

² Ks. Ericus Erici nuoremman kirjeitä Klara Salomonsdotterille ja Olaus Stephanus Bellinukselle, 26.5. ja 28.10.1607, Sveriges Riksarkiv, Tukholma (SRA), Strödda historiska handlingar (Str.h.h.) 2. Edellinen kirje on painettu osaksi ja jälkimmäinen kokonaan: *K. G. Leinberg*, Om finske studerande i Jesuitcollegier, Historiallinen Arkisto (HArk) 11, 1891, 211–4, 217–9; editio työ on hieman epätarkka.

³ Matrikelbuch 1419–1760, Universitätsarchiv, Rostock (UAR), R XII A1a. Ericus Erici oli lokakuussa 1573 tyytynyt ilmoittamaan nimekseen Ericus Ericij Laedalensis, mutta hänen poikansa kohdalla on yllä mainittu versio. Kumpikaan nimikirjoitus ei ole omakätinen. Jälkimmäisen kohdalle on 1600-luvun alkupuoliskon käsialalla virheellisesti lisätty: Postea episcopus Aboensis, a Ioanne Sueciae rege nobilitatus. Vrt. *Ludvig Daae*, Matrikel over Nordiske Studerande ved fremmande Universiteter, Christiania 1885, 111, ja *Adolf Hofmeister*, Die Matrikel der Universität Rostock, 2, Rostock 1891, 265.

sessä tiedekunnassa, ennen kuin hän saattoi tavoitella teologista oppiarvoa. Voidaankin olettaa, että hän filosofisen tiedekunnan statuuttien määräysten mukaisesti aluksi kuunteli etenkin antiikin kirjallisuudessa pidettyjä *lectiones publicas* sekä osallistui alkeiskursseihin ja harjoituksiin.¹ Ehkä hän ensitöikseen hakeutui myös seuraamaan joitakin teologisia luentoja, kuten hengelliseen säätyyn tähtäävät vuosisadan vaihteessa Rostockissa tekivät – käytäntö, jonka tiedekunnan statuuutit sallivat.²

Ericus tuskin kuitenkaan ehti vielä Rostockissa aloittaa vakavia akateemisia opintoja, sillä jo 6. toukokuuta 1600 hän kirjoittautui Wittenbergin yliopistoon,³ josta hän samana vuonna siirtyi Jenaan.⁴ Sieltä hänen peregrinaationsa jatkui ainakin Leipzigiin, missä hän näyttää viihtyneen tavallista pitempään.⁵ Siirtyminen yliopistosta toiseen oli tavallista Saksassa Ericuksen opiskeluaikaan. Kuitenkin hänen nopea temponsa oli yleistä vain aatelisnuorukaisten keskuudessa. Kuvaavaa onkin, että hän mielellään hakeutui heidän seuraansa. Samoin hän pyrki jäljittelemään heidän ylellistä elämäntapaansa, mihin piispaisän antama 500 taalarin matkakassa tarjosi ainakin aluksi mahdollisuuden.

Paitsi suureellisuudesta ja seikkailunhalusta Ericuksen elämäntapa puhuu myös lyhytjänteisyydestä. Ei voida sitovasti todistaa, suorittiko hän akateemista tutkintoa. Kysymykseen tulisivat bakkalaureuksen, *baccalaureatus in artibus* ja maisterin tutkinnot. Saksalaisista yliopistomatrikeleista ei hänen nimeään löydy akateemiseen oppiarvoon yltäneiden

¹ Statuta facultatis artium Academiae Rostochiensis. Liber facultatis artium, Staatliches Archivlager, Göttingen (SAL), Staatsarchiv Schwerin, Kiste 28 Nr. 6, 3.

² Statuta collegii facultatis theologiae in Academia Rostochiensis, UAR R I A2, ja SAL Staatsarchiv Schwerin, Kiste 28 Nr. 6, 1.

³ Album Academiae Vitebergensis, ed. Otto Hartvig, 2, Halis 1894, 467. Christian Callmer, Svenska studenter i Wittenberg. Skrifter utgivna av Personhistoriska Samfundet 17, Stockholm 1976, 51.

⁴ Kustavi Grotenfelt, Suomalaiset ylioppilaat ulkomaan yliopistoissa ennen v. 1642, 2, HArk 17, 1902, 298.

⁵ Ericus Erici nuorempi Ericus Ericille, 25.6.1607, Kungliga Biblioteket, Tukholma (KB), Svenska Autografer. Kopiot Uppsala universitetsbibliotek. Uppsala (UUB), Palmköldska samlingen 371 (Virorum Illustrium Litterae) ja G 360 (Lösa brev i kapslar). Kirje on melko tarkasti julkaistu: K. G. Leinberg, Några tillägg till uppsatsen 'Om finske studerande i Jesuitcollegier' i Historiallinen Arkisto XI, HArk 18, (1903), 366–72.

joukosta, mutta on otettava huomioon, etteivät matrikkelitiedot aina suinkaan ole aukottomia. On kuitenkin oletettavissa, että hän eri Saksan yliopistoissa viettäminään vuosina hankki bakkalaureuksen tutkinnon edellyttämät tiedot kristillisestä opista, kreikankielestä sekä vapaista taiteista. Sen sijaan maisterin tutkintoon vaadittu perusteellinen perehtyminen seitsemään vapaaseen taiteeseen samoin kuin osanotto disputaatioon lienevät muitten harrastusten vuoksi jääneen saavuttamatta.¹ Päätellen hänen jättämistään, hyvällä latinankielellä kirjoitetuista ja muutenkin sujuvista hengentuotteistaan on kuitenkin heti todettava, ettei häneltä puuttunut opiskeluun tarvittavaa lahjakkuutta.

Vaikka Ericus epäilemättä vietti tovereittensa kanssa railakasta *Burschenlebeniä*, hän ei ainakaan vielä Rostockissa ehtinyt aiheuttaa järjestyshäiriöitä, jotka tuohon aikaan eivät olleet mitenkään epätavallisia ylioppilaiden keskuudessa.² Ericuksen opiskelutovereista mainittakoon myöhemmin Turussa koulumiehenä ja kirkkoherrana toiminut Joachimus Matthiae Stutaesus, joka opiskeli neljässä yliopistossa silti yltämättä promootioon.³

Todennäköisesti vuoden 1602 lopulla tehty päätös lähteä Puolaan merkitsi ensiaskelta tiellä, joka vei Ericus Erici nuoremman Roomaan. Puolassa hän tapasi Ruotsista paenneita emigrantteja. Merkittävimmäksi hänen myöhemmille elämänvaiheilleen tuli kuitenkin kääntyminen katoliseen uskoon, johon suuresti vaikutti kuningas Sigismundin hovikappalainen, ruotsalainen jesuiitta Johannes Vastovius.⁴

¹ Tutkintovaatimukset Saksan eri yliopistoissa poikkesivat hieman toisistaan, mutta yllämainitut Rostockin statuuttien mukaiset määräykset kuvastavat yleistä vaatimustasoa: Statuta facultatis artium Academiae Rostochiensis. Liber facultatis artium, SAL Staatsarchiv Schwerin, Kiste 28 Nr. 6, 3.

² Ks. etenkin rangaistujen luetteloa: UAR; RK XIII. Ks. myös Akademische Gerichtsbarkeit, Relegationen und Zitationen (1570–1630); UAR; RI VC ja Akten betr. die Verhandlungen des Raths mit der Academie und mit Concilio wegen Verbal- und Realinjurien, Verwundungen, Tötungen und Exzesse der Studenten 1511–1825, I; Staatsarchiv Rostock, Ratsakten.

³ *Simo Heininen*, Gabriel Melartopæus - syrjäytetty suomalainen kirkonmies suurvaltakauden alussa, Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Vuosikirja 64–67. 1977, 49.

⁴ Ericus Erici nuoremmalla oli myös myöhemmin läheiset suhteet Vastoviukseen: ks. Ericuksen kirjettä isälleen, 25.6.1607, KB Svenska Autografer.

Ericuksen tekemä, aikakauden olosuhteet huomioon ottaen radikaali ratkaisu on nähty nousevan hänen seikkailun- ja tiedonhalustaan, pyrki-myksestään hankkia uusia kokemuksia sekä mahdollisesti poliittisista motiiveista.¹ Hänen vaiheensa Ruotsissa ja Saksassa osoittavat selvästi ensin mainittujen tekijöiden olleen merkittäviä. Mitä taas poliittisiin motiiveihin tulee, syrjintä ja suoranainen vaino, jota Kaarle-herttua oli 1590-luvun lopun lojaliteettikriisin päivistä lähtien kohdistanut Ericus Ericiin, ei voinut olla vaikuttamatta pojan poliittisiin mielipiteisiin, olettikin kun hänen ystäväpiiriinsä lukeutui kuningasmielisiä, katolisuutta kohtaan sympatioita tuntevia emigrantteja, jotka odottivat Kaarlen pikaista kukistumista. Onkin ilmeistä, että poliittiset tekijät jossain määrin vaikuttivat Ericuksen tekemään ratkaisuun. Uskonnollisen vakaumuksen merkitystä on vaikeampi arvioida. Ericuksen luonteeseen kuulunut ulkonaisen prameuden ihailu ja toisaalta tietty herkkyyys, jota äidin äkillinen kuolema oli tuolloin lisännyt, sekä ilmeinen tahdonvoiman puute ovat saattaneet löytää vastakaikua katolisen kultin näyttävyydessä, mystiikan sisäisyydessä sekä kirkon selkeiden ja konkreettisten ohjeiden tarjoamassa tuessa. Mahdollisesti myös hurskaus, oppineisuus ja uskoninto, jotka olivat leimaa-antavia osalle Trenton hengessä uudistuvaa katolista kirkkoa, olivat tehneet häneen, niin kuin useihin hänen aikalaisiinsa, syvän vaikutuksen, etenkin kun oppikiistojen repimät protestanttiset kirkot samanaikaisesti liukuivat kohti jäykkää puhdasoppisuutta.

Edellä mainittujen seikkojen ohella on vielä muistettava tekijä, joka itseasiassa on saattanut olla varsin painava, jollei ratkaiseva, Ericuksen kalkulaatioissa. Hän näet hakeutui Sigismundin hovin liepeille ajankohtana, jolloin hänen opintoja varten saamansa rahat olivat kuluneet loppuun eikä vaikeuksissa oleva isä enää kyennyt tai halunnut tukea tuhlaajapoi-kaansa. Hänellä oli täysi syy olettaa, että kuningasmielisyytensä vuoksi vainotun Suomen piispan poika, jos tämä vielä luopuisi vääräuskoisuudesta, pääsisi osalliseksi taloudellisesta tuesta, jota Sigismund auliisti

¹ *Eric Anthoni*, Ericus Erici d.y., Svenskt Biografiskt Lexikon, Stockholm 1953, 207–8.

antoi etenkin vastauskonpuhdistuksen käyttöön antautuville, usein Roomaan koulutettaviksi lähetettäville nuorukaisille. Rahallisessa mielessä Ericuksen käynti Puolassa ei liene jäänytkään tuloksettomaksi, sillä ilmeisesti juuri Sigismundilta saamansa matkakassan turvin hän suuntasi kohti Italiaa, jonne hän saapui vuonna 1604.¹

Italiassakaan Ericus ei heti aloittanut vakavaa opiskelua, vaan tapansa mukaan matkusteli ensin ympäriinsä vierailen Milanossa, Venetsiassa, Roomassa ja Napolissa. Hänen mielensä paloi vielä Pariisiin, Lontoon, Kölniin, Amsterdamiin, Antwerpeniin ja Leideniin, kuten hän kirjessään isälleen mainitsee. Vaikka hän ilmoitti ohjenuorakseen nähdä paljon, puhua vähän, hänen tapansa esiintyä ruotsalaisena aatelismiehenä kertoo toista. Hän jopa kehotti isäänsä hankkimaan itselleen aatelisvaakunan vedoten piispan aseman merkittävyyteen ja keksimiinsä tarinoihin sukunsa mahtavasta menneisyydestä. Italiassakin hän hakeutui mieluiten hyvistä ruotsalaisista perheistä olevien emigranttien seuraan, heidän joukossaan Jacobus Abrahami, jonka Sigismundia tukenut arkipiispaisä oli Jönköpingin herrainpäivillä v. 1599 tuomittu menettämään kunniansa.²

Alkuvuoteen 1607 mennessä Ericus oli ilmeisesti ehtinyt saada kylläkseen Italiasta. Rahojen loppuminen lisäsi kaipuuta kotiin, ja hän alkoi jälleen kirjoitella rahanpyyntökirjeitä. Isälleen hän lähetti niitä peräti puolituhusinaa, joista yksi on säilynyt. Siinä hän kiristää isäänsä uhkaamalla kääntyä Sigismundin puoleen mainiten sen merkitsevän antautumista tämän poliittisten ja uskonnollisten päämäärien ajamiseen. Tuolta ajalta on myös jäljellä kirje Västeråsin piispalle Olaus Stephanus Bellinukselle sekä Klara Salomonsdotterille. Kaksi ensin mainittua kirjettä ovat *en clair*, mutta Klaralle lähetetty sensuelli kirje on *en chiffre*. Sanoma on kaikissa sama: Ericus sanoo tarvitsevansa sata unkarilaista floriinia (guldenia) tai kaksi sataa tukaattia voidakseen palata kotiin. Se, että Kaarle vastoin

¹ Ericus Erici nuorempi Klara Salomonsdotterille, 26.5.1607, SRA Str.h.h. 2.

² Ericus Erici nuorempi Ericus Ericille, 25.6.1607, KB Svenska Autografer. Sama Olaus Stephanus Bellinukselle, 28.10.1607, SRA Str.h.h. 2.

emigranttien toiveita oli pystynyt vakiinnuttamaan valtansa, näyttää hermostuttaneen häntä.¹

Kuvaavaa Ericuksen luonteelle on, että huolimatta kotimaahan lähetyksissä kirjeissä ilmaistusta päätöksestä palata kotiin hän oli samoihin aikoihin kirjoittautunut Collegium Germanicumiin, jesuiittain tunnettuun oppilaitokseen Roomassa. Hän kuului nimittäin niihin Ruotsista kotoisin oleviin nuorukaisiin, joita kardinaali Alessandro Farnese Sigismundin suosituskirjeen nojalla suositteli kardinaali Roberto Bellarminolle oppilaitokseen otettaviksi.² Koska hänen opiskeluunsa siellä liittyy eräitä ongelmia, käsitellään sitä seuraavassa hieman tarkemmin, etenkin kun se tähän mennessä julkaistussa tutkimuksessa on esitetty puutteellisesti ja jopa virheellisesti.

II

Ensimmäisenä Ericus Erici nuoremman opiskeluun Collegium Germanicumissa kiinnitti huomiota Leinberg viime vuosisadan lopulla.³ Hänellä ei ollut tilaisuutta käyttää Roomassa säilytettävää materiaalia. Sen sijaan Biaudet mainitsee löytäneensä Collegium Germanicumien arkistosta pari vähäistä merkintää: *I:o Ericus Alex. à Sorola, dioc. Aboensis, philos. et theol. Abijt 1610. II:o Ericus Flaminius, Phil. Disc. 1610.*⁴ Biaudet ei tarkemmin ilmoita lähdeään. Steinhuber on hänen kanssaan samoilla linjoilla, kun hän mainitsee Ericus Alexanderin ja Ericus Ericin, molemmat Turun oppineen luterilaisen piispan poikia, josta edellinen opiskeli

¹ Ibid. sekä Ericus Erici nuorempi Klara Salomonsdotterille, 26.5.1607, SRA Str. h. h. 2.

² Catalogus secundum dioceses ordinatus Alumnorum Germanici et Hungarici, Archivum Collegii Germanici, Rooma (ACG), Catalogi.

³ K. G. Leinberg, Finske studerande vid utrikes universiteter före 1640, Helsingfors 1896, 44, Om finske studerande i Jesuitcollegier, 211–9, ja Några tillägg, 366–73.

⁴ Henry Biaudet, Om finske studerande i Jesuitcollegier, HArk 19, 1905, 204.

Roomassa kuusi vuotta ja jälkimmäinen kolme.¹ Uudemmista tutkijoista on mainittava Anthoni, joka ilmeisesti edellä olevaan Biaudetin tietoon nojaten toteaa Ericuksen läpäisseen Collegium Germanicum kurssin ja suorittaneen sekä teologisen että filosofisen tutkinnon.² Perehtyminen Roomassa säilytettävään Ericusta koskevaan materiaaliin pakottaa kuitenkin tarkistamaan edellä esitettyjä tietoja.

Nomina Alumnorum Collegii Germanici et Hungarici sisältää vuodelta 1607 seuraavan merkinnän:

2. Ericus Alexander a Sorola Dioecesis Aboensis. In Julio: discessit 1. Aprilis 1613. studuit annis primis duobus *philosophiae*; reliquos *theologiae*. 3. Ericus Flaminius, Dioecesis Nullius. In Junio: discessit 10. Maji 1610. studuit *philosophiae*.³

Catalogus secundum dioceses ordinatus Alumnorum Collegii Germanici et Hungarici puolestaan mainitsee otsakkeen *Sueci* alla:

Ab anno 1607 suscepti sunt petente Rege Poloniae 12 adolescentes Sueci convictiores quorum nomina... Ericus Alexander a Sorola, *dioecesis Aboensis* (1607–1613), Ericus Flaminius, *dioecesis Nullius* (1607–1610)...⁴

Sivuun on lisätty:

Ericus Erici Aboensis, iunior (Flaminius) a Sorola, filius praepositi Gefle, postea pseudo-*episcopi* Aboensis. 1598 discessit a domo paterna, substitit aliquamdiu in domo *episcopi* Westeras. Rostokii vel Cracoviae incidit in *Johannem* Vasthovium et convertitur. Anno 1605 Romam abiit, homo vanus et levis, qui ibi nomen Erici Flamini indidit. 1607 in Collegio Germanico impetravit, studuit *philosophiae*. Anno 1610 discessit, et non videtur in Sueciam redisse.⁵

Ensin mainittu *Catalogus secundum* merkintä on vuodelta 1626 (*scritto del 1626*); sensijaan lisäys käsialasta ja musteesta päätellen on kirjoitettu aivan 1800-luvun lopulla. Lukuun ottamatta lisäystä ovat luetelon tiedot kopioidut *Nomina Alumnorumista*. Samoin näyttää varmalta,

¹ *Andreas Steinhuber*, Geschichte des Kollegium Germanikum Hungarikum, 1, 2. Aufl., Freiburg im Br. 1907, 306.

² *Anthoni*, 208.

³ *Nomina Alumnorum Collegii Germanici et Hungarici*, 1, ACG Catalogi.

⁴ *Catalogus secundum dioceses ordinatus Alumnorum Germanici et Hungarici*, ACG Catalogi.

⁵ *Ibid.*

että luettelossa *Liber in quo scribuntur Alumni Collegij Germanici et Hungarici* oleva merkintä:

Alexander Flaminius dioecesis Aboensis in Finlandia accepit confirmationem in nostro collegio a me suffragio cedulino die 1 Julij 1607.¹

on vuodelta 1607.

Bulla Constitutionum Collegii Germanicissa olevien *Juramenta Alumnorumien* joukossa on puolestaan seuraava omakätinen vakuutus:

Ego Ericus Alexander à Sorola, Dioecesis Aboensis, legi hanc bullam constitutionum Collegij Germanici editam Anno 1584 a *Sanctissimo Domino Gregorio XIII. felicis memoriae* Regulas item communes eiusdem Collegij in quibus nullam difficultatem inuenio, et illas diuina iuvante gratia seruare conabor. Die 12. Julij Anno 1607. Ego idem qui supra Ericus Alexander à Sorola.²

Kaksi viimeksi mainittua lähdettä ovat tiedoiltaan luotettavimmat. Molemmissa puhutaan yhdestä, Turun hiippakunnasta kotoisin olevasta henkilöstä: toisessa hänestä käytetään nimeä Alexander Flaminius, toisessa, omakätisesti kirjoitetussa, on muoto Ericus Alexander à Sorola. Kun otetaan huomioon *Collegium Germanicum*in käytäntö, on ilmeistä, että henkilö, joka konfirmoitiin 1.7.1607, on sama kuin 12.7.1607 vakuutuksen kirjoittanut.

Näin syntyneen, suhteellisen harmonisen kuvan rikkovat *Nomina Alumnorumissa* ja *Catalogus secundumissa* olevat maininnat. Niissä puhutaan selvästi kahdesta eri henkilöstä. Paitsi Ericus Alexander à Sorolaa, joka oli kotoisin Turun hiippakunnasta ja jonka ilmoitetaan olleen oppilaitoksen kirjoissa heinäkuusta 1607 huhtikuun 1. päivään 1613 opiskellen ensin filosofiaa ja myöhemmin teologiaa, esiintyy niissä toinen opiskelija nimeltä Ericus Flaminius, jonka sanotaan opiskelleen collegiumissa kesäkuusta 1607 toukokuun 10. päivään 1610; tämä hiippakuntaan kuulumaton – lähteissä harvoin esiintyvä merkintä – opiskeli ainoastaan filosofiaa. On huomattava, että nämä molemmat henkilöt esiintyvät vain myöhemmin laadituissa merkinnöissä, joista sitäpaitsi

¹ *Liber in quo scribuntur Alumni Collegij Germanici et Hungarici*, qui praemisso examine et approbatione aliquo initiantur ordine, ACG Catalogi.

² *Juramenta Alumnorum, Bulla Constitutionum Collegii Germanici*, ACG.

jälkimmäinen on kopioitu edellisestä. *Catalogus secundum* lisäyksessä kutsutaan Ericus Flaminiusta nimellä Ericus Erici Aboensis, iunior (Flaminius) a Sorola. *Liber quota* varten myöhemmin tehdyssä henkilörekisterissä taas käytetään henkilöstä, joka konfirmoitiin 1.7.1607, nimeä Henricus Alexander Flaminius; tosin on mahdollista, että "Henricus" on kirjurin lapsus.

Mielenkiintoista on, että miltei samalta ajalta kuin kirjoittautuminen Collegium Germanicumiin on säilynyt kolme Ericuksen kirjettä. Niissä hän käyttää itsestään seuraavia nimiversioita: Ericus Flaminius (Ericus Erici junior), Ericus Junior jne. sekä Aboensis Junior. Hän sanoo toivovansa, että hänelle lähetetyt kirjeet osoitettaisiin nimellä Ericus Flaminius di Sorola (tai Eerigus Flaminius, Gentiluomo di Suetia).¹ Koska prepositio *di* italiassa vastaa latinan prepositiota *a*, tulee näin Ericus (Alexander) à Sorola lähelle Ericus (Flaminius) di Sorolaa.

Ericus, joka oli oleskellut toimeettomana Italiassa jo vuodesta 1604, otti siellä oman ilmoituksensa mukaan nimekseen Flaminius, koska se hänen mielestään paremmin sopi hänelle "suuren suvun" jälkeläisenä. Mitä nimeen Alexander tulee, on ilmeistä, että hän, *homo levis et vanus* kun oli, omakätisessä vakuutuksessaan ja myös muissa yhteyksissä komeili lainatulla nimellä. Se, että hän vakuutuksessaan kirjoittaa Ericus Alexander à Sorola mutta konfirmaation yhteydessä ilmoittaa nimekseen Alexander Flaminius, osoittaa, ettei hän kaihtanut edes esimiestensä edessä viljelemästä eri nimivariantteja.

Yrittäessä perustella samassa lähteessä rinnakkain esiintyviä nimiä Ericus Alexander à Sorola ja Ericus Flaminius on otettava huomioon aika, jolloin ne on kirjoitettu. On hyvin mahdollista, että kirjuri, joka on myöhemmin täydentänyt oppilasluetteloa ja joka ei enää ollut perehtynyt kaukaisesta Suomesta tulleen opiskelijan historiaan, veti alkuperäisessä lähteessä olleiden nimien Ericus (Henricus) Alexander Flaminius ja Ericus Alexander à Sorola perusteella johtopäätöksen, että kysymys oli kah-

¹ Ericus Erici nuorempi Ericus Ericille, 25.6.1607, KB Svenska Autografer. Sama Klara Salomonsdotterille ja Olaus Stephanus Bellinukselle, 26.5. ja 28.10.1607, SRA Str.h.h. 2.

desta eri henkilöstä; nämä molemmat Steinhuber sitten myöhemmin korratti Turun luterilaisen piispan pojiksi. On kuitenkin erittäin epätodennäköistä, että Collegium Germanicumiin kesällä 1607 kirjoittautuneiden pohjoismaalaisten joukossa olisi todella ollut kaksi opiskelijaa, joilla olisi ollut yllä mainitut nimet.

Seuraavaksi on paikallaan käsitellä tietoja "veljeksien" opiskeluaajoista. Edellä mainittiin, että Biaudet lyhyesti kuitatessaan Ericuksen opinnot Collegium Germanicumissa tyytyy vain mainitsemaan nimivariantit. Lisäksi hän väittää lähteen mainitsevan myös Ericus Alex. à Sorolan kohdalla opintojen päättymisajankohdaksi vuoden 1610. Samalla hän sanoo Ericuksen opiskelleen sekä filosofiaa että teologiaa.¹ Vaikkei otettaisikaan lukuun Leinbergin väitettä, että Ericus olisi suorittanut tutkintonsa jo 1607, on toki kiinnitettävä huomiota Anthonin jo aikaisemmin mainittuun kantaan, jonka mukaan Ericus jo vuonna 1610 olisi menestyksellisesti suorittanut tutkinnon teologiassa ja filosofiassa.²

Gregorius XIII oli vuonna 1584 Collegium Germanicumille antamissaan konstituutioissa määrännyt, että siellä suoritettava filosofian kurssi kesti kolme vuotta ja teologian kurssi neljä vuotta. Vähemmän lahjakkaille opiskelijoille oli oma kolmivuotinen teologian kurssi, jota nimitettiin kasuistiikaksi. Se käsitti moraaliteologian ja positiivisen dogmatiikan.³ Vuonna 1592 valmistuneitten uusien statuuttien mukaan opinnot Collegium Germanicumissa tuli sovittaa opiskelijoitten kykyjen mukaan. Tästä syystä saivat vain ne, jotka suorittivat erikoistutkinnon, omistautua filosofialle ja spekulatiiviselle teologialle. Muiden oli tyydyttävä suorittamaan positiivisen teologian kurssi, joka käsitti kanonisen oikeuden, kasuistiikan ja kontroverssiteologian.⁴

Säilyneissä lähteissä mainitaan opiskeluaajoiksi kesäkuu 1607–10.5.1610 ja heinäkuu 1607–1.4.1613. Ottaen huomioon sen tosiasian, että oppilas, joka saapui Collegium Germanicumiin, joutui ennen konfirmaa-

¹ *Biaudet*, 204.

² *Leinberg*, *Finske studerande*, 44; *Anthoni*, 208.

³ *Statuta Collegii Germanici*, 1.4.1584, ACG Bulla Constitutionum.

⁴ *Statuta Collegii Germanici*, 1.11.1592, ACG Chronica 1592.

tiota opastuksen ja tarkkailun alaiseksi, sopii kesäkuu hyvin saapumisajankohdaksi heinäkuun ensimmäisenä päivänä konfirmoidulle. Mitä taas lähtöpäivään tulee, on erittäin epätodennäköistä, että Ericus olisi opiskellut collegiumissa aina vuoteen 1613; tämä edellyttäisi opintoja sekä filosofiassa että teologiassa. Sekä *Nomina Alumnorum* että *Catalogus secundum* mainitsevat hänen opiskelleen vain filosofiaa. Mikäli näin todella tapahtui, hänen on täytyntä läpäistä statuuttien määräämä tutkinto, jossa vaadittiin kykyä itsenäiseen ajatteluun.¹ Toukokuuhun 1610 mennessä hän ainakin teoriassa olisi ehtinyt suorittaa filosofian kurssin. Mikäli hän vielä olisi suorittanut loppuun laajemman teologian kurssin, johon uusien statuuttien mukaan filosofian kurssi johti, hän olisi joutunut viipymään Collegium Germanicumissa aina kevääseen 1614.

Käsitystä, että Ericus todella jätti Collegium Germanicum vuonna 1610, tukee ei ainoastaan edellä mainituissa lähteissä olevat maininnat vaan myös se, että tavallisesti on säilynyt muitakin tietoja collegiumissa opintonsa menestyksellisesti päättäneistä.² Mitään merkintää ei kuitenkaan ole löydettävissä henkilöistä, joka tässä kirjoituksessa esiintyy useilla nimillä mutta joka identifioidaan Ericukseksi, yhtä vähän jesuiittajärjestön, Gregorianumin tai S. Congregazione de Propaganda Fiden arkistoista kuin Archivio Segreto Vaticanosta tai Biblioteca Apostolica Vaticana. Myös Collegium Germanicum verraten suuri kirjekokoelma, joka käsittää sen entisten oppilaitten kirjeitä, ei sisällä yhtään Ericuksen kirjettä eikä edes mainintaa hänestä muissa kirjeissä.³ Tästä voi päätellä, ettei Ericus elämänsä myöhempinäkin vuosina saanut aikaan mitään merkittävää. Sen vuoksi onkin mahdollista, että kirjuri on joko sijoittanut päivämäärän 1.4.1613 väärän henkilön yhteyteen tai jokin muu väärinkäsitys on tapahtunut. Samalta ajalta peräisin olevissa lähteissä esiintyy usein tämäntapaisia virheitä. Luotettavia henkilöluetteloita collegiumin

¹ Ibid., Loc. III.

² *Catalogus secundum dioceses ordinatus Alumnorum Germanici et Hungarici*, ACG Catalogi. Myös kirjoittaessaan pian Collegium Germanicumiin menonsa jälkeen isällään Ericus totesi: Jag blifwer här i Rom 2 år till thz högste; 25.6.1607, KB Svenska Autografer.

³ Ks. erityisesti *Epistolae datae a Rectoribus Collegii Germanici et Hungarici*, ACG.

oppilaista on saatavissa vasta vuodesta 1653 lähtien. Lähteistä on vaikea löytää tukea myöskään Biaudetin käsitykselle, että Ericus olisi saanut birgittalaisstipendin. Samoin jäävät hänen arvailunsa Flaminius D. Nobiliksen ja Ericuksen välisestä suhteesta hypoteesiasteelle.¹

Milloin Ericus jätti Rooman on mahdotonta varmasti sanoa. Kirjeessään Axel Oxenstiernalle Upsalasta kesällä 1611 mainitsee Ericus Erici pojastaan: *Fuerit anno superiori Vitebergae et Rostochij, prout mihi ab ijs, qui eum ibi viderunt, significantum est, ubi nunc sit ignoro.*² Saman vuoden lokakuulta on peräisin myös Kaarle IX:n määräys Ericus Ericin ja hänen poikansa tuomisesta kuulusteltaviksi Tukholmaan.³ Tämä osoittaa Kaarlen arvelleen Ericuksen olleen jo tuolloin Suomessa. Onkin ilmeistä, että Ericus suuntasi matkansa kohti pohjoista jo loppuvuodesta 1610 tai viimeistään seuraavan vuoden alussa.

Ericus Erici nuoremman matkan kohde ei suinkaan ollut luterilainen Suomi vaan katolinen Puola. Etapiksi sopii hyvin Pohjois-Saksa, jossa hänen isänsä mainitsee hänet nähdyn. Samaan suuntaan viittaa jo aikoihin Leinbergin ja myöhemmin Anthonin mainitsema ajatus, että Puolassa oleskellut *H. Erich Erichson, (C)appellan, ein Pape, finne*, olisi ollut juuri hän.⁴ Lähteiden niukkuuden vuoksi on olettamuksen pitävyyttä mahdoton todistaa, mutta on kuitenkin perusteltua olettaa, että Ericuksen tie johti Sigismundin valtakuntaan, kuten niin monen muun jesuiittojen oppissa olleen ruotsalaisen ja suomalaisen nuorukaisen.

¹ *Biaudet*, 204.

² Ericus Erici Axel Oxenstiernalle, 24.7.1611, SRA Brev till rikskanslern Axel Oxenstierna, Ser. B. E 595. Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brevwäxling, Senare avd. 12; 1, Stockholm 1930, 422.

³ *John E. Waaranen*, Handlingar upplysande Finlands historia under Karl IX:s tid, 3, Samling af urkunder rörande Finlands historia, Helsingfors 1866, 114.

⁴ En förteckning över flyktningar i Polen, SRA Str.h.h. 19, Handlingar angående åtskilliga Sigismunds anhängare. Ks. myös *Leinberg*, Några tillägg, 365, ja *Eric Anthoni*, En förteckning över flyktningar i Polen i början av 1620-talet, Historisk Tidskrift för Finland 27, 1942, 70.

21. THE LIFE OF ERICUS ERICI THE YOUNGER IN COUNTER-REFORMATION EUROPE

At the end of the 16th century the confessional contrasts had become acute. Ever since the days of Gregory XIII special attention had been paid to re-catholicising northern Europe. Efforts were made in particular to exploit the dynastic connection between Sweden and Poland. Great emphasis was placed on converting young men studying at universities, who indeed came in relatively large numbers to attend continental Jesuit colleges. Amongst these students was Ericus Eriki the Younger, born at the turn of the 1570s – 1580s the son of Ericus Eriki Sorolainen, bishop of Turku.

Ericus Eriki the Younger was admitted to Rostock university in January 1600. In May 1600, however, he registered at the University of Wittenberg, from where he transferred again the same year to Jena. From there his peregrinations continued to Leipzig. Moving from one university to another was common at that time, but Ericus' fast tempo was standard practice only among the offspring of the nobility, whose company he eagerly sought out and whose luxurious lifestyle he attempted to copy.

The decision taken at the end of 1602 to leave for Poland was the first stage on a trail which led Ericus Eriki the Younger to Rome. He became converted to the Catholic faith, an event that was greatly influenced by the court chaplain of the Polish king Sigismund, the Swedish Jesuit Johannes Vastovius. Political factors may also have played a part in his decision. The force of his religious conviction is difficult to judge.

In 1604 Ericus arrived in Italy. His studies came to nothing and he spent all his time travelling and socializing. At the beginning of 1607 he had apparently had enough of Italy, since he wrote to his father and others expressing a wish to return home and requesting money. In spite of this he registered as a student at the Collegium Germanicum in Rome, to which he was admitted on the strength of letter of recommendation from Sigismund.

The first person to draw attention to Ericus Erici the Younger's studies at the Collegium Germanicum was K. G. Leinberg, who, it is true, did not have the material kept in Rome at his disposal. Henry Biaudet found references to two Finns named Ericus in the archives of the Collegium. Andreas Steinhuber follows the same lines in referring to Ericus Alexander Sorola and Ericus Flaminus, both sons of the bishop of Turku. Of the more modern researchers mention should be made of Eric Anthoni, who, apparently relying on Biaudet's data, states that Ericus passed the course at the Collegium Germanicum and obtained degrees in both theology and philosophy.

The fact that Ericus used different names causes confusion. From a detailed analysis of the source material kept in Rome it is possible to state that just one Ericus, son of the bishop of Turku, is involved, who appears to have passed only the course in philosophy. In 1610 he returned via Germany to Poland, where he apparently spent the rest of his life as a priest.

22. NUORI ERICUS ERICI JA ESIVALTA

Euroopassa reformaation myötä alkanut kehitys heijastui pian valtiovaltaa koskevaan ajatteluun. Eivät ainoastaan valtio-oppineet ja juristit vaan yhä suuremmassa määrin myös filosofit ja teologit joutuivat arvioimaan perinteisiä käsityksiä esivallasta. Uudistuvan koululaitoksen ja yliopistojen välityksellä uudet aatteet levisivät nopeasti ympäri luterilaista maailmaa, aina kaukaiseen Suomeen asti.

Turun katedraalikoulussa 1563 opintiansä aloittanut Ericus Eri (Sorolainen) sai opettajiensa sekä myöhemmin hiippakunnan johtomiesten välityksellä jo kotimaassaan vaikutteita uudesta luterilaisesta esivalta-ajattelusta. Varsinainen teoreettinen pohja hänen esivaltakäsitykselleen luotiin kuitenkin vasta Rostockin yliopistossa, jonne hän hakeutui seuraavan vuosikymmenen alkupuolella.

Koska voidaan olettaa Ericus Ericin Saksassa viettämillä vuosilla yleensäkin olleen merkittävä vaikutus hänen kehitykseensä, pyritään tämän tutkielman toisessa ja samalla pääjaksossa Rostockin yliopisto- ja tiedekuntastatuutteja, luentoja ja kurssikirjoja analysoimalla sekä luonnehtimalla hänen akateemisia opettajiaan ja yleensäkin yliopiston aate- ja oppihistoriallista ilmapiiriä rekonstruoimaan mahdollisimman yksityiskohtainen kuva hänen opiskeluaikana saamistaan esivaltaproblematiikkaa koskevista vaikutteista.

1. Kouluvuodet Turussa

I

Ericus Erici syntyi Laitilan kirkkoherran Ericus Jakobin poikana noin v. 1546.¹ Hänen koulutiensä alkuvaiheista ei ole säilynyt tietoja. Vuonna 1563 hän tuli oppilaaksi Turun katedraalikouluun, joka tuolloin oli Suomen korkein oppilaitos.² Hänen aikanaan toimivat koulun rehtoreina Eerikki Härkääpää vuoteen 1563³ ja sen jälkeen Jakobus Petri Finno.⁴ Koulu oli neliluokkainen, mutta tapana oli käydä kutakin luokkaa kaksi vuotta, tarvittaessa enemmänkin.⁵

Turun katedraalikoulun opetusohjelmaan kuuluivat latina, uskonto ja laulu. Koulun päätarkoitus oli antaa oppilaille mahdollisimman hyvä kirjallinen ja suullinen latinan kielen taito, mistä johtui, että kielellä oli keskeinen sija koulun kaikilla asteilla. Tämä oli ymmärrettävää: avasihan oppineiden kielen hallitseminen myös suomalaisille tien kansainväliseen tieteen maailmaan. Uskontoa opetettiin Raamatun ja katekismuksen avulla. Musiikissa keskityttiin kuorolauluun ja musiikin teorian alkeisiin.⁶

Ericus Ericin kouluaikana Turun katedraalikoulun opetusohjelma oli Laurentius Petrin kirkkojärjestyksessä olevan koulujärjestyksen mukainen. Sitä laatiessaan arkkipiispa Laurentius Petri oli käyttänyt esikuvina Melanchthonin saksilaista koulujärjestystä vuodelta 1528, vuoden 1552 mecklenburgilaista koulujärjestystä sekä vuoden 1554 vaalipfalzilaista

¹ *Yrjö Blomstedt & Eero Matinelli* Turun hiippakunnan paimenmuisto 1554–1809. SKHS Toim. 67:1, Turku 1963, 3. Vrt. *Aron Westén* Svenska kongl. hofclericiets historia 1, Stockholm 1799, 175.

² *K. G. Leinberg* Åbo stifts herdaminne 1554–1640. SKHS Toim. 5, Helsingfors 1903, 5.

³ HFSH 1, 241. *K. G. Leinberg* Skolstaten in nuvarande Åbo stift och dettas förra andel af Kuopio stift intill den 1 juli 1870, Jyväskylä 1893, 264.

⁴ HFSH 1, 243–244. *Leinberg* 1893, 264–265.

⁵ *K. G. Leinberg* Om lärares och klassers antal i Åbo katedralskola före 1630. - Tidsskrift utg. af Pedagogiska föreningen i Finland 1888, 135–139.

⁶ *J. T. Hauho* Suomen oppikoululaitoksen historia, Porvoo 1947–1955 1, 215. *Gustaf Ivarsson* "På lärdomens vägnar skall ingen brist finnas". Kyrkoordningen 1571 jämte studier kring tillkomst, innehåll och användning. Lund 1971, 319–329.

koulujärjestystä. On mahdollista, että Ericus Erici sai koulunsa päätökseen samoihin aikoihin kuin uusi koulujärjestys virallisesti otettiin käyttöön. Kuitenkin koska sitä laadittaessa oli pyritty niin pitkälle kuin mahdollista säilyttämään maassa vallinnut käytäntö, mitään merkittäviä muutoksia ei sen mukana tullut aikaisempaan opetusohjelmaan.¹ Kannattaa huomata, että kun saksalaisissa esikuvissa korostettiin koulun kasvatustehtävää sekä kirkon että maallisen esivallan virkoja silmällä pitäen, ruotsalaisessa koulujärjestyksessä jätettiin mainitsematta valtiovallan tarpeet.² Kauttaaltaan siinä kuitenkin saksalaiseen reformatoris-humanistiseen tapaan painotettiin perusteellisten kouluopintojen merkitystä. Niiden monipuolisuutta kuvaa se, että esimerkiksi neljännellä luokalla Vergiliuksen lukemisen lomassa opettajalle suotiin mahdollisuus käsitellä Melanchthonin dialektiikkaa ja retorikkaa.³ Ne, jotka halusivat lukea kreikkaa ja hepreaa, joutuivat kuitenkin oma-aloitteisesti hankkimaan itselleen *praeceptorin*.⁴ Ericus Erici ilmeisesti oli niitä harvoja, jotka koulussa opiskelivat kreikkaa. Kun nimittäin Eerikki Härkääpää syrjäytettiin v. 1568 toistamiseen Turun koulumestarin paikalta ja Saksasta juuri sopivasti palannut Finno nimitettiin hänen virkaansa, syynä käytettiin sitä, että Härkääpää oli ottanut kreikan koulun opetusohjelmaan.⁵

Nuoren Ericus Ericin kehitykseen vaikuttivat hänen opettajansa Härkääpää ja Finno. Härkääpää kuului Suomen reformaation ensimmäisen polven edustajiin, jotka Suomen viimeinen katolinen piispa Martti Skytte oli lähettänyt Saksan protestanttisiin yliopistoihin.⁶ Aloitettuaan opintonsa Rostockissa Härkääpää siirtyi Wittenbergiin, missä hänet vuonna 1555 promovoiitiin maisteriksi. Turun katedraalikoulun rehtorina hän toimi vuosina 1555–59 ja 1562–68. Myös Finno oli opiskellut Wittenbergissä

¹ Ivarsson 1971, 333.

² Ivarsson 1971, 330.

³ *Laurentius Petris* Kyrko-ordning av år 1571. Utg. av Samfundet pro fide et christianismo (KO 1571), Uppsala 1932, 189.

⁴ KO 1571, 180.

⁵ HFSH 1, 108, 241–242.

⁶ *Chronicon episcoporum Finlandensium. - Henrici Gabrielis Porthan Opera selecta.* SKS Toim. 21, Helsingfors 1859–1873 II, 615.

ja Rostockissa. Jo Härkäpään opiskeluaikana melanchthonilaisuus oli Wittenbergissä alkanut väistyä filippismin tieltä. Kun Finno vuonna 1563 kirjattiin yliopiston matrikkeliin, kaupungista oli tullut filippismin keskus. Samoin Rostockissa, jonne hän siirtyi vuonna 1567, hänen koulutuksensa jatkui samassa hengessä.¹ Näin Ericus Ericin Härkäpäältä saamiin, ilmeisesti vielä voittopuolisesti melanchthonilaisiin vaikutteisiin liittyi hänen viimeisinä kouluvuosinaan Finnon filippismi. Mahdollisesti Finno pyrki muutenkin välittämään oppilailleen tuoreita vaikutteita mannermaan uusimmista teologisista ja yleensäkin henkisistä virtauksista.

Härkäpään ja Finnon ohella Ericus Eri ei epäilemättä sai vaikutteita Suomen kirkon silloisilta johtomiehiltä, Turun piispalta Paavali Juusteniilta, tuomiorovasti Henricus Canutilta ja Turun kirkkoherralta Henricus Jakobilta, joiden opetusta ja julistusta hän kuunteli. Juusten oli opiskellut Lutherin ja Melanchthonin johdolla Wittenbergissä ja sen jälkeen täydentänyt opintojaan Rostockissa ja Königsbergissä. Suomen kirkon johtajana hän toimi vuodesta 1563 aina elokuussa 1575 tapahtuneeseen kuolemaansa asti. Teologisilta katsomuksiltaan hän ei ollut kiivas luterilainen. Perusasenteiltaan hän oli konservatiivinen ja jopa hyväksyi Juhana III:n liturgiset uudistukset.² Henricus Canuti puolestaan oli opiskellut Rostockissa ja myöhemmin 1550-luvulla Melanchthonin johdolla Wittenbergissä. Ennen Suomeen tuloaan hän oli ehtinyt toimia Ruotsissa sekä kirkon että koulun palveluksessa.³

Canutin edustaessa maltillista filippismiä Henricus Jakobi – päätellen siitä, että hän myöhemmin vastustaessaan kuninkaan katolissävyyisiä pyrkimyksiä joutui jättämään virkansa – ilmeisesti oli tunnustuksellisemman luterilaisuuden kannattaja. Ericus Ericin kotimaassaan saamat teologiset vaikutteet olivat näin ollen verraten yhdensuuntaiset: hän kasvoi huma-

¹ *Jukka Paarma* Hiippakuntahallinto Suomessa 1554–1604. SKHS Toim. 116, Pieksämäki 1980, 142–148.

² *Martti Parvio* Paavali Juusten ja hänen messunsa. Liturgianhistoriallinen tutkimus. Suomi 122:3, Pieksämäki 1978, 11, 14, 19. Juustenin kuolinajasta ks. *Jukka Paarma* Milloin Paavali Juusten kuoli? - TAik 1977, 121–126.

³ *Kauko Pirinen* Keskiajan ja uskonpuhdistuskauden tuomiokapituli 1276–1604. - Turun tuomiokapituli 1276–1976, Loimaa 1976, 87–91. *Paarma* 1980, 143.

nistisesti suuntautuneen ja filippisesti värittyneen melanchthonilaisuuden piirissä.

Mikäli Ericus Erici sai koulunsa päätökseen 1570-luvulle tultaessa, hänelle jäi pari vuotta aikaa, ennen kuin hän aloitti yliopisto-opintonsa Saksassa. Epäilemättä hän isänsä jälkiä seuraten oli jo varhaisessa vaiheessa tähännyt yhteiskunnallisesti arvostetulle ja taloudellisesti turvatuille jumaluusoppineen uralle. Ajan koululaitokselle tunnusomainen piirre oli sen kirkollinen luonne. Vuoden 1571 kirkkojärjestyksessä edellytettiin, että pappiskasvatus tapahtui tuomiokirkon yhteydessä. Valmistava koulutus saatiin koulumestarin johdolla katedraalikoulussa. On todennäköistä, että Ericus Erici, kuten muutkin papin virkaan aikovat, sai siihen tarvittavan opetuksen koulun ylimmällä, niin sanotulla rehtorin luokalla, jota tavallisesti käytiin monta vuotta. Jo teininä hänelle lienee tarjoutunut tilaisuus osallistua tuomiokirkossa pidettäviin käytännöllisiin harjoituksiin. Myöhemmin hän saattoi kapitulin jäsenten valvonnassa harjoitella saarnaamista ja jumalanpalveluksen toimittamista.¹ Koska Ericus Erici oli ulkomaille lähtiessään jo noin 27-vuotias, voidaan ajatella hänen pappisvihkimyksen jälkeen antaneen jonkinmoista käytännön opetusta odoitellessaan vuoroaan päästä opintielle ulkomaille.

II

Teeman kannalta on mielenkiintoista yrittää selvittää, millaisia esivalta-problematiikan piiriin kuuluvia vaikutteita Ericus Erici Turunvuosinaan sai. Tässäkin suhteessa lähteiden niukkuus asettaa omat rajoituksensa. Voi kuitenkin päätellä, että katedraalikoulussa hän sai niitä ainakin katekismuksen neljättä käskyä selitettäessä. Kirkkojärjestyksessä papistoa kehoitettiin paneutumaan opillisiin kysymyksiin niin kuin ne oli esitetty Melanchthonin *Loci communes* -teoksessa ja Erik Falckin vuonna 1558 ruotsintamassa Johann Spangenbergin *Margarita theologicassa*, joka

¹ *Paarma* 1980, 328, 338–341.

pohjautui edellä mainittuun Melanchthonin kirjaan.¹ Ehkä Ericus Eri tuustiui myös toiseen tuolloin Ruotsi-Suomessa käytettyyn pappiskoulutuksen käsikirjaan *Brevis ratio et methodus discendi theologiam* (ed. princeps 1561), jonka tekijä oli melanchthonilainen Erasmus Nicolai. Näin ollen myös hänen mahdollisesti dogmatiikan kompendiumeista saamansa vaikutteet olivat melanchthonilaisia.

Koska myöhemmin tarkastellaan yksityiskohtaisesti Melanchthonin *Locia*, rajoitetaan nyt vain esivaltakysymykseen Spangenbergin teoksessa. Siinä kirjoittaja käsittelee alamaisten velvollisuuksia esivaltaa kohtaan ja korostaa, että näiden tulee maksaa veroja sekä osoittaa pelkoa, kunnioitusta ja rakkautta esivallalle. Toisaalta hän kuitenkin huomauttaa, etteivät esivallan virassa olevat saa rikkoo *ius divinum*, *ius naturaeta* tai valtakunnan lakeja. Tyranni määrittellään hallitsijaksi, joka toimimalla omavaltaisesti rikkoo lakeja. Liittyen Melanchthonin varhaisempaan kantaan Spangenberg ei salli alamaisten harjoittavan aktiivista vastarintaa edes tyrannin ollessa kyseessä.² Hän tekee myös selvän eron *potestas ecclesiastica* ja *potestas politican* välillä sekä melanchthonilaiseen tapaan jakaa edellisen kahteen osaan: *potestas ordinis* ja *potestas iurisdictionis*.³

Epäilemättä Ericus Eri luki tarkkaan uuden kirkkojärjestyksen, jonka esipuheessa jo kiinnitetään huomiota esivaltaan ja sen velvollisuuksiin kirkkoa kohtaan. Myöhemmässä yhteydessä saarnamiehiä nimenomaan kehoitetaan käsittelemään sitä, miten alamaisten on käyttäydyttävä esival-

¹ KO 1571, 28–29.

² Quid debent subditi magistratibus? Tria: tributum, timorem, honorem & dilectionem, Rom. 13. Reddite ergo omnibus debita: cui tributum, tributum: cui timorem, timorem: cui honorem, honorem. Nemini quicquam debeatis, nisi ut inuicem diligatis. De tributo ait Christus, Matth. 22. Reddite quae sunt Caesaris, Caesari. De timore, Prouer. 24. Fili mi, time Dominum et regem, & cum seditiosis non miscearis. De honore, 1. Pet. 2. Deum timete, regem honorificate. Est ne potestas magistratum infinita? Minime. Nihil enim debent contra ius diuinum & ius naturae mandare & agere. Deinde peccant etiam, quando aliquid imperant contra leges sui regni, seu contra formam sui imperij... Quid est Tyrannus? Est iniquus magistratus, qui non gubernat secundum Leges, sed pro suo fertur animo & aestu. Margarita theologica, continens praecipuos locos doctrinae Christianae, per quaestiones breuiter & ordine explicatos,... Autore Ioanne Spangebergo Herdessiano, apud Northusianos Verbi ministro, s.l. Anno M.D.XLVII, 126–131.

³ Spangenberg 1547, 100.

taa ja esivallan alamaisia kohtaan sekä velvoitetaan saamanvalmistajia käyttämään apunaan yhtä tai kahta postillaa. Onkin mahdollista, että Ericus Erici jo kotimaassaan tutustui joihinkin latinankielisiin postilloihin (tai vaikkapa Olavus Petrin postillaan) – saksahan hän ei oletettavasti vielä tuolloin osannut – ja samalla niissä esiintyvään esivaltaproblematiikkaan. Myös saanan yhteydessä luettavassa rukouksessa omistettiin kirkkojärjestyksessä runsas neljäsosa maallista miekkaa kantavalle esivallalle. Vuoden 1571 kirkkojärjestyksessä olevaan pappisvihkimyksen kaavaan kuului myös sitoumus kuuliaisuudesta esivallalle.¹

Jo ennen Saksaan lähtöään Ericus Erici joutui paitsi teoriassa myös käytännössä tekemisiin esivaltaan liittyvien kysymysten kanssa. Eerik XIV:n aikaiseen kalvinistiseen riitaan liittyneet kuninkaan ja arkkipiispa Laurentius Petrin väliset vastakohtaisuudet eivät oletettavasti vielä paljoa heijastuneet Ericus Ericin kokemuspiiriin.² Sen sijaan sisäpoliittinen valtataistelu, jonka johdosta valtiovalta varsin konkreettisesti puuttui myös Suomen kirkon asioihin, ei voinut jäädä tuolloin katedraalikoulua käyneeltä Ericus Ericiltä huomaamatta. Kun Eerik XIV oli valloittanut 1563 Turun linnan ja vanginnut vastoin Arbogan artikloita itsenäistä idänpolitiikkaa harjoittaneen veljensä, Suomen herttuan Juhanan, hän samalla erotutti tätä tukeneen Turun piispan Petrus Follingiuksen. Suomen muiden johtavien kirkonmiesten oli kirjallisesti sanouduttava irti herttuan politiikasta.³

Turun tuomiokapitulin jäsenten 1560-luvun alun kriisissä noudattama poliittisten realiteettien sanelema linja kostautui kuitenkin pian. Kun Juhana onnistuneen vallankaappauksen jälkeen oli 1568 vakiinnuttanut valtansa, hän pakotti Suomen kirkon johdon toistamiseen vannomaan hänelle uskollisuudenvalan. Hänen epäluulonsa heidän lojaalisuuttaan kohtaan saattoi osaltaan olla syynä siihen, että hän toimitti ruotsalaisen Henricus

¹ KO 1571, 45–46.

² Ks. *Sven Kjällerström Striden kring kalvinismen i Sverige under Erik XIV.* - Lunds universitets årsskrift N. F. avd. 1. Band 31:5, Lund 1935.

³ *Pentti Renvall, Ruotsin vallan aika.*—Suomen kansanedustuslaitoksen historia 1, Helsinki 1962, 72–78.

Canutin Turun tuomiorovastiksi. Samalla hän siirsi entisen palvelijansa Härkäpään Turun piispaksi. Finno sai jäädä Turun koulumestariksi.¹

Kapina laillista esivaltaa vastaan, uuden vallanpitäjän kurinpidolliset toimenpiteet sekä Turun koulun johdossa tapahtunut muutos epäilemättä vaikuttivat Ericus Ericin esivalta-ajattelun kehitykseen. Juhana III:n valtaistuimelle nousu heijastui pian myös koko valtakunnan kirkkopoliitikassa muutoksena, jota on luonnehdittu suurimmaksi restauraatioksi, mikä Ruotsi-Suomen kirkossa koskaan on tapahtunut.² Eräs tämän politiikan ilmaus oli prelaattikapitulit. Toisaalta – kuten Kauko Pirinen on osoittanut – Juhanan valtiokirkollinen restauraatiopolitiikka ei Turunkaan kohdalla suonut tilaa kirkon keskiaikaiselle vapaudelle eikä hiippakunnalliselle itsenäisyydelle. Tuomiokapitulit luotiin lähinnä vain opetusta ja tuomiokirkon kultin hoitamista varten.³

Myös valtakunnan ulkopoliittinen asema asetti Suomen kirkon johdolle vaatimuksia. Venäjän uhka ja etenkin sen ekspansio Virossa ruotsalaisia omistuksia vastaan saivat aikaan sen, että Juusten joutui osoittamaan uskollisuuttaan uudelle esivallalle lähtemällä loppukesästä 1569 neuvottelumatkalle Venäjälle, mistä hän pääsi palaamaan vasta helmikuussa 1572. Ruotsi-Suomen lähetystön johtajana hän neuvotteli tsaari Iivana IV:n kanssa rauhasta. Näin tehdessään hän jatkoi Turun piispojen roolia valtakunnan idänpolitiikan hoitajina.⁴

Lännessä taas oli vuosina 1563–70 käyty Ruotsi-Suomen ja toisaalta Tanskan, Puolan ja Lyypekin välillä ns. Pohjolan seitsenvuotista sota, jossa panoksena oli ollut *dominium maris Baltici*. Se oli häirinnyt Suomen ja Saksan kauppa- ja kulttuurisuhteita. Stettinin rauhan jälkeen Ericus Erici sai nähdä, miten esivallan edustajat pitivät huolen siitä, että muutenkin verojen rasittamat alamaiset täsmällisesti maksoivat Älvs-

¹ Pirinen 1976, 82.

² Paarma 1980, 49–50.

³ Pirinen 1976, 83–84.

⁴ Acta Legationis Muscoviticae, per Paulum Juusten Episcopum Aboensem breviter comprehensa. - Porthan 1859–1873 III, 387–419. Rolf Dencker Der finnländische Bischof Paul Juusten und seine Mission in Rußland. - Zeitschrift für Ostforschung 11, 1962, 253–273.

borgin lunastukseen tarvittut lisäverot. Laiha lohdutus oli, että oikeastaan vasta mainitun sodan myötä Euroopan suurvallat alkoivat kiinnostua Skandinaviasta.¹

Vaikka yksityiskohtaisen kuvan luominen Turun-vuosien vaikutuksesta Ericus Ericin kehitykseen onkin mahdotonta, on selvää, että hänen koulu- ja muut opintonsa yhdessä ajanhistorian tapahtumien kanssa löivät siihen oman leimansa. Tämän ohella hänellä oli mahdollisuus yleensäkin ammentaa kaupungin olosuhteet huomioon ottaen vilkkaasta sivistyselämästä. Sten Lindroth on sattuvasti todennut, että reformaation myötä Ruotsi-Suomesta tuli saksalainen kulttuuriprovinssi.² Kotimaisten vaikutteiden ohella Ericus epäilemättä saikin virikkeitä juuri saksalaisesta kulttuuripiiristä. Suomalaisen sivistyneistön henkistä vireyttä osoittaa, että mannermaiset kirjauutuudet ja niiden mukana uudet aatteet löysivät yllättävän nopeasti tiensä myös Suomeen.³ Näin ollen Ericus lähtiessään Saksaan harjoittamaan jatko-opintoja ei suinkaan ollut "mies kylmästä", vaan hän oli jo kotimaassaan hankkinut tietyn valmiuden.

2. Rostockissa saadut vaikutteet

I

Keskiajalta lähtien Turun tuomiokapituli oli pyrkinyt lähettämään lahjakkaiksi havaittuja nuorukaisia mannermaan yliopistoihin. Tästä oli osaltaan johtunut, että Suomen kirkon johdon sivistystaso oli miespolvesta toiseen pysynyt korkeana. Aikaisemmin Ranskalla oli ollut keskeinen sijaa opiskelumaana. Kuitenkin jo myöhäiskeskiajalla ja etenkin reformaation murroksesta lähtien yhä voimakkaammiksi tulleet Saksan ja Suomen

¹ *Gaston Zeller* Les temps modernes; histoire de relations internationales 2, Paris 1953, 82–84. Paras yleiskatsaus Ruotsin ulkopoliitikasta tältä kaudelta on *Wilhelm Tham* Den svenska utrikespolitikens historia 1, Stockholm 1960.

² *Sten Lindroth* Svensk lärdomshistoria 1, Stockholm 1975, 118.

³ *J. Vallinkoski* The history of the University library at Turku 1 (1640–1722). Helsingin yliopiston kirjaston julk. 21, Helsinki 1948, 81.

kulttuuri- ja kauppasuhteet johtivat siihen, että Saksan protestanttiset yliopistot, ennen muuta Wittenberg ja Rostock, tulivat suosituimmiksi jatko-opintopaikoiksi.¹ Ulkomailta oppia hakemaan lähteneiden joukkoon liittyi 1570-luvun alussa myös Ericus Eri.

Nuorten pappismiesten lähettäminen Saksaan tapahtui tuomiokapitulien ohjauksessa ja vaikkei Ericuksen opintojen rahoituksesta olekaan säilynyt tietoja, on todennäköistä, että myös hänelle pääasiallinen tuki tuli tuomiokapitulilta. Ehkä hänelle herui jotain myös kruunun tileistä. Lisäksi voidaan ajatella, että hän – varakkaan pappiskodin kasvatti kun oli – sai matkakassansa täydennystä myös kotoaan. Koska Suomesta ei voitu evästää ulkomaille yhtäkaa monta opiskelijaa, hän ehkä joutui hieman odottamaan vuoroaan. Syyskesällä 1573 hän lähti Rostockiin, ja yliopiston matrikkeliin kirjattiin lokakuussa Ericus Eri Laedalsis.²

Yliopiston valinta oli Ericus Ericille epäilemättä helppo: sekä opinkävijäin määrän että kulttuurimerkityksensä puolesta Rostock oli tuolloin toisella sijalla suomalaisten ulkomaisista opinahjoista. Ericuksen opettaja Finno oli opiskellut Rostockissa 1560-luvun lopulla, ja reformaatiovuosisadan jälkipuoliskolla Saksassa opiskelleista ruotsalaisista ja suomalaisista yleensäkin oli puolet hakeutunut sinne. Vuonna 1419 perustetulla yliopistolla oli muutenkin maineikkaat perinteet, olihan se iältään vanhin koko Pohjois-Euroopassa.³ Tosin se oli olemassaolonsa aikana joutunut kokemaan vastoinkäymisiä, joista pahin sattui 1531, jolloin siitä tuli pro-

¹ Ks. etenkin *Kauko Pirinen* Turun tuomiokapituli keskiajan lopulla. SKHS Toim. 58, Forssa 1956, ja Turun tuomiokapituli uskonpuhdistuksen murroksessa. SKHS Toim. 62, Pieksämäki 1962.

² Matrikelbuch 1419–1760, UAR R XII A 1 a. Nimikirjoitus ei ole omakätinen. Vrt. *Adolf Hofmeister* Die Matrikel der Universität Rostock 2, Mich. 1499 - Ost. 1611, Rostock 1891, 179. *Ludwig Daae* Matrikel over Nordiska Studerande ved fremmende Universiteter 1, Christiania 1885, 92. Rostockissa tammikuussa 1600 opintonsa aloittaneen Ericus Eri juniorin kohdalle on matrikkeliin virheellisesti tehty lisäys: Postea episcopus Aboensis, a Ioanne Sueciae rege nobilitatus; Matrikelbuch 1419–1760, UAR R XII A 1 a.

³ *Karl-Friedrich Olechnowitz* Die Geschichte der Universität Rostock von ihrer Gründung 1419 bis zur Französischen Revolution 1789. Geschichte der Universität Rostock 1419–1969 1, Rostock 1969, 4–14. *Ferdinand Seibt* Von Prag bis Rostock. Zur Gründung der Universitäten in Mitteleuropa. Mitteldeutsche Forschungen 74, Köln 1973, 407–425.

testanttinen. Tämä nimittäin johti yliopiston henkisen tradition ja samalla sen taloudellisen pohjan murenemiseen sekä siihen, että professorit ja ylioppilaat jättivät sen joukoittain. Uusi jakso yliopiston historiassa alkoi vuonna 1563. Tällöin Mecklenburgin herttuat ja Rostockin kaupunki pääsivät yksimielisyyteen sen hallintoon liittyvistä kysymyksistä, ja Melancthonin oppilas David Chytraeus valittiin uudelleen perustetun yliopiston ensimmäiseksi rehtoriksi.¹

Kiitos useiden merkittävien opettajien hakeutumisen Rostockiin, hyvin organisoidun ja korkeatasoisen opetuksen sekä yliopiston turvatun taloudellisen pohjan sen asema ja maine alkoivat pian siinä määrin kasvaa, että *Friedrich Paulsen* pitää sitä merkitykseltään toisena Saksan reformaatiovuosisadan jälkipuoliskon protestanttisista yliopistoista.² Ericus Ericin aikana Rostockissa opiskeli tuhatkunta ylioppilasta, joista suurin osa oli kotoisin Pohjois-Saksasta. Tämän ohella sinne tulvi opiskelijoita etenkin *Balticumista* ja pohjoismaista. Myös opiskelijoiden sosiaalisen taustan suhteen jaonta oli suuri. Lukuisten aatelisten ja rikkaiden kauppiaiden jälkeläisten ohella siellä vuosittain opiskeli erilaisten stipendien turvin parisataa ylioppilasta, mikä oli suhteessa enemmän kuin missään toisessa saksalaisessa yliopistossa.³

II

Luterilaisten yliopistojen kehityksessä tulivat suuntaa-antaviksi Melancthonin 1533 Wittenbergille laatimat statuutit. Greifswaldin ja Kööpenhaminan yliopistot uudistettiin niiden mallin mukaisesti jo vuonna 1539;

¹ *Paul Kretschmann* Universität Rostock. Mitteldeutsche Hochschulen 3, Köln-Wien 1969, 8–11.

² *Friedrich Paulsen* Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten vom Ausgang des Mittelalters bis zur Gegenwart 1, Leipzig 1919, 245–246.

³ Vrt. *Olechnowitz* 1969, 52.

Rostockin vuoro tuli 1564.¹ Tällöin astuivat voimaan uudet tiedekunta-statuutit, joiden mukaisesti myös Ericus Erici suoritti opintonsa. Keskiaikaisen yliopistotradition vallitessa filosofinen tiedekunta oli eteinen, jonka kautta kuljettiin kolmeen korkeimpaan tiedekuntaan. Ensin valmistuttiin filosofisessa tiedekunnassa maisteriksi ja vasta sen jälkeen oli mahdollisuus tavoitella tohtorin arvoa korkeimmissa tiedekunnissa – maisterin arvoahan niissä ei jaettu. Teologiassa tämä filosofian ja teologian *mariage de convenance* säilyi vielä sen jälkeen, kun juristit ja medisiinarit olivat siitä luopuneet.²

Statuta facultatis artium Academiae Rostochiensis seurasivat tarkoin Melanchthonin Wittenbergiä varten laatimia ohjeita *Leges collegii facultatis liberalium artium*. Rostockin statuuttien mukaan filosofiseen eli taiteiden tiedekuntaan kuului kymmenen professoria. Ensimmäisen opetusala oli latinan kielioppi, Ciceron *Epistolas familiares* ja Terentiuksen komediat. Dialektiikan professori luennoi Melanchthonin dialektisia ja retoriikan professori tämän retorisia teoksia sekä Ciceron puheita. Neljännen professorin alaksi määriteltiin *Aristotelis et Ciceronis scripta dialectica et rhetorica*. Viides oli historian ja runouden professori, jonka velvollisuuksiin kuului lisäksi joko yhden Ciceron puheen tai filosofisen kirjoituksen selittäminen lukukaudessa. *Professor linguae Graecae* puolestaan keskittyi kreikan kieliopin sekä sopivaksi katsomansa kreikkalaisen tekstin opettamiseen. *Professor linguae Hebraeae* luennoi heprean kielioppia sekä selitti etupäässä Genesisistä, Psalmeja ja Sananlaskuja. Lisäksi filosofiseen tiedekuntaan kuului kaksi matematiikan ja yksi fysiikan professori.³

Ericus Ericillä oli useita erinomaisia opettajia. Heidän joukossaan David Chytraeus, eräs aikansa merkittävimmistä teologeista ja humanisteista, oli auktoriteetti *hors de concours* sekä Rostockin filosofisessa että teologisessa tiedekunnassa. Tämä Melanchthonin oppilas ja asuintoveri

¹ *Friedrich Schubel* Universität Greifswald. Mitteldeutsche Hochschulen 4, Frankfurt am Main 1960, 26.

² *G. Kaufmann* Zur Geschichte der akademischen Grade und Disputationen. - Centralblatt für Bibliothekswesen 1894, 205–209.

³ Lex. 1. Statuta facultatis artium Academiae Rostochiensis. Liber facultatis artium, SAL, StA Schwerin, Kiste 28, Nr. 6, 3.

oli vuonna 1550 siirtynyt Wittenbergistä Rostockiin, jolle hän lukuisista Saksasta ja ulkomailta tulleista tarjouksista huolimatta pysyi uskollisena aina v. 1600 tapahtuneeseen kuolemaansa asti. Teologisesti hän oli saanut voimakkaita vaikutteita Melanchthonilta, mutta oli vähän ennen Ericus Ericin Rostockiin tuloa irrottautunut filippismistä. Hän edusti lähinnä melanchthonilaista ortodoksiaa ja kulki kohti lievää ja sovitteluun pyrkivää konfessionalismia, jolle oli ominaista humanismin ja vanhan kirkon opin arvostus.¹ Hänen filosofiseen ajatteluunsa taas oli suuresti vaikuttanut ranskalainen Petrus Ramus, joka 1500-luvun puolessavälissä, kylälästyneenä keskiaikaisen skolastisen metafysiikan kehittämään Aristoteleen tulkintaan, oli hylännyt kategoriat ja korvannut ne konkreettisemmilla *loci* -käsitteillä. Chytraeus – kuten useimmat ramismin kannattajat Saksassa – liittyi läheisesti Melanchthonin dialektiseen järjestelmään. Näin syntynyt filippo-ramistinen välittävä suuntaus ei asennoitunut Aristoteleen järjestelmään yhtä torjuvasti kuin Ramus.² Melanchthonin Wittenbergissä toimeenpanema humanistissävyyinen opinto- ja yliopistoreformi heijastui pian muihin Saksan luterilaisiin yliopistoihin. Niinpä Chytraeus luennoi filosofisessa tiedekunnassa antiikin auktoreita ja historiaa sekä piti grammatiikan ja retoriikan harjoituksia.³

Chytraeuksen ohella useat muutkin filosofisen tiedekunnan professorit olivat Melanchthonin entisiä oppilaita. Heitä oli etiikan professori Jacobus Prätorius, joka 1565–82 luennoi pääasiallisesti oppi-isänsä etiikkaa.⁴ Melanchthonin vaikutus oli hallitseva myös filosofian alueella. Yhdessä Chytraeuksen kanssa 1500-luvun loppupuolen saksalaisen humanismin merkittävimpiin edustajiin kuulunut, laajalti yli maansa rajojen ulkopuolella tunnettu Johannes Posselius painotti Melanchthonin tavoin

¹ *Otto Krabbe* David Chytraeus, Rostock 1870, 347–352.

² *A. Tholuck* Das akademische Leben des siebzehnten Jahrhunderts, 100–101. *Otto Krabbe* Die Universität Rostock im fünfzehnten und sechzehnten Jahrhundert, Rostock 1854, 576–580. Petrus Ramus ja rasismi ks. *Walter J. Ong* Ramus Method and the Decay of Dialogue, Cambridge Mass. 1958, 41–50.

³ *Wilhelm Maurer* Der junge Melanchthon 2, Göttingen 1969, 428–435.

⁴ *Krabbe* 1854, 717–718.

klassisen sivistyksen ja etenkin kreikan kielen merkitystä.¹ Ei liene liian rohkeata olettaa, että Ericus Ericin hyvä kreikan kielen taito osaltaan johdatti juuri Posseliukselta saadusta opetuksesta. Melanchthonin oppilaspiiriin kuului myös alankomaista sukujuurta oleva Johannes Caselius, joka oli opiskellut useissa Saksan yliopistoissa ja väitellyt Italiassa lakitieteen tohtoriksi. Jo opiskeluaikana häntä oli kutsuttu *insignis poeta Graecus*. Vuonna 1563 hänet kutsuttiin Rostockiin, jossa hänestä tuli ensin *professor Graecae linguae et philosophiae* ja myöhemmin *professor oratorie*. Vuonna 1589 hän siirtyi Helmstedtiin, missä hän toimi aina kuolemaansa asti vuonna 1613. Caselius oli tunnettu siitä, että hän huolehti erityisesti ulkomaalaisista opiskelijoista ja pyrki yleensäkin vaalimaan kansainvälisiä kontakteja.² Koska hänen kotinsa oli suosittu opiskelevan nuorison kokoontumispaikka, voi ajatella, että myös Ericus Erici mahdollisesti tätä kautta tutustui häneen lähemmin, mikä olisi myös ollut omiaan lisäämään nuoren suomalaisen kiinnostusta opettajansa esittämiin antiikin valtiopopeihin.

David Chytraeuksen ohella kannattaa mainita hänen nuorempi veljensä, latinan ja runouden professori Nathanael Chytraeus, joka 1560-luvun lopulla oli tehnyt kolme vuotta kestäneen peregrinaation Tanskaan, Englantiin, Alankomaihin, Ranskaan ja Italiaan. Hänen kehotuksestaan Rostockiin perustettiin vuonna 1569 yliopiston kirjasto, jota myös ylioppilaat saivat vapaasti käyttää. Kalvinisteja kohtaan tuntemiensa sympatioiden vuoksi nuorempi Chytraeus erosi teologisesti muista kollegoistaan.³ Matthias Flacius Illyricus juniorista puolestaan tuli v. 1574 *professor*

¹ Paulsen 1919, 471. Ks. myös Ulrich Mayer Die Anfänge historisch-politischer Bildung in Deutschland im evangelischen Schulwesen des 16. bis 18. Jahrhunderts. – Geschichte in Wissenschaft und Unterricht 30, 1979, 398–400.

² Krabbe 1854, 719–727. K. Kayser & H. Liebing Johannes Caselius. – RGG3 1, 1957, 1625. Richard Newald Johannes Caselius. – NDB 3, Berlin 1957, 1164. Ks. myös Theodor Wotschke Caselius' Beziehungen zu Polen. – ARG 26, 1929, 133–152.

³ Krabbe 1854, 620–621, 727–730.

organi Aristotelis tehtävänään selostaa Aristoteleen ja Ciceron dialektisia ja retorisia kirjoituksia.¹

Reformaation murroksesta lähtien heprean opetuksen taso oli ollut Rostockissa korkea.² Ericuksen opiseluaikana *professor linguae Hebraeae* oli Melanchthonin suosituksesta vuonna 1553 virkaan nimitetty Andreas Wesling. Aina kuolemaansa asti vuoden 1577 alussa hän luennoi etupäässä heprean kielioppia ja profeettoja. Häntä seurasi Nicolaus Goniäus, joka vuodesta 1570 lähtien oli ollut *professor pedagogicus*.³

III

Ericus Erici opiskeli aluksi filosofisessa tiedekunnassa. Tämä ei suinkaan merkinnyt sitä, etteikö hänellä ollut mahdollisuutta jo ennen maisterin tutkintoa harjoittaa myös teologisia opintoja. Vaikka Saksan eri yliopistojen käytännössä oli tiettyjä eroja, oli yleistä, että kirkon palvelukseen tähtäävät jo verraten varhaisessa vaiheessa hakeutuivat kuuntelemaan teologian luentoja, perehtyivät alan kurssikirjoihin, ottivat osaa seminaareihin sekä muihin harjoituksiin ja kursseihin. Samoin useat *pro gradu magistri* -väitökset olivat teologian professorin johdolla tehtyjä. Ericus Ericiä helpotti se, että hänellä oli jo takanaan verraten perusteelliset artistiset kouluopinnot sekä mannermaisien mittapuun mukaan jonkinmoiset teologiset perustiedot.

Statuta collegii facultatis theologiae in Academia Rostochiensis oli laadittu käyttäen esikuvana Melanchthonin 1533 Wittenbergin teologiselle tiedekunnalle kirjoittamia statuutteja. Niiden mukaan tiedekuntaan kuului viisi ordinariusta. Dogmatiikan professorin tehtäviin kuului selittää Me-

¹ *Krabbe* 1854, 732–734. Tämä sopisi hyvin yhteen yliopistostatuuttien määräysten kanssa: *Quartus professor... Aristotelis et Ciceronis scripta Dialectica et Rhetorica*; ks. *Statuta facultatis artium...*, SAL, StA Schwerin, Kiste 28, Nr. 63.

² *Karl-Heinz Bernhardt* *Alttestamentliche Studien an der Universität Rostock zwischen Reformation und Romantik*. - *Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Rostock. Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe* 2/17, 1968, 366–370.

³ *Krabbe* 1854, 547–548, 731–732.

lanchthonin *Loci theologiae* ja *Examen ordinandorum* sekä *Confessio Augustanae*. Toisen ordinariuksen tehtävä oli Vanhan ja Uuden testamentin kirjoitusten selvittäminen heprealaisista ja kreikkalaista alkuteksteistä vuoroittain ilman kommentaareja. Kolmannen tuli selvittää Vanhan testamentin, neljännen taas Uuden testamentin kirjoitusta käyttäen apunaan dialektiikan ja retoriikan oppeja. Nimellä *catecheseos professor* kulkevan professorin tehtävä oli selittää Melanchthonin ja Chytraeuksen katekismuksia. Siinä tapauksessa, että teologian professoreita olisi enemmän kuin nämä viisi, yhden tulisi välillä selvittää jotain kirkkoisiin liittyvää: nimeltä mainitaan Augustinuksen kirjoitus *De spiritu et litera* muuttaman samantapaisen kera tähän tarkoitukseen sopivaksi.¹

Konfessionaliselle aikakaudelle oli ominaista, että teologisessa tiedekunnassa dogmatiikan peruskäsitteiden selvittäminen tapahtui ennen eksegetiikan opetuksen alkamista eikä sen päätteeksi.² Analysoidessaan reformaatioajan yliopistoja G. A. Benrath katsoo konfessionalismin aikakauden alkavan niissä varsinaisesti v. 1560. Tämä johti territoriaaliruhinaiden kasvavaan vaikutusvaltaan yliopistoissa. Professoreiden ja ylioppilaiden kohdalla se merkitsi sitä, että he ottivat uskon ja tunnustuksen hyvin vakavasti.³ Melanchthon oli v. 1533 Wittenbergin yliopistolle laatimissaan *Statuta collegii facultatis theologiae in Academia Wittenbergensi* vaatinut opin puhtautta ja sitoutumista *Confessio Augustanae*.⁴ Samaa linjaa seurattiin Rostockin yliopiston statuuteissa, joissa määrättiin, että tiedekunnan opettajien oli selitettävä profetaattisia ja apostolisia

¹ Statuta collegii facultatis theologiae in Academia Rostochiensi, UAR, R I A 2, ja SAL, StA Schwerin, Kiste 28, Nr. 6, 1.

² A. Kohler Bildung und Konfession. Zum Studium der Studenten aus den habsburgischen Ländern and Hochschulen im Reich (1560–1620). - Bildung, Politik, Gesellschaft. Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit 5, Wien-München 1978, 84.

³ Gustav Adolf Benrath Die Universität der Reformationszeit, - ARG 57, 1966, 49 ja Die Deutsche Evangelische Universität der Reformationszeit. Universität und Gelehrtenstand 1400–1800, Limburg 1970, 68.

⁴ ...ita in Academia, penes quam semper debet esse praecipua gubernatio et censura doctrinae, volumus puram Evangelij doctrinam, consentaneam confessioni, quam Augustae anno MD XXX Imperatori Carolo exhibuimus: ... Liber Decanorum Facultatis Theologiae Academiae Vitebergensis. Ex autographo ed. Car. Ed. Foerstemann, Lipsiae 1838, 152.

kirjoituksia apostolisen, nikealaisen, athanasiolaisen uskontunnustuksen, keisari Kaarle V:lle Augsburgissa v. 1530 esitetyn tunnustuksen, Schmalkaldenin artikloiden ja Lutherin kirjoitusten hengessä. Ericus Ericin teologisen kehityksen kannalta tiedekunnassa vallinnut *concensus doctrinae* ei luonnollisestikaan ollut merkitykseltään vähäinen.¹

Chytraeuksen panos sekä opettajana että kurssikirjojen laatijana oli merkittävä myös Rostockin teologisessa tiedekunnassa. Lukuun ottamatta Chytraeuksen Steiermarkin evankelisen kirkkojärjestyksen laatimisen johdosta joulukuusta 1573 seuraavan vuoden heinäkuuhun kestänyttä Grazin-matkaa Ericus Erici sai nauttia hänen opetustaan.² Chytraeuksen ohella teologisen tiedekunnan opettajista oli merkittävin tämän hengenheimolainen ja läheinen ystävä, Wittenbergissä Melanchthonin johdolla opiskellut Simon Pauli, joka opettajansa suosituksesta oli vuonna 1560 tullut dogmatiikan professoriksi Rostockiin, missä hänet valittiin peräti neljä kertaa yliopiston rehtoriksi. Hän luennoi pääasiallisesti Melanchthonin teoksia, etenkin *Examen ordinandorum* ja teologista *Loci communes* -teosta.³ Kuten Melanchthon, Simon Pauli korosti Roomalaiskirjeen olevan perusedellytys *locien* ymmärtämiselle. Hän näki kristillisen opin olevan *in nuce* Roomalaiskirjeessä.⁴ Hänen teologista kantaansa kuvaa se, että hän tuli tunnetuksi sekä filippistien että aitoluterilaisten vastustajana.⁵

Chytraeuksen ja Simon Paulin lisäksi teologisen tiedekunnan professoreista Ericus Ericin kehitykseen vaikutti ennen muuta Lucas Bacmeister. Melanchthonin johdolla Wittenbergissä opiskellut ja tämän suosituksen turvin v. 1562 Rostockin professuurin saanut Bacmeister luennoi aina vuoteen 1587 asti eksegetiikkaa ja opetti ylioppilaita saarnaamaan.

¹ Statuta collegii facultatis theologicae..., UAR, R I A 2, ja SAL, StA Schwerin, Kiste 28, Nr. 6, 1.

² *Krabbe* 1870, 277.

³ *Krabbe* 1854, 593–594, 634–636.

⁴ *Simon Pauli* Extract oder Auszug/aus der Postill D. Simonis Pauli/vber die Euangelien/mit andern Exordijs vnd neuen Materien kürztlich verbessert/Durch den Authorem selbst gestellet vnd gefertigt, Magdeburg 1584, 16.

⁵ *Krabbe* 1854, 639.

Tämän ohella hän toimi St. Marien kirkon saamaajana ja Simon Paulin jälkeen Rostockin superintendenttinä, jota virkaa hän hoiti vuonna 1608 tapahtuneeseen kuolemaansa asti.¹ Vähitellen Bacmeisterin maine kasvoi siinä määrin, että myös ulkomaisten protestantit käyttivät hyväkseen hänen asiantuntemustaan.² Hän kunnostautui myös rukouskirjan laatijana sekä yhdessä edellä mainittujen kollegojensa kanssa näytteli mielenkiintoista osaa homiletiikan teorian kehityksessä.³ Vuonna 1572 teologisen oppituolin saanut Johannes Feder luennoi etupäässä Chytraeuksen katekismusta ja moraalifilosofiaa.⁴

Rostockin teologisen tiedekunnan statuuteissa olevat oppia koskevat määräykset sekä yliopiston uskonnollis-poliittinen tilanne – kryptokalvinismin ja jyrkän konfessionalismin pelko – sai professorit seuraamaan maltillista humanistispitoista ja vanhamelanchthonilaisesti väritynyttä yleisluterilaista linjaa, mikä ei voinut olla heijastumatta Ericus Ericin kehitykseen. Vaikka vuoden 1564 statuuttien mukaan filosofiseen tiedekuntaan kuului kymmenen ja teologiseen viisi professoria, kaikki virat olivat vain poikkeustapauksessa täysin miehitetyt. Heinäkuussa 1575, juuri kun Ericus Erici oli ehtinyt opiskella pari vuotta, Chytraeus joutui valittamaan Ulrich von Mecklenburg-Güstrowille, että sekä filosofisessa että teologisessa tiedekunnassa oli professorin viroista vain puolet täytetty.⁵ Tämä vaikutti haitallisesti opetuksen tasoon ja määrään.

Filosofisen ja teologisen tiedekunnan statuuttien mukaisesti Ericus Erici aluksi kuunteli *lectiones publicae*, joita jokainen professori piti yleensä neljä kertaa viikossa. Näiden ohella hänellä oli mahdollisuus seu-

¹ *Paulus Tarnovius* Vita reverendi, clariss, et venerabilis viri Dn. Lucae Bacmeisteri, Rostochii 1608, A 5. Ks Myös Krabbe 1854, 589, 624, 637–638, 640. *Gottfried Holtz* Lucas Bacmeister. - NDB 1, Berlin 1953, 508–509.

² Ks. esim. Bacmeisterin kirjeenvaihtoa tanskalaisen valtaneuvos Peder Esgeesen Bilten kanssa: RA, Privatarkiver for 1660, Bille: Breve fra private 1545–87. Ks. Myös *Walther Bacmeister* Die Reise des D. Lucas Bacmeister nach Österreich im Jahr 1580. - Mecklenburgische Jahrbücher 102, 1938, 1–30.

³ Ks. erityisesti *Lucas Bacmeister* De modo concionandi. Simplex informatio eorum, qui ad munus docendi publice in ecclesia aliquando accedent; käytössäni on ollut Rostockissa v. 1574 painettu laitos.

⁴ *Krabbe* 1854, 667–668.

⁵ *Krabbe* 1870, 294–295.

rata bakkalaureusten ja maistereitten yksityisluentoja, joilla käsiteltiin virallisen luento-ohjelman ulkopuolelle jääneitä aiheita. Luennoilla saattoi olla systemaattisen tieteellisen esitelmän luonne tai tekstikirjan muoto ja selitys. Yleisin tapa oli yhdistää molemmat. Luennoilla oli auktoriteettina tekstikirja. Rostockissa sekä filosofisessa että teologisessa tiedekunnassa olivat hallitsevina Melanchthonin laatimat kompendiumit, joita tavallisesti käytiin *locus locukselta* läpi sanellen ja kerraten sekä samalla tehden teroittavia ja syventäviä huomautuksia.¹

Ericus Ericin opintojen alkuvaiheeseen kuuluivat myös alkeiskurssit ja harjoitukset: *exercitiis rhetoricis et dialecticis*, jotka tähtäsivät opiskelijan loogisen ajattelun ja kielellisen ilmaisun kehittämiseen, sekä *exercitia styli*, jotka hioivat hänen kirjallista tyyliään. Myös *declamationes* ja *disputationes* näyttelivät tärkeää osaa akateemisissa opinnoissa. Ensiksi mainitut liittyivät grammatiikan, retoriikan ja dialektiikan sekä antiikin auktoireita koskevan opetuksen yhteyteen. Niissä ylioppilaan oli sekä kirjallisesti että suullisesti pidettävä hyvällä latinan kielellä annetusta teemasta vaatimaton esitelmä. Deklamaation kohteena olivat tavallisesti moraaliset lauseparret, historialliset kiitospuheet sekä *loci* katekismuksesta.² Epäilemättä Ericus Erici joutui vuorollaan osallistumaan deklamaatioihin. Disputaatiot puolestaan olivat läheisessä yhteydessä promootioihin.

Käsiteltävänä aikana teologia pyrki irrottautumaan filosofian holhouksesta, ja lisääntyvää huomiota alettiin kiinnittää kielitieteellisiin opintoihin. Myös filosofisessa tiedekunnassa filologia näytteli huomattavaa osaa. Ericus Erici osallistui Rooman ja Kreikan kirjallisuudessa annettuun opetukseen. Määräysten mukaan hänen tuli kuunnella useita luentosarjoja antiikin kirjailijoiden teoksista. Hänen täytyi hallita latinan kieli sujuvasti sekä kieliopillisesti että käytännössä. Mahdollisesti melanchthonilaisissa piireissä korostettu periaate, että kirkon virkoihin tähtäävien tuli olla humanismin arvostamia *homo trilinguis*, samoin kuin maisterin-

¹ Benrath 1966, 368.

² Paulsen 1919, 223, 274. Ks. myös Ernst Walter Zeeden *Deutsche Kultur in der frühen Neuzeit*, Köln 1969, 222–225.

tutkinnon määräykset kannustivat häntä hankkimaan myös jonkinmoisen heprean taidon.¹ Sen lisäksi hän opetteli hallitsemaan ylä- ja alasaksaa. Filosofian ja kirjallisuuden ohella hän epäilemättä perehtyi myös historiaan. Missä määrin hän osallistui matematiikan ja fysiikan opetukseen on vaikea sanoa, eivätkä nämä aineet teeman kannalta ole keskeisiä.

IV

Seuraavassa on paikallaan pyrkiä selvittämään, millaisia esivaltaa koskevia vaikutteita Ericus Erics sai eri oppiaineiden opetuksen yhteydessä. Melanchthonin laatimilla kurssikirjoilla oli keskeinen sija Rostockissa annetussa opetuksessa. Malliesimerkki tästä on filosofian opetus kaikilla sen kolmella tasolla. Oppi ajattelemisesta ja puhumisesta oli *artes formales*, dialektiikka ja retoriikka, ja perustui hänen teoksiinsa *Elementorum rhetoricæ libri duo* (ed. princeps 1531). Oppi olevaisesta oli *artes reales*, fysiikka, kosmologia ja fysiologia, ja nojautui hänen teoksiinsa *Commentarius de anima* (ed. princeps 1540) ja *Initia doctrinae physicae* (ed. princeps 1549). Teeman kannalta mielenkiintoisimpia ovat kuitenkin filosofian käytännön sovellutukset, joita käsiteltiin etiikan ja siihen liittyvän politiikan opetuksen yhteydessä. Tässä suhteessa antoisin filosofisista kurssikirjoista oli Melanchthonin 350-sivuinen *Ethicæ doctrinae elementa et enarratio libri quinti ethicorum* (ed. princeps 1550).²

Teoksen ensimmäisessä osassa *Epitome philosophiæ moralis* Melanchthon käsittelee filosofian luonnetta ja hyötyä sekä oikeusfilosofiaa. Samassa yhteydessä hän tarkastelee myös hengellisen ja maallisen vallan luonnetta, niiden keskinäistä suhdetta, esivallan oikeuksia ja velvollisuuksia kirkkoa kohtaan sekä alamaisten kuuliaisuusvelvollisuutta ja sen

¹ Statuta facultatis artium ..., SAL, StA Schwerin, Kiste 28, Nr. 6, 3.

² Ks. edellinen viite. Melanchthonin vaikutuksesta yleensä ks. *Hans Maier* Die Lehre der Politik an den deutschen Universitäten vornehmlich vom 16. bis 18. Jahrhundert. Wissenschaftliche Politik. Eine Einführung in Grundfragen ihrer Tradition und Theorie, Freiburg im Breisgau 1963, 78–80.

rajoja.¹ Toisessa pääosassa hän kommentoi Aristoteleen etiikkaa. Myöhempiin painoksiin hän liitti runsaat kuusikymmentä sivua käsittävän *Quaestiones aliquot ethicae*, jossa hän monipuolisesti tarkastelee esivalta-problematiikan piiriin kuuluvia ongelmia, joukossa eräitä reformaatiovuosisadan puolivälin polttavimpia kiistakysymyksiä. Jakson aloittaa *De iuramentis locus*, jossa hän – ei vähiten reformaation vasemman siiven taholta valanvannomiseen kohdistetun kritiikin johdosta – varsin perusteellisesti analysoi valaproblematiikkaa.² Tämän jälkeen seuraa laaja *De discrimine potestatis politicae et ministeri evangelii*. Sen alussa Melancthon pohtii kysymystä, saavatko ruhtinaat aktiivisesti puuttua uskontoa koskeviin kysymyksiin. Hänen mielestään heidän velvollisuuksiinsa suorastaan kuuluu poistaa jumalaton kultti ja huolehtia siitä, että kirkossa saarnataan oikeaa oppia ja järjestetään oikeita jumalanpalveluksia.³ Samassa yhteydessä löydämme Melancthonin määritelmän *potestas politica*. Siinä hän käyttää perustana Aristoteleelta lainaamaansa ajatusta: *magistratus est custos legis*, joka sattuvasti kuvaa hänen legalistista ajatteluaan.⁴ Käytyään sen jälkeen yksityiskohtaisesti läpi esivallan tehtävät aina kuolemanrangaistuksen langettamista myöten ja selviteltyään esivallan valtuuksien raamatullisen perustan Melancthon siirtyy antiikin historiasta ja Raamatusta otettujen esimerkkien valossa tarkastelemaan kuuliaisuusvelvollisuutta maallista ja hengellistä esivaltaa kohtaan, näiden keskinäistä suhdetta sekä kuuliaisuusvelvollisuuden rajoja.⁵ Lopuksi hän tarkastelee ekskommunikaatiota ja torjuu katolisten sen yhteydessä käyt-

¹ *Philipp Melancthon Ethicae doctrinae elementa et enarratio libri quinti ethicorum*, Witebergae 1550, 128–139, 167–174.

² Esimerkkinä Melancthonin käyttämästä metodista otettakoon hänen valanvannomista koskevassa kohdassa käsittelemänsä kysymykset: I. An iurare sit prohibitum aut concessum; II. De quibus rebus iurari possit; III. Quae iuramenta sint irrita, & non sint iuramenta; IIII. De iuramento quod ui seu metu coacti facimus; V. Quomodo sit iurandum; VI. Quis possit iurare; VII. Quae sit interpretatio non sophistica iuramenti, *Melancthon* 1550, 275–296.

³ *Melancthon* 1550, 297–299.

⁴ Est igitur potestas politica potestas a Deo ordinata, ut sit custos disciplinae & pacis, iuxta leges naturae, congruentes leges, coercens & puniens poenis corporalibus contumaces. *Melancthon* 1550, 299.

⁵ *Melancthon* 1550, 302–316.

tämän maalliseen miekkaan turvautuvan väkivallan: kysymys, joka Ausburgin uskonrauhan myötä oli tullut polttavaksi Saksassa.¹

Melanchthonin kuulussa teoksessa *Commentarii in libros politicos Aristotelis* (ed. princeps 1530) Ericus Erici törmäsi kysymykseen: "*Utrum privatis hominibus liceat tyrannos occidere?*" Kirjoittajan mukaan vastaus kysymykseen oli helppo, sillä evankeliumi kielsi kaiken yksityisen koston ja Kristus sanoi: Joka miekkaan tarttuu, se miekkaan hukkuu. Sen tähden kristityn ei ole lupa tappaa hallitsijaa, ei edes tyrannia.² On täysin mahdollista, että Ericus Erici sai käsiinsä myös Melanchthonin teoksen *Philosophiae moralis epitomes libri duo* ensimmäisen, vuoden 1538 painoksen, jossa kirjoittaja yksityiskohtaisesti palasi tyrannikysymykseen esittäen kolme tapausta, joissa yksityishenkilö saa tappaa tyrannin. Ensimmäisenä mainitaan tapaus, jossa tyranni on yksityishenkilö, joka nousee valtaan kapinan avulla (eikä siis vielä ole saanut hallitsijanvaltaa); tällöin laillisen esivallan puolella olevat saavat tappaa hänet kuin ryövärin.³ Mikäli Ericus Erici todella tunsikin kyseessä olevan teoksen, hän epäilemättä joutui kiinnittämään huomiota Melanchthonin esivaltajatteluun tapahtuneeseen kehitykseen – asia, joka Ericuksen myöhempiä vaiheita ajatellen on hyvä pitää mielessä. Samoin kannattaa muistaa Ericuksen esivaltakäsityksen juuria etsittäessä, että hänen opettajansa

¹ *Melanchthon* 1550, 317–334. Ks. myös *Fritz Dickmann* *Das Problem der Gleichberechtigung der Konfessionen im Reich im 16. und 17. Jahrhundert. Zur Geschichte der Toleranz und Religionsfreiheit*, Darmstadt 1977, 203–251.

² *De hac quaestione facilis est responsio Christianis. Nam Evangelium omnem privatam vindictam prohibet, et Christus inquit (Matth. 26, 52): Qui acceperit gladium, gladio peribit. Quare non licet Christiano occidere dominum, quantumvis tyrannum.* CR 16, 440. Vrt. WA 6, 259.

³ *Licetne privatis interficere tyrannos? Respondeo: Primum si tyrannus est homo privatus, per seditionem invadens imperium, nec potitus imperio, hi, qui cum legitimis magistratibus sentiunt, privatim interficere eum possunt, sicut latronem, praesertim in ipso facto deprehensum, hoc est, molientem aliquid, concitantem populum, aut facientem impetum in aliquos... Secundo: Si tyrannus est in magistratu, et atroci iniuria ac notoria subditos affecit, conceditur subditis, praesertim in continenti, defensio, cum in privato periculo, tum in negotio pertinente ad rempublicam: ... Tertio: Si iniuria non est notoria, recte dicunt iureconsulti magistratum tolerandum esse iustitiam, ut maneant rerum iudicatorum autoritas. Non enim debent privati dissolvere statum reipublicae, nec invadere imperia, iuxta illud (Rom. 13, 2).* CR 16, 105–106.

Caseliuksen erikoisala oli Platonin ja Aristoteleen valtio-opit. Caselius oli myös käytännössä perehtynyt esivaltaproblematiikkaan toimiessaan juuri ennen Ericuksen Rostockiin tuloa muutaman vuoden Johann von Mecklenburg-Schwerinin kotiopettajana.¹

Yksityiskohtaisen kuvan luomista Ericus Ericin Rostockissa saamista esivaltaa koskevista vaikutteista vaikeuttaa se, että hänen opiskeluajaltaan puuttuvat puolivuositaiset luento-ohjelmat.² Kuitenkin Johannes Posseliuksen ja David Chytraeuksen hieman ennen Ericus Ericin Rostockiin tuloa lähettämät ja meidän päiviimme säilyneet luentokutsut antavat vihjeen siitä, kuinka opiskelijoilla oli eri oppiaineiden yhteydessä mahdollisuus perehtyä esivaltakysymyksiin. Posselius toteaa luennoimansa Sofokleen *Antigone*-tragedian tuovan valoa neljänteen käskyyn, etenkin siihen, onko ihmisen toteltava enemmän Jumalaa kuin esivaltaa. Chytraeus puolestaan kiinnittää huomiota käsittelemissään Herodotoksen ja Thukydideen kirjoituksissa oleviin *loci morales* samoin kuin niissä esiintyviin poliittisen elämän piiriin liittyviin opetuksiin. Hän ilmoittaa pyrkivänsä tarkastelemaan myös oman aikansa saksalaisten territoriaaliruhtinainden uskonnon varjolla harjoittamaa aggressiivista valta- ja liittopoliittikkaa sekä antiikin historiasta otettujen esimerkkien avulla osoittamaan itsekkäiden ja kunnianhimoisten valtopyrkimysten lopulta vievän perikatoon.³ Koska Ericuksen opiskeluaikana professoreiden specialisoituminen ei ollut sääntö vaan poikkeus,⁴ useimmat heistä olivat yhtä päteviä (tai epäpäteviä) käsittelemään esivaltaproblematiikan kysymyksiä.

¹ Krabbe 1854, 719–727. Kayser & Liebing 1957, 1625. Newald 1957, 1164.

² Ensimmäinen täydellinen luento-ohjelma on vuodelta 1615 oleva Dei Opt. Max. Ductu et Auspicio et Rev. Concilii Universitatis Rostochiensis scitu ac decreto Programma publice propositum, quo de suo officio Docentes fideliter pollicentur, et Discentes severe admonentur. Cui subjunguntur De Lectionibus, singulis semestribus absolvendis, Leges, et praesenti aestivo semestri proponendis Catalogus, Rostochii 1615.

³ Scripta in Academia Rostochiana ...proposita 1563–1567, Rostochii 1567, 46–52. Territorioita koskevan historian hyödyllisyydestä yleensä ks. Hartwig Keute Reformation und Geschichte. Kaspar Hedio als Historiograph. Göttinger Theologische Arbeiten 19, Göttingen 1980, 224.

⁴ Benrath 1966, 370.

V

Ericus Ericin filosofisessa tiedekunnassa saamat valtiovaltaa koskevat vaikutteet olivat hajanaisia. Sen sijaan teologisessa tiedekunnassa, ei vähiten kurssikirjojen luonteen vuoksi – niissähän toisinaan esiintyy erityiset esivaltalocukset – hän joutui systemaattisesti ja monipuolisesti perehtymään asiaan. Jo Suomessa hän oli jossain määrin tutustunut Melanchthonin teologiseen ajatteluun. Rostockissa hän joutui paneutumaan siihen perinpohjaisesti. Teologisen tiedekunnan statuuteissahan tärkeimmiksi oppillisiksi kurssikirjoiksi määrättiin Melanchthonin *Loci theologici, Examen ordinandorum* sekä hänen katekismuksensa. Koska Melanchthonin oppikirjoista juuri näissä teoksissa kiinnitettiin erityistä huomiota tutkittavana olevaan ongelmaryhmään, on paikallaan tarkastella niitä lähemmin.

Melanchthonin valtio-opillista ajattelua hallitsi hänen käsityksensä laista, joka hänen mukaansa oli Jumalan antama ikuinen ja objektiivinen järjestys. Melanchthon jakoi teoksessaan *Loci theologici* lain kolmeen osaan: *lex naturalis*, *lex divina* ja *lex humana*. *Lex naturalis* sisälsi hänen mukaansa käskyt kunnioittaa Jumalaa, suojella elämää, solmia avioliitto, lisääntyä (ihminen on luotu yhteisön säilyttämiseksi), pitää huolta jälkeläisistä, olla loukkaamatta ketään, jakaa kaikille kuuluva yhteisesti, panna asiat elämän säilyttämiseksi muutoksen alaisiksi sekä rangaista pahat ja palkita hyvät.¹ Jumalallisen lain hän jakoi kolmeen osaan: *leges ceremoniales*, *iudiciales et morales*. *Ius divinum* hän rajoitti dekalogiin.² Inhimillisten lakien kohdalla hän teki selvän eron maallisen ja hengellisen esivallan säätämien lakien välillä. Viitaten Roomalaiskirjeen 13. lukuun hän käski olla kuuliainen maallisen esivallan säätämille laeille.³ Kuten aikoi-

¹ Prima lex. Deus colendus est. 2a. Vita Tuenda et propaganda. Tertia Gignendum est. (Ad societatem seruandam homo natus est.) Quarta Iungenda sunt connubia. Quinta Genitum seruandum est. Sexta Nemo laedendus est. Septima. Vtendum est communiter quaesitis ... Octava. Ad seruandum vitam permutandae sunt res... Nona. Poenae soncium et praemia bonorum. CR 21, 25–26.

² Tertium leges diuinae triplices sunt: Ceremoniales, Iudiciales, Morales. CR 21, 27–28.

³ Leges humanae aliae sunt Ciuiles, Pontificiae. Ciuiles quas sanxit in re pub: Magistratus princeps Rex Ciuitas, earum legum autoritas petenda est. 13. ad Ro. (vs.

naan Aristoteles myös Melanchthon pyrki alistamaan oikeustieteen erääksi etiikan osaksi.¹

Melanchthonin *Loci theologicin* ohella kuului hänen teoksensa *Examen ordinandorum* Ericus Ericin Rostockissa lukemiin dogmatiikan opikirjoihin. Siinä Melanchthon määritteli esivallan tehtäväksi pitää huolta siitä, että ihmissuku kuulee dekalogin ääntä. Käsitteellä dekalogi hän ymmärsi tässä yhteydessä yleisen luonnonlain. Toiseksi esivalta on hänen mukaansa dekalogin lakien täytäntöönpanija rangaistessaan ruumiillisella väkivallalla niiden loukkaamisen. Kolmanneksi esivallan on liitettävä dekalogiin, s.o. luonnonlakeihin, sellaisia lakeja, jotka määrittelevät kansalaisten tehtävät. Esivallan neljäs velvollisuus on olla lakiensa täytäntöönpanija.² Samasta teoksesta Ericus Erici sai selville tyrannin ominaisuudet. Tämä on sellainen, joka ei miellytä Jumalaa ja jolla ei ole periaatetta toimia oikein, joka toimii useimmiten rikollisesti, vaikkakin myös joskus täyttää oikeuden; tyranni laiminlyö tärkeät virkatehtävät joko tietten tai itse aiheuttamastaan tietämättömyydestä.³ Mikäli Ericus Erici vielä tutustui *Examen ordinandorumin* saksankieliseen laitokseen, hän oppi tekemään eron esivallan viran, joka on Jumalan järjestys, sekä virassa olevan henkilön välillä: niin kuin kulta ja hopea ovat Jumalan luomia, vaikka monet ihmiset niitä väärin käyttävätkin, samoin ovat laki, oikeus ja lainmukaiset

1.:) Omnis anima potestatibus sublimioribus subdita est. CR 21, 33. Melanchthonin käsityksiä *lex naturaesta*, *lex divinasta* ja *lex humanasta Loci theologicin* myöhemmissä painoksissa ks. CR 21, 388–406, 685–719.

¹ Res igitur cogit fateri, necessariam esse artem et eruditioem doctrinam ad diiudicanda iusta et aequa, eamque praecipuam esse partem moralis philosophiae. CR 11, 362.

² Primum: Sonare vocem Decalogi in genere humano. Intellego autem appellatione Decalogi universam Legem naturae. ...Secundum est: Magistratus sit exequutor Legum Decalogi, in punienda earum violatione, vi corporali: ...Tertium est addere aliquas leges Decalogo, id est, legibus naturae de civilibus negotiis. ...Quartum officium est, Magistratus sit exequutor etiam suarum legum in poenis, vi corporali. CR 23, 85–86.

³ Contra vero Tyrannus est, et Deo displicet, qui non habet προαιρεσιν recte faciendi, et plerumque scelerate facit, etiamsi interdum iusta facit, ac negligit praecipua officii partes, seu sciens seu affectata ignorantia, seu affectata omissione, ...CR 23, 88.

rangaistukset Jumalan työtä, vaikkakin on monia hallitsijoita, jotka käyttävät väärin säätyään ja korkeaa asemaansa.¹

Dogmatiikan opetuksen yhteydessä Ericus Erics joutui perehtymään myös *Confessio Augustanassa* olevaan verraten laajaan valtiovaltaa koskevaan aineistoon. Siitä kävi ilmi, että Jumala on luonut maallisen ja hengellisen hallituksen. Koska molemmat ovat jumalallisia järjestyksiä, niitä on kunnioitettava Jumalan suurimpina ja kalleimpina lahjoina.² Sen tähden myös kristityt saattavat hyvällä omallatunnolla olla esivallan, ruhtinaan ja tuomarin virassa. He voivat ratkaista asioita ja langettaa keisarillisten ja muiden voimassa olevien lakien mukaisia tuomioita.³ Tässä yhteydessä Ericus Ericille lienee opetettu, ettei esivallan oikeudenkäytön alalla harjoittama toiminta ole ainoastaan jo vanhastaan voimassa olevien lakien tulkintaa, vaan että hallitsijalla on valta toimia *supra legem*. Tämä valta ei luonnollisestikaan ole ekvivalentti oikeuden kanssa jakaa oikeutta *sine certa lege*, vaan esivalta ottaessaan käyttöönsä uusia lakeja sitoo myös itsensä niihin. Myös kristittyjen alamaisten on voimassa olevien lakien puitteissa toteltava esivallan käskyjä. Kuuliaisuusvelvollisuudella on kuitenkin määrätty raja: mikäli esivalta käsklee jotakin, mikä on Jumalan tahtoa vastaan, heidän on toteltava enemmän Jumalaa kuin ihmisiä.⁴ Ericus Erics oppi niin ikään, että maallisen esivallan funktiot rajoittuvat dekalogin toisen taulun alueelle ja sen aikaansaama *iustitia civilis* on tarkoitettu tätä elämää varten.⁵

Saksan uskontopoliittisen tilanteen vuoksi Rostockissa annetuissa opetuksessa epäilemättä kiinnitettiin erityistä huomiota maalliseen ja hengelliseen regimenttiin liittyviin kysymyksiin, etenkin siihen, etteivät maallisen vallan edustajat saa sekaantua hengellisen vallan piiriin kuuluviin asioihin

¹ CR 23, CV–CVI.

² ...utramque propter mandatum Dei religiose venerandam et honore afficiendam esse tamquam summa Dei beneficia in terris. CA XXVIII, 4. Ks. myös CA XXVII, 18.

³ CA XVI, 1–2. Ks. myös Ap XVI, 1.

⁴ Itaque necessario debent christiani oboedire magistratibus suis et legibus, nisi cum iubent peccare; tunc enim magis debent oboedire Deo quam hominibus. Actuum 5. CA XVI, 6–7.

⁵ CA XXVIII, 1, 11, 13–14.

tai päinvastoin. *Confessio Augustanan* mukaan hengellisen vallan edustajien tehtäviin kuuluvat ihmisen jumalasuhteeseen liittyvät asiat kuten evankeliumin saamaaminen ja sakramenttien jakaminen: he eivät saa asettaa tai erottaa kuninkaita eivätkä aiheuttaa sekasortoa maallisia lakeja ja esivaltaa kohtaan osoitetun kuuliaisuuden piirissä. Heidän tehtävänä ei myöskään ole laatia lakeja maalliselle esivallalle eikä järjestellä muutenkaan maallisia asioita.¹ Mikäli piispat kuitenkin hallitsevat maallisia asioita ja maallista miekkaa, he eivät käytä niitä piispoina *jure divino* vaan *jure humano*.²

Rostockin yliopiston statuuteissa määrättiin, että *catecheseos professorin* oli selitettävä Melanchthonin ja Chytraeuksen katekismuksia. Luther oli Isossa katekismuksessaan esittänyt, että roomalaisten esivallan virassa olevista käyttämä nimi *patres patriae* voidaan asettaa esikuvaksi myös kristityille hallitsijoille.³ Hieman samantapainen ajatuksenjuoksu esiintyy myös Melanchthonilla, kun hän esittää, että samoin kuin vanhemmat ovat kotien järjestystä koskevien lakien vartijoita, esivallan virassa olevat ovat vastuussa laista julkisessa johtamistehtävässään, mikä merkitsee rikoksiin syyllistyneiden rankaisemista.⁴ Katekismuksessaan Melanchthon viittaa ohimennen myös *bellum iustum* -kysymykseen kiinnittäen kuitenkin jälleen enemmän huomiota oikeudenkäyttöön, etenkin valaproblematiikkaan.⁵ Samassa yhteydessä Ericus Erici oppi tarkasti erottamaan viran puolesta ja yksityishenkilönä suoritettun koston ja rankaisemisen. Kostotoimi, joka on annettu maistraatin tehtäväksi, tapahtuu Jumalan auktoriteetin ja hänen antamansa tehtävän mukaisesti lakien mukaan. Sen vuoksi se kuuluu varsinaisen ja todellisen luonteensa mukaisesti seuraavaan lauseeseen: Minun on kosto ja minä koston, s.o. Jumalan on kosto, jonka maistraatti laillisesti toteuttaa. Kuitenkin on monia

¹ CA XXVIII, 1, 11, 13–14.

² CA XXVIII, 19.

³ GK 1, 142.

⁴ Ita dicimus parentes esse custodes legis in oeconomica disciplina, magistratus publici sunt custodes legis in publica civitatis gubernatione, quam tueri oportet sup-
pliciiis corporum. CR 23, 140.

⁵ CR 23, 129–131.

laillisen koston muotoja: tuomiot, sodat, oikeutettu puolustautuminen ryöväreitä vastaan, näiden ja tyranniin lainmukainen rankaiseminen. Sen sijaan yksityinen kosto, joka tapahtuu ilman esivallan valtuuksia, on ehdottomasti kielletty. Esivalta harjoittaa yksityistä kosta, jos se yksityisestä omanvoitonpyynnistä ilman lain auktoriteettia vahingoittaa syyttömiä.¹

Tutustuminen Chytraeuksen katekismuksiin vahvisti Ericus Ericin saamia melanchthonilaisia vaikutteita. Kuvaavaa on, että *Catechesis in academia Rostochianan* dedikaatiossa Chytraeus sivuuttaa Lutherin pelkällä maininnalla, mutta viittaa Melanchthoniin peräti neljä kertaa ja ylisittää tämän *Loci theologia* oikean opin kompendiumiksi.² Dekalogia selvitellessään Chytraeus ajan tavan mukaan käsittelee valaa toisen ja valtiovallan rankaisuvellisuutta viidennen käskyn yhteydessä.³ Oppi-isänsä tavoin hän kiinnittää erityistä huomiota lakiproblematiikkaan jakaen lain kolmeen osaan: *lex Dei*, *lex naturae* ja *lex humana*. Yksityiskohdissaan hänen lakikäsitteensä on melanchthonilainen. *Lex Dei* on Jumalalta tuleva opetus, joka on istutettu kaikkien ihmisten sydämiin. Se on myöhemmin toistettu ja selitetty Siinain vuorella ja muualla. Se ilmoittaa, että kaikki ovat yhdenvertaisia Jumalan viisauden ja oikeudenmukaisuuden edessä, niin kuin laissa on tuotu julki, ja se tuomitsee kaikki, joilla ei ole täydellistä tottelevaisuutta.⁴ *Lex naturae* sen varsinaisimmassa mielessä on puolestaan tietoa jumalallisesta oikeudesta ja se on Jumalan inhimilliselle luonnolle lahjoittama, kuten Room. 2 kirjoitetaan: lain teot ovat kir-

¹ *Vindicta mandata Magistratibus, est opus, quod fit autoritate et mandato Dei iuxta leges. Ideo proprie et vere pertinet ad hanc sententiam: Mihi vindicta, et ergo retribuam, id est, Dei est vindicta, quam Magistratus legitime exercet. Multae autem partes sunt vindictae legitimae, iudicia, bella, defensio legitima adversus latrones, poena legitima latronum et tyrannorum. ...Sed privata vindicta prohibita est, sicut Paulus inquit: Non ulciscetes vosmet ipsos. Est autem privata vindicta, quae fit sine autoritate Magistratus. Itaque etiam Magistratus privatam vindictam exercet, cum sine legum autoritate, privata cupiditate innocentes laedit.* CR 23, 158.

² *David Chytraeus Catechesis in academia Rostochiana ex praelectionibus...collecta, Rostochii 1554, A3–A4v.*

³ *Chytraeus 1554, C7.*

⁴ *Chytraeus 1554, C2.*

joitetut heidän sydämiinsä. *Lex naturaen* kodifiointi on dekalogi.¹ Esival-
lan säätämän *leges humanae seu positivaen* Chytraeus sanoo olevan
muutosten alaisia ja velvoittavan kulloinkin vain tiettyjä henkilöitä.² Sen
sijaan *lex Dei* on ikuinen ja muuttumaton ja velvoittaa kaikkia, niin enke-
leitä kuin ihmisiäkin, olemaan sille ehdottoman kuuliaisias iankaikkisen
rangaistuksen uhalla. Mooseksen lain Chytraeus jakaa kolmeen osaan:
*lex moralis & aeterna seu Decalogus, leges ceremoniales seu ecclesiasti-
ces* ja *leges forenses seu judiciales*. Hänen mukaansa Kristuksen ilmes-
tymisen jälkeen *ius divinum* rajoittuu kuitenkin dekalogiin.³

Vertaamalla toisiinsa Chytraeuksen 1554 kirjoittamaa *Catechesis re-
cens recognitaa* sekä hänen siitä laatimaansa, hieman laajennettua laitosta
Catechesis recens recognita et multis definitionibus aucta huomaa hänen
riippuvuutensa Melanchthonista eräiltä osilta kasvaneen. Molempien te-
osten esipuheessa hän ilmoittaa käyttäneensä lähteenään tämän *Loci theo-
logica*, mutta selittäessään *lex Deitä*, jonka summan hän toteaa olevan
kymmenen käskyä, kuten profeetat, Kristus ja apostolit ne selittävät, hän
huomauttaa jälkimmäisessä laitoksessa Melanchthonin laatineen toisen,
vielä kuuluisamman lain määritelmän.⁴ Laajennetusta laitoksesta Ericus
oppi esimerkiksi sen, että *politia* on tietyn ihmisryhmän laillinen järjestys
siveellisesti hyvien, luonnonlain normien kanssa yhtäpitävien lakien alai-
suudessa, jossa lain määräämien esivaltojen avulla vahvistettujen lakien
mukaisesti pidetään yllä järjestystä ja rauhaa.⁵

¹ *Lex naturae proprijsime est noticia legis diuinae insita à Deo naturae humanae ut Rom. 2. dicitur, Opus legis scriptum in cordibus eorum. Et summa legis naturae in Decalogo comprehensa est. Chytraeus 1554, B5.*

² *Leges humanae seu posituae magistratum, sunt mutabiles, & obligant tantum certos homines. Chytraeus 1554, B5v.*

³ *Chytraeus 1554, B5v–B6.*

⁴ *Summa autem Legis Dei sunt decem praecepta, ut a Prophetis, Christo, & Apostolis explicata sunt. Catechesis recens recognita a Davide Chytraeo, B8. Käytössäni on ollut Wittenbergissä 1556 painettu laitos. Jälkimmäiseen teokseen on tehty seuraava lisäys: Alia & illustrior Legis Definitio proximis annis a Philippo tradita est. Catechesis Davidis Chytraei recens recognita et multis definitionibus aucta, B8v.*

⁵ *Politia est legitima ordinatio certi coetus hominum honestis legibus cum norma legis naturae congruentibus consocieati, in quo per certos magistratus legibus ordinatos iuxta certas leges retinetur disciplina & pax, propter hunc finem principalem, ut in pace ciues sint quam beatissimi & quam maxime inter se amici, hoc est, ut*

Esivalta, *magistratus*, on Chytraeuksen mukaan taas jumalallisen määräyksen kautta asetettu johtaja, jotta se olisi Jumalan kirkon ja koulujen huoltaja ja luonnonlakien ja niiden kanssa yhtäpitävien lakien mukaisesti rauhan ja järjestyksen vartija sekä lakien toimeenpanija rangaistessaan vastahakoisia ruumiillisella rangaistuksella ja puolustaessaan kuuliaisia epäoikeutettua väkivaltaa vastaan. Oikeudenmukaisuuden rajojen tuolla puolen ovat tottelemattomuus, vastahakoisuus, ylemmän esivallan ja lakien halveksunta, kapina sekä mieluisten lakien liian tarkka vaarinotto.¹

Yhteenvetona voi sanoa, että dogmatiikan ja katekismuksen opetuksen yhteydessä Ericus Eri sai monipuolisen kuvan esivalta-problematiikkaan liittyvistä kysymyksistä. Hänen saamassaan opetuksessa olivat hallitsevina melanchthonilaiset elementit, jotka leimasivat myös Chytraeuksen esivaltaa ja sen funktioita koskevaa ajattelua. Tiedekunnan hengen mukaisesti opetus lienee annettu lievän konfessionalismin hengessä, mitä myös *Confessio Augustanan* mukanaolo vahvistaa.

VI

Rostockissa olonsa aikana Ericus Eri aikaisemmin mainittujen kirjojen ohella tutustui luonnollisesti muihinkin esivaltaa käsitteleviin teoksiin. Mahdollisesti hän sai käsiinsä Chytraeuksen tunnetun teoksen *Regulae vitae*, jossa erityistä huomiota kiinnitettiin eri hallitusmuotoihin liittymällä läheisesti Platonin *Politikos* -kirjassaan esittämään ja Aristoteleen ennen muuta teoksissaan *Politica* ja *Ethica Nicomachea* kehittämään peruskaavi-

doceri homines de Deo, & educari ac institui soboles, honeste regi disciplina, & colligi Deo aeterna Ecclesia possit, ...Catechesis *Davidis Chytraei*. Recens recognita et multis definionibus aucta, D4v–D5.

¹ Magistratus est Gubernator Dei ordinatione constitutus, ut sit nutricius Ecclesiae Dei & Scholarum, & sit custos disciplinae ac pacis, iuxta leges naturae & congruentes leges, & sit executor legum, puniens poenis corporalibus contumaces, & defendens contra iniustam uolentiam obedientes. Extrema Iusticiae sunt, Inobedientia seu contumacia seu contemptus superiorum Magistratum & Legum, Seditio, & Superstitiosa observatio quarumlibet legum. *Chytraeus* 1556, D5v.

oon kuudesta hallitusmuodosta. Sen mukaan hyviä hallitusmuotoja ovat monarkia, aristokratia ja politia. Näiden rappeutumisen seurauksena syntyneitä huonoja hallitusmuotoja ovat tyrannia, oligarkia ja demokratia.¹ Tämän ohella kannattaa mainita *Davidis Chytraei oratio de studio theologiae* nimellä kulkevassa ja monien opiskelijapolvien käsissä kuluneessa kirjoituksessa oleva aiheeseen liittyvä kohta.² Ericus Ericin kehitystä ajatellen mainittu teos lienee kuitenkin vaikuttanut enemmän hänen hengellisiin näkemyksiinsä. Painottihan Chytraeus hänelle ominaiseen tapaansa, että teologin on pidettävä päämääränään oppineisuuden ohella tosi hurskautta.³ Ericus Ericin opinkäsityksen kehityksen kannalta on huomattava, että Chytraeus samaisessa kirjassaan käski totella Herraa lujassa ja epäilyksistä vapaassa uskossa ja saattaa itsensä rauhaan tunnustuksissa niin kuin isät ja opettajat ne antoivat *Confessio Augustanassa, Apologiassa*, vuonna 1536 laaditussa Wittenbergin *Concordiae Formulassa* ja Schmalkaldenin artikloissa.⁴ Muissa Chytraeuksen teologisissa kirjoituksissa olevista esivaltaa koskevista selityksistä Ericus Erici mahdollisesti tutustui teoksessa *Dispositio Epistolarum, quae diebus dominicis et aliis, in ecclesia, usitatem populo proponi solent* olevaan *De magistratu politico* -locukseen.⁵

¹ Species sunt tres praecipuae. Monarchia seu Regnum est Politia seu gubernatio in qua unus praeest, et iuxta leges retinet disciplinam, et pacem. Aristocratia cum multi praestantes sapientia et virtute praesunt. Timocratia. Aristoteles hanc proprie nominat politeian, cum multi praesunt... Harum...seu defectiones aut corruptelae sunt: Tyrannis, Oligarchia, Democratia. Regulae vitae. Virtutum omnium methodicae descriptiones in Academia Rostochiana propositae a *Davide Chytraeo*, Wittenbergae anno M.D.LV., E–E2. Vrt. *Plato* Politikos. Ed. by L. Campbell, Oxford 1867, 301–303. *Aristoteles* Politica. Ed. by W. D. Ross. Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis, Oxford 1957, III, 1278–1279, ja IV, 1288–1297. Ks. myös *Aristoteles* Ethica Nicomachea. Ed. by I. Bywater. Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis, Oxford 1959, 1160.

² *Davidis Chytraei oratio de studio theologiae, exercitiis verae pietatis et virtutis...*, A3v. Käytössäni on ollut Wittenbergissä 1581 painettu laitos.

³ *Chytraeus* 1581, A3v–A4.

⁴ Huic Domino dicenti, firma et indubitata fide pareamus, et confessionibus... editis à patribus et praeceptoribus nostris, in Augustana confessione et Apologia, et Concordiae Formula anno 1536. VVitebergae constituta, et Smalcaldicis articulis. *Chytraeus* 1581, C7.

⁵ *Dispositiones Epistolarum, quae diebus dominicis et aliis in ecclesia, usitate populo proponi solent, tradita a Davide Chytraeo*, Vitebergae Anno M.D.LXIII, 229–231.

Paitsi Ericus Ericin historiakäsityksen myös hänen esivaltakäsityksensä kannalta on huomattava Chytraeuksen toiminta historioitsijana. David Klatt pyrki tämän vuosisadan alussa ihannoivaan sävyyn esittämään Chytraeuksen Rostockin koulukunnan johtavana historianopettajana ja tutkijana.¹ Eduard Fueter taas kohdisti tarpeettoman ankaraa kritiikkiä hänen rooliinsa saksalaisessa historiografiassa.² Lähimpänä totuutta lie-nee pitää häntä eräänä reformaatiovuosisadan merkittävimmistä saksalaisista historiotsijoista, jonka historianfilosofia epäilemättä vaikutti suuntaa antavasti hänen oppilaittensa ajatteluun. Chytraeus määritteli historian seuraavasti: *rerum maximarum a Deo et hominibus in ecclesia et imperiis, bello et pace gestarum...expositio*. Hän teki selvän eron *historiu sacran* ja maailmansisäisen kehitykseen liittyvän *historia ethnican* välillä. Kaiken historiallisen tapahtumisen *primus motor* ja ylläpitäjä on Jumala, joka rankaisee jumalattomat ja palkitsee hyvät ja hurskaat.³ Chytraeus katsoi hallitsijoiden kohtaloiden palvelevan erityisen hyvin didaktisia ja usein moraalis-pastoraalisia päämääriä. Niinpä hän esitti, että historian antamat todistukset ovat hyödyksi ennen kaikkea valtioiden johtajille, jotta he tarkkailisivat hyvien ja tervehdyttävien päätösten esimerkkejä valtion hallinnossa sekä velvollisuuksia ja hyveitä, jotka ovat välttämättömiä hyvälle ruhtinaalle ja hyvälle esivallalle, sekä myös niitä syitä, jotka ovat aiheuttaneet valtioissa muutoksia ja sortumista, sotia ja julkista onnettomuutta. Erityisen mielellään hän viljeli Ciceron tunnettua lausetta, jonka

¹ David Klatt David Chytraeus als Geschichtslehrer und Geschichtsforscher. Diss. Rostock 1909. Sama on julkaistu lyhennettynä: Beiträge zur Geschichte der Stadt Rostock 5, Rostock 1909, 163–170.

² Eduard Fueter Geschichte der neueren Historiographie, München u. Berlin 1911, 193–194.

³ Heinz Gollwitzer Neuere deutsche Geschichtsschreibung. Deutsche Philologie im Aufriß 3, Berlin 1967, 2304. Aikakauden historiantutkimuksesta yleensä ks. Josef Engel Die deutschen Universitäten und die Geschichtswissenschaft. - Historische Zeitschrift 189, 1959, 223–237. E. C. Scherer Geschichte und Kirchengeschichte an den deutschen Universitäten. Ihre Anfänge im Zeitalter des Humanismus und ihre Ausbildung zur selbständigen Disziplin, Freiburg 1927. G. Strauss Topographical-Historical Method in Sixteenth-Century German Scholarship. - Studies in Renaissance 5, 1958, 87–101. A. Klempt Die Säkularisierung der universal-historischen Auffassung. Zum Wandel des Geschichtsdenkens im 16. und 17. Jahrhundert, Göttingen 1960.

mukaan historia on elämän opettaja. Nämä piirteet käyvät ilmi hänen jo ennen Ericus Ericin Rostockiin tuloa kirjoittamistaan ja useina painoksina ilmestyneistä teoksista *Chronologia historiae Herodoti, & Thucydidis, De ratione discendi, et ordine studiorum in singulis artibus recte instituendo* sekä *De lectione historiarum recte instituendo*.¹

Ericus Ericin opiskeluaikana ilmestyi Rostockissa ensimmäinen saksankielinen laitos Chytraeuksen Augsburgin tunnustuksen historiasta, jossa tämä kuvatessaan uskontokysymysten käsittelyä Augsburgin valtiopäivillä kiinnitti erityistä huomiota valtiovallan uskontoa koskeviin oikeuksiin ja velvollisuuksiin.² Saattaa olla, että vielä myöhempinä vuosiin Ericus Erici sai käsiinsä opettajansa kuuluisan teoksen *Chronicon Saxoniae*, jossa tämä Ruotsin historian yhteydessä käsitteli ennen Ericus Ericin Rostockin-aikaa esiintyneitä esivalta-problematiikan kannalta mielenkiintoisia kysymyksiä, kuten Kustaa Vaasan nousua Kristian-tyrannia vastaan sekä Juhana- ja Kaarle-herttuoiden kapinaa Eerik XIV:ta vastaan.³

¹ In primis autem Gubernatoribus reipublicae, et Imperiorum, prosunt historie, ut exempla bonorum, et salutarium conciliorum gubernationis Reip. et officia, sua virtutes omnes in bono principe, seu magistratu necessariae: et causas mutationis, et eusionis regnorum, et ciuitatum, et horribilium bellorum, et calamitatum publicarum, obseruent... Atque haec prima Historiae eximiae, et amplissima utilitas est, quam duobus verbis Cicero complectitur, cum Historiam vitae Magistrum nominat. *David Chytraeus De Lectione historiarum recte instituendo*, Argentinae 1563, A5, A6v. Ks. myös *David Chytraeus Cronologia historia Herodoti, & Thucydidis, Argentorati M.D.LXIII, A–A7. David Chytraeus De ratione discendi, et ordine studiorum in singulis artibus recte instituendo*, Witebergae Anno M.D. LXIII, L2–L2v. Kirkkohistorioitsijoista hän puhuu s. G4–G8, P5–P8.

² *Krabbe* 1870, 304. *David Chytraeus Historia der Augsbürgischen Confession*. Wie sie erstlich beratschlagt, verfasst, und Keisar Carolo V. übergeben ist, samt andern Religionshandlungen, so sich dabey auf dem Reichstag zu Augsburg, Anno MDXXX zugetragen, Rostock 1576. *David Chytraeus Historia augustanae confessionis, continens seriem variorum deliberationum et actorum in causa religionis, eo tempore, quo augustae confessio fidei,...* Francoforti ad Moenum 1578.

³ On huomattava, ettei Chytraeus kehittänyt tyrannin vallasta syöksemiseen liittyvää problematiikkaa, vaan yksinkertaisesti tyytyi karakterisoimaan Kristianin tyranniksi. Kustaa Vaasassa hän taas näkee ruoskan – sellaisen, jota Luther kutsuu "ihmemieheksi" – jonka avulla Jumala rankaisee tyranneja. Kirjoittajan sympatiat ovat ilmiselvästi Kustaan puolella, jonka Ruotsin säädöt olivat valinneet kuninkaaksi. Chytraeus ei myöskään lausu mitään tuomiota siitä, että Juhana ja Kaarle syöksivät veljensä vallasta: Anno M.D.XXI. ineunte Gostavus Erici, eques Suecus, ardenti amore libertatis & salutis patriae, ex Christierni regis tyrannide vindicandae,

Chytraeus ei tyytynyt vain teoriassa esittämään valtiovaltaa koskevia käsityksiä, vaan toistuvasti puuttui Saksan ruhtinaskuntien, etenkin Mecklenburgin, ajankohtaisiin poliittisiin kysymyksiin.¹ Erityisen läheiset suhteet hänellä oli Julius von Braunschweig-Wolfenbütteliin. Ericus Ericin opiskeluajan lopulla hän joutui uhraamaan aikaansa vuonna 1576 toimintansa aloittaneen Helmstedtin yliopiston organisoimiseen.² Tämän ohella hän seurasi Euroopan poliittista kehitystä yleensä ja oli yhteydessä myös Englannin hallituspiireihin – asia, joka tähän mennessä julkaistussa tutkimuksessa on sivuutettu.³ Chytraeuksen yhteydet pohjoismaihin ovat tunnetut; kuitenkin on huomattava, että niin Tanskassa kuin Ruotsissakin hänen ystäväpiirinsä oli yllättävän laaja.⁴ Hänen kirjeenvaihtotuttaviinsa kuului mm. Ruotsin kuninkaan kansliassa toiminut vaikutusvaltainen

& indignatione ac zelo heroico aduersus patriae hostes inflammatus: ...Atque, in hunc modum. Deo opt. max. qui tyrannos ex summo fastigio dejecit ac punit. & gente una in aliam propter iniurias contumelias, caedes & dolos, imperia & regna transfert, clementer adiuuante, Gostauus regni gubernationem felici omine est auspicatus. *David Chytraeus* Chronicon Saxoniae & vicinarum aliquot Gentium: Ab anno Christi 1500. usque ad M.D.XCIII., s. 1. 1594, 268, 275. Ultima Septembris, Joannes Finlandiae Dux, cum mille & septingentis equitibus, & aliquot vexillis peditum, Holmiam triumphans ingressus, & Rex Sveciae renunciatus est. Ericus in conclauē quoddam arcis, cum coniuge Catharina inclusus & custoditus est. Hic finis regni Erici fuit. *Chytraeus* 1594, 648.

¹ Tässä yhteydessä viitataan ainoastaan Chytraeuksen lähettämiin ja hänelle tullessiin kirjeisiin, joita olen saanut käsiini Saksan demokraattisen tasavallan ja Saksan liittotasavallan arkistoissa ja joissa käsitellään valtiovaltaa koskevia ajankohtaisia kysymyksiä. Ks. erityisesti *Correspondentia ducum cum ministris, collegis et officialibus suis*: MLHA, Schwerin 3 B 21/16. Ks. myös sodan aikana Göttingeniin joutuneita mecklenburgilaisia akteja: SAL, StA Schwerin, Verfilmte Bestände, 658–660.

² *Peter Baumgart* David Chytraeus und die Gründung der Universität Helmstedt. - Braunschweigisches Jahrbuch 42, 1961, 36–82. Helmstedtistä ks. myös *Inge Mayer* Aufnahme und Ablehnung des Konkordienbuches in Nord-, Mittel- und Ostdeutschland. - Bekenntnis und Einheit der Kirche, Stuttgart 1980, 279, 282.

³ Ks. esim. *David Chytraeus* Robert Bealelle, 20.8.1593, BL, Egerton MS 1693, Orig. Chytraeus antaa ymmärtää kirjeenvaihdon jatkuneen kauan ja olleen verraten vilkasta. Julkaistut kirjekokoelmat kuten *David Chytraeus* epistolae nunc denum in lucem editae a D. Chytraeo authoris filio, Hanau 1614, sisältävät vain murto-osan Chytraeuksen tavattoman laajasta kirjeenvaihdosta.

⁴ Tanskassa hänen kirjeenvaihtonsa piiriin kuului mm. Casper Paslick: RA, Privatar-kiver før 1660.

sihteeri, suomalaissyntyinen Erik Mattson, jonka muistolle Chytraeus jopa omisti historiateoksensa *Chronicon Saxoniae* yhden osan.¹

Ericus Erici epäilemättä tutustui useiden akateemisten opettajiensa kirjoituksiin, esim. Simon Paulin teoksen *Methodi aliquot locorum doctrinae ecclesiae Dei* kolmannessa osassa olevaan kohtaan *Methodicus de majestati politico*, jossa tämä keskitetysti käsittelee laajaan esivaltaproblematiikkaan liittyviä kysymyksiä. Esimerkkinä hyvästä hallitsijasta Simon Pauli ottaa Alphonsus-kuninkaan. Tämän symboli oli pelikaani, joka ruokkii poikasiaan sydänverellään. Kuninkaan tunnuslause oli lisäksi: *pro lege et grege*. Samassa yhteydessä hän huomauttaa hallitsijoiden tärkeimmän tehtävän olevan uskonnon puolustaminen. Toisella sijalla on huolehtiminen alamaisten hyvinvoinnista.² Toisaalta Simon Pauli painottaa, että alamaiset ovat velkaa esivallalle sen, että osoittavat sille kunnioitusta ja rakkautta, maksavat Room. 13 mukaisesti veron, suorittavat kaikki ulkonaiset velvollisuudet, jotka rauhan ja sodan aikana määrätään, sekä osoittavat esivallalle kuuliaisuutta. Lisäksi alamaisia kehoitetaan 1. Tim. 2 mukaisesti ennen kaikkea anomaan, rukoilemaan, pitämään esirukouksia sekä kiittämään kuningasten ja kaiken esivallan puolesta.³ Ehkä Ericus Erici jo opiskeluaikanaan selaili myös Simon Paulin laajaa postillaa, joka oli ilmestynyt vain vuosi ennen hänen Rostockiin tuloaan.⁴

¹ *Kauko Pirinen*, 1500-luvun aatevirtausten tulo Suomeen. - Suomen kulttuurihistoria 1, Porvoo 1979, 56.

² Alphonsi regis symbolum fuit Pelicanus, rostro eliciens ex pectore sanguinem ad pascendos pullos, addita hac inscriptione: Pro lege et grege. Prima et principalis cura debet esse politico Magistratui de Religionis defensione: Altera de salute subditorum. Methodi aliquot locorum doctrinae ecclesiae Dei, ...Traditae Rostochii per *Simonem Pauli Suecinensem* III, 361 v. Käytössäni on ollut Madgeburgissa 1579 painettu laitos. Ensimmäinen painos ilmestyi jo 1569.

³ Contra, subditi debent Magistratui. I Reuerentiam seu honorem et amorem... II. Tributa. Rom. 13...III. Omnia officia externa, pacis et belli tempore, legibus mandata. III. Obedientiam. V. Debent subditi precari pro Magistratu. 1. Timoth. 2. Adhorto igitur, ut ante omnia fiant deprecationes, obsecrationes, interpellationes, gratiarum actiones...pro regibus et omnibus in eminentia constitutis. *Simon Pauli* 1579, 364 v.

⁴ *Simon Pauli* Postilla/Das ist ausslegung der Episteln vnnd Euangelien/an Sontagen vnd fürnemesten Festen/ordentlich vnd richtig/nach der Rhetorica gefasset:..., Frankfurt am Mayn M.D.LXXVII Esivallasta ks. erityisesti I: 100, 118, 140v, 243;

Ericus Ericin muiden akateemisten opettajien kirjoituksista on vaikea edes potentiaalisella varmuudella osoittaa kohtia, jotka olisivat vaikuttaneet hänen esivaltakäsityksensä muotoutumiseen. Samaa voi sanoa myös muiden auktureiden osalta. Saattoi hyvinkin olla, että Ericus Erici esimerkiksi deklamaatioiden ja disputaatioiden yhteydessä tutustui myös esivaltaan liittyviin ongelmiin.

Epäilemättä Ericus Erici opiskeluaikanaan seurasi Saksan luterilaisuuden piirissä meneillä olleita yhtenäistämisyarkimyksiä, joissa eräät territoriaaliruhtinaat näyttelivät merkittävää osaa. Hänen mielenkiintoaan asiaa kohtaan varmaankin lisäsi se, että Chytraeus otti aktiivisesti osaa esimerkiksi Saksan luterilaisuuden poliittisen johtajan, Saksin vaaliruhtinaan Augustin Torgaussa touko-kesäkuussa 1576 järjestämiin neuvotteluihin, joissa pyrittiin lopettamaan maassa riehuneet *rabies theologorum*.¹

VII

Ei voida sitovasti todistaa, suorittiko Ericus Erici akateemista tutkintoa. Kysymykseen tulisivat bakkalaureuksen, *bakkalaureatus in artibus* sekä maisterin tutkinnot. Tähän mennessä julkaistussa tutkimuksessa asiasta on esitetty eriäviä mielipiteitä. Asian selvittämistä vaikeuttaa se, että kyseiseltä ajalta puuttuvat matrikkelitiedot. Samoin saksalaisista lähteistä saa turhaan etsiä muita asiaan liittyviä mainintoja. Myöskään ei ole säilynyt tietoja hänen mahdolliseen maisterintutkintoonsa liittyvästä disputaa-

II: 20, 44, 49–49v, 53–54, 91, 152, 162, 164, 169, 189, 203, 236, 253, 264, 283, 346, 351, 367, 379–380, 389, 400–401; III: 32, 72, 74, 103–104, 108, 119.

¹ Die Religionsgespräche in Torgau, HStA Abt. e. 563; DZA, Hist. Abt. II, Rep. 13 Nr. 15ab, Fasz. 1–2; SLHA, Geh. Arch., Loc. 10306. Saksan luterilaisuuden yhdentymispyrkimyksiin 1570-luvun jälkipuoliskolla liittyvistä lähteistä ks. erityisesti: SLHA, Gch. Arch., Loc. 10303, 10323; DZA, Hist. Abt. II, Rep. 13, Nr. 15ab, Fasz. 3–6, Nr. 15cd, Fasz. 10–11, Nr. 15e–15i.

tiosta tai suoritetun tutkinnon johdosta laadituista onnittelurunoista.¹ Teoriassa hänellä olisi Rostockissa viettäminään vuosina ollut täydet mahdollisuudet ei ainoastaan hankkia bakkalaureuksen tutkinnon edellyttämät tiedot kristillisestä opista, kreikan kielestä ja vapaista taiteista vaan myös perusteellisesti perehtyä seitsemään vapaaseen taiteeseen sekä ottaa osaa disputaatioon.² Myöhemmin hänestä niin kuin muistakin ulkomailla opiskelleista kirkonmiehistä käytettiin nimitystä "mestari" sekä toisinaan maisterin tittelin lyhennystä M.³ Toisaalta kuitenkin Jukka Paarma on hiljattain osoittanut, että Ericuksesta käytettiin hänen kotiinpaluunsa jälkeen nimityksiä "student" ja "herr".⁴ Ilmeisesti onkin varmintaa olettaa, että Ericus suoritti Rostockissa korkeintaan bakkalaureuksen tutkinnon ja kuului niihin ulkomailla opiskelleisiin suomalaisiin, joita joskus tituloitiin maisteriksi.

Ericuksen suomalaisista opiskelutovereista mainittakoon ennen muuta myöhemmin Turun tuomiorovastina toiminut Petrus Henrici Melartopaeus, joka kirjoittautui yhdessä Ericuksen kanssa Rostockin yliopistoon. Melartopaeus siirtyi v. 1576 Wittenbergiin; samana vuonna Rostockiin kirjoittautui Laurentius Fleming, jonka veli Klaus oli syksyllä 1571 aloittanut opiskelunsa samassa yliopistossa.⁵ Vaikka Ericus epäilemättä vietti tovereittensa kanssa reipasta *Burschenlebeniä*, ei sen enempiä Rostockin yliopiston kuin kaupunginkaan akteissa ole merkintää siitä, että hän olisi aiheuttanut järjestyshäiriöitä, jotka tuohon aikaan eivät olleet mitenkään epätavallisia ylioppilaiden keskuudessa.⁶

¹ Ks. myös *K. G. Leinberg* *Dissertationes academicae Fennorum extra patriam. Bidrag till kännedom af Finlands natur och folk* 58, Helsingfors 1900.

² Tutkintovaatimuksista ks. *Statuta facultatis artium Academiae Rostochiensis. Liber facultatis artium*. SAL, StA Schwerin, Kiste 28, Nr. 6, 3.

³ Ks. esim. Riksdagsmatrikel 1600, SRA, R 4740: M. Ericus Erici, Episcopus Aboensis.

⁴ VA 1324: 62v, 1329: 96v, 1332: 57r, ja 1334: 31 r. *Paarma* 1980, 143, 449.

⁵ *Kustavi Grotenfelt* *Suomalaiset ylioppilaat ulkomaan yliopistoissa ennen v. 1640 I.* – HArk 13, Helsinki 1894, 109–110.

⁶ Ks. etenkin rangaistujen luetteloa: UAR; RK XIII. Ks. myös *Akademische Gerichtsbarkeit, Relegationen und Zitationen (1570–1630)*, UAR, RI VC ja *Akten betr. die Verhandlungen des Rathes mit der Academie und mit Concilio wegen*

Ericus Ericin opiskelu Rostockissa merkitsi hänen teologisessa kehityksessään sitä, että viimeisetkin rippeet Turussa saaduista filippistisistä vaikutteista karisivat ja tilalle tuli lievän konfessionalismin leimaama, humanismia korostava maltillinen melanchthonilainen ortodoksia. Ruotsi-Suomen kirkko oli hänen opiskeluaikanaan joutunut kokemaan huomattavasti suuremman mullistuksen, mikä oli johtunut Juhana III:n restauraatiopolitiikan mukanaan tuomista uudistuksista. Arkkipiispa Laurentius Petrin kuoltua kuninkaan ajama kirkon kultin ja lainsäädännön uudistaminen vanhakirkollisessa hengessä oli saanut ilmauksensa v. 1575 hyväksytyssä *Nova ordinantia ecclesiasticassa*, joka muodollisesti oli vuoden 1571 kirkkojärjestyksen täydennys, mutta asiallisesti uusi kirkkojärjestys. Hieman ennen kuin Ericus Erici jätti Saksanmaan, kuninkaan toimesta julkaistiin "Punaisen kirjan" nimellä tunnettu liturgia, *Liturgia svecanae ecclesiae catholicae et orthodoxae conformis*, joka pian ilmestymisensä jälkeen johti Ruotsi-Suomen kirkon liturgiariidan pyörteisiin.¹ Kuninkaan valtiokirkollinen restauraatiopolitiikka ei suonut tilaa kirkon keskiaikaiselle vapaudelle eikä hiippakunnalliselle itsenäisyydelle. Huolestuneisuuttaa kirkon piirissä lisäsi hallitsijan yhteydenpito katolisiin valtoihin. Rooman kirkko puolestaan pyrkiessään palauttamaan helmaansa *delli heretici oltramontani* kiinnitti erityistä huomiota Pohjois-Eurooppaan. Ericus Ericin opiskellessa Rostockissa katolisia diplomaatteja saapui Ruotsiin, ja jesuiitta Laurentius Nicolai Norveguksesta tuli v. 1576 perustetun Collegium Regium Stockholmensen johtaja. Pyhän Istuimen ohella Juhana III piti yhteyttä etenkin Espanjaan – asia, joka tutkimuksessa on sivuutettu.²

Verbal- und Realinjurien, Verwundungen, Tötungen und Exzesse der Studenten 1511–1825, I, StA Rostock, Ratsakten.

¹ Ks. *Sigtrygg Serenius* *Liturgia svecanae ecclesiae catholicae et orthodoxae conformis*. En liturghistorisk undersökning med särskild hänsyn till struktur och förlagor. AAA Humaniora 33: 1, Åbo 1966.

² Ks. etenkin AGS, E 687, olevia Tukholman ja Madridin välisiin neuvotteluihin 1570-luvun jälkipuoliskolla liittyviä lähteitä.

Epäilemättä Ericus Erici oli ainakin jossain määrin selvillä Ruotsi-Suomessa tapahtuneesta teologisesta ja kirkkopoliittisesta kehityksestä sekä valtiovallan noudattamasta linjasta. Palatessaan kotimaahansa vuoden 1577 lopulla tai viimeistään seuraavan vuoden alussa hän joutui välittömästi soveltamaan Rostockissa teoriassa saamiaan maallista esivaltaa koskevia oppeja käytäntöön.

LYHENTEET

AAA	Acta Academiae Aboensis
AGS	Archivo General, Simancas
ARG	Archiv für Reformationsgeschichte
BL	British Library, Lontoo
CA	Confessio Augustana
CR	Corpus Reformatorum
DZA	Deutsches Zentralarchiv, Merseburg
GK	Großer Katechismus
HFSH	Handlingar rörande finska skolväsendets historia
HStA	Hessisches Staatsarchiv, Marburg
KA	Kammararkivet, Stockholm
MLHA	Mecklenburgisches Landeshauptarchiv, Schwerin
NDB	Neue Deutsche Biographie
RA	Rigsarkivet, Kööpenhamina
RGG	Religion in Geschichte und Gegenwart
SAL	Staatliches Archivlager, Göttingen
SKHS Toim.	Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia
SKS Toim.	Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia
SLHA	Sächsisches Landeshauptarchiv, Dresden
SRA	Riksarkivet, Tukholma

StA	Staatsarchiv
TAik	Teologinen Aikakauskirja
UAR	Universitätsarchiv, Rostock
VA	Valtionarkisto, Helsinki
WA	Martin Luthers Werke

22. THE YOUNG ERICUS ERICI AND THE NOTION OF AUTHORITY

On the Continent the Reformation was strongly reflected in attitudes to authority. Since the new ideas spread comparatively rapidly, Ericus Erici Sorolainen, who in 1563 started his studies at Turku cathedral school and later became Bishop of Turku, had the opportunity of becoming acquainted with them while still in his native country. He grew up in a Philippist-Melanchthonist atmosphere, which emphasized humanism, and his notions of authority were shaped accordingly. Even during his school days he was involved in practice as well as in theory with questions of authority – for example when Erick XIV took Turku Castle, imprisoned his brother Duke John of Finland and dismissed Bishop Follingius, who had supported him. Likewise the revolt against legitimate authority, that took place at the end of the 1560s and John's disciplinary measures directed at the leaders of the Finnish church could not have failed to influence Ericus Erici's thinking.

Ericus Erici studied at the University of Rostock from 1573–77. The years spent in Germany were important for the development of his notions of authority. The last remnants of the Philippistic influences absorbed during his school-days were shaken off and replaced by a mildly confessionalist orthodoxy which emphasized humanism. This was influenced above all by Ericus Erici's most important teacher David Chytraeus.

In the Faculty of Philosophy Ericus Erici's thinking on the notion of authority was particularly influenced by the teaching of practical applica-

tions of philosophy – ethics and political morality. The influences he absorbed were, generally speaking, rather disconnected. In the Faculty of Theology, on the other hand, he found himself obliged by the nature of the textbooks to become thoroughly acquainted with the problem of authority. It should be noted that in both faculties he became acquainted with the issue largely through the writings of Melancthon. The relatively broad subject matter concerned with authority in the *Confessio Augustana* was also familiar to him, as were the authority *loci* of Chytraeus's catechism and to some extent the doctrines of Simon Pauli. As for the writings of his other academic teachers, it is not possible to say with any certainty which of them had a direct influence on his notions of authority. In addition to the above, his thinking on the subject was affected through lectures, declamations, disputations and other teaching given in a general Lutheran atmosphere.

The theoretical influences concerning authority which Ericus Erici absorbed while in Rostock were to the same effect: they were dominated by the Melancthonist elements, which also formed the basis of Chytraeus's thinking. Moreover, he undoubtedly followed the practical religious policy of the German territorial princes and was to some extent aware of the demands that John III's restoration policy of the state church placed on the church of Sweden-Finland. All this forced him to consider the relations between state and church. The influences that the young Ericus Erici imbibed in Turku and Rostock prepared him for the demanding tasks which awaited him in his native land.

23. DER EINFLUSS DER DEUTSCHEN GEBRAUCHSLITERATUR IN FINN- LAND IM 17. JAHRHUNDERT: DIE VORLAGEN VON ERICUS ERICIS POSTILLE

In den letzten Jahren ist ein signifikantes Interesse an der Gebrauchsliteratur vom Typ Predigtliteratur der frühen Neuzeit zu erkennen. Trotz mancher Einzelstudien auf diesem Gebiet im deutschsprachigen Raum, trotz der Projekte des Marburger Instituts für Sozialgeschichte, der Kommission für Gebrauchsliteratur bei der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, des Instituts für Französische Sprache, Cambridge, ist aber die evangelische deutsche und vor allem nordische Postillenliteratur von der Predigtforschung fast unbeachtet geblieben. So ist es nicht erstaunlich, daß zu Ericus Ericis *Postille* und ihrem Verhältnis zu deutschen Vorlagen keine umfassende Darstellung vorliegt, obwohl das Werk eine tiefe und langdauernde Wirkung auf das finnische Geistesleben hatte und bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts eine unangefochtene Stellung in der religiösen Literatur Finnlands behaupten konnte.

Daher sucht dieser Beitrag unter Heranziehung einer möglichst umfassenden Auswahl der Vorlagen Ericus Ericis *Postille* nach verschiedenen Aspekten zu analysieren. Ziel ist es, die Publikationsstrategie des Autors aufzuzeigen und die dem Komplex Vorlage / Bearbeitung / Vermittlungsweise zugrunde liegenden Strukturen und gegenseitigen Abhängigkeiten herauszuarbeiten. Dies geschieht zum einen unter Berücksichtigung der theologischen Aussagen und homiletischen Bedeu-

tung der *Postille* im zeitgenössischen Beziehungsgeflecht divergierender oder einander ablösender theologischer Strömungen und geistes- und kulturgeschichtlicher Entwicklungen. Zum anderen wird dem Stellenwert von Sprache und Rhetorik, der Tradierung antiker, mittelalterlicher und frühneuzeitlicher Gelehrsamkeit und der Einbindung naturgeschichtlichen Wissen in einen moraldidaktisch ausgerichteten, auf einen in seiner Zusammensetzung wenig homogenen Adressatenkreis zugeschnittenen Gattungstyp besonderes Augenmerk geschenkt. *Postille* wird als epochenspezifisches Kommunikationsphänomen angesehen und auf ihre Gebrauchsfunktion hin befragt.

Das Prinzip der Reformation, Gottes Wort in der Volkssprache dem Hörer und Leser nahezubringen, führte zur Entwicklung neuer Schriftsprachen in den Randgebieten Europas, einhergehend mit einer regen Veröffentlichungstätigkeit. Finnland bildete in dieser Hinsicht keine Ausnahme. Der Reformator und erste lutherische Bischof des Landes, Michael Agricola und sein Nachfolger Paul Juusten waren beide literarisch sehr produktiv. Auch die schriftstellerische Tätigkeit der letzten großen Gestalt der Reformationszeitalters, Ericus Erici, fällt in die reformatorisch initiierte Blütezeit der finnischsprachigen Literatur.

Ericus Erici wurde um 1546 als Sohn des wohlhabenden Pfarrers Ericus Jacobi im Südwesten Finnlands geboren. Seinen Schulweg begann er an der Domschule von Åbo, wo er unter dem Einfluß des Philippismus und Humanismus stand. Während seiner Studienzeit unter David Chytraeus in Rostock Mitte der 70er Jahre des 16. Jahrhunderts erfuhr er neue Anstöße: An die Stelle des 'philippistischen Melanchthonismus' trat die von moderatem Konfessionalismus geprägte, die patri-stischen Elemente betonende melanchthonische Orthodoxie. Nach seiner Rückkehr in die Heimat war Ericus Erici zuerst als Rektor der Gävle-Schule in Schweden tätig. Im Jahre 1583 wurde er von König Johann III. zum Bischof von Åbo und Administrator des Bistums Wiborg ernannt; dieses Amt bekleidete er bis zu seinem Tode im Jahre 1625.

Die Amtszeit Ericus Ericis fiel sowohl im Hinblick auf die politische Geschichte als auch auf die Kultur- und Kirchengeschichte Schweden-

Finnlands in eine Zeit der Umwälzungen. In den ersten Jahren seines Episkopats genöß er die Gunst Johanns III. aufgrund seines Verständnisses für die Restaurationspolitik und für die katholischen Neigungen des Königs. Dies änderte sich allmählich nach dessen Tod. Als schließlich nach der Niederlage seines Sohnes Sigismund III. Wasa Herzog Karl von Södermanland 1598 an die Macht kam, hatte Ericus Eri wegen seiner Loyalität zum legitimen König unter Diffamierungen und Verfolgungen zu leiden. Diese endeten erst mit dem Regierungsantritt Gustavs II. Adolf im Jahre 1611. Seine letzten Lebensjahre, die ungetrübt von Mißhelligkeiten und äußeren Störungen waren, widmete der Bischof der literarischen Arbeit.

Ericus Ericis erstes größeres Werk ist das 1614 erschienene Kirchenhandbuch, das eine fast wörtliche Übersetzung des im selben Jahr erschienenen schwedischen Handbuches war. 1614 erschien auch sein Katechismus, der mit einem Umfang von 500 Seiten für den Klerus bestimmt war, und sich hauptsächlich auf deutsche Vorbilder stützte. Kurz darauf wurde sein 120-seitiger *Kleiner Katechismus* veröffentlicht, der sich an die Laien wandte und den Katechismus Luthers zum Vorbild hatte. Dieser Katechismus erlebte im Jahr 1693 seine zwölfte und letzte Auflage. Seine Autorschaft an der Fibel ist nicht vollständig gesichert. Sein bedeutendstes Werk war indes die *Evangelienpostille* von über 2200 Seiten, die 1621–25 in zwei Teilen in Stockholm erschien. Diese Gustav II. Adolf gewidmete Predigtsammlung wollte dem Klerus Vorlagen für die Predigtstätigkeit und den Laien eine Grundlage für die Hausandacht in die Hand geben. Bis zur Veröffentlichung von Johann Wegelius' *Postille* 1747–48 blieb das Werk Ericus Ericis die einzige Postille in finnischer Sprache. In ihr tritt die pädagogische und didaktische Intention am deutlichsten zutage. Sie sollte der Leserschaft ein adäquates Instrument zur Pflege, Entwicklung und Vertiefung des religiösen Lebens sowohl in der Gemeinde wie im privaten Bereich zur Verfügung stellen. Diesem Ziel widmete Ericus Eri seine Zeit und Energie und – wie er in einem Brief an Staatskanzler Oxenstierna klagt – auch viel Geld, da er die Veröffentlichung selbst finanzieren mußte.

Als Präsentationsform von Predigten kam der Postille in Deutschland an der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert überragende Bedeutung zu. Es gab mehr als hundert evangelische Postillen, die teilweise stark voneinander abhängig waren. Auch Ericus Erici Werk war zahlreichen Vorbildern verpflichtet. Unsere Analyse dieser Quellen zeigt, daß der Verfasser sich dabei nicht der nordischen Predigtliteratur bediente, sondern an deutschen evangelischen Postillen orientierte. Hauptquelle ist die in Leipzig in den Jahren 1613–14 erschienene *Evangeliorum anniversariorum Analysis* von Nathanael Tilesius, einem Vertreter der Frühorthodoxie. Das in den nordischen Ländern sehr populäre Werk wurde 1644–49 auf schwedisch herausgegeben – ein Indiz für seine große Aktualität auch noch im Zeitalter der Hochorthodoxie. Eine Übertragung der Passionspredigten desselben Autors ins Schwedische folgte.

Unter den Autoren, die darüber hinaus Ericus Erici als Vorlage dienten, ragte zweifellos Johann Habermann (Johannes Avenarius) als der berühmteste heraus. Sein *Christliches Gebet* (zuerst 1567) war schon Anfang der 70er Jahre des 16. Jahrhunderts ins Schwedische übersetzt worden; Übersetzungen seiner Passionspredigten und des *Trostbüchlein* schlossen sich an. *Die Evangelienpostille* Habermanns, die in Jena 1575 in erster Auflage erschien, war eine der Quellen für Ericus Erici Postille. Zu den wichtigsten Vorlagen zählt weiterhin *Die Erklerung vber die Sontags Euangelia* (Magdeburg 1589) von dem bekannten Prediger Siegfried Saccus (Sack). Von besonderem Interesse sind dabei die Buchillustrationen, da sie sich sowohl in der Hamburger Ausgabe von 1596 als auch in Bibeln finden, die in Schweden und Finnland gedruckt wurden. Die Postille des hessischen Calvinisten Johann Strackius (Strack) aus dem Jahre 1603 diente wohl vor allem in Fragen der klassischen Literatur, der Geschichte und Naturwissenschaften als Vorlage. Unter den von Ericus Erici nur gelegentlich benützten Postillenautoren ist zuerst Christoph Vischer (Fischer, Piscator) zu nennen, der mehrere Predigtsammlungen und erbauliche Bücher verfaßte. Seine 1618 ins Schwedische übersetzte *Auslegung der Haustafel* hatte große Bedeutung bei der Ausbreitung der Dreiständelehre in den nordischen Ländern.

Ericus Eriki benützte wohl die 1570 erschienene *Außlegung der Evangelien* von Vischer. Daneben wurden von weiteren Autoren verfaßte Postillen, freilich insgesamt wenig ins Gewicht fallend, benutzt: Es sind dies die Werke von Simon Pauli, Martin Mirus, Simon Musäus und Wolfgang Droschke.

Unser Nachweis der Abhängigkeit Ericus Ericis von deutschen Vorbildern zeigt deutlich, daß Finnland im 17. Jahrhundert hinsichtlich der Predigtliteratur eine deutsche Kulturprovinz war: Für etwa ein Fünftel von Ericus Ericis *Postille* läßt sich eine direkte deutsche Quelle nachweisen. Es gibt insgesamt 328 Parallelstellen, wobei der erste Teil mit 226 gegenüber 102 des zweiten Teils das Übergewicht hat; bezogen auf die jeweilige Seitenzahl der beiden Teile entspricht das einem Verhältnis vom 6:4. Dabei fällt auf, daß die Übernahmen im ersten Teil durchschnittlich um etwa ein Drittel länger sind als im zweiten Teil. Insgesamt läßt sich für 18 % des gesamten Textes (nämlich 395 von zusammen 2242 Seiten) eine Vorlage nachweisen. Daß dabei für 21 % (267 von insgesamt 1264 Seiten) des ersten und 13 % (128 von insgesamt 987 Seiten) des zweiten Teils eine Vorlage gefunden wurde, mag auf wachsende Routine des Bischofs zurückzuführen sein, der nun leichter eigenständige Texte zu formulieren vermochte. Es läßt sich aber auch nicht ausschließen, daß trotz intensiver Überprüfungen in Bibliotheken verschiedener Länder nicht alle benützten Vorlagen ermittelt werden konnten. Dies würde auch einige Lücken in der Quellenbasis erklären. Das Verhältnis von Vorlagen und Werk zeigt aber, daß Ericus Eriki sich nicht auf eine bloße Auswertung der kontinentalen Postillen beschränkte – das Wort Plagiat ist hier bewußt vermieden, da sich der Begriff einer eigenständigen literarischen Schöpfung erst im späten 18. Jahrhundert ernsthafter herauszubilden begann. Die Leistung Ericus Ericis ist vor allem in einer Weiterentwicklung und speziell auf nordische Umstände ausgerichteter Anpassung der Auslegung und Argumentation zu sehen. Dies bedingte einige Verkürzungen und Vereinfachungen. All diese Verknapptungen haben den Zweck, die kontinentale Verkündigung in

adäquater Weise seinen Landsleuten zu vermitteln. Er erweist sich dabei als selbständiger und durchaus origineller Schriftsteller.

Wie bereits erwähnt, bildet Tilesius sowohl für die Predigten *de tempore* als auch für die *de sanctis* die Hauptquelle. Gut die Hälfte (56 %) aller nachgewiesenen Vorlagen und damit ein Zehntel der gesamten *Postille* geht auf ihn zurück. Von ihm stammen auch die meisten der übernommenen Zitate aus den Werken antiker, patristischer sowie mittelalterlicher und reformatorischer Autoren. Dies macht seine *Postille* gleichzeitig zu einem Kompendium der Gelehrsamkeit in finnischer Sprache, zu einem ersten Sachbuch. Die Anteile der daneben benützten Schriftsteller Habermann (17 %), Strackius (13 %) und Saccus (8 %) sind wesentlich geringer. Nur unbedeutend ins Gewicht fallen die Vorlagen von Vischer (ca. 4 %), Simon Pauli (3,5 %), Mirus (knapp 2 %), Musäus (0,5 %) und Droschki (0,25 %). Dabei fällt auf, daß Tilesius und Habermann ganz selten gleichzeitig als Vorlage dienten, während etwa ein Viertel der anderen Quellen zusätzlich neben Tilesius benützt worden sind.

Der Vergleich zwischen der *Postille* Ericus Ericis und seinem deutschen Vorlagen zeigt eine relativ enge Abhängigkeit in inhaltlicher, formaler und gelegentlich auch rein sprachlicher Hinsicht. Dabei überwiegen eindeutig die inhaltlichen und formalen Übereinstimmungen, weniger die in den grammatischen Erscheinungen beider Sprachen. Obwohl die sprachliche Form des Finnischen um 1620 nicht fixiert war, weist die Darstellung Ericus Ericis bei sprachlicher Originalität eine beachtenswert konsequente Orthographie auf. Beherrschend ist dabei der mit Svetismen und Lehnwörtern aus anderen Sprachen durchsetzte südwestfinnische Dialekt, wobei bis in die Grammatik hinein Unterschiede zwischen dem ersten und dem zweiten Teil bestehen. Das mag teilweise auch am Herausgeber oder Korrektor liegen, dessen Befugnisse sich ja auch normalerweise nicht auf Orthographie und technische Details des Drucksatzes beschränkten, und der natürlich bei einem posthum erschienenen Werk, wie dies bei Teil II der Fall ist, freie Hand hatte. Für die damaligen Verhältnisse jedenfalls sind die Reinheit der Sprache und

die Gewandtheit der Darstellung erstaunlich. Diese ist für nordische Verhältnisse ausgezeichnet, wenngleich sie in der bildlich-ornamentalen Richtung, die sie einschlägt, hinter gleichzeitigen kontinentalen Werken zurück bleibt. Sie entspricht dabei den religiös-didaktischen Intentionen des Verfassers, der sich neben Universalität des Stoffes auch um eine gewisse Aktualität und Lebensnähe bemüht. So behandelt er die Sachverhalte zwar eingespannt in einen weiten Kontext, versucht aber das Interesse der Adressaten durch Eingehen auf deren Erfahrungs- und Lebensbereich zu wecken.

Die eine humanistische Bildung ansprechende Argumentation arbeitet mit Zitaten und Beispielen, deren Überzeugungskraft auf der Autorität der Gewährleute beruht. So garantiert ein belegbares Beweiszitat die Wahrheit des Gesagten. Ericus Erici bedient sich dieser Beweisführung, wenn er den deutschen Vorlagen entnommene Zitate aus den Schriften der antiken Autoren, Kirchenväter, Reformatoren, sowie anderer, in den Rahmen seiner Zielsetzung passender Literatur anführt. Daneben scheint er sich auch der zeittypischen Sammlungen klassischer Sprichwörter bedienen zu haben und zitiert ebenso einheimische Sprichwörter. Bei den Zitaten, die auch bei seinen deutschen Vorlagen häufig verwandt werden und als ein Nachweis für Bildung galten, zeigt er eine Vorliebe für aphoristisch zugespitzte Anekdoten. Er bevorzugt Augustinus, Chrysostomus, Bernhard von Clairvaux und Beda Venerabilis, wobei nicht so sehr die Betonung der eigenen Bildung im Vordergrund steht, sondern die Legitimation durch die Zeugnisse der Väter. Wie in der deutschen Predigtliteratur finden sich auch bei Ericus Erici mehrere Hinweise auf den griechischen oder lateinischen Bibeltext oder auf die antiken Autoren. Dabei sind seine philologischen Ausführungen, vor allem die Erklärung griechischer und lateinischer Begriffe auf Finnisch sehr interessant. Die lateinische Sprache dürfte ihm keinerlei Schwierigkeiten bereitet haben. Griechisch hatte er möglicherweise schon in der Schule, mit Sicherheit aber in Rostock ausreichend gelernt, um einiges übersetzen zu können. Was das Hebräische anbelangt, so kann man aufgrund der vorgenommenen Quellenanalyse davon ausgehen, daß ihm diese

Sprache nicht ausreichend bekannt war; hier hat er stets nach seinen Vorlagen zitiert.

In seinem Verhältnis zur Antike folgt Ericus Erci der humanistischen Linie Melanchthons, der die moralische und erzieherische Bedeutung der antiken Autoren betont hatte. Wie seine deutschen Vorbilder geht er im jeweiligen Zusammenhang auf die Staatslehren der Antike, auf die Lehre der Reformatoren, auf die Geographie von Palästina ein; wie sie unterscheidet er auch zwischen *historia sacra* und *historia ethnica*. Darüber hinaus findet sich in seiner *Postille* eine erstaunliche Vielfalt naturwissenschaftlicher Themen. Nach dem damaligen Wissensstand erklärt er Sonnenfinsternisse, Ursprung des Windes, das Nordlicht und die Sterne. Astrologie, meistens von Gelehrten betrieben, die zugleich Astronomen waren, war damals eine Art weltlicher Religion, und Ericus Erci teilte mit seinen Zeitgenossen die Auffassung, daß die "Zeichen" am Himmel und auf der Erde nicht bloße Naturereignisse waren, sondern als eschatologische Zeichen unmittelbar auf das Eingreifen Gottes in die Natur und Geschichte zurückzuführen seien.

Aufgrund der religionspolitischen Situation in Deutschland befassen sich die evangelischen Autoren dort eingehend mit den Mißständen innerhalb der katholischen Kirche. Sie lassen es nicht bei einer Dogmenkritik bewenden, sondern verlangen z. B. die Trennung der geistlichen und weltlichen Gewalt in der Praxis und warnen vor dem Machtstreben der katholischen Kirche. Mit der Kontroverstheologie breitete sich auch massive konfessionelle Verhetzung und Diffamierung der Andersgläubigen aus – das galt ebenso für die nordischen Länder. Ericus Erci teilt zwar die Auffassung seiner kontinentalen Vorbilder, nach deren Meinung die Katholiken im Laufe der Jahrhunderte den "reinen" Glauben verfälscht und schädliche Auswüchse zugelassen hätten. Seine *Postille* war jedoch in geringerem Maß als die Schriften der deutschen Autoren ein Instrument der *propaganda fidei*. Seine Kritik blieb eher punktuell; theologische und philosophische Streitfragen der Zeit greift er nur vereinzelt auf. Daher finden sich bei ihm auch Angriffe gegen den Papst, die Calvinisten und Zwinglianer seltener und weniger heftig als

bei den deutschen Vorlagen. Im *de sanctis*-Teil seiner *Postille* kritisiert er zwar den katholischen Kult, vor allem die Heiligenverehrung, doch behandelt er etwa St. Heinrich, den Schutzpatron Finnlands, mit bemerkenswerter Pietät. Die Fegefeuerlehre dagegen lehnt er schärfstens ab. Man kann in diesem Zusammenhang auch erwähnen, daß bei ihm, im Gegensatz zu einigen seiner Vorlagen, kein Antisemitismus festzustellen ist. Auch ideologisch gefärbte Kritik am Islam tritt bei ihm stark zurück. Diese Unterschiede sind – mindestens zu einem Teil – durch den anders geprägten zeitgeschichtlichen Hintergrund der Autoren zu erklären.

Ericus Erici versuchte seine theologischen Auffassungen aus der Bibel und der gemeinsamen lutherischen Tradition abzuleiten, geht aber rechtfertigend auf die durch regionale und historische Unterschiede verursachten Differenzen ein. In seiner Rostocker Studienzeit hatte er sich die von moderatem Konfessionalismus geprägten humanistischen orthodox-melanchthonischen Anschauungen zu eigen gemacht, die sein Denken auch in den ersten Jahren nach seiner Rückkehr in die Heimat bestimmten. Während seines Episkopats setzte sich auch in Finnland mehr und mehr die Frühorthodoxie durch, und obwohl direkte Hinweise fehlen, darf man annehmen, daß auch seine Haltung sich in diese Richtung wandelte. Für die Abfassung seines *Großen Katechismus* verwandte er schon eine frühorthodoxe Quellen; ein Zug, der sich bei seiner *Postille* erheblich verstärkt. Andererseits ist festzustellen, daß, während einige seiner deutschen Vorlagen Material direkt aus den *Formula Concordiae* entnehmen, Ericus Erici nur einmal auf die Bekenntnisschriften hinweist, und zwar auf die Ekklesiologie der *Confessio Augustana*. Die Quellenautoren, auf die er sich stützt, waren keineswegs einheitlich in ihren dogmatischen Auffassungen. Er ist vor allem Tilesius verpflichtet, einem Vertreter der Frühorthodoxie. Dies deutet auf die frühorthodoxe Gesinnung des alternden Bischofs hin. Er bedient vom dem Calvinisten Strackius nur dogmatisch neutrale Stellen, meist solche, die enzyklopädisches Wissen ausbreiten, übernimmt. In Fragen, die die Obrigkeit betreffen, stützt er sich hauptsächlich auf die melanchthoni-

schen Anschauungen. Sein wenig flexibles Denken hinsichtlich der hierarchischen Strukturen der Gesellschaft läßt sich auf noch ältere reformatorische Traditionen zurückführen. Spezifisch nordischer Einfluß liegt vor, wenn er die kollektive Verantwortung sowie die Autonomie der Kirche betont. In Bezug auf seine philosophischen Anschauungen war er immer ein moderater Philipporamist.

Eine eigenständige Homiletik hat Ericus Erici nicht entwickelt, er hält sich vielmehr an die in der zeitgenössischen evangelischen Predigtliteratur vorherrschende typische analytische bzw. textualische Methode. Seine Predigten sind in Disposition und Durchführung denen Habermanns sehr ähnlich; in der Ausarbeitung der Details kommt er Saccus nahe, wenngleich er dessen auf Effekte ausgerichtete Rhetorik und Dialektik meist zu vermeiden sucht. Tilesius hat ihm auch als Vorbild in rein homiletischer Hinsicht gedient, aber in geringerem Maß. Was er sonst von dessen Vorlagen übernahm, hat er vereinfacht und auf das Wesentliche reduziert – mit einer Ausnahme: In Bezug auf die rein erbaulichen Elemente erweiterte er dessen ohnehin schon ausführliche Darstellung manchmal noch beträchtlich. Im Vordergrund steht dabei die Glaubenswirkung. Da die christlich-erbauliche Funktion der Predigtliteratur ihrer Intention nach das Individuum betrifft, ist diesem Ziel seine literarische Arbeit zugeordnet, und seine schriftstellerische Leistung muß unter diesem Aspekt ihre eigentliche Würdigung erfahren. Es ist dabei bemerkenswert, daß er in vielen Fällen formal dem einen und inhaltlich einem anderen Autor folgt. Auch dahinter steht die Absicht, seinem Hörer-Leser das Verständnis zu erleichtern, indem er die jeweils einfachere Konstruktion und Auslegung miteinander kombinierte. Dabei darf nicht übersehen werden, daß die Textanalyse bei Ericus Erici stellenweise recht rational vorgeht, besonders wenn die "Umstände" und "Lehren" der einzelnen Evangelienstellen etwas steif dargestellt sind. Eine gewisse Starrheit und Kleinlichkeit mag teilweise auf die homiletischen Auffassungen seiner Zeit zurückzuführen sein – doch ist von da bis zur Theoretisierung der Hochorthodoxie immer noch ein weiter Weg. Vom Gegensatz "Athen und Jerusalem", wie er teilweise z. B. bei

Saccus zu bemerken ist, findet sich bei Ericus Erici wenig: Die Spannung zwischen heidnisch-antiker Rhetorik und christlicher Verkündigung fehlt bei ihm, da er in Bezug auf erstere keine nennenswerten Konzessionen machte. Neben seinen deutschen Vorbildern hat er anscheinend auch vom homiletischen Werk seines Vorgängers in Åbo, Bischof Juusten, sowie von dem seiner akademischen Lehrer in Rostock, David Chytraeus, Simon Pauli und Lucas Bacmeister, profitiert. Dem dänischen Prediger und Autor Nicolaus Hemmingius verdankt er vereinzelte Anregungen.

In der Art und Weise, wie Ericus Erici seiner Vorlagen bedient, sind die zeitbedingten Probleme sowie seine eigenen Erfahrung eingebracht, die naturgemäß von den Verhältnissen auf dem Kontinent differierten. Dieser Unterschied in der historischen Situation wird vor allem da deutlich, wo Ericus Erici härter als seine deutschen Quellen mit Mißständen in der Provinz- und Gemeindeverwaltung, in der Justiz und im Militärwesen ins Gericht geht. Zweifellos hatten die Beamten im provinziellen Finnland mehr Entscheidungs- und Handlungsfreiheit als die in den deutschen Territorialstaaten, die schon damals einer weitgehend effektiven Zentralverwaltung unterstanden. Außerdem war die Zeit zwischen dem Augsburger Religionsfrieden und dem Ausbruch des Dreißigjährigen Krieges die längste Friedensperiode in der deutschen Geschichte. Den gelegentlichen Hinweisen der deutschen Autoren auf die Kriegshandlungen in Frankreich, den Niederlanden und im Ostseeraum sowie auf die Türkengefahr lagen selten eigene Anschauungen zugrunde, ebenso wie man weniger Willkürakte von Beamten kannte. Der Text spiegelt meist persönliche Erfahrungen Ericus Ericis wieder. Doch weisen die gesellschaftskritischen Passagen in seinem Werk eine erstaunliche vorurteilsfreie Urteilskraft auf und zeigen von präziser Beobachtungsgabe. Die bei ihm häufigen zeitkritischen Beobachtungen beweisen, daß er den Vorgängen des öffentlichen Lebens aufmerksam folgte, wenngleich er zu zeitgenössischen sozialkritischen Schriften keine Stellung nimmt. Er war jedoch im Großen und Ganzen so sehr der religiösen, kirchenpolitischen, soziokulturellen und politischen Wirklich-

keit seiner Zeit verhaftet, daß er deren Vorurteile, Sympathien und Antipathien teilte.

Wenn Ericus Eriki mit Rücksicht auf die finnischen Adressaten vieles, was sich nur auf Deutschland und die Verhältnisse auf dem Kontinent bezog, weggelassen hat, so verwandte er dafür Finnland oder die nordischen Verhältnisse betreffendes Material, oder änderte die Darstellung seiner Vorlagen ab, so daß sie den Erfahrungen und Kenntnissen seiner Leser mehr entsprach. Wenn ein deutscher Autor z. B. von Überschwemmungen in Deutschland berichtet, so setzt Ericus Eriki an diese Stelle einen Bericht vom Hochwasser des Flusses Kostianvirta in Tavastlax im Jahre 1604, und statt von einem auf dem Kontinent gesehenen Stern erzählt er von einem Kometen, der in Finnland im Herbst 1618 am Himmel zu sehen war. Auch die Längenmaße und Gewichte werden den finnischen angepaßt. Seine Sittenschilderungen, wie z. B. die der Trinkgewohnheiten im Finnland des 17. Jahrhunderts oder Darstellungen der Mode dieser Zeit sind sehr anschaulich. Die Adressaten der *Postille* werden in der Regel nicht mit abstrakten Ausdrucksweisen konfrontiert; an deren Stelle tritt die Konkretisierung und das Streben nach volkssprachlicher *copia verborum*. Mit dialektischer Technik wird dabei die Lesermeinung im Sinne des Autors zu beeinflussen versucht.

Ericus Ericis *Postille* hatte eine doppelte Zwecksetzung: Hilfe bei der Predigt und Grundlage der Hausandacht. Aussagen über Auflagenhöhe, über Absatz und Subskribenten lassen sich aufgrund des Fehlens von verlags- und buchhandelsgeschichtlichen Zeugnissen nicht machen, aber wir wissen, welches Publikum sie erreichte: Das waren nicht nur Pfarrherrn, sondern auch Kapläne, und auf die Adligen und Beamten folgten allmählich auch Bürger und sogar Bauern als Leser. Aus Predigthandschriften des 17. Jahrhunderts sehen wir, daß die Pfarrer, die sich seiner *Postille* bedienten, sich nicht allzu eng daran hielten, sondern nach Ermessen eigene Beiträge einfügte, umstellten und kürzten. Aber nicht nur für die Entwicklung der finnischen Homiletik markiert die Tätigkeit Ericus Ericis einen überaus wichtigen Abschnitt. In den nordi-

schen Ländern wie auf dem Kontinent bildete die Hausandacht den zweiten wichtigen Aspekt des Postillengebrauchs. Diese Funktion hat sich im provinziellen Finnland länger als in Deutschland erhalten. In anderer Hinsicht dagegen ist sie ihren Vorbildern, Habermann ausgenommen, voraus: In größerem Maße als die meisten evangelischen deutschen Predigtsammlungen dieser Zeit enthält sie erbauliche Elemente. Dieses Streben nach Verinnerlichung und persönlicher Frömmigkeit in Aneignung der Glaubenslehren findet im allgemeinen erst später Eingang in die deutsche Predigtliteratur.

Die *Postille* Ericus Ericis hat großen Einfluß auf das finnische Geistesleben gehabt. Sie verbreitete Gedankengut der deutschen Predigt in Finnland und förderte dabei die Entwicklung eines einheimischen Kanzelstils. Auch ihr Einfluß auf die Formung der finnischen Sprache sei hier vermerkt. Das in der *Postille* aufbereitete theologische Wissen hob das Bildungsniveau der Geistlichen und bot ihnen die Möglichkeit, sich mit den theologischen Zeitströmungen vertraut zu machen. Aber weil im konfessionellen Zeitalter die Predigt die große, nie wieder so erreichte Form der Erwachsenenbildung im allgemeinen war, lieferte die *Postille* auch dem gewöhnlichen Leser zusammen mit den Hauptinhalten des christlichen Glaubens die Fundamente eines biblisch-theologisch fundierten religiösen Weltverständnisses. Man kann daher feststellen, daß die *Postille* nicht nur geistliche, sondern auch geistige Denkanstöße brachte, da sich mit ihr das humanistische und teilweise auch das naturwissenschaftliche Wissen bis in die nördliche Peripherie hinaus ausbreitete. Für lange Zeit war die *Postille* Ericus Ericis ja ein vielbenütztes Nachschlagewerk der finnischen Gebildeten und später auch des einfachen Mannes.

Schon in den ersten Jahrzehnten des 17. Jahrhunderts war auf dem Kontinent das traditionelle biblische Welt- und Geschichtsbild ins Wanken geraten. In Finnland bestanden jedoch die traditionellen theologischen Grundelemente, verschmolzen mit den tradierten astronomischen, historischen und geographischen Erkenntnissen viel länger fort – und das ist nicht zuletzt auf die schriftstellerische Tätigkeit Ericus Ericis

zurückzuführen. Die überragende Bedeutung seines Werks erklärt sich aus dem selektiven Vorgehen des Autors, einer kritischen Einstellung seinen Vorlagen gegenüber, einer Kenntnis der empirischen Basis seiner Adressaten und vor allem aus seiner Entschlossenheit, sein ganzes Wissen und Können dieser Aufgabe zu widmen. Eine solche Hingabe befähigte ihn, die *Postille* so zu gestalten, daß er in der Vermittlung von theologisch-dogmatischen Betrachtungsweise es erreichte, den Fachtheologen gleichermaßen wie den gebildeten Laien, vor allem aber den schlichten Frommen anzusprechen.

24. DER DEUTSCHE PROTESTANTIS- MUS UND DIE SOZIALE FRAGE 1870–1919

Die historische Forschung zur Stellung der evangelischen Kirche in Staat und Gesellschaft in den letzten hundertfünfzig Jahren hat sich, wenn ich richtig sehe, im wesentlichen auf zwei große Komplexe konzentriert, welche als *die* beiden großen Herausforderungen für den deutschen Protestantismus in diesem Zeitraum betrachtet wurden: Zum einen auf das Verhältnis von Staat und Kirche, wobei naturgemäß der Schwerpunkt dieser Arbeiten auf der Staatsumwälzung nach 1918 und der Reaktion der obrigkeitsstaatlich gebundenen Landeskirchen auf den republikanischen Parteienstaat sowie auf dem Spannungsverhältnis zwischen Kirche und Nationalsozialismus mit vorrangigem Gewicht auf dem Problem der Bekennenden Kirche lag. Aus der Fülle der entsprechenden Studien sei in jüngster Zeit vornehmlich auf Klaus Scholders monumentale, vorerst bis 1934 reichende Gesamtwürdigung *Die Kirchen und das Dritte Reich* sowie auf die kürzlich in der DDR und in der Bundesrepublik gleichzeitig vorgelegte Untersuchung von Kurt Nowak über *Evangelische Kirche und Weimarer Republik* verwiesen. Vornehmlich die zweite Arbeit läßt die starken Verunsicherungen in Kirche, kirchlichen Organisationen und Gemeinden in der Weimarer Zeit erkennen, deren politische Ordnung der traditionellen Orientierung des Staatskirchentums zuwiderlief und zu neuen theologischen Antworten zwang, die freilich nur für eine Minderheit des Protestantismus Gültigkeit erlangten.

Mit einer weniger spektakulären, gleichwohl nicht minder bedrohlichen Herausforderung war die Kirche spätestens seit der Mitte des 19. Jahrhunderts konfrontiert worden. Die durch die verspätete, dafür um so hitziger einsetzende Industrialisierung ausgelösten sozialen Folgewirkungen, gleichsam die sozialen Kosten der Modernisierung, zwangen die Kirche in eine neue Verantwortung, der sie sich kaum gewachsen zeigte, war sie in ihrer rechtlichen Verfassung doch eng mit einem politischen Ordnungsgefüge verknüpft, das diese Aufgabe halbherzig anging bzw. in verhängnisvoller Weise die politischen und die sozialen Dimensionen der Problematik auseinander zu spalten suchte. Dennoch darf man von einer eigenständigen evangelischen christlich-sozialen Bewegung sprechen, doch deuten die skizzierten Rahmenbedingungen auf Spannungen und Belastungen gegenüber der kirchlichen wie staatlichen Obrigkeit, aber auch gegenüber der im Mittelpunkt der Bemühungen stehenden neu aufkommenden Industriearbeiterschaft hin, die dieser Bewegung einen nachhaltigen Erfolg verwehren mußten. Wohl erst im Vergleich zu parallelen Bestrebungen des deutschen Katholizismus kann das Ausmaß dieser spezifischen Belastungen des deutschen Protestantismus sichtbar werden. Auch dieser Komplex, der schon früh zutreffend als zentrales Problem der evangelischen Kirche vornehmlich im Kaiserreich erkannt wurde, hat sich lebhafter Forschungsanstrengungen erfreut. Gerade in den letzten Jahren häufen sich Quellensammlungen, wie sie von Günter Brakelmann und anderen vorgelegt wurden, ebenso wie Monographien zu einzelnen Aspekten der christlich-sozialen Bewegung, biographische Würdigungen von Wichern und Todt, Stöcker und Seeberg, Naumann und Harnack, sind Studien zu einzelnen freien Organisationen wie zu politischen und verfassungsrechtlichen Aspekten vorgelegt worden, die die Amtskirche in ihrem Verhältnis zum Staat betreffen. Evangelische Kirche und soziale Frage – eine solche Formulierung würde denn auch, analog zu Nowaks Buch für die Weimarer Zeit, für die vorangegangenen Jahrzehnte wenig angebracht sein, zumal wenn damit die Amtskirche im Vordergrund steht. Hat sich diese doch, wie wir sahen, eher abwartend verhalten und den

Konflikt mit der staatlicherseits eingeschlagenen Haltung gegenüber sozialer Not und politisch-gewerkschaftlicher Organisation der Arbeiterschaft gescheut. Insbesondere Klaus Erich Pollmanns *Landesherrliches Kirchenregiment und soziale Frage* hat für die erste Dekade der Wilhelminischen Zeit diese Problematik eindrucksvoll unterstrichen. Als Gegenpol erscheint die *Welt des freien Protestantismus* wie sie seit Rathjes Rade-Biographie zu einem festen Begriff geworden ist; nach der Jahrhundertwende und insbesondere für die Zeit der Weimarer Republik hätte sich dann das Interesse auf die von der Schweiz aus um sich greifende Bewegung des »religiösen Sozialismus« zu konzentrieren. Innerhalb derart gezogener Markierungslinien entfaltet sich ein reiches Spektrum von Einzelinitiativen, publizistischen und institutionalisierten Artikulationsversuchen, die sich seit der Mitte des Jahrhunderts zunehmend von konkreten Antworten auf soziale Mißstände und Notlagen zu prinzipiellen Auseinandersetzungen mit Sozialismus und Kapitalismus verlagern und die die im einzelnen höchst unterschiedlichen Begründungszusammenhänge auf eine Einbeziehung sozialwissenschaftlicher Erkenntnisse und Deutungsmuster hin erweitern.

Auch diese Fragenbereiche haben in den letzten Jahren eine erfreulich zunehmende Beachtung erfahren, die sich mit der Untersuchung von W. R. Ward über *The German Protestant Social Conscience 1890–1933* auch auf die angelsächsische Forschung erstreckt, hier freilich mit einer verknappenden Reduktion auf einige herausragende Theologen, was indes mit Rücksicht auf eine Leserschaft vertretbar erscheint, die die reiche deutschsprachige Literatur kaum zur Kenntnis genommen haben dürfte.

Angesichts des umfangreichen, aus den Anmerkungen und dem Literaturverzeichnis ersichtlichen Forschungsstandes erhebt sich die Frage nach Leistung und Stellenwert der hier vorgelegten Arbeit. Ihr Ziel ist ein zweifaches: Zum einen strebt sie – wegen der kaum mehr überschaubaren Literaturfülle – eine Zwischenbilanz an, die wesentliche Ergebnisse der bisherigen Forschung zusammenfaßt, wobei über die engere evangelischsoziale Bewegung hinaus Ergebnisse der allgemeinen historischen Forschung zu dieser Zeit und insbesondere die sehr weit

ausufernde sozialgeschichtliche Literatur Berücksichtigung fanden. Die zahlreichen Hinweise auf entsprechende Literatur vornehmlich der letzten Jahre verstehen sich in diesem Sinn als Resumé und Anregung. Zum anderen wurden neue Forschungen zum sozialen Engagement des deutschen Protestantismus überwiegend im Wilhelminischen Reich eingearbeitet, da diese Bewegung nach 1890 einen Höhepunkt an Breitenwirkung und Intensität erreichte, der Leistung und Begrenzung zugleich schlaglichtartig zu erhellen vermag. Indem die Untersuchung den Zeitraum von der Mitte des vorigen Jahrhunderts bis zur frühen Weimarer Republik umfaßt, wurde es möglich, die Haltung des Protestantismus zur sozialen Frage mit dem Beziehungsgeflecht Kirche in Staat und Gesellschaft zu verbinden und damit die Interdependenz zwischen sozialem Engagement und zugrunde liegender Kirchenverfassung aufzuzeigen.

Denn erst die tiefgreifenden Verunsicherungen nach 1918 lassen die Problematik des Staatskirchentums als vorgegebener Konstante der sozialpolitischen Bewegung im Kaiserreich, erst die kräftezehrenden Auseinandersetzungen um das Verhältnis von Staat und Kirche in der Weimarer Republik lassen den jeweiligen Stellenwert der theologisch fundierten Auseinandersetzungen mit den zentralen gesellschaftlichen Problem und des Standorts der Kirche in dieser Gesellschaft erkennen.

Von hier aus ergaben sich methodisches Vorgehen und Gewichtungen der Untersuchung. Einleitend wurde der radikal gesellschaftsbezogene Entwurf des jungen Theologen Naumann mit den taktisch gebundenen sozialpolitischen Stellungnahmen eines obrigkeitsstaatlich orientierten Evangelischen Oberkirchenrats konfrontiert und so die Spannweite der Thematik skizziert. Damit wurde das strukturelle Problem der politischen, sozialen und ökonomischen Bedingungen und des kirchenpolitisch möglichen Spielraums dieser Positionen aufgeworfen, die zudem von Wichern bis Naumann Veränderungen unterworfen waren, in denen sich die beschleunigte soziale Modernisierung einer rasch industrialisierenden Gesellschaft widerspiegelte, die durch starke konjunkturelle Schwankungen, Verlagerung der wirtschafts- und sozial-

politischen Ordnungsmuster und die Ausformung einer massengesellschaftlich formierten Arbeiterbewegung in einem politischen System gekennzeichnet war, in dem die traditionellen politischen Eliten ihre Machtposition zu bewahren vermochten. In den Abschnitten über Grundzüge der sozialen Schichtung, »Feudalisierung« des Bürgertums, Ausformung der neuen Schicht der Angestellten und über die »konservative Wende« von 1878/79 wurde dieser Prozeß vorgeführt, freilich auch der allzu plakativen Gegenübersetzung von autoritär verkrustetem Obrigkeitsstaat versus sozialer und wirtschaftlicher Dynamik (Wehler) unter Hinweis auf Bedeutung und Auswirkungen etwa der Sozialversicherung im internationalen Vergleich begegnet. Zum anderen trat das Arbeiter-»Milieu« über die politische Arbeiterbewegung hinaus als Subkultur in Erscheinung, was die geringe Resonanz evangelischer Sozialreform in der Arbeiterschaft wesentlich erklärt.

Mit dem Abschied vom politischen und wirtschaftlichen Liberalismus seit 1878/79, markiert durch den Übergang zum Schutzzoll und das Sozialistengesetz ließ sich die Bedeutung des theoretisch bereits zuvor ausgebildeten Sozialkonservatismus bestimmen, der fortan zur entscheidenden Triebkraft für den Großteil konfessionell-sozialreformerischer Tendenzen wurde und mit der Idee des »sozialen Königtums« eng an das politische System des bürokratischen Konstitutionalismus gekoppelt war.

Erst vor diesem sozial- und wirtschaftsgeschichtlichen Hintergrund wird es möglich, das bildungsbürgerlich geprägte Sozialmilieu evangelischer Sozialreform näher zu bestimmen, das sich in enger Verbindung mit der hohen Bürokratie in einem dichtgeschlossenen Kommunikationssystem behutsam von Obrigkeit und Amtskirche absetzte, ohne indes über seine Schicht hinaus wirksam in die Arbeiterschaft ausgreifen zu können. Um diese Zwischenstellung bildungsbürgerlicher evangelischer Sozialreform zutreffend zu verorten, erwies es sich als erforderlich, zum einen die kirchenrechtlichen, politischen und theologischen Hemmnisse für eine arbeiterwirksame und zugleich geschlossene evangelisch-soziale Bewegung zu bestimmen, wie dies in Kapitel I B versucht wurde. Zum

anderen war ein Vergleich mit parallelen, wenngleich aus anderen theologischen Wurzeln gespeisten und in ein hierarchisch geschlossenes Sozialmilieu eingebundenen Bestrebungen des deutschen Sozialkatholizismus erforderlich, um die spezifischen Eigenarten der bildungsbürgerlich dominierten evangelischen Sozialbewegung zutreffend einzuordnen. Bei durchaus unterschiedlichen Akzentsetzungen von Adam Müller über Bischof Ketteler und Freiherr von Hertling bis zu Franz Hitze, August Pieper oder Gewerkschaftsführern wie Brauns und Stegerwald zeigte sich die verbindliche Orientierung an der fortentwickelten, im einzelnen kontrovers diskutierten, insgesamt jedoch verbindlichen katholischen Sozialethik, die durch päpstliche Verlautbarungen normativ überhöht und in Handbüchern wie dem *Staatslexikon* der Görres-Gesellschaft breitenwirksam gedeutet wurde. Darüber hinaus war die sozialkatholische Bewegung, so sehr der politische Katholizismus auch unter den Auswirkungen der kleindeutsch-protestantischen Reichsgründung zu leiden hatte, von der symbiotischen Verkettung von »Thron und Altar« befreit, konnten die sozialreformerischen Kleriker im Volksverein und in den katholischen Arbeitervereinen leichter Zugang zur Arbeiterschaft finden. Zum einen waren sie selbst weit geringer als die evangelische Pfarrerschaft in sozialer Rekrutierung in akademischer Sozialisation dem Bildungsbürgertum verhaftet, zum anderen wurden kirchliche Entfremdungstendenzen wohl auch hier als Alarmsignal gewertet, sie besaßen aber eine geringere Erosionskraft als in den nominell evangelischen Arbeiterschichten und wurden zudem teilweise durch massenwirksame Organisationen wie den Volksverein und das reiche lokale Vereinswesen sowie durch die katholisch dominierten Christlichen Gewerkschaften aufgefangen.

Gegenüber dieser eindrucksvollen Breitenwirkung des Sozialkatholizismus, auch wenn zahlreiche Brechungen im Selbstverständnis der herausragenden Protagonisten, in der Spannung zwischen regionalen Bestrebungen, Episkopat und Papsttum, zwischen klerikal beeinflussten Arbeitervereinen und den am Prinzip der autonomen Eigenverantwortlichkeit orientierten Christlichen Gewerkschaften nicht zu übersehen

sind, treten die Hemmnisse der evangelisch-sozialen Bewegung von Wichern bis Naumann und Harnack, bis Todt und Seeberg klar zutage: Nicht bestritten werden kann die Ernsthaftigkeit der Bemühungen um eine angemessene kirchlich-theologische Antwort zunächst auf den Pauperismus und die in den Weberaufständen aufscheinende soziale Not vornehmlich der Hausindustrie, wie sie in Wicherns Konzept der Assoziation und der inneren Kolonisation um 1850 zum Tragen kam und im 1844 gegründeten Centralverein für das Wohl der arbeitenden Klassen breitere Resonanz erfuhr, und wie sei in Todts theologisch verankerter Auseinandersetzung mit dem individuell-liberalistischen Kapitalismus und seinem staatssozialistischen Centralverein für Sozialreform neuen Auftrieb erlebte. Gleichmaßen gilt dies für Stöckers christlich-soziale Partie und ein Jahrzehnt später für die nach 1890 anschwellende evangelisch-soziale Bewegung in Pastorenkreisen und an den deutschen Universitäten. Darüber können indes die drei grundsätzlichen Belastungen dieser Bestrebungen nicht vernachlässigt werden, die zum einen in der aufreibenden Auseinandersetzung mit den sozialpolitisch restriktiven Verlautbarungen der kirchlichen Aufsichtsbehörden beruhten, zum anderen in der Aussichtslosigkeit, in der Arbeiterschaft selbst Fuß zu fassen – an Stöckers parteipolitischen Ambitionen vor 1880 war dies deutlich zu erkennen. Drittens wurden diese Bestrebungen durch ihre soziale wie mentale Begrenzung auf eine Bildungsschicht belastet, deren Kirchenverständnis sich an der im Landeskirchentum historisch entfalteten lutherischen Theologie orientierte, deren Staatsverständnis engstens mit dem Reformanspruch einer überparteilich-neutralen staatlichen Bürokratie gekoppelt war; sie schien seit den preußischen Reformen zu Beginn des Jahrhunderts ihre Fähigkeit zu ausgleichend-stabilisierenden Reformen »von oben« unter Beweis gestellt zu haben, und sie erlaubte in sozialer Rekrutierung und kurzschlüssiger Binnenkommunikation kaum ein Ausgreifen über den eigenen Stand hinaus. Wohl wurden eine Reihe von Organisationen gegründet, entfaltete sich ein reiches Schrifttum von evangelischen Theologen zur sozialen Frage nach 1870, doch gelang es nicht, in der Arbeiterschaft selbst Resonanz

zu finden, wie dies die Geschichte des Centralvereins als auch die symptomatische Namensänderung von Stöckers Parteigründung belegen. Bis zum Ende der Bismarckzeit haben etwa die evangelischen Arbeitervereine nur eine marginale Bedeutung erlangt.

Eine gänzlich neue Situation ergab sich 1890. Mit dem Ende der zuletzt als innenpolitische Stagnation empfundenen Ära Bismarcks, mit dem Auslaufen des Sozialistengesetzes, dem sozialdemokratischen Reichstagswählerfolg und dem von Wilhelm II. und seinem Handelsminister von Berlepsch verkündeten »Neuen Kurs« wurde innerhalb des akademisch gebildeten deutschen Protestantismus eine soziale Bewegung entfacht, die wir als Sozialismus der Gebildeten apostrophierten und die sich in einer ungemein regen einschlägigen Publizistik sowie in der Gründung des Evangelisch-Sozialen Kongresses, in den kurzfristigen, sozialpolitisch aufgeschlossenen Direktiven des Evangelischen Oberkirchenrats sowie in sozialpolitischen Kursen, in resonanzstarken sozialpolitischen Vorlesungen von National-ökonomien und Theologen, in zahlreichen sozialpolitischen *ad hoc*-Vereinen und in einem erstaunlichen sozialen Engagement innerhalb der jüngeren Pfarrerschaft niederschlug. Die Schwankungen der staatlichen wie der amtskirchlichen Politik vom »Neuen Kurs« 1890–1892 bis zur sozialen Restriktion der Ära Stumm-Halberg, der eine vergleichbare Kursschwenkung des Oberkirchenrats entsprach, haben ihrerseits zu einer Verschärfung dieser Bewegung beigetragen. Diese Verschärfung erlaubt es von einer »Jugendbewegung« innerhalb der evangelischen Bildungsschicht zu sprechen; sie wurde noch kräftig genährt durch die Auseinandersetzung mit der sozialen Frage und den theoretischen Prämissen des Sozialismus. Erstmals fanden sich auf breiter Front Sozialwissenschaft und akademische Theologie in der Auseinandersetzung mit einem Sozialismus zusammen, der, abgelöst von dem Arbeitermilieu selbst, gleichsam zu einer Zauberformel innerhalb der Studentenschaft aufgewertet wurde. Über die *civitas academica* hinaus suchten vornehmlich Universitätsgelehrte zu einer Klärung innerhalb der zunehmend sozialdemokratisch optierenden Industriearbeiterschaft beizutragen, wie Vortragsreisen in

den Industriegebieten und die sozialpolitischen Kurse des Vereins für Socialpolitik und des Evangelisch-Sozialen Kongresses zeigen. Auch im Sozialkatholizismus erwiesen sich diese Jahre als einschneidende Zäsur, wie die Gründung des Volksvereins für das katholische Deutschland und, wenige Jahre später, die zunächst lokal begrenzte, dann rasch ausgreifende Bildung von Christlichen Gewerkschaften sowie der Stellenwert sozialpolitischer Resolutionen auf den Katholikentagen belegen.

Angesichts dieser zwar kurzfristigen, aber hektisch aufblühenden sozialen Bewegung im deutschen Protestantismus – von Sozialprotestantismus ist (im Unterschied zu Sozialkatholizismus) auch in der Literatur bezeichnenderweise bislang nie die Rede gewesen – erschien es sinnvoll, den Schwerpunkt der Untersuchung auf diese Zeit der 90er Jahre zu legen und über den Evangelisch-Sozialen Kongreß, über die Kontroversen zwischen älteren und jüngeren Christlich-Sozialen, über die Gründung des kaum mehr kirchlich verhafteten Nationalsozialen Vereins Friedrich Naumanns und Reinhold Seebergs orthodox-konservative Gegenründung in der Freien Evangelisch-Sozialen Konferenz hinaus ausgreifend die Breitenwirkung in der theologisch-akademischen Publizistik aufzuzeigen, wie sie in den zeitgenössischen Kulturzeitschriften deutlich zutage tritt. In dem ernsthaften Bemühen, Eingang in die Welt der Arbeiterschaft zu finden, wozu die Erlebnisberichte von Paul Göhre und anderen über ihre Erfahrungen als zeitweilige Fabrikarbeiter beitrugen, wurden die unüberschreitbaren Grenzen solcher Bestrebungen offenkundig: Neben dem Konflikt mit der Kirchenleitung und staatlichen Organen (EOK-Erlasse, Umsturz- und Zuchthausvorlage, Unterstützung streikender Hamburger Hafentarbeiter) zeigte sich die Zerrissenheit innerhalb der evangelisch-sozialen Bewegung selbst, die seit 1896 sowohl in ihren akademischen Organisationen als auch in den evangelischen Arbeitervereinen in divergierende Richtungen gespalten blieb, wurden die im Milieu des Bildungsbürgertums angelegten Begrenzungen sichtbar, insofern sozialpolitisch engagierte Hochschullehrer wie Delbrück und Harnack wohl zu einer finanziellen und ideellen, keineswegs jedoch zu einer persönlich-aktiven

Unterstützung der Naumannschen Vereinsgründung bereit waren und die Programmatik und Publizistik dieser Bewegung auf das bildungsbürgerliche Kommunikationssystem begrenzt blieb. Bei aller Konfliktbereitschaft gegenüber staatlichen und kirchlichen Organen, wie sie sich in den 1890er Jahren mehrfach beobachten läßt – die Grundüberzeugung der zumeist akademischen Befürworter einer wirkungsvollen Integration der Arbeiterschaft in den Nationalstaat und in den landeskirchlichen Staatsverband blieb, von wenigen Ausnahmen wie Naumann und Max Weber abgesehen, an die Annahme einer Funktionsaffinität von hoher Bürokratie und Wissenschaft gebunden, die oberhalb und über den Parteien einen Ausgleich der sozialen Gegensätze zu bewirken hätten, blieb damit gebunden an das soziale wie politische Bedingungsgefüge der Verfassungswirklichkeit im Kaiserreich.

Aus Gelehrten- und Theologennachlässen sowie aus der umfangreichen zeitgenössischen Broschüren- und Zeitschriftenliteratur ließ sich ein Eindruck von der Vielfalt solcher Bestrebungen vermitteln, denen sehr ernst zu nehmende theologische Konzeptionen zugrunde lagen, die in ihrer Breitenwirkung indes auf einen eher modischen Trend innerhalb der Bildungsschicht verweisen und über diese kaum nennenswert hinauszugelangen vermochten, wie unser Blick auf die Entwicklung der Evangelischen Arbeitervereine zeigt. Die Kirche selbst als eine dem staatlichen Interesse eng verbundene Institution hatte sich ohnehin frühzeitig aus ihrer sozialen Verantwortung zurückgezogen und ihre Stellung in Staat und Gesellschaft auf formale Aufsichtsentscheidungen und dogmatische Kontrolle reduziert. Demgegenüber fanden die sozialkatholischen Bestrebungen Rückhalt in kirchenamtlichen Grundsatzklärungen, die im Geiste der katholischen Sozialethik und der sozialen Subsidiaritätslehre zwar allzu enge Berührungen mit sozialistischen Tendenzen verhinderten, wie sie auf evangelischer Seite vielerorts zu beobachten waren, die jedoch eine ruhige Weiterentwicklung und eine Akzeptierung der gesellschaftlichen Realität erlaubten, ohne daß damit die grundsätzlichen Kontroversen im sogenannten Zentrums- und

Gewerkschaftsstreit nach der Jahrhundertwende herabgespielt werden sollen.

Im evangelischen Bildungsbürgertum, das nach wie vor der eigentliche Träger der evangelisch-sozialen Bewegung blieb, richtete sich das Augenmerk kurz vor der Jahrhundertwende auf außenpolitische Fragen. Mit der Flotten- und der daran geknüpften Weltpolitik verlagerte sich das Interesse vom Komplex der innenpolitischen, und das hieß vorwiegend sozialpolitischen, Integration auf das Phänomen der Weltstellung des Reiches, auf Fragen der politischen Bildung und der inneren wie auswärtigen Kulturpolitik. An der Persönlichkeit Paul Rohrbachs, eines früheren Anhängers des sozialpolitischen und theologisch motivierten Integrationskurses Friedrich Naumanns, der in der Vorkriegszeit sich zu einem führenden Kulturpropagandisten entwickelte, wurde dieser Weg symptomatisch aufgezeigt. Damit wurde erkennbar, daß die Aufbruchsstimmung der 1890er Jahre weniger von einem theologisch motivierten Verantwortungsethos als von einem jugendlichen Aufbegehren getragen worden war, in dem sich eine neuromantische Individualfrömmigkeit mit einem grundsätzlichen Unbehagen an der etablierten Selbstsicherheit der Vätergeneration verband, das nach neuen Zielen strebte und diese nach dem vorübergehenden sozialpolitischen Zwischenspiel in der weltpolitischen Kulturmission erreicht zu haben schien. Aus der sozialen Frage war eine Kulturfrage geworden.

Überblickt man die wesentlichen Streitpunkte von der Jahrhundertwende bis zum ersten Weltkrieg, so treten sozialpolitischen Fragen deutlich zurück. Im Vordergrund stehen vielmehr konfessionspolitische Auseinandersetzungen, wie sie der Fall Spahn und die Polarisierung anlässlich der Reichstagswahl Januar 1907 belegen, stehen lehramtliche Grundsatzentscheidungen, wie sie in den Fällen Jatho und Traub öffentlichkeitswirksam diskutiert wurden. Während des ersten Weltkrieges nahm der deutsche Protestantismus an sozialpolitischen Fragen keinen wesentlichen Anteil mehr. Betrachtet man die publizistischen Beiträge von Theologen, ob Pastoren oder Hochschullehrern, so wird man sie in die gängigen Polarisierungen zwischen Annexionisten und

Gemäßigten, Reformgegnern und Reformisten einordnen müssen – einen eigenständigen Beitrag vermochte der deutsche Protestantismus nicht mehr zu leisten, wie neuere Analysen und Quellensammlungen deutlich erkennen lassen. Die eigentliche Zäsur bedeutete vielmehr die Staatsumwälzung vom November 1918. Während der in der Zentrums-
partei und in den Christlichen Gewerkschaften organisierte politische Katholizismus verhältnismäßig nahtlos den Übergang vom Kaiserreich zum republikanischen Parteienstaat zu vollziehen vermochte, wurde hier der Kern des protestantischen Staats- und Kirchenverständnisses berührt. In der einseitigen Begrenzung auf das neu zu ordnende Verhältnis von Staat und Kirche zeigte sich gleichermaßen die Problematik der früheren Sozialorientierung der Kirche wie ihre nunmehrige Desorientierung, die nur begrenzten Raum ließ für verbindliche Stellungnahmen zur sozialen und wirtschaftlichen Neuordnung. Die bislang tonangebenden Bildungsschichten mußten nun schmerzlich ihre Abdrängung erfahren. Es galt, Stellung der Kirche in Staat und Gesellschaft neu zu definieren. Mit den religiösen Sozialisten trat nun eine Richtung in den Vordergrund, die von den tradierten Organisations- und Denkmustern weit entfernt war, und neben der zunächst wenig wirkungsmächtigen Barth'schen Theologie Antworten formulierte, die eine Kontinuität zu der bildungsbürgerlichen Zwischenstellung zwischen Amtskirche, Staat und sozialer Herausforderung im ausgehenden 19. Jahrhundert nicht mehr zuließen. Nicht allein die Amtskirche – der deutsche Protestantismus mußte seine Stellung in Staat und Gesellschaft einer grundsätzlichen Revision unterziehen.

LÄHTEET/SOURCES

I HISTORIANKIRJOITUS/HISTORIOGRAPHY

1. Tuomas Müntzerin kuva historiankirjoituksessa, *HAik* 3/1969, s. 208–217. (Thomas Müntzer in Historical Writing).
2. Uskonpuhdistuksen ja vastauskonpuhdistuksen aikaa koskeva tutkimus 1960–1965, *HAik* 2/1971, s. 136–145 ja *HAik* 3/1971, s. 249–261. (Historians on the Reformation and Counter-Reformation, 1960–65).
3. Lontoon yliopiston historian tutkimuksen instituutti, *HAik* 2/1974, s. 185–186. (The Institute of Historical Research, University of London).
4. Sir John Neale – Tudorien tutkija, *HAik* 4/1975, s. 316–319. (Sir John Neale – Tudor Historian).
5. Arnold Toynbee – metahistorioitsija, *HAik* 4/1975, s. 320–325. (Arnold Toynbee – Metahistorian).
6. Englannin historian tutkimuksen kehitys harrastelusta tieteeksi, *HAik* 4/1975, s. 307–330. (From Hobby to Scientific Method: the Development of English Historiography).
7. Hans Herzfeld saksalaisessa historiografiassa, *HAik* 4/1982, s. 343–356. (Hans Herzfeld in German Historiography).
8. 125 vuotta saksalaista historian tutkimusta: Baijerin Tiedeakatemian Historiallinen Komissio 1858–1983, *HAik* 1/1984, s. 62–65. (125 Years of German Historical Research: the Historical Commission of the Bavarian Academy of Science).
9. Puolivuosisataa saksalaista historian tutkimusta: Theodor Schieder 1908–1984, *HAik* 3/1985, s. 206–213. (Half a Century of Historical Writing in Germany: Theodor Schieder 1908–1984).
10. Zur Kaunitz-Forschung. Aiemmin julkaisematon artikkeli. (Previously unpublished article).

II POLITIIKKA/POLITICS

11. Die diplomatisch-politischen Beziehungen zwischen den Protestanten in Deutschland und Schweden 1525–1547, *SKHS Vuosik*. 58–9/1970, s. 65–95.
12. Luther ja Wormsin valtiopäivät, *TAik* 4/1971, s. 207–225. (Luther and the Worms Diet).
13. Statsmaktstänkandet i början av nya tiden, *SKHS Vuosik*. 62–3/1974, s. 35–84. (Political Thought in the Early Modern Period).
14. Six Unprinted Letters from Elizabeth I of England to German and Scandinavian Princes, *Archiv für Reformationsgeschichte*, 73/1982, s. 237–254.
15. *Elizabethan England and Europe: Forty Unprinted Letters from Elizabeth I to Protestant Powers*, Bulletin of the Institute of Historical Research, Special Supplement 12/1982 (London 1982), s. 1–19.
16. For True Faith or National Interest? Queen Elizabeth I and the Protestant Powers, *Politics and Society in Reformation Europe: Essays for Sir Geoffrey Elton* (London 1987), s. 411–436.
17. Machtpolitik und Mittellage. Eine Studie zur österreichischen Aussenpolitik in der Ära Kaunitz 1742–1793. Aiemmin julkaisematon artikkeli. (Previously unpublished article).

III USKONTO/RELIGION

18. Publikin lakkauttaminen – vaihe Saksan katolisuuden uusimmassa historiassa, *TAik* 1/1973, s. 34–59. (The Suppression of the Publik – a Phase in the Recent History of German Catholicism).
19. Anglikaanisen kirkon johtaja vaihtuu, *TAik* 5/1974, s. 353–367. (Changes in the Leadership of the Anglican Church).
20. Heinrich Bullinger 1504–75, *TAik* 1/1976, s. 18–31.

21. Ericus Eriki nuoremman vaiheet vastauskonpuhdistuksen Euroopassa, *TAik* 3/1979, s. 168–179. (The Life of Ericus Eriki the Younger in Counter-Reformation Europe).
22. Nuori Ericus Eriki ja esivalta, *SKHS Vuosik.* 72/1982, s. 35–69. (The Young Ericus Eriki and the Notion of Authority).
23. Der Einfluss der deutschen Gebrauchsliteratur in Finnland im 17. Jahrhundert: Die Vorlagen von Ericus Eriki Postille, *Saksalaisen käyttökirjallisuuden vaikutus Suomessa 1600-luvulla; Ericus Erikin Postillan lähteet*, SKHS Toim. 129 (Helsinki 1984), s. 293–307.
24. *Der deutsche Protestantismus und die soziale Frage 1870–1919. Zur Sozialpolitik im Bildungsbürgertum*, Arbeiten zur Kirchengeschichte 55 (Berlin – New York 1983), s. 205–14.